

164-9

BIBLIOTHECA INDICA ;

▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 562, 586, 600, 632, 685, 780.

—◆◆◆—
THE VRIHANNĀRADĪYA PURĀṆA

EDITED BY
PĀṆDIT HRĪSHĪKES'A ŚĀSTRĪ
PROFESSOR, SANSEKIT COLLEGE, CALCUTTA.

—◆◆◆—
CALCUTTA :

PRINTED BY ŚĀSĪBHŪSHAṆA BHATṬĀCHĀRYYA, AT THE GIRIŚĀ-
VIDYĀRATNA PRESS,
24, GIRIŚĀ-VIDYĀRATNA'S LANE, UPPER CIRCULAR ROAD.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1891.

Incl 212.107

~~40.113~~

~~Incl 212.107~~

1887, 1891, 1895, 1899, 1903, 1907, 1911, 1915, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939, 1943, 1947, 1951, 1955, 1959, 1963, 1967, 1971, 1975, 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015, 2019, 2023

1887, 1891, 1895, 1899, 1903, 1907, 1911, 1915, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939, 1943, 1947, 1951, 1955, 1959, 1963, 1967, 1971, 1975, 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015, 2019, 2023

बृहन्नारदीयपुराणम्

श्रीसूची

वङ्गदेशीयासियाटिकसमितेरनुप्रया

कलिकाता-संस्कृतकलेजाध्यापकेन

श्रीहृषीकेश-शास्त्रिणा

संशोधितम्

कलिकाताराजघान्याम्

१४-संख्यके गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मसे

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीब्रह्मसूत्र-महापाठ्ये

सुद्धितम्

१८८१

PREFACE.

After the compilation of the two great poems, the Rámáyana and the Mahábhárata, the bulk of Sanskrít literature was increased by the introduction of several works known by the name of Puráṇas and Upapuráṇas, each being uniformly stated to be eighteen in number. Though the Puráṇas and Upapuráṇas are evidently derived from the same religious system as the Rámáyana and the Mahábhárata, or from the mytho-heroic stage of Hindu belief, yet they present, certain peculiarities which clearly indicate their belonging to a later period and to an important modification in the progress of opinion.

It cannot be easily ascertained why these works in spite of their similar characteristics have obtained such different titles as Puráṇa and Upapuráṇa. According to the Śástras, those written by the great sage Vedavyása are called by the name of Puráṇa and those by other Rishís by that of Upapuráṇa. The prefix 'upa' however in the latter indicates a later origin, and it is highly probable that those compiled subsequent to the Puráṇas were called Upa-puráṇas.

If we believe about the authorship of the Śástras what is said in the Puráṇas and Upapuráṇas, viz., that they were originally written by Rishis of the most ancient times, then it is highly probable, that the original works have been replaced by later versions which were not only written after their style, but also contain passages here and there taken from them. For from internal evidence it appears clear that, the Puráṇas and Upapuráṇas which have come to us must have been compiled after the different sects of the Hindus, Śaiva, Vaishṇava &c. had been well established.

Mr. Wilson also agrees with us in thinking that the Puráṇas and Upapuráṇas which have now come down to our hands

are not the original ones, as he says—"It is possible, however, that there may have been an earlier class of Purāṇas of which those now we have are the partial and adulterated representatives. The identity of the legends in many of them and still more the identity of the words—for in several of them long passages are literally the same—is a sufficient proof that in all such cases they must be copied either from some other similar works or from a common and prior original."

We find in Sanskrit works of earlier dates that the characteristic portions of a Purāṇa are five—सर्ग, प्रतिसर्ग, वंशी, नवनागादि च, इंद्राद्युत्पत्तिश्चेति ;—first, the primary creation or cosmogony ; second, secondary creation or the destruction and renovation of worlds including chronology ; third, genealogy of gods and patriarchs ; fourth, reigns of the Manus ; fifth, the history of the Princes of the solar and lunar races and their descendants to modern times. The characteristic topics of a Purāṇa were so regarded even in the days of Amara Simha, fifty-six years before the Christian era, for he gives in his lexicon Pañchalakṣaṇa as a synonym of a Purāṇa, or one having five characteristic topics. But in the Purāṇas which have come down to our hands we find the characteristic topics to be ten in number instead of five. These are सर्गोत्साह विसर्ग उषी रचानागादि च, वंशी इंद्राद्युत्पत्ति संस्त्राद्युत्पत्तिः, दशमिर्लक्षवैयुक्तं पुराचम्. First, primary creation ; second, secondary creation ; third, description and classification of things both movable and immovable ; fourth, the rescue of men as well as of the world in every age by God in an incarnation assumed according to his own will or by the prayers of the afflicted from the hands of some famous giants or antagonists of the Vedas. The fifth includes the reigns of the Manus, and their sons with descriptions of corresponding Indras, Rishis and incarnations of the God Vishṇu. Sixth, genealogy of the past, present and

future kings descended of the God Brahmā ; seventh, histories of the kings and their descendants ; eighth, the destruction of the world either casual, natural, temporary or permanent ; ninth, the influence of Avidyā or ignorance in creation ; tenth, reduction of Brahma or the universal spirit to a personal spirit, Jīva, under the influence of Māyā.

Now if the Purāṇas had undergone no change since Amara-Simha's time, we should have found in some of them at least only the five characteristic topics mentioned above. Moreover many of the Purāṇas now in our possession neither fully answer to the former description nor to the latter. On the other hand they assign paramount importance to individual divinities, such as Śīva, Viṣṇu &c., and chiefly treat of rites and observances connected with their worship.

Hence it might be inferred that, a great part of the present Purāṇas and Upapurāṇas had, most probably, been compiled after the present popular forms of the Hindu religion assumed their sectarian character, and none of them did so earlier than the time of Śaṅkarāchārya, the great Śaiva reformer, who flourished, in all likelihood, in the eighth or ninth century, and of the Vaiṣṇava teachers Rāmānuja, Madhvāchārya and Vallabhāchārya, who flourished in the twelfth, thirteenth, and sixteenth centuries respectively. The Purāṇas generally advocate the doctrines taught by them. In fact the Purāṇas and Upapurāṇas are works of evidently different ages, and have been compiled under different circumstances, though the dates cannot be exactly ascertained. *

---

* In support of my position reference may be made to the following passages of this Purāṇa.

पूजयन्तु हरं विश्वमीकबुद्ध्या महीपते ।

भेदज्ञानद्वयव्यागामयुतायुतदुःखतम् ॥

The *Vṛihannáradīya* is an *Upapurāṇa* chiefly advocating the *Vaiṣṇava* faith. Though no date is attached to it, yet from its

शिव एव हरिः साक्षात्परिव शिवः श्रुतः ।
तदीरन्तरज्याति नरकान् कीटिकीटिभः ॥

Chap. XIV, Slokas 213—214.

मगीरघ मद्भाभान तवाभीष्टं भविष्यति ।
आगमिष्यन्ति मन्त्रीकं तव पूर्वपितामहाः ॥
अम सूर्यन्तरं प्रभुं यत्र सीधैः सन्नतितः ।
स ते समस्तत्रेयांसि विधास्यति न संशयः ॥
अहमद्भिस्तुतामर्षं यजामि प्रत्यहं वृष ।

तज्जादाराधयेन्नान् सीधैः सुखं सुखमदम् ॥

अनादिनिधनो देवः सर्वकामफलप्रदः ।

त्वया संपूजितो राज्ञस्य त्रेयी विधास्यति ॥

Chap. XV, Slokas 73—76.

यसु समस्तब्रह्मादिखिन्नचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभीवी चास्त्राक्षी जन्मकीटिषु ॥

तं चिह्नं तद्ब्रह्मादिखिन्नाहिततनुन्नरः ।

सन्नाथ रीरव' याति यावदिन्द्राक्षतुर्दम् ॥

अन्नाहिततनुर्वैष तत्र कीडपि न संवसेत् ।

यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्मा भवेत् ॥

ब्रह्माक्षानरतो वाऽपि अन्नमीधरतीऽपि वा ।

अन्नाहिततनुं हृष्टा पक्षीक्षुर्वै जपेन्नरः ॥

Chap. XIV, Slokas 135—138.

We know from the *Saṅkaravijaya*, a book on *Saṅkara's* victory over his antagonists by his famous follower *Ānandagiri*, that before the time of *Saṅkarāchāryya* the custom of marking body with inflamed shell &c. was prevailing in all over India especially in its southern parts. It was

contents we have sufficient reason to think that; it must have been compiled in comparatively recent times when Bauddhaism was rooted out and was universally despised † and when the creeds of the different sects were not only well established but were tending towards a reconciliation probably after long centuries of discontent. It is in the form of a dialogue between Nárada and Sanatkumára, and contains prayers addressed to Vishṇu and injunctions to observe various rites and keep holy certain seasons in honour of the deity. The legends occasionally introduced in it are very few, of which the birth of Márkaṇḍeya, the destruction of Sagara's sons, and the story of the Dwarf Avatára are very interesting. It is complete in thirty-eight chapters, and has nearly 3500 ślokas.

In order to render this edition a most useful and correct one, I have consulted five MSS which I shall designate as (क), (ख), (ग), (घ) and (ङ). MSS (क) and (ख) were borrowed from the Calcutta Sanskrit College Library, and (ग) from a Paṇḍit of Bhátpárá. I received (घ) from the library of the Asiatic

---

Sāṅkarácharýya only who not only first condemned this custom but tried also his best to root out it from the country. Hence we may easily infer that, the compilation of Vṛihannáradíya Purána must have been after the time of Sāṅkarácharýya. Dr. Wilson infers that, it might have been compiled between the fourteenth and fifteenth centuries.

† बीडालयं विशेयसु महापद्यपि वै द्विजः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तप्रतैरपि ॥
 बीडाः पाषण्डिनः प्रीक्ता यतो वै वेदनिन्दकाः ।
 तस्माद्द्विजसाम्नेचेत यदि वेदेषु भक्तिमान् ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजो बीडालयं विशेत् ।
 ज्ञाला वै निष्कृतिर्नास्ति ब्राह्मणाभिव निर्णयः ॥

Chap. XIV, Ślokas 69—71.

Society of Bengal, and Paṇḍit Madhusūdana Smṛitiratna of the Calcutta Sanskrit College favoured me with MS (ॐ). (ॐ) is in Bengali character, complete, does not appear to be very old, but is incorrect. (ॐ) is in Devanāgarī character, very old, worn out, worm-eaten, wanting some pages here and there, and incorrect. (ॐ) is in Bengali character, very old, writing effaced; especially in the last two or three pages which are illegible, but correct. (ॐ) is in Bengali character, bound in book form; new, and complete, but not very correct. (ॐ) is in Bengali character, very old, complete, and correct. I have not given preference to any one of them in particular. I have tried to pick up correct passages from every one, and the rejected ones have been given as different readings in the foot notes, where I have given also the modern forms of nearly all the Ṛsha words. In fact, I have spared no pains to make the edition thoroughly correct as well as useful to the reader, but I do not know how far I have been successful.

I take this opportunity to acknowledge my obligations to my learned friend Paṇḍit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Professor of Sanskrit in the Presidency College, who kindly looked over the proofs as they passed through in press, and afforded me material help by his valuable suggestions.

HRISHIKEŚA ŚĀSTRĪ.

संशोधनी ।

पुस्तकमेतत् सम्यक् परिगृह्यतया मुद्रयितु-माहितेष्वपि
समुचितेषु यज्ञेषु मनुष्य-निसर्ग-सुलभ-सलक्षणवशाद्दस्माभिरनवे-
दिताः कवित्परिलक्ष्यन्ते वर्षाशुद्धय-स्तासु हि सङ्घट्टयपाठकैः
स्वयं मुद्रायमानास्तपि तत्र काश्चिद्दिग्दर्शनार्थं-मुद्रायन्ति ।
यथा—

अयम्	यत्	पृष्ठे	पङ्क्त्याम्
त्वन्मुखनिःसृतं	तन्मुखनिःसृतं	५	७
महत्क्षेत्र	महाक्षेत्र	६२	५
कथं भूयो	तथा भूयो	१०२	४

१०४ पृष्ठे ६—८ पङ्क्तिषु सर्वादर्शपुस्तकानुसारतो हि—

पातयामास तत्रैकं शरेषु शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानोऽभवद्द्वाराघ्नो योजनत्रिंशदायतः ।

युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसी घोरविग्रहः ॥ १३ ।

पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसंयुतः ।

इत्येवं पाठोऽस्माभीरक्षितः । परं तस्मिन् पाठे—

पातयामास तत्रैकां शरेषु शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानोऽभवद्द्वाराघ्नी योजनत्रिंशदायता ।

युगान्तमेघनिर्घोषा राक्षसी घोरविग्रहा ॥ १३ ।

पतितां राक्षसीं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यः क्रोधसंयुतः ।

इत्येवं कृते सुसङ्गतिर्भवति ।

पद्यं	पद्यं	पृष्ठे	पङ्क्त्याम्
द्वमाता सा	देवमाता सा	१२४	१२
ते नाथ	तं नाथं	१३४	१०
ततो दिति	ततोऽदिति	१३८	८
मृगुष्व	मृगुध्व	३८०	४

अध्यायानां विवरणम् ।

बृहन्नारदीयपुराणेऽस्मिन्नष्टात्रिंशदध्यायाः सन्ति, श्लोकाश्च
चतुःशताष्टसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि । तथाहि,
प्रथमाध्याये—८४, द्वितीयाध्याये—५६, तृतीयाध्याये—८६,
चतुर्थाध्याये—१०८, पञ्चमाध्याये—६८, षष्ठाध्याये—७०,
सप्तमाध्याये—८०, अष्टमाध्याये—१३८, नवमाध्याये—१५५,
दशमाध्याये—५४, एकादशाध्याये—१८६, द्वादशाध्याये—१२,
त्रयोदशाध्याये—२०६, चतुर्दशाध्याये—२२२, पञ्चदशाध्याये—
११८, षोडशमाध्याये—१०५, सप्तदशाध्याये—३४, अष्टादशा-
ध्याये—१३१, नवविंशाध्याये—३०, विंशाध्याये—३३, एक-
विंशाध्याये—८७, द्वाविंशाध्याये—३५, त्रयोविंशाध्याये—६८,
चतुर्विंशाध्याये—३७, पञ्चविंशाध्याये—६७, षड्विंशाध्याये—
८४, सप्तविंशाध्याये—६५, अष्टाविंशाध्याये—११८, नव-
त्रिंशाध्याये—७१ । त्रिंशाध्याये—द्वावंशौ स्तः, कश्चिन्नवमयः,
अपरश्च पद्यमयः । तत्र गद्यमयांशस्य श्लोकेषु परिचमने प्राय-
स्त्रिंशच्छ्लोका भवन्ति, पद्यमयस्तु २४श्लोकात्मकः, ततश्च द्वौ
मिलित्वा प्रायः ५४ श्लोका भवन्ति । एकत्रिंशाध्याये—१६४,
द्वात्रिंशाध्याये—७६, त्रयस्त्रिंशाध्याये—७१, चतुस्त्रिंशाध्याये—
६३, पञ्चत्रिंशाध्याये—६८, षट्त्रिंशाध्याये—५८, सप्तत्रिंशा-
ध्याये—१२८, अष्टात्रिंशाध्याये—१४४ श्लोकाः सन्ति ततश्च

भित्तिना चतुःशतसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि ३४७८
श्लोका भवन्ति ।

अथेदानीं प्रत्यध्यायास्तोत्रविवरणं सङ्घट्टय लिख्यते ।
तत्र प्रथमाध्याये—प्रथमं मङ्गलाचरणं, ततो नैमिषारण्यवासि-
भिर्ब्रह्मवादिभिर्मुमुक्षुभिरुर्द्धरेतोभिर्निरहकारैर्व्यासशिशुः षड्विं-
शतिसहस्रैर्भावितात्मभिः सशिशुर्मुनिभिर्भूतले कानि चेचाणि
पुस्तानि, कानि च तीर्थानि, कथं तापार्त्तवेतसां मानुषाणां
सुक्तिरव्यभिचारिणी हरिभक्तिश्च भवतीति पृष्टः सुधीः शौनको
विनयावनतः प्राञ्जलिरिदं प्राह—अस्ति खलु सिद्धान्तमे पीरा-
णिकोत्तमः सर्वतत्त्वार्थकोविदो ज्ञानार्थवी नारायणपरायणो
व्यासशिशो लौमहर्षिः सूतो नाम तमेवैतान् पृच्छन् प्रश्ना-
निति । ततस्ते ऋषयो मनोज्ञभूषणसताफलपुष्पविभूषितं
सुनिभिः परिशीभितं पुष्पं सिद्धान्तं प्राप्य सूतेन यथार्हमर्चिताः
सुखासीनं तं पीराणिकोत्तमं पप्रच्छुः—भोः सुवत सूत त्वमा-
तियेयोऽसि वयश्चातिथयः प्राप्तास्तद्विद्वान् ज्ञानतत्त्वोपचारेण
यथाविधि पूजय । इदमखिलं ब्रह्माण्डं केन सृष्टं, किमा-
धारं, किमात्मकं, कस्मिन् प्रतिष्ठितं, कस्मिन् वा लयमेष्यति,
कथं विश्वः प्रसन्नः स्यात्, कथं स नरैः पूज्यते, वर्षात्रमाचारः
कीदृक्, कीदृक् च अतिथिपूजनं, केनोपायेन कथं सफलं
भवति, मोक्षस्य च क उपायः, पुंभिर्भक्त्या किम्प्राप्यते, भक्तिश्च
कीदृशी, सर्वमेतद्संशयं वद । इत्येवं प्रस्तावनाया अनन्तरं
सूतेनोत्तरच्छलेन प्रत्यस्वारम्भः कृतः । यथा मथेदानीं पुरा

नारदेन सनत्कुमाराय गीतं ब्रह्मचारदास्यं पुराणं कथ्यते इत्युप-
क्रम्य तेन पुराणसामान्यस्य भूयसी प्रशंसा कृता, तदध्ययन-
फलानि च कथितानि । अन्ततो हरिभक्तिसुखित्य प्रथमा-
ध्यायस्यान्तः कृतः ।

ततः सनत्कुमाराय देवर्षिणा नारदेन कथं सकला धर्मा
उक्ताः, तौ च कस्मिन् क्षेत्रे स्थितौ, कथं वा मिलिताविति
ऋषीणां प्रश्नेर्हितीयाध्यायस्य आरम्भः कृतः । ततः सूतेन
प्रत्युक्तं यथा—सन्ति खलु सनकः, सनन्दनः, सनत्कुमारः,
सनातनश्चेति चत्वारो ब्रह्मध्यानपरायणा ब्रह्मतनयाः सत्यसन्ध
महात्मानो महर्षयः । ते खल्वेकदा ब्रह्मणः सभामीचितुं
भिरुत्कृष्टं समाजम् । तत्र विष्णुपादोद्भवां गङ्गां निरीक्ष्य
स्नातुमुद्युक्तास्ते तत्रायान्तं महर्षिं नारदं ददर्श । ततः पर-
स्परमभिवाद्य कृतकल्पेषु मुनिषु मनोरमे गङ्गातीरे समासीनेषु,
तत्र सभामध्ये सनत्कुमारो मुनिपुङ्गवं नारदं प्रीवाच—भोः
महाप्राज्ञ नारद त्वं सर्व्वज्ञोऽसि, त्वत्तोऽपरोऽधिको हरिभक्ति-
परो नास्ति । तत्कथय कथं स भगवानेतत्स्थावरजङ्गमात्मका-
खिलजगत्कारणं गङ्गाप्रभवश्च विष्णुर्विघ्नातो भवति ? त्रिवि-
धानां कर्मणां कथं साफल्यं ? नृणां तपोलक्षणं ज्ञानं कथ-
मुद्भवेदिति । अथ सनत्कुमारवचसोऽवसाने नारदो नारायणं
नमस्कृत्य तुष्टाव । तेन नारायणस्तवेनैव द्वितीयाध्यायः सम्भू-
र्यतां नीतः ।

द्वितीयाध्याये—नारदेन प्रथमं नारायणमहिमानमुक्तिष्य

तस्य शक्तिः तस्या मेदाश्च कथिताः, परमेश्वरस्य स्वरूपमुपाधि-
 मेदाग्नेदाश्च निरूपिताः । ततः प्रकृतिपुरुषसम्पर्कात्सहदादि-
 क्रमेषु सृष्टिर्कथिता, यथा प्रकृतितो महान्, महतो बुद्धिर्बुद्धे-
 रसहकारः, असहकारात्सम्पर्कात्, तन्मात्रेभ्यो भूतानि जातानि,
 तानि च आकाशवायुग्निजलभूमयः । ततो जगद्गता ब्रह्मा
 पादपादिकान् सृष्टवान्, स हि सर्गस्तमोमयोऽनुष्टिपूर्वकश्च
 विज्ञेयः । तं सर्गं स्वकीयप्रयोजनासाधकं ज्ञात्वा स विभु-
 स्त्रिर्यग्योनिगतान् पशुपक्षिपृगादिकान् जन्तून् सृष्टवान्,
 तमपि सर्वमसाधकं ज्ञात्वा देवसर्गं समाप्तनीत् । ततश्च मानुषं
 सर्गं कल्पयामास । स प्रथमं द्वाद्वादिकान् सृष्टिसाधकान्
 कतिपिसम्पन्नान् पुत्रान् ससर्ज । तैश्चेदं स देवासुरमानुषं
 जगद्गतात् । एतस्य जगन्मण्डलस्योपरि यथाक्रमं भूर्भुवः-
 स्वर्गमर्हर्जनतपस्वत्वाख्याः सप्त लोका अवस्थिताः, अधश्च
 यथाक्रममतल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पाता-
 लाख्याश्च सप्त लोकाः स्थिताः । तेषु सर्वेषु लोकेषु लोक-
 वासान्, कुलावसान्, नदीश्च सृष्टवान्, तत्तल्लोकनिवासिनां
 योग्यानि वर्तनादीनि च कल्पयामास ।

भूतलस्य मध्ये सर्वदेवसमाश्रयः सुमेरुर्नाम पर्वतो भूम्यन्ते
 लोकास्लोकश्च सृष्टः । तयोर्मध्ये सप्त सागरा हीपाश्च, प्रति-
 हीपमष्टौ कुलावसा द्द्वयो नद्यश्च विसृष्टाः । जम्बुद्वीप-
 शास्वत-कुश-क्रौञ्च-शाक-पुष्कराः सप्त हीपाः । ते च सर्वे
 प्रत्निकं सप्तभिः समुद्रैरावृताः । एते हीपाः समुद्राधीतरीतदं

द्विगुणविस्तारा ज्ञेयाः । एषु चारोदधेरत्तरं हिमाद्रिर्दक्षिणं च सर्वकर्मफलप्रदं भारतं नाम वर्षं विद्यते । इयं कर्मभूमिरन्यास भोगभूमयः । एवं सृष्टिसृष्टिस्थ सञ्चरितस्य प्रशंसाम् सत्कर्मपरासुखस्य निन्दा च कृता । ततश्चेतस्य स्वावरोक्षणरूपस्य जगतो वासुदेवात्मकत्वं निरूप्याध्यायशेषः कृतः ।

चतुर्थाध्यायप्रारम्भे—भक्तिः प्रशंसिता, भक्तिहीनानि कर्माणि यथाविधि विहितान्यपि भक्षानि हुतव्यवत् निष्कलान्येवेति च कथितम् । ततः सनत्कुमारेण नारदं प्रति भगवद्भक्तिपरायणानां लक्षणं, कर्म, गतिश्चोद्दिश्य प्रश्नः कृतः । नारदेन च मार्कण्डेयस्य कथा समुदाहृता । तदाकर्ण्य नैमिषारण्यवासिन् ऋषयश्च मार्कण्डेयास्थानकथनाय सूतं नोदयामासुः । सूतोऽपि तत्प्रविस्तरमवदत् । यथा—

सृकण्डुर्नाम कश्चिन्नद्याभागी सुनिरासीत् । स च महतीं तीर्थं शालग्रामे सुमहत्तपोऽतप्यत । तत्तपःशक्तिर्दृष्ट्वाद्यः सर्वे देवाः क्षीराब्धेरत्तरं तीर्थं प्राप्य परमेष्ठं नारायणं शरणं कृतास्तं बहुभिः स्तवैस्तुष्टुः । ततः सर्वदेवेशो नारायणस्तेभ्यः प्रवृत्तेभ्यो देवेभ्योऽभयं दत्त्वा सृकण्डोरपि प्रत्यक्षतामगात् । सृकण्डुश्च पूर्वं परमेश समाधिना यद्रूपमन्तर्दृष्टवान्, नयन्ने चोन्नीत्स तदेव साक्षाद्दृष्ट्वा रोमाञ्चितकलेवरोऽस्य पुरतो भूमौ दण्डवत्प्रणाम । ततश्चोत्थाय शिरस्यञ्जलिमाधाय तं देवदेवं तुष्टाव । तेन स्तवेन प्रीतो भगवान् तं वरं वरयेत्यनुज्ञातवान् । ततो सृकण्डुना त्वमेव मे पुत्रत्वं गच्छेति वरं

पार्श्वेति तथाऽस्वित्त्वभिधाय देवोऽन्तर्दधे । चतुर्धाध्यायस्य
शान्तोऽभूत् ।

पञ्चमाध्यायारम्भे—सूतेन मार्कण्डेयपरितमाख्यातम् ।
मार्कण्डेयः शान्तो दान्तः सर्वतस्वार्थकोविदो महाप्रानी
मार्कण्डेयसदृशप्रभवाऽभूत् । स ह्यभ्युत्प्रीतिकारणं परं तप-
स्त्रये । तत्तपसा प्रीतो जगन्नाथस्तस्मै पुराणसंहितां कर्तुं
शक्तिं ददौ । स च चिरजीवी भगवन्मारायणस्य महाभक्तो
बभूव । अथ जगत्त्रैकार्णवीभूते भगवान्मारायणस्य स्वप्रभावं
दर्शयितुं न संहृतवान् । अथाऽवसरे कालविभागश्च वर्णितः ।
तेन च मार्कण्डेयस्य तादृशाऽवस्थायामवस्थितिकालपरिमाणञ्च
निरूपितं, तथाहि—मनुष्याणां चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिवसं
तदनुसारतो मासो वक्षरश्च भवति, तस्मैतेन परार्द्धहयकालसु
विष्णोर्दिवामात्रं रात्रिश्च तावत्येव, हरिभक्त्युपहंसितेन ऋकण्डु-
तनयेन तु तद्वाच्यवसानं यावत् जीर्णपर्णवत् तस्मिन् घोरे
जलमये हरिसन्निधौ समवस्थितम् । अथ काले समायाते
योगनिद्राविमोचितो विष्णुर्ब्रह्मरूपेण चराचरं जगदेतत्सृष्ट-
वान् । ततो जलं संहृतं विश्वं सृष्टश्चावलोक्य मार्कण्डेयः
परमप्रीतो विस्मितश्च हरिचरणी ववन्दे, शिरसश्चलिमाधाय तं
तुष्टाव च । ततः सुवन्तं तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं विष्णुः परया
प्रीत्या उवाच, अहं सर्वदा लोके भागवतावचामि, भगवद्ब्रह्म-
रूपेण लोकांश्च रक्षामि । अनन्तरं मार्कण्डेयेन भगवन्तं प्रति
भागवतानां लक्षणं तेषामुत्पत्तिकारणीभूतं कर्म च पृष्टम् । भग-

वता च भागवतानां सर्वभूतहितकारित्वाऽनसूयत्वामकरत्वा-
दीन बहून् गुणान् समुल्लिख्योक्तं मयापि नाङ्कोटिशतैरपि
भागवतानां लक्ष्णान्यशेषतो गदितुं शक्यानि । तस्मान्नो
विप्रेन्द्र, त्वमपि सुशीलः सर्वभूताश्रयो दासो मैत्रो धर्मपरा-
यणो भव, पुनर्युगान्तपर्यन्तं मन्मूर्त्तिध्याननिरतः परं निर्वाण-
माप्नुहीति च । मार्कण्डेयश्च शालग्रामे महादेवे परन्तपस्तद्वा
हरिध्यानक्षयितायुसु परं निर्वाणमाप्तवान् । अथाध्यायान्ते
नारदेन सनत्कुमार उक्तः, त्वया यत्पृष्टं तत्सर्वं मया निगदित-
मिदानीं किमन्यद्गवद्गतिमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छसीति ।

षष्ठाध्यायारम्भे—सनत्कुमारेण तीर्थानां मध्ये किमुत्तमं
तीर्थमस्तीति नारदः पृष्टः । ततो नारदेन गङ्गायमुनयोर्वीगः
क्षेत्राणामुत्तमं क्षेत्रं तीर्थानाञ्चोत्तमोत्तमं तीर्थमिति कथयित्वा
प्रयागमाहात्म्यं गङ्गामाहात्म्यञ्च कथितम् । अन्ते गङ्गाजल-
क्षेत्रेण सगरान्वयानां पापमोचनानन्तरं परमपदप्राप्तिरभि-
हिता ।

अथ सप्तमाध्यायप्रारम्भे—सूत ऋषिभिः पृष्टः, कोऽसौ
राजा सगरान्वये राक्षसभावेन मोक्षितः, सगरः कतमो राजा
कुत्र जातश्च, तत्कुलजेन भगीरथेन कथं गङ्गा महीतलमानी-
तेति ।

ततः सूतेनोक्तं, भो महर्षयः, पुरा नारदेन सनत्कुमाराय
यद्गङ्गामाहात्म्यं प्रभाषितं तच्छृणुत । सूर्यवंशे बाहुनाम
ऋषिद्राजा बभूव । स च सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः कृतज्ञः शुभ-

लक्ष्मणासीत्, पृथिवीञ्च यन्मान्यायं परिपालयामास । अक्षे-
 कदा तस्य राज्ञः सर्वसम्पद्दिनाशकृन्महानहङ्कारो जज्ञे । स
 चाहङ्कारस्तस्य समस्तानां सम्पदां विनाशहेतुरभवत् । यत-
 स्तास्मादेवाऽहङ्कारादस्य हैहयस्तालजङ्गाश्च वलिनोऽरातयः सम-
 भवन् । अथ स रिपुभिः पराजितः सहसा भ्रष्टराज्यः
 स्रदारो विपिनं भेजे । तै रिपुभिश्चास्य भार्यायां गर्भस्तन्भाय
 महाघोरो गरो दत्तः । अथान्तर्द्वीपेभ्यो भार्याया सहितो राजा
 दुःखी वताहनात्तरं परिभ्रमन्नीर्वाणमपदं प्रपेदे । एकदा
 निदाघतापितस्तृषितः क्षुत्क्षामश्च वृपतिस्तथाविधया गर्भिण्या
 भार्याया सहितः स्वकर्मं विलपन् किमपि महङ्करो ददर्श,
 तदवलोक्ष्य च परां प्रीतिमवाप । तं दृष्ट्वा सरोगता विहङ्गा-
 शर्हयामासुः । राजा सरोऽवगाह्य स्नात्वा बहुजलं पीत्वा
 सभार्यां वृक्षमूलं समाश्रित्य श्रमं विजहौ । अथ बहुतिथे
 काले गते स बाहुरीर्वाणमसमीप एव प्राणानत्याचीत् । तस्य
 गर्भिणी भार्या च बहु विलप्य सह गन्तुं मनो दधे । एत-
 स्त्रिभन्तरे तपस्तेजोनिधिर्मुनिरीर्ष्यः परमेष समाधिना तत्त्वर्थं
 विज्ञाय तस्याः समीपमाजगाम । ताञ्च चितामारोढुमुद्युक्तां
 दृष्ट्वा परिसान्त्वयामास । तेन स्नास्त्रिता सा तस्माद्भव-
 सायाञ्चित्तता प्राणावरञ्च ।

अष्टमाध्याये—अथ सा मुनिवचनादात्मानमनुगमनाद्भि-
 रञ्च तेन सम्यगाश्रयिता प्रत्यहं भक्त्या तस्य शुश्रूषां चक्रे ।
 ततो बहुतिथे काले गते सा त्रिषेण सहितं नष्टजीवितं

श्रुतमेकमसूतवती । यतो महात्मनां परिचर्यया ज्ञानाज्ञान-
कृतं सर्वमेव पापं नाशमायाति । अथ सुनिर्मरेण सहितं तं
पुत्रमालोक्य तस्य जातकर्त्तृ चकार, तथा तं नाम्ना सगरश्च
चकार । तच्च मधुक्षीरादिभिः पुषीष । ततोऽस्य षोडशदि-
कर्त्तृषि कृत्वा स मन्त्रविष्णुनीम्बरस्तं राजयोग्यानि शास्त्रा-
ण्यध्यापयामास । सगरं क्रमेण समर्थश्चाऽवलोक्य तस्मै मन्त्र-
वच्छस्त्राण्यपि ददौ । सगरस्तेन षोडशेण सन्ध्याश्रितितो
बलवान्, धन्वी, धर्मज्ञश्च बभूव ।

कदाचित्सगरोऽसौ स्वमातरं प्रविपत्य प्राञ्जलिः सविनय-
सुवाच । मातः, क्व मे तारतो यातस्तस्य किं नाम, सोऽपि क्र-
थासीदेतत्सर्वं मे यथावदक्षुमर्हसि । पित्रविहीना हि नरा-
श्रुतोपमा जीवन्ति, सपित्रको दरिद्रोऽपि धनदत्तुषो भवति ।
यथा लोके याज्जापरो जनो लघुतरो भवति पित्रविहीनस्तु
तथैव लघुर्दुःखप्रतान्वितश्चेति । मरता च पुत्रवचनमाकर्ण्य
दुःखिता तस्मै सर्वं न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुद्ध आरक्त-
लोचनश्च रिपुं हनिष्यामीति प्रतिज्ञामकरोत् । ततो सुनि-
नीर्षेण स विजयार्थं प्रस्थापितः प्रतस्थे । सगरः सर्वानिव
परिपन्थिनो विजित्वा सपुत्रपौत्रान् तान् स्वर्गवासिनोऽकरोत् ।
इतावशिष्टा राजानस्तत्कुलगुहं वसिष्ठं शरषं जग्मुः । वसिष्ठ-
प्तान् जातिभ्रष्टान् कृत्वा सगरकोपाद्भरत् । अथाद्यर्ष्यनिधि-
र्वसिष्ठः सगरस्य राज्याभिषेकङ्गतवान् । तस्य भार्याहय-
मासीत् केशिनी, सुमतिश्चेति ।

कदाचिद्वनरं राज्याभिषिक्तमाकर्ष्य श्रीर्ष्वस्तत्रागतः । स
 च तस्य भूपस्य भार्याभ्यां प्रार्थितोऽपत्वार्यं वरं ददौ ।
 तत्राहि एका वंशधरं पुत्रमेकमपरा च षड्युतानि पुत्राणां
 क्षण्यते, यस्या यदभिमतं तदाष्ट त्रियतामिति । एवमुक्तवति
 च तस्मिन्मुनी केशिन्येकं वंशधरं पुत्रं वद्रे, अपरा च पुत्राणां
 षड्युतानि । केशिन्यसमञ्जससंज्ञकमेकं सुतं लेभि, सुमत्याश्च
 षष्टिसहस्राणि पुत्राणामभवन् । असमञ्जसनामा तु शिशवे-
 ऽप्यसमञ्जसकर्णाणि चकार । तं तत्राभूतं दृष्ट्वाऽपरेऽपि सागराः
 तदनुसरणक्रमेण दुर्वृत्ता आसन् । असमञ्जसस्य चांशुमानाम
 सत्यघोशुणवान् पितामहहिते रतोधार्षिकस्तनयो जज्ञे ।
 असमञ्जससाख्ये वयसि परलोकं गतः । अपरे सागराश्च
 सततं पापकर्माणि कुर्वन्तः सतां महतीं पीडासुत्यादयामासुः ।
 तान् तथा दुर्वृत्तानवलोक्य देवा इन्द्रं पुरस्कृत्य महर्षिं कपिलं
 शरणं ययुः । ते तं भूमौ दण्डवत्प्रणम्य तुष्टुवुस्तीषां स्तवेन
 सन्तुष्टः कपिलो महर्षिस्ते हि सागराः शीघ्रमेव सम्यदायुर्धर्मो-
 बलैर्नाशं यास्यन्तीति तस्माद्दुःखं परित्यज्य यूयं स्वस्थानं
 गच्छतेति च तान् देवानुवाच । तेन महर्षिणा इत्युक्तास्ते
 त्रिदिवीकसस्तं यथान्यायं प्रषम्य त्रिदिवं गताः ।

अत्रान्तरे महाराजः सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिरनुशिष्टो-
 ऽश्वमेधं यज्ञं कर्त्तुमुद्यतो बभूव । ततो गृहीतदीचः स्वपुत्रान्
 सर्वाणिव युगपदक्षरक्षणे नियुज्य यज्ञीयाश्वं यथान्यायं सुमीच ।
 अथ सुरेक्षरस्तं यज्ञयोजितं समिमपहृत्य पाताले महर्षेः कपि-

लस्य पार्श्वे स्थापयामास । ते च सगरपुत्राः सुरेश्वरेण गूढ-
 मपहृतमश्रमप्राप्त्वा यथाक्रमं सर्वानिव लोकांश्चिन्विष्य विखिताः
 पाताले गन्तुमुद्यताः प्रत्येकं त्वेकैकयोजनं महीतलं निष्ठात-
 वन्तः । तद्वारेण च ते सर्वे सगरात्मजाः पातालं गताः ।
 ततस्ते समन्ताद्द्रसातकमास्त्रोद्भयन्तः क्वचिद्द्वाननिरतं महर्षिं
 कपिलं तदन्तिके चरन्तमश्रुत्वापश्यन् । ते ह्यविवेकिनः पाप-
 निरताः सगरात्मजास्तरसा कपिलं समित्स्व हन्यतां हन्यतां,
 बध्यतां बध्यतां, गृह्यतां गृह्यताञ्चेति वदन्तस्त्र्यम्बुमुपचक्रमिरे ।
 जहसुश्च तं बहुभिः सोप्यासवचनैः । समाधिनिरतोऽनुनिस्तु
 न किञ्चिद्विदेत् । ते त्वासन्नसृज्यन्ती विनष्टमतयो राजपुत्राः
 स्तसृधिं पङ्क्तिस्ताडयामासुः । तेनाघातेन परित्यक्तसमाधिः स
 महर्षिः संक्रुतो नेत्रादग्निं सृष्टवान् । स वक्रिस्तस्त्वमेव तान्
 सर्वान् सागरान् भस्मसादकरोत् । ततो नारदः सगराय
 सर्वं वृत्तमकथयत् । सगरः पुत्रनाशेऽपि न शोच यतो
 दुर्वृत्तनाशनं सतामुत्साहकारणं भवति । अपुत्राणां यज्ञ-
 कर्मस्वधिकारी नास्तीत्यसमञ्जसपुत्रं महावीर्यमंशुमन्तं पुत्र-
 बद्गृहीत्वा तमश्रानयनकर्त्तव्यं नियुयोज । स च तद्विल-
 हारा तं तेजसां राशिं कपिलं सम्प्राप्य यथाविधि सम्पूज्य
 कृताञ्जलिपुटो विनयवांसं भूत्वा तं बहु तुष्टाव । तेन संसृते
 मुनिः प्रसन्नवदनः प्रसन्नोऽस्मि वरं वरयेति तं सादरं प्राह ।
 तस्मिन् मुनावेवमुक्ते स सुधीरंशुमान् स्वपितृषां ब्रह्मलोकाभि-
 प्रयासं प्रार्थितवान् । ततस्तद्दुक्तिसन्तुष्टेन मुनिनोक्तं तव

पीप्पो गङ्गामानीय तान् ब्रह्मलोकं नेष्यतीत्यत्र न संशयोऽस्ति ।
 नित्यं धर्मपरो भव तव श्रेयो भविष्यतीति । अथांशुमान्
 ह्यमादाय सत्वरः सगराय न्यवेदयत् । अंशुमतः पुत्रो
 दिक्षीप इति विन्नुतोऽभूत् । दिक्षीपात्रज्ञाया आहर्ता भगीरथो
 जज्ञे । भगीरथेन गङ्गामानीय पूर्वपितामहास्तरिताय ।
 भगीरथवंशे सौदासो नाम सुदासपुत्रः कश्चिन्नरपतिर्जज्ञे । स
 हि वशिष्ठशापाद्वाचसीं तनुं सम्प्राप्य भूयो गङ्गाविन्दभिषेकेषु
 विमोहितः ।

नवमाध्याये आदितस्तावद्विभिः सौदासचरितं गङ्गा-
 माह्वारम्यञ्च सूतः पृष्टः । ततः सूतेन सर्वमेतद्गेषु कश्चि-
 तम् । तद्वाहि सर्वधर्मज्ञः सौदासनामा नृपतिः ससागरां
 महीमितां विधिवत्कलयामास । स त्रिंशद्वत्सहस्राणि पृथिवीं
 नुभुजे, ततो अगयाभिरतिः सबलो वनं विवेश । स वनेषु
 विचरन् अमसञ्चयांश्च निसृद्यन्मध्याह्ने पिपासितो रीवां नदी-
 माजगाम । स मन्त्रिभिः सार्धं तत्र रजनीमिकां निनाय ।
 अथ प्रातः समुत्याय अजयार्थं पुनर्वनं बभ्राम । एकदा इव
 अजमनुगच्छन् गुहासंख्यं सुरते रतं व्याघ्रमिद्युनमपश्यत् । स
 इवमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोस्तयोः सम्पुस्त्रीनी भूत्वा शरैश्च
 व्याघ्रं पातयामास । पात्यमाना व्याघ्री त्रिंशद्योजनायता
 घोरविषहा राक्षसभूत् । तां पतितां वीक्ष्य व्याघ्रः प्रतिनिवृत्त्यां
 करिष्यामीत्युक्त्वात्तर्दधे । ततो राजाऽपि हृदि शङ्कितः सबलः
 स्वपुरं प्राप्य धर्मतः पृथिवीमितां शशास ।

अथ बहुतिथे काले गते स नृपतिर्वसिष्ठायैर्मुनीश्वरैरनु-
 ष्ठीयमानमश्वमेधं मखमारभे । अन्नं समाप्य वसिष्ठे ज्ञानार्थं
 निष्क्रान्ते नृपेण पूर्ववाधितो राक्षसोऽसौ क्रोधमूर्च्छितस्तस्मै
 प्रतिक्रियां कर्तुमायातः । स प्रथमं वसिष्ठवेश्मत्वा भोजनार्थं
 मांसं समासादयेति राजानमुवाच । मूयश्च सूद्वेषं समास्थाय
 रात्रे मानुषमांसं ददौ । अथ सौदातो विनयान्वितस्तस्मांसं
 हेमपात्रे निधाय समागताय गुरवे सादरं ददौ । वसिष्ठस्तु
 परमेण समाधिना तस्मानुर्ध्वं मांसमिति ज्ञात्वा विस्मयापन्नः
 प्रमन्युश्च भूत्वा तं राजानं शशाप यस्मात्स्वं महिधानामभोर्ध्वं
 दत्तं तस्मात्तवाप्येतदेव भोजनं भवतु । नृमांसं रक्षसामिव भोर्ध्वं
 तस्मात्स्वं राक्षसत्वं प्रयाहीति । तस्मिन्मुनाविति श्रापं ददति
 सौदासो भयविह्वलस्तं व्यजिन्नपत् भवतैवैवमाप्नोतीऽस्मीति ।
 तदाकर्ष्य वसिष्ठः समाधिमास्थाय प्राणचक्षुषा राजानं वक्षितं
 ज्ञातवान् । राजाऽपि जलमादाय वसिष्ठं शप्तमुद्यतः । अथ
 राजानं गुरुं शप्तमुद्यन्तं दृष्ट्वा राक्षी मदयन्ती तमुवाच, भो
 महाराज, कोपं संहर, त्वया यत्कर्ण्य भोक्तव्यं तत्प्राप्तमिति
 स्वभार्यया तद्योक्तो नृपतिः कोपं त्यक्त्वा तज्जलेन स्वपादावभ्य-
 सेचयत् । तज्जलस्पर्शमात्रेण पादावस्थ कल्माषतां गती,
 तदाप्रवृत्ति लोकेऽस्मिन् स कल्माषपादनामाऽभूत् । कोपाप-
 गमानन्तरं स मनसा भीतिमापन्नो गुरोश्चरषी वदन्ते, विन-
 यात्प्राञ्जलिर्भूत्वा भगवन् क्षमस्तेत्युवाच च । मुनिश्चात्मनो-
 ऽविवेककारितया किञ्चिदिव लज्जितो दुःखितश्च भूत्वा राजानं

प्रत्युवाच, एतद्दुःखं ते नात्यन्तिकं हादशाब्दमात्रं भविष्यति । ततश्च त्वं गङ्गाविन्धभिषिक्तो राक्षसीं तनुं त्यक्त्वा पुनः स्वरूप-सापचः पृथिवीमिमां भोज्यस इति च । इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो वसिष्ठः स्वाश्रमं ययौ । राजाऽपि दुःखितो राक्षसीं तनुमाश्रि-व्याय । स वनादनान्तरं परिभ्रमन्नेकदा नर्म्मदातीरं प्राप्य तत्र प्रियया सह रममाणं कमपि मुनिं दृष्ट्वा क्षुधासन्ततोऽसौ तरसा तं समुपाद्रवत्, सृगशिशुं व्यान्न इव तमतिवेगेन जयाह च । अथ ब्राह्मणी स्वपतिं निशाचरक्षराक्रान्तमवलोक्य भयविह्वला विनयेन शिरस्त्रक्षलिमादाय वदती तं निशाचरं सकसणं बहनुनीतवती । तथाऽनुनीयमानोऽप्यसौ तदनाकर्ण-यन्नेव तं ब्राह्मणमभक्षयत् । ततो ब्राह्मणपत्नी क्रुधा तस्मै श्रापहयं ददौ, तद्यथा—यस्मात् सुरतासक्तं मत्पतिं हिंसित-वानसि तस्मात् त्वमपि यदा रतिं यासि तदा नाशमुपैष्यसि, अन्यच्च तव राक्षसत्वं चिरमस्त्विति । एकस्मादपराधात् श्राप-हयदानं तस्मात् अनुचितमिति सोऽपि राजा क्रोधेन पिशाच-योनिं गच्छेति तां श्राप । तथा यत्ना सा ब्राह्मण्यपि पुन-समन्विता पिशाचत्वं गता । ततस्ताभ्यां नर्म्मदातीरे वटवृक्षे कश्चिद्ब्रह्मराक्षसी दृष्टः । स हि ब्रह्मराक्षसस्तावागती दृष्ट्वा यप्रच्छ कौ युवामिति ।

सौदास उवाच भो महाभाग, कस्त्वं किं वा ते पुरा कृतं कर्म्म सख्युर्मे तत्कस्त्वं बह्नुमर्हसि । यो हि नराधमो मित्रे वचनं करोति स युगानां क्रीटिक्रीटिषु महत्यापफलं भुङ्क्ते इति ।

कस्मात्पादेनेत्युक्तः स वटस्त्रो ब्रह्मराक्षसोऽवादीत् । पुराऽहं
सोमदत्त इति नाम्ना धर्मपरायणो वेदपारगो ब्राह्मण आसम् ।
अहं विद्यया वयसा धनेन प्रमत्तो गुरोरौदासीन्यह्वलेदृशीं दर्शं
प्राप्तवान् । गुर्व्ववन्ना हि मनुष्याणां राक्षसत्वप्रदायिनीति मया
षाडमनुभूतं, ततो धीमता कदापि गुर्व्ववन्ना न कार्ष्येति ।
तदाकर्ष्यं सौदास उवाच, गुरुः कीदृशः कश्च त्वया ज्ञाधितस्तत्
सर्व्वं वृत्तमा मूलात्मे वदस्व । स आह भो मित्र, सन्ति हि
बहवो गुरवस्तान् कथयामि शृणु—वेदानामध्यापयितारः,
वेदार्थानां बोधकाः, शास्त्रार्थानां धर्मस्य नीतिशास्त्राणाञ्च
वक्तारः, मन्त्राणां वेदवाक्यानाञ्च सन्देहच्छेदिनः, व्रतानामुप-
देष्टारः, भयाक्षातारः, अन्नानां दातारः, उपनेतारः, अकार्ष्या-
न्निवारयितारः, श्वशुरः, मातुलः, ज्येष्ठभ्राता, पिता, निषे-
कादिसंस्कारकर्त्ता च । एते हि गुरवः प्रीक्ताः । सौदास उवाच
अस्ति कोऽप्येतेषां वरः, अथवा सर्व्वे तुष्या इति । सोमदत्त आह
सर्व्वे ज्ञेते सर्व्वदा सम्मानपूर्णाहस्तघ्राप्येतेषु वेदानामध्यापकः,
मन्त्रव्याख्यानकृत्, पिता, धर्मवक्ता च विशेषगुरवः । तत्रापि
यो धर्म्युक्तानि पुराणानि वदति स उत्तमः । प्रसङ्गतस्वनेन
पुराणानां तच्छ्रवणादिकस्य च माहात्म्यं वर्णितम् । ततः
स्ववृत्तं कथितं—यथा अहं गीतमनामधेयेन ब्रह्मवादिना
मुनिना पुराणशास्त्रकथनेः सम्बोधितस्तेनोक्तानखिलान्धर्म्यान्
कृतवान् । कदाचिदहं परमेशस्य पूर्णां कुर्व्वन् उपस्थिताया-
ऽपि तस्मै न प्रणामकारिषम् । स तु शान्तो महाबुद्धि-

गौतमो “मथोदितानि कर्माणि करोतीति” सुदं वयौ ।
 सर्व्वजगद्गुहर्महादेवसु गुर्व्ववभ्राजतेन पापेन मां राक्षसत्वे
 नियुक्तवान् । ते परस्परमेवं धर्म्युक्तं वचनं कुर्व्वन्तः परपाप्युक्तिं
 स्त्रेभिर् । तस्मिन्नवसरे कश्चिदतिधार्मिकः कस्मिद्देशसम्भूतो
 गर्गनामा ब्राह्मणः स्वाम्ने मङ्गलजलं वहन् विश्वेश्वरं संसुवंश
 तत्र समायातः । तं समागतं दृष्ट्वा सा पिशाची तौ राक्षसी
 च नः पारथा प्राप्तेत्युक्त्वा भुजसुच्यस्य तमभिव्ययुः । परं तेन
 कीर्त्तमानानीश्वरनामान्याकर्ष्यं ते तं द्विजं गन्तुमशक्त्वा दूरत
 एव व्यवस्थिताः प्रोक्षुः । भो विप्र पूर्व्वमस्माभिः कीटिसहस्रशो
 विप्रा भक्षिताः । इदं नामप्रावरणन्तु त्वां महाभयाद्रक्षति ।
 अहो अच्युतस्य महिमा यन्नामश्रवणमात्रेण गोचरस्विता
 राक्षसा अपि परां शान्तिं समापन्नाः । सर्व्वथा त्वं रागादि-
 रहितो महाभागोऽसि तद्गङ्गाजलाभिषेकेषास्मात्पातकोत्तमात्
 नः पाहि । पृथिव्यां यानि तीर्थानि विद्यन्ते तानि सर्व्वाणि
 गङ्गाया जलकणस्याप्यसमानि । तुलसीदलसंमिश्रं सर्षपमाचकं
 गङ्गाजलमेव कुलानामेकसप्ततिं पुनात्येव । तस्माद्गङ्गाजल-
 प्रदानेन पापकर्म्मणो ह्यस्मान् पाहि । ते राक्षसैरेवं गीयमानं
 गङ्गामाहात्म्यं निशम्य स ब्राह्मणो विश्वयाविष्टो बभूव । ततो
 विप्रः कृपाविष्टस्तेषु राक्षस्यु तुलसीदलसंमिश्रं गङ्गाजलमशे-
 चयत् । ततः सर्षपोपमेन तेन गङ्गाजलविन्दुनाभिषिक्त्वास्त्रे
 राक्षसभावं विसृज्य देवतोपमा अभवन् । सपुत्रा ब्राह्मणो
 सोमदत्तश्च हरिसारूप्यमागतौ शङ्खक्रगदाधरौ भूत्वा ब्राह्मणं

सुवन्तौ हरिमन्दिरं जग्मतुः । कल्पावपादश्च निजरूपं समा-
गतो विश्वोर्नामानि व्याहरन् सद्योवाराणसीं गतौ । तत्र
गङ्गामागत्य षष्ठासान् विश्वेश्वरं दृष्ट्वा पराङ्गिर्वृतिमापन्नः
स्वकं राज्यं प्राप्तवान् । तत्र वशिष्ठेनाभिविक्तीमनोरमान्
भोगान् भुक्त्वा सर्वान् महीश्व संरक्ष्य ततो मोक्षं प्राप्तवान् । ततः
सूतो गङ्गामाहात्म्यमुच्चार्य्याध्यायशेषं कृतवान् ।

दशमाध्यायप्रारम्भे ऋषिभिः सूतं प्रति गङ्गामाहात्म्य-
मुद्दिश्य प्रश्नः कृतः । ततः सूतेनोपाख्यानमेतत्कथितम् ।
यथा—इन्द्रादिदेवानां जनकः कश्यपो नाम कश्चिन्मुनिरासीत्
तस्य दक्षात्मजे हे भार्य्ये बभूवतुर्दितिरदितिश्च । तयोरदिति-
र्देवमाता, दितिस्तु दैत्यानां जननी । ते हि देवासुराक्षिरं
परस्परजयैषिणो बभूवुः । अथ कदाचिन्नृचादात्मजो बलिर्नाम
दैत्यानामधीश्वरो भूत्वा पृथिवीमिमामभुनक् ।

अथ वैरोचनो बलिर्महता बलेन परितप्तो वसुधामेतां
विजित्य स्वर्गञ्चेतुश्चानो दधे । ततो देवासुराणां घोरं युद्धं प्रव-
हते । एवमब्दसहस्राणि सुदारुणं युद्धमासीत् ।

अथो रघोबले वृद्धे दिवौकसः पराभूता भीताः सुरलोकं
परित्यज्य सर्वे प्रदुद्रुवुः । ते देवा देवलोकं परित्यज्य नररूप-
परिच्छन्ना अवनीतले विचेरुः । नारायणपरायणो विरोचन-
पुत्रो महाबलो बलिश्चाव्याहृतैश्वर्य्यं त्रिभुवनं शशास । विश्व-
प्रीचनार्थं यज्ञैरियाज च । अथ देवमाता त्वदितिरतिदुःखिता
हिमालयङ्गत्वा शक्रस्यैश्वर्य्यं दैत्यानाञ्च पराजयमिच्छन्ती हरि-

ध्यानपरा भूत्वाऽतिदुश्चरं तपस्त्रेपे । सा सच्चिदानन्दसन्दीह-
मात्मनमात्मना ध्यायन्ती सहस्राब्दानतिदुश्चरं तपस्त्रेपे । एत-
दुत्तमाकर्ण्य मायिनो राक्षसा बलिप्रेरिता देवतारूपमाख्याया-
दितिं प्रोचुः । मातः किमर्थं तपस्तप्यते ? शरीरमतिशुष्कं ते
जातम् । इदं दुःखबहुलं शरीरशोषणकारणं यत्नं त्वज,
पण्डिता हि प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रयंसन्ति, धर्मसाधनत-
त्परैः शरीरमग्रतो रक्षम् । एवं क्लेशमाख्याय पुत्रान्मान
क्षेदय । इह संसारे मादृशीनेर्महदुःखमनुभूयते तस्माद्दुःखा-
र्त्तानात्मज्ञानान्मान् परिचाहि । दैत्वैरेवमुक्त्वाऽप्यदितिः समा-
धितो न चचास । ततस्त्रे क्रुधास्तां परध्यानपरायणां हन्तुं
मनोरथं चक्रुः । तत्त्वचमग्निस्तथाय तच्छतयोजनमायतं
काननं तैः सार्धमदहत् । सा ध्यानरता सुराणां जननी त्वेकैव
विष्णुना अवरोचिताऽभूत् ।

अथैकादशाध्यायारम्भे सूतस्त्रैर्ऋषिभिः कथमदितिं त्यक्त्वा
सं बलिस्थान् चचाददहदिति पृष्टः हरिभक्तानां माहात्म्यमक-
थयत् । अकथयच्च यन्नामोच्चारणादेव सर्वे उपद्रवा नश्यन्ति
ध्यानस्थ तु का कथा । एतस्मादेव कारणात् सोऽग्निरदितिं
विहाय सर्वमदहत् । एतस्मिन्नन्तरे शङ्खचक्रादिभ्यत् स हरिः
प्रसन्नः सन् तस्त्रै कथ्यपवत्तभायै दर्शनं ददौ, तां करिष्य स्पृशंश्च
प्राह । देवमातस्त्वया तपसाराधितः प्रसन्नोऽस्मि, भद्रं ते
भविष्यति, वरं वरय यत्ते मनसि वर्त्तते, दास्यामि ।

अथ सा देवमाता तं सर्वलोकसुखावहं नारायणं प्रणिपत्य

तुष्टाव । ततो देवधात्री देवं सुत्वा पुनः पुनर्नत्वा हर्षाङ्कु-
 चालितस्तनी प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रोवाच, हे सर्वाधिकारण देवेभ्य
 यदि ते माम्प्रत्यनुग्रहोऽस्ति तदा मत्पुत्रेभ्यो देवेभ्योऽकण्टका
 त्रियं देहि, हे अन्तर्यामिन् त्वया अघ्रातं न किञ्चिदपि विद्यते
 तत्किं मामिव मोहयसि । हे देवेश दितिजा अपि मत्पुत्रा
 एव नाऽहं ताहंसितुमिच्छामि, तानहत्वेव मक्षुतेभ्यः त्रियं
 देहि । एवमुक्त्वा भगवान् तां साध्वीं प्रहर्षयन् समालिङ्ग्य च
 प्रोवाच । हे देवि प्रीतोऽस्मि ते, तवैवं सपत्नीपुत्रेष्वपि वाक्शब्दं
 दृष्ट्वा तव पुत्रो भविष्यामीति मे सङ्कल्पः । यो हि स्वपुत्रे
 परपुत्रे वा समत्वेन वर्त्तते न तस्य पुत्रश्रीको भवेत् । अदिति-
 चवाच हे देव तव प्रतिरोम ब्रह्माण्डकोटिसाहस्रं वर्त्तते तथा-
 भूतमखोरक्षीयांसं परात्परतरं विभुं पुरुषोत्तमं त्वां कथं गर्भे
 धारयामि । भगवानुवाच सत्यमुक्तं भवत्वा, परं ये तु रागद्वेष-
 विहीना मत्परायणा मङ्गलास्ते सततमेव मां वहन्ति । हे
 देवि त्वं हि पतिप्राया साध्वी भूतहिते रता च ततस्ते पुत्रभावं
 सम्प्राप्य शत्रुकुलं नाशयिष्यामि । इत्युक्त्वा तस्यै देवमात्रे
 कण्ठगतां मालां समर्प्य भगवान्पारायणस्तिरोद्धे । ततो देव-
 माता दक्षनन्दिन्यदितिः कमलाकान्तं प्रणम्य स्वस्वानमगात् ।
 असूत च सा समये सर्वलोकत्रियोक्त्वलं शङ्खचक्रधरं वामन-
 कारं सुधाकलसदध्यन्नकरं पुत्रम् । अथ कश्यपो हरिमावि-
 र्भूतं ज्ञात्वा प्राञ्जलिः प्रणम्य स्तोतुं समुपचक्रमे । कश्यपेन
 संस्तुतो लोकपावनो वामनः कश्यपस्य तुष्टिं वर्षयन् प्रहसं च

सवाच पितसुष्टोऽस्मि तव भद्रं भविष्यति, अक्षिरसैव कालेन
ब्रह्मनोरधं साधयिष्यामि ।

अन्तरे स्वगुरुणा शुक्रेणापरैश्च सुनीश्वरैर्युक्तो बलिर्दैत्यो
दीर्घसन्मारेभे । तस्मिन्सहाकृतो वर्त्तमाने वामनरूपी विष्णु-
र्मिन्वार्धमागतः । अथ वामनं सभायान्तं दृष्ट्वा दैत्यगुरुः शक्र-
एकान्ते बलिमब्रवीत् । भो भो दैत्यपते तव त्रियमपहर्तुं
विष्णुर्दामनरूपेण समागतः । त्वयाऽस्मै न किञ्चिदपि दात-
व्यम् । यस्य शत्रूणां हितकृत् विशेषतो ह्यन्यत एव । एवं
धर्ममार्गनिरोधकं गुरोर्वचनमाकर्ष्य बलिरुवाच, भो गुरो
त्वयैवं न वक्तव्यं यतो लोकेऽस्मिन् विष्णुमीषणकारणमेव
यज्ञाः क्रियन्ते दानानि च दीयन्ते । स हि विष्णुः परया
भक्त्या स्मृतोऽपि जनान् पुनाति । यस्य जिह्वापे हरिरित्य-
क्षरद्वयं वर्त्तते स पुनरावृत्तिवर्जितो विष्णुलोकं समधिगच्छ-
त्येव । दैत्येन्द्रे ह्येवं वदति वामनरूपधृग्विष्णुर्यज्ञगृहं प्रवि-
शेत् । बलिसु समागताय विष्णवे किञ्चिददर्शं दत्त्वा हर्षाशु-
नयनी रोमाञ्चिततनुश्च भूत्वा प्राह—हे भगवन् अथ मे जन्म
सफलं मन्त्रश्च सफलः कृतार्थोऽस्मि संवृत्तः । तुभ्यं नमो नमः ।
तस्मिन्नेकमुक्तवति वामनोऽब्रवीत् मर्द्धं तपसे त्रिपदसन्धितं
भूमिं देहि । एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह, कथं राज्यं, धामं, नगरं
वा न याचितवानसि ? ततो नारायणः प्राह—हे दैत्येन्द्र
गुह्याद्गुह्यतरं वचः शृणु । ततो भूमिदानस्य माहात्म्यं कीर्त्त-
यामास । कीदृग्भूमिदानेन कियत्फलं लभ्यते तत्त्वार्थमशेषतो-

ऽकथयत् । काञ्चिदितिहासांश्च प्रोवाच । ततो दैत्यपति-
स्तस्मै त्रिपदसन्नितां भूमिं ददौ । तदाऽसौ विश्वात्मा
आवृण्वन्नभवत् वृषभे । ततः स हि विश्वतनुर्हरिर्द्वाभ्यां पद्भ्यां
महीं व्यास्य व्याप्तवान् । तत्पादाङ्गुलायेषु ब्रह्माण्डो द्विधा
भिन्नोऽभवत् । तद्वारा बहुधारं वाङ्मसलिलं धीतविष्णुपदं
पपात । तस्मिन् ब्रह्मादीन् सुरान् पावयन् मेरुमूर्धनि षतित-
मभवत् । तदद्भुतं कर्म दृष्ट्वा ब्रह्माद्या देवास्तमसुवन् । तैः
संस्तुतो हरिर्ब्रह्मादिभ्यः स्वस्वपदं बलये च पातालाधिपत्वं
ददौ । अमन्त्रपूर्वकं हुतं हविरपात्राय दत्तं दानम्, अशुचिना
हुतं हविश्च बलेर्भोगार्थं कल्पयामास । बलये सगन्धाय पातालं
देवेभ्यश्च नाकं दत्त्वा विष्णुः पुनर्वामनतर्कं गतः ।

हादृशमध्यायारम्भे सूतं प्रति मुनिभिर्दानघटितास्त्रयः प्रश्नाः
कृताः । यथा दानानि कस्य देयानि, दानकालः कीदृशः,
कीदृशश्च प्रतिग्राही भवेदिति । ततः सूतेन तेषां द्वयोरैक
वधायथमुत्तरं दत्तम् । तथाहि ब्राह्मणायैव दानानि देयानि,
ब्राह्मणस्य दानग्रहीतेति, दानकालस्य तु न कोऽपि विशेष-
उक्तः । अपिच ब्राह्मणेषु यः पुत्रहीनो दम्भाचाररतो वा, वेद-
विद्वेषी, देवद्वेषी, द्विजद्वेषी वा, स्वकर्मात्यागी वा, परदाररतो-
ऽपि वा, परद्रव्यापहारी वा, नक्षत्रपाठको वा, असूयाविष्टः
कृतघ्नो वाऽयान्धयाजको याज्ञापरो हिंसकः शठी वा, नाम-
विक्रयी वा, वेदविक्रयी स्मृतिविक्रयी धर्मविक्रयकारी वा,
परोपतापशीलो वा, वेदत्यागी स्वजनैर्निन्दितो वा, तस्मै दत्तं

निष्कलं भवति, तस्माच्च प्रतिग्रहोऽपि न कर्त्तव्यः । यस्तु स्वकर्म-
निरतः श्रेष्ठियः आहिताग्निर्वृत्तिहीनो बहुकुटुम्बी दरिद्रः
सत्यवाग्देवभक्तश्च, तस्मै प्रयत्नतो देयं, दत्तञ्च विशेषफलप्रदं
भवति ।

तृतीयोऽध्यायारम्भे कथं भगीरथो गङ्गामाहात्म्यं विज्ञात-
वान् कथञ्च तामानीतवानिति सूत ऋषिभिः पृष्टः । सूतश्च
तेषामृषीणां तादृशीं सात्त्विकीं बुद्धिं बहु प्रशंसन् सर्व्वं यथावत्
कथयामास । भगीरथो हि नृपतिरतिधर्मशीलो यायजूक-
ञ्चाभवत् । अथ कदाचिद्धर्मराजस्तं धर्मशीलं राजानं द्रष्टु-
मुपागतः । ततः समागतं धर्मराजं भगीरथो यथाचिताभिरर्ह-
णाभिरर्हयित्वा चितितले दण्डवत्प्रनाम ।

ततो राजा भगीरथः कृतातिथ्यन्नायं कृतासनपरिपहञ्च
तं धर्मं प्राप्नोतिर्भूत्वा विनयेनोवाच । भो महाभाग भवदाग्-
मनेन कृताधीऽस्मि, कथं मानुषोऽहं देवस्य भवत उपकर्त्तुं
समर्थो भवेयमिति । धर्मराजश्च परया कृपयाविष्टः प्रहसंस्त-
मुवाच । राजन् त्वं जगत्त्रये धर्मविदां श्रेष्ठतया प्रसिद्धोऽसि
ततश्च धर्मज्ञं त्वां द्रष्टुमहमागतः । यत उतकष्टगुणश्लोषुपा-
देवाः सन्मार्गनिरतं सर्व्वभूतहिते रतं मर्त्यं द्रष्टुमभिलषन्ति ।
यत्र कीर्त्तिर्नीतिः सम्पत्तयश्च वर्त्तन्ते, तत्र सन्तः सर्व्वा देवताश्च
वासं कुर्वन्ति । इत्युक्तवन्तं धर्मराजं राजा यथाविधि प्रष्टि-
पत्य पुनः प्रोवाच । भगवन् मया किञ्चित्पृच्छते परया कृपया-
विष्टस्तद्ब्रूहि । धर्म्माः कतिविधाः धर्मशीलिनश्च के ? यात-

नाश्च कियत्पुत्राश्च केऽनुभवन्ति ? के च त्वया सम्मानिता भवन्ति के च शासिता इत्येतत्सर्वं विस्तराद्ब्रूमुर्हसीति । एवं पृष्टो धर्मराजः प्रोवाच, पुण्यलोकप्रदायका हि धर्मा बहु-विधाः प्रोक्ताः । तथा घोररूपा यातनाश्चासंख्याताः । ताः सर्वा वर्षशतैरपि नाऽहं विस्तराद्ब्रूदितुं समर्थस्तस्मात्समासतो वक्ष्यामि साऽवहित आकर्ण्य । ततो धर्मराजेन बहुविधानि धर्मकार्याणि तत्तत्कर्मणां फलानि च विस्तरेणोक्ताऽन्त-उक्तम् । हे राजेन्द्र एवमाद्याः कियन्तः शतशः सहस्रशश्च महा-धर्माः शास्त्रेषूक्तास्तान् सर्वानशेषतः को वर्षयितुं समर्थः स्यात् । किन्तु विष्णुसेवैव सर्वधर्मफलं प्रददाति । विष्णोः स्मरणमात्रेणैव सर्वाणि कर्माणि सफलानि भवन्ति । विष्णुर्हि सर्वधर्मस्वरूपः सर्वकर्मस्वरूपश्च कर्मफलानां भोक्ता च स एव, तस्माद्वातिरिक्तं न किमप्यस्तीति । अत्रैव त्रयोदशाध्याय-स्वान्तः ।

अथ चतुर्दशाध्यायप्रारम्भे तेनैव पापमैदान् स्थूला यात-नाश्च प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य महापातकानुपातकोपपातकप्रभृतीनि सर्वविधानि पापानि तत्तत्पापकर्मविशेषफलभूता घोररूपा नरकविशेषाश्च प्रोक्ताः । एवं सर्वपापान्युक्ता, तेनान्तत एतानि सर्वाणि पापानि धर्मशास्त्रविधानतः प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु प्रणश्यन्ति, प्रायश्चित्तानि च विष्णोरग्रे कमलापतेः कार्याणि तेन न्यूनातिरिक्ततादीषस्य परिहारो भवेत् । गङ्गा तुलसी सप्तर्षी हरिकीर्तनमनसूया ह्यहिंसा इत्येतैः सर्वेषां पापानां

ध्वंसी भवति । कर्माणि विष्णुर्पितानि चेत्सफलानि भवन्ति, अन्यथा भक्तानि द्रुतं हृद्यमिव निष्फलान्येव । विष्णुभक्तिर्हि मनुष्याणां सर्वपापप्रणाशिनी, भक्तिमद्भिः कृतञ्च कर्म सफलं भवति । सा च विष्णुभक्तिः प्रथमतस्तत्त्वविधा तामसी, राजसी, सात्त्विकी चेति । तच्च प्रत्येकमधममध्यमोत्तमत्वरूपेषु त्रिविधा इति नवधा, अन्या च परा भक्तिरिति मिलित्वा दशधैव भक्तिः । तत्रापरविनाशमुद्दिश्य हरी या भक्तिः क्रियते सा तामसाऽधमा, या च कौतवान्विता भक्तिः सा तामस-मध्यमा, या च भक्तिरपरस्य भक्तिं दृष्ट्वा मात्सर्येण प्रवर्तते सा तामसोत्तमा । या धनधान्यादिकमुद्दिश्य भक्तिरुपजायते सा राजसाऽधमा, या सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य प्रवर्तते भक्तिः सा राजसमध्यमा, या च सालोकादिपदमभिसंस्तुय भक्तिः सञ्जायते सा राजसोत्तमा । एवं या भक्तिः स्वकृतपापानां क्षयार्थं प्रवृत्ता सा सात्त्विकाधमा, यैवहृते हरेः प्रियं भवेदिति विचारयती जनस्य भक्तिः सा सात्त्विक-मध्यमा, यस्याञ्च किमप्युद्दिश्यं न स्यात्सा सात्त्विकोत्तमा भक्तिः सैवान्यासां भक्तीनां प्रवरा । यया हि भक्त्या जनो विष्णुना सममात्मनः सर्वप्रकारेणाभेदं कल्पयति सैवैह सर्वोत्तमा परा भक्तिः । दशधैव भक्तिः संसारच्छेदकारिणी तत्रापि सात्त्विकी भक्तिर्हि सुख्या, भक्तिश्च स्वकर्माणोः विरोधेनैव कार्या, यस्तु कर्माणि परित्यज्य भक्तिमान्नेन जीवति तस्य विष्णुर्न तुष्यति । आचारो हि प्रथमः प्रतिपाद्यः, आचारादर्थः

प्रभवति । तस्मात् स्वकर्माविरोधिनी भक्तिरेव कार्या, यतः सदाचारविहीनानां धर्मार्थौ सुखप्रदौ न भवतः । हे महीपते, हरिं हरश्चामिदबुद्ध्या सम्पूजय, तयोर्भेदकृच्च कीटिकीटिशो नरकान् याति । एवमुपदेशानन्तरं धर्मराजेन प्रोक्तं राजन्, तव पितामहाः कपिलकूपतो दग्धा नरके वसन्ति, तान् गङ्गा-जलाभिषेचनैरुद्धर । गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव । केशोऽस्त्रि नखं दन्तो भस्म वा गङ्गाजलेन स्पृष्टं चेदच्युतपदं लभ्येत । किं बहुना गङ्गाविन्दभिषेकतः सर्वाण्येव पापानि नाशमायान्तीति । धर्मराज इत्युपदिश्यान्तर्दधे । भगीरथश्च मङ्गामानेतुकामस्तपस्तप्तुं हिमाद्रिं जगाम । अत्रैव चतुर्दश-ध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशाध्यायारभ्ये मुनिभिः पुनरेव सूतः पृष्टो भगीरथो वृषतिर्हिमाद्रिं गत्वा किञ्चकार कथं वा मङ्गामानीतवानिति । ततः सूतेनोक्तं महीपतिर्भगीरथस्तपसे हिमाद्रिं गच्छन् पथि गोदावरीतटे महर्षिं भृगुन्दर्श । भृगुणा कृतातिथ्यक्रियश्च प्राञ्जलिर्भूत्वा तं प्रोवाच । हे भगवन् येन कर्मणा भगवान् भूतभावानो नारायणस्तुष्यते, येन विधिना पूज्यते च, तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति । ततो भृगुणा नारायणतोषणोपाय उक्तः । स च महाविष्णोरष्टाक्षरमहामन्त्रजपपूर्वकीपासना सत्याऽहिंसादिनिरतिषेति । ततो राज्ञाऽसौ पृष्टः कीदृशं सत्त्वं, कीदृशी चाहिंसा, सर्वभूतहितत्वं कतिविधं कीदृक् च, अमृतं कीदृशं, कीदृशा दुर्जनाः, साधवश्च कीदृशाः, पुण्यश्च कीदृशं,

विष्णुः कथं अर्त्तव्यः, तस्य पूजा च कीदृशी, का शान्तिः, अष्टा-
 चरसंज्ञको मन्त्रश्च कीदृगिति । अथ भृगुणैतेषां सर्वेषां स्वरूप-
 मुक्तम् ।

तथाहि—देशकालादिविज्ञानात् धर्माविरोधतो यथार्थ-
 कथनं नाम सत्यं, सर्वेषां जन्तूनाभक्तेशजननमहिंसा, धर्मा-
 कार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता च सर्वलोकहितत्वं, धर्मा-
 धर्माविवेकत इच्छानुवृत्तिकथनमनृतं, दुर्जना नाम लोक-
 विहिषो मूर्खाः कुमार्गनिरताः सर्वधर्मावहिष्कृताश्च, साधवस्तु
 सर्वलोकहिते रता वेदमार्गानुसारिणो जनाः । यत् हरि-
 प्रीतिकरं, सद्भिः परिरक्षितं, आत्मनः प्रीतिजनकञ्च, तत्पुण्यं
 परिकीर्तितम् । विष्णोः स्मरणञ्च सर्वं जगद्विष्णुप्रभवं विष्णु-
 मयश्चेति परिचिन्तनम् । भक्तिर्नाम विष्णोः सर्वमयत्वविवेकेन
 तस्मिन्मनसः प्रीतिः, शान्तिश्च शत्रुमित्रेषु वशित्वं यदृच्छालाभ-
 सन्तुष्टिश्च । एतानि सर्वाणि तपसः सिद्धिदायकानि समस्त-
 पापराशीनां नाशहेतवश्च । इदानीमष्टाचरमहामन्त्रं शृणु ।
 नमो नारायणायेति । मन्त्रमिममुच्चारयन् य आत्मस्वरूपं महा-
 विष्णुमात्मनि पश्येत् स सर्वत्रेयांसि प्रयाति । मन्त्रोऽयं
 वाचकः मन्त्रस्वास्त्र वाच्यो नारायणः, एष वाच्यवाचकसम्बन्धो
 नित्य एव । विष्णुरेवानादिः संसारमोक्षकश्च स्मृतः एवमा-
 दिश्च भृगुः स्वस्थानं गतवान् । अथ भङ्गीपालो भगीरथः
 परमर्षिणा भृगुणैवमुक्तः प्रीतस्तपसे वनं प्रपदे, स हिमालय-
 मासाद्य मनोरमे गङ्गातीरे नादेश्वराख्येषुऽतिदुर्धरं तपस्तेपे ।

तं तथा तपस्वन्तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च चासौ जज्ञे । ते हि देवा
 अधिकारक्षयभयान्महाविष्णोः शरत् ययुस्ते क्षीरोदस्त्रोत्तरं
 तीरं प्राप्य तं देवदेवेशं नारायणं तुष्टुवुः । इन्द्रादिभिः संसृतो
 विष्णुर्देवेभ्यस्तस्य राजर्षेः साधुचरितं प्रख्याप्याऽभयं दत्त्वा
 भगीरथस्य प्रत्यक्षतां जगाम । राजा तु तमतसीपुष्पसङ्घातं
 शङ्खचक्रधरं श्रीवत्सकौसुभासङ्गतं पीताम्बरं पुण्डरीकाक्षं पश्यन्
 भूमौ दण्डवत्प्रणामम् । तथा अमन्तहर्षसम्पूर्णः सगद्गदं पुनः
 पुनः कृण्वन् कृण्वेति जगाद् । विष्णुस्तस्य प्रसन्नः कृपयाविष्टश्च
 प्रोवाच, अयि भो भगीरथ तवाभीष्टसिद्धिर्भविष्यति, तव
 पूर्वपितामहाः मल्लोकमागमिष्यन्ति । त्वमिदानीं मम भूर्ध-
 न्तरं शशुं स्वशक्तितो यज, स ध्रुवं ते श्रेयांसि विधास्यति ।
 ब्रह्मज्ञा जगतां पतिरच्युतोऽन्तर्दधे । राजाऽप्युत्थाय लोक-
 कारचमीशानं सम्प्राप्यास्तीर्षीत् । तेन संसृतो महादेवस्तस्य
 प्रत्यक्षतामगात् । राजा च साक्षादवतीर्थं महेश्वरं दृष्ट्वा
 चिन्तितले दण्डवत्प्रणामम् । अथ शङ्करः प्रसन्नस्तं वरं वृषि-
 त्स्ववाच, राजा च प्राञ्जलिर्भूत्वा गङ्गां प्रसादीकृत्यास्मत्पिता-
 महानुद्धरेति प्रार्थयामास । ततो महादेवेनोक्तं तथाऽसु मया
 गङ्गा प्रदत्तेति । ततः कपर्दिमुकुटस्था लोकैकपावनी गङ्गा सर्वं
 जगत्पावयन्ती भगीरथमन्वगच्छत् । ततः प्रभृति लोकेषु सा
 भागीरथीति विख्याता । अथ गङ्गा भगीरथमनुगच्छन्ती यत्र
 सगरात्मजाः पूर्वं कपिलरोषाग्निना दग्धास्तं देशं प्रावयामास ।
 अथ तेषां भस्मनि गङ्गया संग्राहिते ते गतैनसो बभूवुः । ततो

यमोऽपि तान् गतपापान्विघ्नाय प्रथम्य विधिवत्प्रमथ्यर्चा
 ग्राह्य, यूयं धन्याः, सुप्रदन्वये भगीरथो नाम कोऽपि जातस्तेन
 यूयमस्मान्नरकात्परिताः । इदानीं विमानान्यासन्न विष्णु-
 भवनं गच्छत । यमिन इत्युक्तास्ते यतकोटिकुलैर्युक्ता विष्णुलोकं
 प्रपेदिरे । एवं मन्त्रायाः प्रभावः ।

बौद्धसप्तदशाष्टादशोन्विशविंशेष्वध्यायेषु वैष्णवजनानुष्ठे-
 यानि बहुविधानि व्रतानि सनियमानि, तेषामनुष्ठानसमय-
 प्रकारादयः फलानि च सेतिहासप्रायाणि सूतेनाभि-
 हितानि ।

एकविंशाध्याये त्वेकादशीव्रतं विशिष्याभिहितम् । इद-
 मेकादशीव्रतं ब्राह्मणचन्द्रियवैश्वशूद्रेः सर्वैरेव वर्षैः कर्तव्यम् ।
 एकादशीव्रतफलेष्पुना हि पुरुषेषु भक्तवत्तुष्टयं त्यक्तव्यं
 पूर्वपरदिनयोः रात्रौ, एकादशीदिने त्वहोरात्रम् । एका-
 दशीदिने यस्तु क्विञ्चिन्नोक्तुमिच्छति स सर्वपापानि भुङ्क्ते ।
 ब्रह्महत्यादीनि यानि यानि पापानि सन्ति, तानि सर्वाणि
 हरिवासरेऽस्मान्निवृत्तिं तिष्ठन्ति । ब्रह्महत्यादिपापानां
 कदाचिन्निष्कृतिर्भवति एकादशां कृताहारस्य तु क्वचिदपि
 निष्कृतिर्नास्ति । प्रत्युत महापातकैरतिपातकैर्युक्तो वा यदैका-
 दशां निराहारः स्वात्तदा परस्मद्भ्राप्नोतीति । एकादशी-
 प्रसङ्गेन भद्रशीलस्य तत्पितृगालवस्य चोपाख्यानमाख्यातम् ।
 तथाहि—नर्षदातीरे क्वचित्पुण्याश्रमे गालवो नाम कश्चिन्नव-
 परायणो मुनिरवास । तस्य भद्रशील इति नारायणपरा-

यथो जातिस्मरः पुत्रोऽभवत् । स च महामतिर्भद्रशीलो
 बाल्ये सदा विष्णोः प्रतिमां कृत्वा पूजयामास, शैशव-
 क्रीड़ासहचरान् द्विजशिष्यंश्च नित्यं नरेर्विष्णुः पूज्यः, एकादशी-
 व्रतञ्च कर्त्तव्यमिति बोधयति स्म । तेन प्रबोधिता द्विजशिष्य-
 वश्च नित्यं क्रीडायामपि विष्णुपूजनं कृर्वन्ति स्म । अथ पुत्र-
 मेवं सुचरितं दृष्ट्वा मुनिर्गालवो विस्मयाविष्टस्तमपृच्छत् । अथि
 मद्रशील कथन्ते शैशवेऽप्येवं धर्मबुद्धिर्जातेति । तदाकर्ण्य
 मद्रशील आह, पितरहं जातिस्मरोऽस्मि, तेनैव मे जन्मत एवैकं
 प्रवृत्तिः । ततो गालवोऽवदत् पूर्वस्मिन् जन्मनि त्वं क्व आसीः
 कथं वा ते जातिस्मरत्वमिति । ततो भद्रशील उवाच, पित-
 रहं पुरा सोमकुलोद्भवो दत्तात्रेयशिष्यो धर्मकीर्तिरिति
 ख्यातो राजा बभूव । मया नववर्षसहस्राणि कृत्स्नां मर्हि-
 षालयता बहवो धर्मा अधर्माश्च कृताः । अथ कालवशेन
 त्रिया प्रमत्तोऽहं पाषण्डजनसंसर्गाद्बह्वधर्मकार्याश्रयकारिणं
 ततश्च मे पूर्वार्जितानि सुबह्वन्यपि पुण्यानि प्रनष्टानि ।
 माञ्चाधर्मनिरतं दृष्ट्वा मदीयाः प्रजाः सदैव दुष्कृतञ्चक्रुः ।
 तत्रापि च मे घटांशोऽभक्त । एकदा मृगयाऽभिरतः ससैन्यो
 बर्णं प्राविशम् । तत्र बहुविधान्मृगान्कृत्वा क्षुत्तृट्परिगतः
 आन्तश्च रेवातीरमुपगमम् । सैन्यञ्च मे कुत्रचिदन्यत्र गतम् ।
 अहञ्चैकाकी रेवायां स्नात्वा क्षुधा लप्सा च पीद्यमानः स्थितः ।
 अथ तत्र केचिदेकादशीव्रतपरास्तीर्थवासिनो निशामुखे
 समेताः । अहञ्च तैः सह निराहारो निशि जागरङ्कृतवान् ।

अध्वयमपरिन्वान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितोऽहं जागराम्ते तत्रैव
पञ्चत्वमागतः । ततो महादंष्ट्राभयह्वरैर्यमभट्टैर्बन्धोऽहं यमा-
न्तिकं नीतस्त्रं करालवदनं समवर्त्तिनं यममपश्यम् । अथ
मां दृष्ट्वा यमश्चित्रगुप्तमाह्वयेदमवदत् । अस्य शिखाभिधानश्च
यथायथं वद । धर्मराजेनैवमुक्तश्चित्रगुप्तश्चिरं विचार्येदमभा-
वत । असौ पापरतोऽपि एकादश्यां जागरश्चापवासश्च कृत्वा
सृतः । ततश्चानेन यानि कानिचित्पापानि कृतानि, तानि
सर्व्वाण्युपवासप्रभावतः प्रगष्टानि । चित्रगुप्तेनैवमुक्त्वा धर्मराजः
कम्पितकलेवरो ममाग्रे भूमौ दण्डवत्प्रणमाम । मास्र भक्ति-
भावेन पूजयामास । ततः स्वभटानाह्वयेदमवोचत । ये
ह्यत्र विष्णुभक्तिनिरता जितेन्द्रिया एकादशीव्रतपराः सततं
नारायणाश्रुत हरे शरणं भवेति वदन्ति च तान् तरसा यूयं
त्यजत । ये तु मातापितृपरिभर्त्सनशीलिनो लोकहिषो
द्विजजनाहितकारिणः लोकापवादनिरता एकादशीव्रतपरा-
स्तुष्टाः पापासक्ताश्च तानेवानयत । ये च विष्णुभक्तिविमुक्ता
विष्णवे न नमन्ति, विष्णुस्तयश्च न गच्छन्ति तानप्यनयत ।
एवं धर्मराजवचनं श्रुत्वा मम स्वकर्माणि कृत्वाऽनुतापो
जातः । तदधर्मवचनप्रभावेण, तेनानुतापेन च मम सर्व्वाणि
पापानि तदैव शेषं गतानि । अथ पापविमुक्तं सहस्रादित्य-
सङ्घायं हरिसारूप्यतां गतश्च मां यमो ननाम । ततः कास्त्रो
मां सम्पूज्य तद्विष्णोः परमम्यदं प्रेषयामास । अहश्च कल्प-
कोटिसहस्राणि, कल्पकोटिशतानि च विष्णुपदे स्थित्वा पश्चा-

दिन्द्रलोकं समागतः । तत्रापि तावत्कालं स्थित्वा भूमिं प्राप्य विशुद्धे ब्राह्मणकुले तव पुत्ररूपेण सञ्जातः । जातिस्मरत्वात् सर्वमेतज्जानामि ततश्च बाल्येऽपि विष्णुर्चनमेकादशी-व्रतञ्च करोमीति । गालवस्त्वेवं पुत्रवचः श्रुत्वाऽतीवसन्तुष्टस्तं हरिपूजाविधानं यथावत्प्रबोधयत् ।

द्वाविंशत्याध्यायारम्भे मुनिभिः सूतः प्रत्युक्तः, हे तत्त्वार्थकोविद सूत, त्वया भागीरथ्याः सुमहिमा धर्मा अधर्मा हरिपूजा-विधानं व्रतानि एकादश्या माहात्म्यञ्च सर्वाण्येतानि सविस्तरमुक्तानि । साम्प्रतं वयं वर्णाश्रमविधिमाश्रमाचारं प्रायश्चित्तविधिञ्च श्रोतुमिच्छामः । त्वङ्कपयेतत्सर्वं यथावद्वदेति । ततः सूतेन यथावदेतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुमारब्धम् । भो मुनयः पुरा नारदेन सनत्कुमाराय यथा वर्णाश्रमनिर्णय उत्सृष्ट्यैवाऽहं ब्रवीमि यूयं शृणुतेत्युपक्रम्य क्रमेण स सर्वमकथयत् । तथाहि वर्णाश्रित्वारः ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रा इति । एतेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याश्च द्विजाः । एतेषां प्रथमं मातृगर्भे जन्म, ततश्चोपनयनादेव द्विजत्वम् । एतैर्हि स्वस्ववर्णविहिताः सर्वे धर्माः कार्याः, स्ववर्णधर्मत्यागी तु पाषण्ड इत्युच्यते । द्विजेन स्वगृह्णादितं यावत्कर्म कर्त्तव्यमन्यथा स सर्वधर्मवह्निष्कृतः पतितो भवेत् । सर्वैरेव द्विजैः स्मृति-मार्गाऽविरोधतो युगधर्मा ग्रामाचाराश्च परिग्राह्याः । द्विजैर्मनोवाक्कर्मभिर्यत्नतः सर्वे धर्माः कार्याः परं धर्माग्रमपि किञ्चिदस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टञ्चेत् तत्राचरणीयम् । कलियुगे हि

असुद्रयाचा, कमण्डलुधारणम्, असवर्षकन्योपयमः, देवरेषु
 सुतोत्पत्तिः, मधुपर्के गोघातनं, आदि मांसदानं, वानप्रस्था-
 चयः, दत्ताचतायाः कन्यायाः पुनर्दानं, दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं,
 नरमेधाखमेधयोरनुष्ठानं, महाप्रस्नानयमनं, गोमेधयन्नानुष्ठानञ्च
 इत्येते धर्मा न करणीयाः । देशाचारस्तु तत्तद्देशीयेर्माणा एव ।
 ततः सूतेन ब्राह्मणादीनां वर्णानां क्रियाश्च यथाक्रममुक्ताः ।
 यथा ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां दानं वेदाध्ययनं यजन-
 च्छेति त्रीणि कर्माणि साधारणान्येव, ब्राह्मणानां विशेषकर्माणि
 त्वध्यापनं यजनं दानपहणञ्चेति त्रीणि, क्षत्रियाणां विशेष-
 कर्माणि च यज्ञाजीवित्वं, दुष्टानां दमनं, शिष्टानां पालन-
 च्छेति त्रीणि, वैश्यानां विशेषकर्माणि च कृषिर्वाणिज्यं पाण्ड-
 पाख्यञ्चेति त्रीणि । शूद्राणाम्पु द्विजानां शूद्रूपेत्येकद्वयं
 प्रधानं, तेषां दानेऽप्यधिकारोऽस्ति । ऋतुकाले स्वभार्याभि-
 गमनं, सर्व्वलोकहितैषित्वं, मङ्गलं प्रियवादिता, अनायासी
 महीसाहस्तिरिचाऽनभिमनितेत्येतानि सर्व्ववर्णानां सामा-
 न्यानि कर्माणि । ब्राह्मणेनापत्काले क्षत्रियाचारः, क्षत्रि-
 येणापत्काले वैश्यधर्मा ग्राह्यः, परमत्यापद्यपि द्विजेन न
 शूद्रवृत्तिर्याह्या । शूद्राचारी द्विजस्तु चण्डालतुल्यो भवति ।
 ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां चत्वार एवाश्रमा भवन्ति ।
 ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ्यं भिक्षाश्रमश्चेति । एतैश्चतु-
 र्भिराश्रमैरेव परमो धर्मः साध्यते विश्वञ्च तुष्यति । अत्रैव
 द्वाविंशत्याध्यायावसानम् ।

त्रयोविंशाध्याये सूतेन विशेषतो वर्षान्त्रमाचारविधिरक्त-
स्तथाहि वर्षान्त्रमाचारिभिः सर्वैरेव स्वकर्माणि कर्त्तव्यानि, तेहु
यः स्वकर्म्म परित्यज्य परकर्म्म निधेवते स सर्वधर्म्मवह्मिष्कृतः पा-
षण्ड इति कथ्यते । द्विजानां हि गर्भाधानादिसंस्काराः समन्त्रकं
यथाकालं यथाशास्त्रञ्च कार्याः, स्त्रीणां शूद्राणां त्वमन्त्रकम् ।
तत्तु गर्भाधानं स्त्रीणां प्रथमरजोदर्शने कर्त्तव्यम् । अथ प्रथमे
गर्भे सीमन्तं कुर्यात्तस्य मुख्यः कालश्चतुर्थी मासः, अन्यत्रापि
षष्ठे, सप्तमे, अष्टमे वा मासि सीमन्तं कुर्यात्* । अथ पुत्रे
ज्ञाते पिता सचेलं ज्ञात्वा जातकर्म्म कुर्यात् । ततः सूत-
कान्ते नाम कुर्यात्, तच्च नाम नास्यष्टमर्धहीनमतिगुर्ध्वचरा-
न्वितं विषमाक्षरं वा भवेत् । ततः स्वष्टश्लोक्तमार्गतस्तृतीये,
पञ्चमे, षष्ठे, सप्तमेऽष्टमे वा चूडाकर्म्म कुर्यात्† । दैवयोगा-
द्गर्भाधानादिषु कर्म्मसु नानुष्ठितेषु चूडाकाले कृच्छ्रपादं तदर्धं
वा प्रायश्चित्तं विधाय तानि पूर्वं कर्त्तव्यानि । अथ ब्राह्मणस्य
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽव्दे उपनयनस्य मुख्यः कालः, गौणकालस्वा-
धोदृशाव्दपर्यन्तमस्ति । क्षत्रियस्योपनयनस्य मुख्यकालः
गर्भेकादशाव्दः गौणकालस्तु द्वाविंशाव्दपर्यन्तम् । वैश्वस्योप-
नयनस्य मुख्यः कालः द्वादशवत्सरः, गौणकालस्तु चतुर्विंशाव्द-
पर्यन्तम् । यस्य द्विजस्य गौणकालावधेरप्यतिक्रमो जातस्तं
सावित्रीपतितं विद्यात्, तेन सहजालापञ्च न विधेयः । द्विज-

* धर्म्मनिबन्धनैः सीमन्तात् प्राक् पुंसवर्गं नाम संस्कारान्तरं कर्त्तव्यतया विहितम् ।

† नामकरणादन्नन्तरमन्नप्राशनसंस्कारौ विहितौऽन्यत्र धर्म्मशास्त्रेषु ।

श्योपनयने मुख्यकालस्यातिक्रमे यथाक्रमं द्वादश्याब्दे, कच्छे,
 धान्द्रायणं, सान्तपनद्वयञ्च कृत्वा उपनयनमारभेत, अन्यथा
 पातित्यं, संस्कारकर्तुरपि ब्रह्महत्यासमं पापं भवति । उप-
 नयनकाले विप्रस्य मेखला मौञ्जी, चन्द्रियस्य धनुर्द्या, वैश्वस्य
 धावी भवति, अजिनमपि ब्राह्मणस्यैषेयं, चन्द्रियस्य रौरवं,
 वैश्वस्यार्जं ; एवं प्रतिवर्षं दण्डस्यापि पृथक् यथा ब्राह्मणस्य
 पासाशं, चन्द्रियस्यौदुम्बरं, वैश्वस्य वैखं दण्डं कुर्यात् । विप्र-
 दण्डः केशप्रमाणः, चन्द्रियदण्डी ललाटमानः, वैश्वदण्डश्च
 नासाग्रसम्बन्धितो भवति । एवं वासोऽपि तेषां यथाक्रमं यथा
 विप्रस्य काषायं, चन्द्रियस्य माञ्जिष्ठं, वैश्वस्य हारिद्रमिति ।
 उपनीतो द्विजो वेदग्रहणपर्यन्तं गुरोः परिचर्यापरो भूत्वा
 गुरुवेश्मनि निवसेत् । स ब्रह्मचर्यमाचरन् प्रातःस्नानञ्च कुर्वन्
 नित्यं कक्षं कक्षं गुर्वर्धं समित्कुशफलादीनि यज्ञोपवीत-
 मजिनं दण्डञ्चाहरेत् । वर्णिनो भिक्षान्नेनैव वर्त्तनं विहितम् ।
 भिक्षा च प्रयतेन्द्रियेण तेन त्रीचियागारादेवाहर्त्तव्या ।
 वर्णिना जितेन्द्रियेण सता प्रतिदिनं सायं प्रातरन्निकार्यं तथा
 यथाकालं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणञ्च कर्त्तव्यम्, अन्निकार्यपरित्वागी
 हि पण्डितैः पतित इति कथ्यते ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महेति ।
 स ब्रह्मचारी भिक्षान्नमाहृत्य सर्व्वं गुरुवे निवेदयेत् । ततो
 गुर्वर्धनुन्नया वाग्यतोऽग्नीयात् । स मधु, स्त्रीं, मांसं, क्षवणं,
 ताम्बूलं, दन्तधावनम्, उच्छिष्टभोजनं, दिवास्नापञ्च वर्ज्जयेत् ।
 तथा तेन हृत्पद्मपादुकानुलेपनानि जलकेसिधूतगीत-

वाद्यानि, परीवादा रोषस्तीक्ष्णो विप्रलापश्च वर्जनीयाः । स पाषण्डजनसंसर्गं शूद्रसङ्घश्च वर्जयेत् । नित्यं वृद्धेष्वभिवादन-
शीलो भवेत्, वृद्धाश्च त्रिविधा ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा वयोवृद्धा-
श्चेति । यश्च वेदशास्त्रोपदेशेनाध्यात्मिकानि दुःखानि वार-
यति तं गुह्यं प्रथममभिवादयेत्, अभिवादनसमये चाऽसावह-
मिति ब्रूयात् । विप्रेषु चक्षियाद्याः कदाचन नाभिवाद्याः ।
तथा नास्तिकं, भिन्नमर्यादं, कृतज्ञं, ग्रामयाजकं, पातकिनं,
पाषण्डं, पतितं, मूर्खं, नक्षत्रपाठकम्, उन्मत्तं, शठं, धूर्तं, धाव-
न्तम्, अशुचिम्, अभ्यक्ताङ्गशिरसं, जपन्तं, ज्ञानमाचरन्तं, समि-
त्पुष्पकरम्, उदपात्रधरं, भुञ्जानं, विवादशीलिनं, चण्डं, रममाणं,
जलमध्यगं, भिक्षान्नधारिणं, शयानश्च नाभिवादयेत् । स्त्रिय-
मपि भर्तृघ्नीं, पुष्यिणीं, सजारां, सूतिकां, गर्भपातिनीं, कृतघ्नीं,
षण्डाश्च कदाचिन्नाभिवादयेत् । सभायां, यज्ञशालायां, देव-
तायतनेष्वपि स्थितानां नमस्थानां प्रत्येकं नमस्कारो हि पुरा-
कृतं पुण्यं हन्ति । तथा आर्घ्यं, व्रतं, दानं, देवताभ्यर्चनं, यज्ञं,
तर्पणञ्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् । अभिवादाने कृते तु यः
प्रत्यभिवादनं न कुर्वीत् स पुनर्नाभिवाद्यो यतः स शूद्रसङ्घ-
एव । ततः परं सूतेनाध्ययनविधिरभिहितः । यथा शिष्यः
पादौ प्रक्षाल्याचम्य गुरोरभिमुञ्चीनस्तस्य पादौ च संगृह्णाधी-
यीत । परम् अष्टकासु, चतुर्दश्यां, प्रतिपदि, पर्वणि (अमह-
वस्त्रा-पूर्णिमयोः), महाभरण्यां, अवषाहादशीदिने, भाद्र-
पदापरपक्षे, तदनन्तरद्वितीयायाञ्च, शयनीत्यानहादश्याः,

श्रीचियंमरुचे, चान्द्राषाढ-कार्तिके-फाल्गुन-शुक्लपक्षीयद्विती-
यांसु, माघसप्तम्यामाश्विनशुक्लनवम्यां, सूर्यस्य परिवेशाधिक्ये,
श्रीचिये पूजितब्राह्मणे च गृहमागते, प्रहृषककष्टे, सन्ध्यायां
मेघगर्जने, चांकासमेघगर्जने, उल्काशनिप्रपाते, ब्राह्मणाऽव-
मानने, मन्वन्तरेषु, युगाद्यासु चाध्ययनं न कर्त्तव्यं, युगाद्यासु
वैशाखी शुक्लद्वितीया, प्रेतपक्षीयत्रयोदशी, कार्तिकशुक्लनवमी,
माघी पूर्णिमा चेति चतस्रः । मन्वन्तरदिनानि च आश्विन-
शुक्लनवमी, कार्तिकशुक्लद्वादशी, वैशभाद्रपदयोस्त्रुतीया,
भाषाद्रशुक्लदशमी, माघस्य शुक्लसप्तमी, आवशस्य कृष्णाष्टमी,
भाषाद्वी, कार्तिकी, फाल्गुनी, वैशी, ज्यैष्ठी च पूर्णिमा, फाल्गु-
नस्यामावास्या, पीषस्य शुक्लैकादशी चेति चतुर्दश । एषु
दिनेषु दत्तं ज्ञानं भवति । मन्वन्तरदिनेषु युगादिषु चन्द्र-
सूर्ययोर्यहवे च ब्राह्मणैः श्राद्धं कर्त्तव्यम् । एवमयनादौ,
श्रवानुगमने, चारण्यकमधीत्य, सूतके, सर्पादिदंशने, भूमि-
कम्पने चाऽनध्यायः प्रशस्यः । अनध्यायेष्वधीतानां हि यमः
स्वयं प्रजाः, प्रजाः, यमः, श्रियम्, आयुषं, बलमारोग्यञ्च निष्क-
न्तति, ये त्वनध्यायेष्वध्ययनं कुर्वन्ति ते ब्रह्मघातिन एव तैः
सह नासपेन्न संवसेदपि । केचिल्लुण्ठगोलकयोर्वात्यादीनाञ्चोप-
नयनं व्यवस्थापयन्ति, अपरे च तत्पुत्रादीनाम् । यो यथा-
विध्यनधीत्य वेदाब्जास्त्राणि च पठते स शूद्रतुष्य एवान्ते च
नरकं भजते । अनधीयानविप्रस्य नित्यं, नैमित्तिकं, काव्यं
सर्वमेव कर्म निष्फलं भवति ।

चतुर्विंशोऽध्याये स एवात्रमाचारः सूतेन निःशेषतः कथितः । यथा वेदाध्ययनसमाप्तिपर्यन्तं ब्रह्मचारी गुरुश्रमूषा-निरतो भवेत् । ततस्तेनानुज्ञातस्तस्मै दक्षिणां दत्त्वा च गृह्णी भवेत् । सुलक्षणां सुरुपां सुकुलोद्भवां सुशीलां धर्म-चारिणीमसपिण्डामसगोत्राञ्च कन्यामुद्दहेत् । रोगिणीं, वृत्ताचीं, सरोगकुलसम्भ्रवाम्, अतिक्रियामक्रियां वा, वाचालां, कोपनां, वामनां, दीर्घदेहां, विरूपां, न्यूनाधिकाङ्गीम्, उभ्रतां, पिशुनां, स्थूलगुल्फां, दीर्घजङ्घां, पुरुषाकृतिं, श्लथुव्यस्त्रनसंयुक्तां, विकारां, वृथाहास्यमुखीं, सदाऽन्यगृहवासिनीं, विवादशीलां, निष्ठुरां, बह्वग्रनीं, स्थूलदन्तां, स्थूलोष्ठीं, घर्घरस्त्रनाम्, अतिकृष्णां, रक्तवर्णां, धूर्णां, सदा रोदनशीलां, पाण्डुवर्णां, कुक्षितां, श्वास-कासादिसंयुक्ताम्, अनर्थमाषिणीं, लोकद्वेषपरायणां, परनिन्दा-रतां, तस्करां, दीर्घनासां, क्लितवां, लोभाहततनुं, वक्तवन्ति, अर्घ्विकाञ्च सर्व्वथा नोद्दहेत् यदि कदाचिद्दालभावादविज्ञात-स्त्रभावामुद्दहेदथ तां प्रगल्भामगुणां ज्ञात्वा परित्यजेत् । या नारी सर्व्वदा भर्त्तरि पुत्रेषु च निष्ठुरा पराऽनुकूलिनी च भवेत् साऽपि सर्व्वथा परित्याज्या । विवाहस्त्वष्टविध एव—तथाहि ब्राह्मो, दैवः, आर्षः, प्राजापत्यः, आसुरो, गान्धर्व्वी, राक्षसः, पैशाचश्च, एषु पूर्व्वः पूर्व्वी वरः पैशाचस्तु निकृष्ट एव । ब्राह्मो, दैव आर्षश्च विवाहो विप्राणामगर्हितः प्राजापत्यादयः पञ्च गर्हिता एव । ततो गृह्णितां वेशभूषादीनि कथितानि यथा—
गृह्णी कृतकेशनखः शुचिरनुलेपनलिप्ताङ्गश्च भूत्वा सोत्तरीयं

यज्ञोपवीतद्वयं, सुवर्णकुण्डले, धीतवाससी, वैश्वं दण्डं, सोदकं कमण्डलुं, निर्मलमुष्णीषं, कृचं, पादुकेऽप्यपानही, सुगन्धे पुष्प-
माख्ये च धारयेत् । अथ गृहस्थानामाचारः कथितो यथा—
नित्यमध्यायशीलो भवेत्, सदाचारमाचरेत्, परान्नं न भुञ्जीत,
परदारान् वर्जयेत्, पादेन पादं नाक्रमेत्, नोच्छिष्टं लङ्घयेत्,
पूज्यं देवालयञ्च नाऽपसव्यं व्रजेत् । शुष्कवादं, पैशुन्यमसूयां,
मत्सरं, दिवास्त्रापञ्च वर्जयेत् । परपापानि न वदेत्, स्वपुण्यञ्च
नैव कीर्तयेत्, दुर्जनैः सह न वसेद्दशास्त्रञ्च न शृणुयात्,
असारगीतेषु द्यूतेषु च न रतिं कुर्यात्, तथा यथाकालं आवा-
दिकं कुर्यात्, अशुचिसर्गं च ज्ञानमाचरेत् ।

पञ्चविंशोऽध्याये सूतेन गृहस्थानां सदाचारः कथितः यथा—
ब्राह्मे सुहृत्ते समुत्थानं, जगदीश्वरस्मरणपूर्विका वृत्तिचिन्ता,
पुरीषत्वागः स च कर्षस्वयज्ञोपवीतेन सम्यासु दिवा चोद-
पुखेन रात्रौ च दक्षिणमुखेन वस्त्रेण शिरः प्रावृत्त्य ढण्डेभ्य भूमि-
मन्तर्धाय कर्त्तव्यस्तावन्नीनिना च भवितव्यम् । पथि, गोष्ठे,
नदीतीरे, तडागकूपसन्निधौ, वृक्षच्छायायां, कान्तारे, वङ्कि-
सन्निधौ, देवालये, उद्याने, कृष्टभूमौ, चतुष्पथे, ब्राह्मणगोऽश्वत्थ-
योषितां समीपे, तुषाङ्गारकपालेषु, तथा जलमध्ये एवमादिषु
देशेषु, मलमूत्रं न त्यजेत् । शौचे सर्व्वदा यत्रः कार्य्यः, शौचं
हि द्विजानां द्विजत्वस्य मूलं, शौचाचारविहीनस्य निखिलं
कार्य्यं निष्फलं भवति । शौचं हि प्रथमतो द्विविधं वाङ्ममाभ्य-
न्तरचेति । तत्र वहिःशुद्धिर्मृज्जलाभ्यां भवति, अन्तःशुद्धिश्च

भावशुद्धौ च । पुरीषत्यागानन्तरं गन्धलेपापनुत्तये शीघ्रं कुर्वीत, गृहस्थानां यच्छौचं, ब्रह्मचारिणां ततो द्विगुणं, वनस्थानां त्रिगुणं, यतीनास्तु चतुर्गुणम् । स्वयामे पूर्णाचारं कुर्यात् पश्चि चार्द्धम्, आतुरे शीघ्रनियमो नास्ति, तथा महापदि च । सर्वेषां व्रतस्थानां विधवानाञ्च यतिवच्छौचं कीर्तितम् । शीघ्रं निर्वर्त्य सुसमाहितः प्राप्नुष्व उदङ्मुखो वाऽपि आचामेत् । ततः स्नानं कुर्यात्, तदनन्तरं मार्जनं तिलतर्पणञ्च कुर्यात् ततः सन्ध्यामुपासीत । गृहस्थः प्रातर्मध्यन्दिने चैव स्नान-माचरेत् । सन्ध्यापासना च मध्याह्ने, सायाह्ने च कार्या ततो ब्रह्मयज्ञं वेदोदितानि कर्माणि च कुर्यात् । यो द्विजः सन्ध्यां गोपास्ते स सर्व्वकर्म्मवह्निष्कृतः पाषण्डश्च विज्ञेयः । यस्तु कूटयुक्तिवादेन सन्ध्यादिकर्माणि परित्यजति तं महापात-किनां वरं विद्यात् । ततो देवार्चनं, वैश्वदेवम्, अतिथिपूज-नञ्च कुर्यात् । यस्य गृहादतिथिर्भग्नाशः प्रतिनिवर्त्तते सोऽतिथिस्तस्मै गृहस्थाय स्वदुष्कृतं दत्त्वा गृहस्थस्य पुण्यमादाय गच्छति । अन्नातगोत्रनामा भिन्नग्रामनिवासी चातिथि-र्भवति । स्वग्रामवासी केवलं श्रोत्रिय एवातिथिर्भवितुमर्हति । गृहस्थो हि प्रयत्नतः पञ्चयज्ञान् कुर्यात् । पञ्चयज्ञा यथा—देव-यज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः, नृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञश्चेति । ततो भृत्य-भिन्नादिसंयुक्तः स्वयं वाग्यतो भुञ्जीत । अभोक्ष्यं नाग्नीयात्, पात्रं नैव परित्यजेत्, पथ्यमन्नं प्रभुञ्जीत, न वाऽन्नं कुत्सयेत् । भोजनानन्तरमाचम्य शास्त्रचिन्तापरो भवेत् । रात्रावपि यथा-

शक्तिं शयनाशनभोजनैरायातमतिथिं पूजयेत् । गृही प्रत्यङ्ग-
 मेवं सदाचारं कुर्यात्, सदाचारपरित्यागी हि प्रायश्चित्ताहो
 भवति । अथ गृही पलितायैः स्वतनुं दूषितां दृष्ट्वा पुत्रेषु
 भार्यां निक्षिप्य तथा सह एव वा वनं गच्छेत् । वनं गत्वा
 अत्र त्रिषवणस्नायी, नखस्नान्युजटाधरः, वृणशायी, ब्रह्मचारी, पञ्च-
 यज्ञपरायणः, सर्वभूतेषु दयावान्, नारायणपरायणः, स्वाध्याय-
 निरतश्च भवेत् । ग्रामजातानि पुष्पाणि फलानि च वर्जयेत् ।
 अष्टौ मासान् भुञ्जीत, रात्रिभोजनं न कुर्यात् । वानप्रस्थो
 ऋषावादं परीवादं मिथ्यावादं निद्रामालस्यञ्च वर्जयेत् ।
 स शङ्खचक्रगदापाणिं नारायणं नित्यं स्मरन् तपश्चान्द्रायणा-
 दिकं प्रकुर्वीत, शीतातपादिकं सहेत, वस्त्रिञ्च परिचरेत् । यदा
 मनसि वैराग्यं जायेत, तदैव सन्न्यसेदन्यथा पतितो भवेत् ।
 सन्न्यासी हि सर्वदा शान्तो दान्तो जितेन्द्रियो निर्दम्बो निरह-
 ङ्कारो निर्दमश्च भवेत् । स शत्रौ मित्रे च मानापमानयोः समो
 भवेत्, एकान्ताश्री जितेन्द्रियो नारायणपरायणश्च स्यात् । स
 सर्वदा वेदार्थात्पनिषदाक्षश्च पठेत्, तथा सहस्रशीर्षं देवे-
 श्च ध्यायेत्, एवं तस्य परब्रह्माधिगमो भवति ।

षड्विंशत्याध्याये सूतेन आहविधिरुक्तस्तथाहि आहकृतां
 पित्रादिभृततिथेः पूर्वेषुः स्नात्वैकाहारी भूत्वा त्रिप्राप्तिमन्द-
 येत्, निशि ब्रह्मचर्यमधःशयनञ्च कुर्यात् । आहकृतां दन्तधावनं,
 ताम्बूलं, तैलाभ्यङ्गं, स्वाध्यायं, परान्नानि च वर्जयेत् । आह-
 कृतां आहभोज्जा एताभ्यामुभाभ्यामप्यध्वगमनं क्रमहः क्रोधी

व्यवायो दिवास्वापश्च परिवर्जनीयः । यस्तु आद्ये निमग्नितो
व्यवायं कुर्यात् स ब्रह्महत्यां प्राप्य नरकाय गच्छेत् । आद्ये
स्वकुलोत्पन्नाः सदाचारयुक्ता विष्णुभक्ता वेदज्ञा गुणसम्पन्ना
हि विप्रा निमग्नयितव्याः । तत्रा न्यूनाङ्गाः, अधिकाङ्गाः,
रोगिणः, कुष्ठिनः, कुनखिनो, लम्पटाः, क्षतव्रताः, नक्षत्रपाठ-
जीविनः, शवदाहकाः, कुवादिनः, परिवेत्तारः, देवलकाः,
निन्दकाः, क्रोधना, धूर्ता, ग्रामयाजकाः, असच्छास्त्राभि-
निरताः, वृषलीसूतिपोष्टारो, वृषलीपतयः, कुण्डा, गोलका,
अयान्ययाजका, वृथामुण्डनशीलाः, अन्येषां स्त्रीषु धनेषु
चासक्ता, विष्णुभक्तिविहीनाः, शिवभक्तिपरासुखा, वेदविक्र-
यिणः, स्मृतिविक्रयिणी, व्रतविक्रयिणः, मन्त्रविक्रयिणश्च,
गायकाः, काव्यकर्तारः, भिषक्शास्त्रजीविनश्च, वेदनिन्दका,
विप्रनिन्दका, राजीपसेविनः, क्षतघ्नाः, क्लिप्ताः, नित्याभि-
मानिनो, द्यूतासक्ता, मिथ्यावादिनो, ग्रामारण्यदाहकाः,
कामुकाः, रसविक्रयिणः, कूटयुक्तिरताश्चैते आहवर्ण्याः, नैतान्नि-
मग्नयेत् । आद्ये पूर्वेषुस्तहिने वा निमग्नबाह्यान् विप्रांन्
निमग्नयेत् । निमग्नितस्तु विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियश्च भवेत् ।
आहकर्ता आहदिवसे प्रातः समुत्थाय कुतपाख्ये (दिवसस्याष्टमे
भागे) काले आहं कुर्यात् । ततः सर्वविधानां आहानामनु-
ष्ठानपद्धतिरशेषत उक्ता ।

सप्तविंशाध्याये तिथीनां शुभाशुभत्वादिकं तत्कार्यविशे-
षोपयोगित्वञ्च निरूपितम् ।

षष्ठाविंशाध्याये सूतेन पापानि तद्विभीषनकारणानि प्रायश्चित्तान्यपि कथितानि । तत्र महापातकानि पञ्च—ब्रह्महत्या, सुरापानं, स्त्रीयं, गुर्व्वङ्गनागमः, एतत्पापकारिभिः संसर्गश्च । यस्तु संवत्सरं यावत् शयनाशनभोजनेर्महापातकिसंसर्गं कुर्वते, स सर्व्वकर्मसु पतितो भवति । अज्ञानाद्ब्रह्महत्यां कृत्वा हरिपरायणो भूत्वा द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यात् तेनैव स शुद्धिमाप्नोति कर्मोर्हश्च जायते । यदि व्रताचरणमध्ये सृगैर्वा रोगैर्वा निःसृद्धितो भवेदथवा स्वयं गोब्राह्मणपरचार्यं प्राणान् परित्यजेदथवा द्विजेन्द्रेभ्यो गवामयुतमुत्तमं दद्यात् तदा च ब्रह्महत्यापापेन मुच्यते । दीक्षितं क्षत्रियं हत्वा ब्रह्महत्या-प्रायश्चित्तम्, अग्निप्रवेशनं, मरुत्पतनं वा कुर्यात् । दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् । आचार्यादिवधे चतुर्गुणं व्रतमुत्तमम् । विप्रमात्रं हत्वा तु संवत्सरं व्रतं चरेत्, एवं विप्रस्य प्रायश्चित्तविधिः, क्षत्रियस्य ब्राह्मणाद्विगुणं प्रायश्चित्तं विहितं, वैश्यस्य तु त्रिगुणम् । यः शूद्रो ब्राह्मणं हन्ति तं पण्डिता सुमन्त्रं काषयन्ति, राज्ञैव तस्य शिक्षा कर्त्तव्या । ब्राह्मणीनां वधे ब्रह्महत्यार्षप्रायश्चित्तं, कन्यकावधे तु पाद एव । अनुपनीतान् ब्राह्मणान् हत्वा च पादव्रतं चरेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षाड्विकं कच्छं व्रतमाचरेत्, वैश्यं हत्वा च संवत्सरचयं कच्छव्रतं कुर्यात्, शूद्रं हत्वा तु वत्सरमात्रं कच्छव्रतं कुर्यात् । दीक्षितस्य ब्राह्मणीं स्त्रियं हत्वाऽष्टवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतं कार्यम् । वृषातुरस्त्रीबाह्यानां सर्व्वथैव पापेष्वर्षप्रायश्चित्तमुत्तमम् । सुरा नाम

त्रिविधा—गौड़ी, माध्वी, पैष्टी चेति । इयं चातुर्वर्ष्यैः स्त्रीभि-
 चापेया । सुरापानी ब्राह्मणो हि ज्ञात्वाऽर्द्धवासा नियतञ्च भूत्वा
 क्षीरघृतगोमूत्रेष्वन्यतमं पक्त्वाऽग््निसन्निभं कृत्वा लौहेनायसेन
 तान्मेष वा पात्रेषु पीत्वा मरणं व्रजेत् तेनेवाऽस्य शुद्धिर्भवति ।
 अज्ञानाञ्जलबुद्ध्या तु सुरां पीत्वा ब्राह्मणश्चिह्नपरिर्वितं ब्रह्म-
 हत्याव्रतं चरेत् । यदि स रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं वा सुरां
 पिबेत्तदा तेन भूय उपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च कार्यम् । सुरा-
 संसृष्टमक्षं सुराभाण्डोदकञ्च सुरासमं प्रोक्तम् । तालं, पानसं,
 द्राक्षं, खर्जूरसम्भवं, माधुकं, शैलममारिष्टं, मीरेयं, नारिके-
 लजं, गौड़ी, माध्वी, सुरा चेति मद्यमेवमेकादशप्रकारं भवति ।
 ब्राह्मण एतेष्वन्यतमं कदाचिदपि न पिबेत् । यस्तु हिज एते-
 ष्वन्यतममज्ञानतः पिबेत्, तेन भूय उपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्च
 कार्यम् । स्त्रियं नाम समक्षं परोक्षं वा बलात् चीर्येण वा
 परस्त्रानामुपादानम् । सुवर्णं हि स्वनामपरिमाणपरिमितं हेम ।
 ब्राह्मणस्य सुवर्णं हत्वा पूर्व्यवत् कपालध्वजहीनं ब्रह्महत्याव्रतच-
 रेत् । गुरुणां, यज्ञकर्तृणां, धर्मिष्ठानां, त्रित्रियाणां द्विजानाञ्च
 सुवर्णं हत्वा कृतानुतापो देहञ्च सम्पूर्णं घृतेर्लेपयेत्ततः कारीष-
 ष्णादितं कृत्वा, दग्ध्वा च स्त्रियपापाद्भिमुच्यते । क्षत्रियो ब्रह्मखं
 हत्वाऽश्वमेधेन शुध्यति, अथवा आत्मतुल्यं सुवर्णं गोशतत्रयं वा
 दद्यात् । यस्तु ब्रह्मखं हत्वा पश्चात्तापमवाप्य पुनः प्रत्यर्पयति
 स सान्तापनं कृत्वा दाद्याहोपवासतः शुद्धिमाप्नोति । अन्यथा
 पतितो भवति । रब्रासन-मनु य-स्त्री-धेन्वादीनां सुवर्णसदृशाना-

मपहरणे सुवर्षस्तेयार्धं प्रायश्चित्तम् । अक्षरैणुसमं सुवर्षमपहृत्य
समाहितः प्राणायामद्वयं कुर्यात् तेनैव शुद्धिर्भवेत् । निष्क-
प्रमाणं सुवर्षं हृत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् । राज-
सर्षपमात्रकं सुवर्षं हृत्वा चतुरः प्राणायामान् कृत्वा विशुध्यति ।
सर्षपमात्रं सुवर्षं हृत्वा तु विधिवत्कृत्वाऽष्टसहस्रशो
गायत्रीं जप्त्वा शुद्धिर्भवति । यवमात्रसुवर्षस्य स्तेये प्रातरारभ्य
वेदमातरं गायत्रीं जप्त्वा शुद्धो भवति । कृष्णालप्रमाणं सुवर्षं हृत्वा
सान्त्वनं कार्यम् । माषप्रमाणसुवर्षं हृत्वा नारायणपरायणो
मासत्रयं गोमूत्रपक्षयवभुक् शुद्धो भवति । क्विञ्चिद्भूतसुवर्ष-
परिमितहेतुः स्तेये संवत्सरं यावत् गोमूत्रपक्षयवभक्षणेन
शुध्यति । सम्पूर्णस्य सुवर्षस्य स्तेये तु द्वादशाब्दान् समाहितो
ब्रह्महत्याघ्नतं कुर्यात् । सुवर्षमानाशूनरजतस्तेये सान्त्वनं
कार्यमन्यथा पातित्यं भवति । दशनिष्कपथ्यन्तमर्धनिष्कचतु-
ष्टयञ्च रजतं हृत्वा चान्द्रायणहृत्वा शुद्धो भवति । दशादि-
शतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि विशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणद्वयं
प्रोक्तम् । शतादूर्ध्वं सहस्रनिष्कपथ्यन्तरजतस्तेये तत्पापपरि-
शोधकं चान्द्रायणत्रयमेव । सहस्राधिकनिष्करजतस्तेये ब्रह्म-
हत्याघ्नतं प्रायश्चित्तं विहितम् । सहस्रनिष्कमानकांस्व-
पित्तलायस्कान्तानामपहरणे पाराक्वं प्रायश्चित्तमुक्तम्, रत्नानां
स्तेये च रजतवप्रायश्चित्तम् । इदानीं गुरुतल्पगतानां प्राय-
श्चित्तमुच्यते । अज्ञानान्मातरं तक्षपत्रीमपि वा गत्वा पाप-
मुदाहरन् ससुक्लं क्षिप्यात्, तच्छिन्नमुक्लं हस्ते गृहीत्वा च

नेर्ऋतीं दिशं गच्छेत्, गच्छन्तं तं कश्चिदापिन्न निवारयेत् ।
 एवं स प्राचान्तं यावत्पृष्ठतोऽपश्यन्नेव गच्छेत् । एवं प्राणान्त-
 क्त्वा शुध्यति, अथवा स्वपार्श्वं समुदाहरन् महत्पतनं कुर्यात् ।
 अघ्नानात्स्वोत्तमवर्णस्त्रीगमने समाहितो द्वादशाब्दं ब्रह्महत्या-
 वृतं कुर्यात् । यद्यघ्नानात् अभ्यासतः सवर्षोत्तमां गच्छेत्
 तदा कारीषवह्निना दग्धः शुद्धिं व्रजेत् । मातृगमने यदि रेतः-
 सेकात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेत् तदा ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, रेतः-
 सेके त्वग्निना स्वदेहं दहेत् । सवर्षोत्तमवर्णागमने वीर्यसेच-
 नात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेद्यदि, तदा षड्दशं कच्छं ब्रह्महत्यावृतं
 कुर्यात् । ब्राह्मणो यदि पितुः क्षत्रियां भार्यां सङ्गच्छेत्
 तदा नवाब्दान् विष्णुतत्परो ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, पितुर्वैश्य-
 जातीयां भार्याङ्गत्वा षड्दशं कच्छमाचरेत्, तथा पितुः शुद्र-
 जातीयां भार्याङ्गत्वा चाब्दं व्रतमाचरेत् । यदि कश्चित्कामतो
 मातृस्वसारं पित्रस्वसारम् आचार्यभार्यां मातुलानीं श्वश्रूश्च
 गच्छेत्तस्य प्रायश्चित्तं शृणुत । दिनद्वयं गत्वा यथाविधि ब्रह्म-
 हत्यावृतं कुर्यात्, एकस्मिन्दिने बहुवारं रेतस्सेके तु चित्रवर्षवृतं
 कुर्यात् । एकवारगमने त्वेकाब्दं व्रतङ्गत्वा विशुध्यति । दिन-
 द्वयगमने पुनर्वह्निनात्मानं दग्ध्वा शुद्धिं व्रजेत् । यस्तु कामतो
 चाण्डालीं, पुकशां, स्रुषां, भगिनीं, मित्रस्त्रियं, शिष्यपत्नीञ्च
 गच्छेत् स षड्दशं ब्रह्महत्यावृतं कुर्यात् यस्त्वकामतो व्रजेत् स
 चाब्दं कच्छमाचरेत् । अथ महापातकसङ्गिनां प्रायश्चित्त-
 विधिः । यस्य पूर्वोक्तेषु ब्रह्महत्यादिषु चतुर्षु पातकेषु यादृशेन

पातकिना सङ्गी भवेत् स तद्व्रतन्तु निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नुयादिति
निश्चितम् । एभिः सहाग्रानात्मचराचसंसर्गे कायवृतं, द्वादश-
राचसंसर्गे महासान्त्वयनं वृतं कार्यम् । अर्धमासं सङ्गृह्यत्वा
तूपवासान् दशाचरेत् । माससंसर्गे पराकं, मासद्वये चान्द्रायणं
चरेत् । षण्माससङ्गे तु चान्द्रायणचयमाचरणीयम् । किञ्चि-
न्नूनाब्दसङ्गे तु षण्मासव्रतमाचरणीयं, ज्ञानसङ्गे तु यथायथं
पूर्वोक्तानां व्रतानां द्विगुणं त्रिगुणं वा प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
काक-मण्डूक-नकुल-वराह-भूषिक-माज्जाराजाविक-भ्र-कुक्कुटा-
दीनां वधे कृच्छ्राद्यं व्रतमनुष्ठेयम् । अश्वहा तु त्रिःशतव्रत-
माचरेत्, हस्तिवधे तप्तकृच्छ्रं, गोवधे च पराकं वृतं कार्यं,
कामतां गोवधे तु न युद्धिरस्ति । यान-शय्यासन-पुष्प-मूल-
फल-भक्ष-भोग्यापहारपापस्य पञ्चगव्यं विशेषकम् । शुष्ककाष्ठ-
दण्डम-गुड-चर्मभस्त्रामिषाणामपहरणे चिरात् न भुञ्जीत ।
टिड्ढिभ-चक्रवाक-हंस-कारणवोलूक-सारस-कपोत-जालपादक-
कृकवाकु-बलाक-शिशमार-कच्छपेभ्यन्यतमं हत्वा द्वादशदि-
नानि न भुञ्जीत । रेतोविस्मृत्तभोजने प्राजापत्यवृतं
कुर्यात्, शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने तु चान्द्रायणचयं कार्यम् ।
रजस्रसा-बाण्डाल-महापातकि-सूतिका-पतितोच्छिष्ट-रजका-
दीनां स्पर्शं सचेलं स्थायीत, घृतस्य प्राशनञ्च कार्यं, तथाविशुद्ध-
चाष्टयतं गायत्रीं जपेत् । अन्नानादेतेभ्यन्यतमं स्पृष्ट्वा यदि
भोजनं कुर्यात्, तदा चिरात्तपोषितः पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धी
भवेत् । यदि ज्ञानदानजपादीनां भोजनाध्वरयोश्च मध्ये

पूर्वाज्ञानां जन्तूनां शब्दं शृणोति तदाऽष्टोत्तरसहस्रवारं
गायत्रीं जपेत् । यदि ज्ञानादीनां मध्ये भुक्तमन्नमुदमेत्
तदा ज्ञात्वा तद्दिनमुपोष्य द्वितीयेऽङ्गि घृतं प्राश्य शुद्धि-
माप्नोति । देवहिजनिन्दा तु सर्वेषां पापानामधिकं पापं,
कश्चिन्नपि शास्त्रे देवहिजनिन्दाकृतां निष्कृतिर्न दृश्यते ।
एवं पापानि प्राशस्तानि चोक्त्वा सूतेनान्ततो हरिस्मरन्सख
हरिभक्तेश्च सर्वपापनाशकत्वमुक्तम् ।

ऊनत्रिंशाध्याये मुनिभिः सूतो यममार्गं पृष्टः । सूतेन च
यममार्गः सविस्तरं कथितः । ये नरा दानशीलाः ते सुखेन
यान्ति, ये तु धर्मशून्यास्ते दुःखेन यातनाः प्राप्नुवन्ति । पापिनी
हि प्रेतभूता विवस्त्राः शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः क्रन्दन्तो दीना-
स्तत्पथे यान्ति । ते हि गच्छन्तो यमभटैः पश्चि प्रतोदाद्यैरायुधै-
र्हन्यन्ते । पापिनां पश्चि च क्वचित्पद्मः, क्वचिद्दङ्गिः, क्वचित्
सन्तप्तकर्हमः, क्वचित् सन्तप्तसैकताः, तीक्ष्णधाराः शिलाश्च
वर्त्तन्ते । तत्र क्वचित्तप्तारवृष्टिः, क्वचिच्छिलावृष्टिः क्वचि-
ज्जलवृष्टिः क्वचिच्छस्त्रवृष्टिः क्वचिदुष्णाम्बुवर्षणश्च, क्वचित्धार-
कर्हमवृष्टिः, क्वचिदुष्णकर्हमवृष्टिश्च भवति, क्वचिन्महानिम्ब-
वृक्षाः, क्वचित्कण्टकवृक्षाः, क्वचिदुःखारोहाः शिला, गाढान्ध-
काराः, कण्टकावृत्तिश्च महती तिष्ठति । तत्र क्वचिद्दवाया-
रोहणं, क्वचित्कन्दरप्रवेशनं विना न गन्तुं शक्यते, क्वचि-
त्तीक्ष्णाः शर्करा, लोष्ट्राः, सूचितुष्याः कण्टकाश्च सन्ति ।
क्वचिच्छैवालं, क्वचित्कीलकपङ्क्तयश्च सन्ति । पापिनी

हि पथ्येवं बहुविधान् क्रेशान् प्राप्य क्रोगन्तो रुदन्तश्च गच्छन्ति । तदुपरि यमभटास्तान् पापिन बद्धा विविधैः सुतीक्ष्णैरायुधैर्घातयन्ति च । केचित्पृष्ठतः शस्त्रास्त्रैस्ताप्यमानाः, केचिन्नासायकृष्टाः, केचित्कार्यपाशैरपरै गलपाशैश्च कृष्माणा अन्ये करे चाकृष्टा यममन्दिरं नीयन्ते । पापिन एवं बहुविधान्यपराधि च दुःखानि भुञ्जाना गच्छन्ति । ये तु धर्मिष्ठा दानशीलाः सुतुहयोऽन्नदानरता जलदायिनश्च ते स्वाह्वनं भुञ्जाना उत्तमं चीरं पिवन्तश्च सुखेन प्रयान्ति । सूतेनाथ तत्तद्वस्तुविशेषदानजन्यसुखविशेषा विशिष्टाभिहितः । यमस्तु चतुर्भुजः शङ्खचक्रगदापाणिर्भूत्वा पुण्यकर्म्मरतान् स्नेहाग्नित्रयदर्शयति, तथा प्रियमालपति च, यथा भो भो नरकक्रेशभीरवो यूयं बुद्धिमतां श्रेष्ठाः, यतो युष्माभिः परत्र सुखदायकं पुण्यं साधितम् । मनुष्यजन्म सम्प्राप्य यो न सुकृतं करोति, स एव पापिनां श्रेष्ठ भ्रातृघातकसंघ्नितः । यस्त्वनित्यं मानुषं प्राप्य नित्यं धर्मं न साधयति, तदन्याऽचेतनः कः ? भूतेषु प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिषु बुद्धिजीविनः श्रेष्ठाः, बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः, नरेषु च ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः, ब्राह्मणेषु विद्वांसः श्रेष्ठाः, विद्वत्सु कृतबुद्धयः, कृतबुद्धिषु कर्त्तारः, कर्त्तृषु च ब्रह्मवादिनी, ब्रह्मवादिष्वपि निर्णयमा एभ्यः सर्वेभ्यो नित्यध्यानपरायणः श्रेष्ठः । एवमादिज्ञानन्तरं स पापिनः सर्वानाह्वयकाक्षदण्डेन तर्जयित्वा भयङ्करं रूपं धृत्वा ब्रवीति, भो भोः पापा यूयमन्तःश्रेष्ठाः पापानि कृतवन्तस्तथैव यातना भोग्याः

तस्मिं वृथादुःखिता भवत । युष्माभिः पुत्रमित्रकलत्रार्थं महत्
दुष्कृतमाचरितं, तत्कर्मवशादेव यूयमतिदुःखिता जाताः ।
यथा युष्माभिर्बहूनि पापानि कृतानि, तथैव दुःखस्य कारणं
प्राप्तानि । धर्मः पक्षपातन्तु न करोति, तद्युष्माभिः पुरा यत्कृतं
तदेव दुःखकारणं चिन्त्यताम् । यमो हि दरिद्रे वा, मूर्खे वा,
पण्डिते वा, धनिनि वा, आर्ये वा, धीरे वा समवर्षेव । तानि
वचनान्याकर्ष्य ते पापिनः स्वानि कर्माणि शोचन्तो निश्चला-
स्तिष्ठन्ति, अथ यमात्माकारिणो वेगेनागत्य तान् सर्वान् यथा-
पापं नरकेषु प्रक्षिपन्ति । ते च पापिनो नरकेषु कर्मफलानि
भुञ्जाऽन्ते पापशेषतो महीतलं सम्प्राप्य स्थावरादयो जायन्ते ।
एतदन्तरे ऋषयः पुनरुचुः—हे दयार्थव सूत, अत्रात्माकं चेतसि
सुमहान् संशयो जातस्तच्छेत्तुं त्वमेव समर्थोऽसि, यतस्त्वं स्वयं
व्यासेन बोधितः । त्वया हि विविधा धर्माः सुबहूनि च
पापानि प्रोक्तानि, चिरभीगश्च तेषां फलं प्रोक्तम् । ब्रह्मण्यो
दिनान्ते लोकत्रयस्य नाशोऽप्युक्तः, एवं परार्द्धयान्ते ब्रह्माण्डस्य
च नाश उक्तः । हे महाभाग, त्वयैव ग्रामदानादिपुण्यानां
कल्पकोटिसहस्रेषु फलमुदाहृतम्, ततश्च लोकानां नाशः,
प्राकृते लये चैक एव जनार्दनोऽवशिष्यते । एवं हि पापादीनां
भीगानाञ्च समाप्तिर्न जायत एव । अथ सूतेन प्रोक्तं, भो महा-
भागाः, साधु पृष्टम्, अहं वः सर्वं वदिष्यामि, सावधाना भवत ।
नारायणो ह्यक्षयोऽनन्तः, सनातनः, परं ज्योतिः, विश्वो,
निर्गुणो, महामोहविवर्जितः, परानन्दमयश्च । स निर्गुणोऽपि

सिद्धयया गुणवानिव भवति, तथा ब्रह्मविष्णुशिववाक्यया भिद्वानिव लक्षते । स च सनातनो गुणोपाधिभेदेभ्येतेषु त्रिषु स्वभावां संयोज्य निखिलं जगत्कार्यं करोति । स ब्रह्मरूपेषु सृजति, विष्णुरूपेषु पाति, ततोऽन्ते रुद्ररूपेषु सर्व्वमस्ति । प्रलये भगवान् योगनिद्रां गच्छति । प्रलयान्ते च पुनः ससुत्याय चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्व्वं कल्पयति । ततश्च पूर्व्वसृष्टी स्यावरादयो यत्र यत्र व्यवस्थिता, इदानीमपि ते तत्र तत्रैव व्यपस्थापिता भवन्ति । अतएव कर्मफलमवश्यमनुभोक्तव्यम्, अभुक्तं हि कर्म कल्पकोटिशतैरपि न क्षीयते । सर्व्वभूतान्तरात्मा जगन्मयो देवः परिपूर्णः सनातनोऽपि सर्व्वकर्मफलं भुङ्क्ते, का कथा मादृशस्वाशुदस्येति ।

त्रिंशोऽध्याये सृतेन मरणानन्तरमात्मनः संसृतिरुदाहृता । तद्याहि कर्मपाशनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिषु पुण्यफलमनुभूय नरकेषु च पापफलमनुभूय क्षीणकर्मवसाने पुनरिमं लोकमागत्य स्यावरादिषु जायन्ते । स्यावरा नाम वृक्षगुल्मलतावल्लीगिरयस्तृषानि च । स्यावरत्वेऽपि बहुकालं वायादिभिर्भस्मन-च्छेदन-दावाग्निदहन-शीतातपादि-दुःख-मनुभूय म्रियन्ते । ततश्च दुःखबहुलाः क्रमयो भूत्वा नित्यं क्षुधाधिता मलमूत्रादिषु च संसरन्तो दुःखमनुभवन्ति । ततः पशुयोनिं प्राप्नुवन्ति । तत्रापि बहून् क्लेशाननुभवन्ति । एवं बहुयोनिषु सङ्गताः क्रमेषु मानुष्यं जन्म प्राप्नुवन्ति । पुनश्च कर्मवशात् पूर्व्ववदेव स्वर्गनरकादीनि समनुवते ।

एतच्चिन्मात्राद्यप्रारब्धे पुनर्त्तविभिः सूतः पृष्टः, एतत्संसार-
 कामस्य च्छेदकः कतमः, केनोपायेन मोक्षः स्वात्, तद्ब्रूहीति ।
 सूतोऽब्रवीत्. मो महाभावाः, साधु, पृष्टन् । ब्रह्मात्रया ब्रह्मा
 सर्वं जगत्सृजति, हरिः पात्यति, इन्द्रश्च विनाशयति ; यस्य
 प्रभावतो महदादिविशेषान्ता जाताः, तमनामयं नारायणं
 मोक्षदं जानीत । तं मोक्षसाधकं स्वप्रकाशं निरञ्जनमवि-
 कारमयं प्राहुः । ब्रह्माद्या देवतान्वास्तस्वावताररूपाणि
 समर्चयन्ति । जितप्राया जिताहाराः सदा ध्यानपरायणास्तु
 जनास्तं सर्वसुखावहं नित्यं हृदि पश्यन्ति । स निर्गुणो
 निराधारोऽपि लोकानुग्रहाय रूपवान् भवति । स सर्व-
 धर्माशामञ्जसो योगिनां हृदये तिष्ठति च, स कस्यान्ते सर्वं
 संपद्यते, कर्त्तव्या वेदविदस्तं यजन्ते च । सर्वभूताना-
 माधारो जगामरचनिर्भृत्तश्च । तस्य पादाब्जं सम्पूज्य देहिनी-
 ऽप्यमर्त्ततां व्रजन्ति । स ब्रह्मचर्यो निर्गुणोऽद्वितीयोऽरूपः परि-
 पूर्णो ज्ञानमयश्च । यसु योगी सर्वसङ्गपरित्यागी शमादि-
 गुचसंयुतः कामादिभिर्वर्जितश्च, स एव परमं पदं लभते ।
 एतदाकर्त्तुं मुनयः पुनः पृष्टवन्तः, केनोपायेन योगिनां सिद्धि-
 र्भवति, हे वदतां वर, तदुपायं नो ब्रूहीति । येन जन्मसङ्क्षेप-
 दानानि दत्तानि, यन्ना विविधास्तीर्थयात्राश्च कृतास्तस्य हरी
 भक्तिर्भवेत् । मन्त्रिलेयेन हि परमोऽक्षयो धर्मो जायते, परय-
 त्तवया च सर्वपापं प्रचक्षति । सर्वपापेषु क्षीणेषु निर्मल-
 तुद्धिर्जायते । सैव बुद्धिः पण्डितैर्ज्ञानमित्याख्यायते । योगिनाश्च

तज्ज्ञानं मोक्षदं भवति । योगसु द्विविधः प्रीक्तः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति, तत्र कर्मयोगमन्तरेण नृणां ज्ञानयोगो न भवेत् । तस्मादादौ क्रियायोगरतः सन् अहया हरिमर्चयेत् । हरिर्हि सर्वगतस्ततः प्रतिमा-द्विज-भूम्यग्नि-सूर्य-चित्रादिषु तस्मार्चनां कुर्यात् । कर्मणा मनसा वाचा परपीडापरा-क्षुब्धो भक्तिसंयुतश्च तं परिपूर्णात्मकं विष्णुमर्चयेत् । तयोः कर्मज्ञानयोगयोश्चाहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यमपरिग्रहो-ऽनीर्षा दया चैते समोपकारिणः । इदं विश्वं चराचरात्मकं, विष्णुश्च सनातन इति मनसा विचिन्त्य योगहयमभ्यसेत् । ये हि मनीषिण आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्ति, तएव देवदेवस्य शक्तिणः परं भावं जानन्ति । यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजा-ध्यानपरो भवेत्, तदा विष्णुर्न तुष्येत्, यतः क्रोधकामादि-दुष्टात्मा हि पापिनां वर एव, तस्य पूजायामधिकारो नास्ति । यदि कश्चित्तपःपूजाध्यानरतश्चासूयापरो भवेत्, तस्य तत्तपः, सा च पूजा, तद्गानञ्च निरर्थकं भवेत् । तस्माच्छ्रमादिगुण-तत्परः योगरतश्च सुप्तवर्धं सर्वात्मकं विष्णुमर्चयेत् । क्रिया-योगश्च कर्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहितरतिस्तथा जग-द्योगेः सर्वान्तर्यामिनो नारायणस्य स्तोत्राद्यैरुपवासादिभिः पुराणत्रयवादिभिः पुण्याद्यैः पूजनञ्च । इत्थं क्रियायोगरता-त्मनां विष्णौ भक्तिमतां पूर्वजन्मार्जितानि सर्वपापानि भङ्गन्ति । पापक्षयाश्च शुद्धमतिर्भूत्वोत्तमं ज्ञानं वाञ्छन्ति, ज्ञानं हि मोक्षदं ज्ञेयं, तदुपायः कथ्यते । अत्र जगति सर्वे पदार्थाः

अनित्या, हरिरेक एव नित्यः स्मृतः । अनित्यानि परित्यज्य सदा नित्यमेव समाश्रयेत् । इहामुच भोगेषु च विरक्तो भवेत् । यस्तु मनुष्योऽनित्येषु पदार्थेषु रागी भवेत्, तस्य कदाचिन्नैव संसारविमुक्तिर्भवेत् । सुसुद्धः श्रमादिगुणसम्पन्न एव ज्ञानमभ्यस्येत्, यतः श्रमादिगुणहीनस्य ज्ञानं न सिध्यत्येव । यो रागद्वेषविहीनः श्रमादिगुणसंयुतो नित्यं हरिध्यानपरश्च, स सुसुद्धरित्यभिधीयते । एवं सूतेन प्रसङ्गतः क्षेत्रज्ञं, योगं, योगाङ्गानि, ध्यानस्वरूपञ्च सविस्तरमुक्त्वाऽन्ततः परब्रह्मस्वरूप-मोक्षारस्वरूपञ्च प्रोक्तम् ।

हात्रिंशद्वाध्याये ऋषिभिः पुनरेव सूतः पृष्टः, कथं भगवान् जनार्दनसुथतीति । तथा पृष्टः सूत उवाच, भी मुनिश्रेष्ठाः, पुरा सनत्कुमारिणाञ्चैव विषये पृष्टो नारदो यदुवाच, तदेवाऽद्य भवतां कथयामीति । विमुक्तिकामैर्हि सर्वैर्विष्णुरेव नित्यं पूजनीयः । विष्णुपरायणं हि जनं रिपवो ग्रहाश्च न बाधन्ते, राक्षसाश्च न खादन्ति । तस्मिन्देवदेवे दृढभक्तिमतो हि जनस्य सर्वाणि श्रेयांसि सिध्यन्ति । एवं सूतेन हरिभक्तैर्हरि-पूजनस्य चोत्कर्षोऽभिहितः, हरिपूजाविहीनस्य हरिभक्तिपरा-सुखस्य चासाधुता दर्शिता । प्रसङ्गतः कामक्रोधादीनाञ्चाप-कारित्वं दर्शितम् ।

चयस्त्रिंशद्वाध्याये सूतेन पुनरेव देवदेवस्य जनार्दनस्य माहात्म्यमुक्तम् । तत्रप्रसङ्गतश्च सर्वपापापहं यज्ञमालि सुमा-स्त्रिनोश्च पवित्रं चरित्रं कीर्तितम् । यथा पुरा कश्चिद्देवदाह-

पारगो ब्राह्मणो देवमालीति नाम देवते देगे समुवास । स
हरिपूजापरायणोऽपि पुत्रमिच्छकलक्षार्थं धनार्जनपरो भूत्वा-
ऽपश्यविक्रयं चाण्डालादिभ्योऽपि प्रतिग्रहश्चकार । अथ
कालेन तस्य यज्ञमाली सुमाली चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । अथ
कदाचिद्देवमाली बह्वपायैर्धनं सम्पाद्य तद्वणयामास । अथ
तदपरिमितमवलोक्याऽचिन्तयदहो मयैतानि वित्तानि समुपा-
र्जितानि, तथापि मम दृष्ट्या शान्तिं नापन्ना । किञ्च स्वल्पतः
परं कष्टतरं भवितुमर्हति, यत्कर्मान् कामानवाप्याऽपि पुन-
रन्यत्काङ्क्षति । जीर्ण्यतो हि जनस्य केशा दन्ताश्च जीर्णा
भवन्ति, अक्षुःत्रोचे च जीर्णं भवतः, एका दृष्ट्यैव तदुच्यते ।
मम सर्व्याणीन्द्रियाणि जीर्णानि, बलञ्च अरसाऽपहृतमेव, केवलं
दृष्ट्या प्रत्यहं नवीना भवति । आशा हि पुंसामजीयाराति-
सन्निभा, ततः शाश्वतं सुखमिच्छता हि पुंसा साशा सर्व्वथा
परित्याज्या । एवमाशया बह्वन्दीवान् प्रख्याप्य देवमालिना
चिन्तितमहमतः परं परलोकहितमादराक्षाधयिष्वाभीति ।
एवं निश्चित्य स धर्मकार्यरतोऽभवत् । स सद्य एव स्वधनं
चतुर्धा व्यभजत्, ततः स्वयमर्जकत्वाद्भागद्वयं जग्राह, श्रेष्ठं
भागद्वयन्तु दाभ्यां पुत्राभ्यां ददौ । तेन धनेन स्वपापानां नाशं
कर्त्तुमनाः स गङ्गातीरे बह्वन् प्रपातङ्गागारामान्देवगृहान्
अन्नादीनां दानानि च चकार । हरिभक्तिपरः स धनानि
बह्वनि विश्राज्य तपसे नरनारायणतपःस्थानं जगाम । तत्र
प्रशान्तचेतोभिर्मुनिभिः परिशीभितं रम्यमाश्रममेकं ददर्श ।

तत्र च परमं ब्रह्म गृह्यन्तं तेजोराशिं श्रमादिगुणसंयुक्तं जानन्ति-
नामानं मुनिश्चापश्यत् । देवमाली तं दृष्ट्वा दण्डवत्प्रणनाम ।
जानन्तिश्च तस्यागस्तोर्यथाविध्यर्हणां कल्पयामास । ततः
कृतातिथ्यक्रियो देवमाली कृताञ्जलिस्तं विनयेनोवाच, भगवन्,
कृतकृत्योऽस्मि, मम कल्पाय विगतम्, अत इदानीं ज्ञानप्रदानेन
मामुद्धर । एवमुक्तो जानन्तिः प्रहसन् तस्मै संसारच्छेदीपाय-
मुवाच । तेन प्रबोधितो देवमाली ज्ञानलेशं प्राप्य मनसि
विचारयामास, कोऽहं, का मे क्रिया, कथं वा मे जन्मेति ।
ततः किमपि निश्चेतुमशक्तः स पुनर्जानन्तिं प्राप्य तानिव चोन्-
प्रश्नानकरोत् । ततो जानन्तिनोक्तं, ममेति यद्गदितं तत्
भ्रान्तिरेव । अहङ्कारो मनाधर्मो, नात्मनः । आत्मा हि
नाम जात्यादिशून्यो निर्गुणो नीरूपोऽप्रमेयश्च । स हि
ज्योतिःस्वरूपस्तस्य नाम क्रिया वा कथं भवेत् । स्वप्रकाश-
स्थानन्तस्याक्रियस्य कथं वा जन्म । स हि ज्ञानैकवेद्यः,
तस्त्वमसीत्यादि-वाक्यार्थज्ञानं हि मोक्षस्य साधकम् । ज्ञाने
चानाहते सिद्धे सर्वं ब्रह्ममयं भवेत् । तेनैव प्रबोधित आत्म-
न्वेवात्मानं पश्यन्मुनीच । स उपाधिवर्जितं स्वप्रकाशं ब्रह्मा-
ऽहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ।

चतुस्त्रिंशोऽध्याये तस्यैवेतिहस्तस्यावशिष्टांशो वर्णितो—यथा-
देवमालिसुतयोर्यज्ञमालि-सुमालिनोर्ज्येष्ठो यज्ञमाली पितृ-
सञ्चितं धनं द्विधा विभज्य कनिष्ठाय भागमेकं ददौ । सुमाली
च व्यसनभिरतोऽसत्तङ्गेन सर्वमेव तद्धनं नाशयामास । अथ

पितृसञ्चिते धने नाशमायाते स परद्रव्यमपहृत्य वैश्यारतो-
ऽभवत् । अथ यज्ञमाली तं तद्याभूतं दृष्ट्वाऽतिदुःखितस्तं
तस्मात्पापान्निवारयामास । तेन निवारितोऽसौ तं हनिष्या-
मीत्युक्त्वा खड्गमग्रहीत् । तेन चास्य कर्मणा कुपिता नाग-
रास्तं बबन्धुः । यज्ञमाली च भ्रातृस्त्रेहविमोहितस्तान् पीरान्
सम्प्रार्थ्य तं बन्धनान्मोचयामास । ततो यज्ञमाली पुनरेव
स्वधनं विधा विभज्य तस्यार्धं कनीयसे ददौ । अतिमूढात्मा
सुमाली तद्वनान्यपि पूर्ववत्पाषण्डकर्मभिर्नाशयामास । दुर्ज-
नानां विभूतयो ह्यसतामुपभोगाय भवति । अथ स चाण्डाल-
स्त्रीसंसक्तो मद्यपो गोमांसभोजी बन्धुजनैः परित्यक्तो राज्ञा
बाधितश्च निर्जनं वनम्प्राप । यज्ञमाली पुष्करतो स्वधर्मानिष्टो
विष्णुशेवनतत्परो बभूव । अथ कालेन गच्छता तावुभौ
भ्रातरौ वृद्धभावमुपागतौ युगपन्मृतौ । अथ हरिपूजारतो
यज्ञमाली हरिणा स्वयं प्रेषितं दिव्यं विमानमारुह्य सुरगणैः
पूज्यमानो मुनीश्वरैः स्तूयमानश्चाप्सरोभिः परिवेष्टितो दिव्या-
भरणभूषितः पश्चि गच्छन् यमभट्टैस्ताप्यमानं क्षुत्तृष्णापरि-
पीडितं, प्रेतभूतं विवस्त्रं, पाशवेष्टितं, स्वकर्माणि विलपन्तं,
क्रोशन्तं, रुदन्तश्च सुमालिनं दृष्टवान् । स तं दृष्ट्वा दयापरः
क्वोऽसाविति तान् हरिदूतान् पप्रच्छ । ते च तव भ्राताऽयं
पापात्मा सुमालीति तमबोधयन् । यज्ञमाली विष्णुकिङ्कराणां
तादृशवचनमाकर्ण्य मनसा दुःखमापन्नः पुनस्तानप्राचीत् कथ-
मस्य स्वार्ज्ज्वितेभ्यः पापेभ्यो मोक्षो भवेत् भो बान्धवा यूयं श्रीध्रं

तदुपायं वदत । ते तद्वचः श्रुत्वा दयान्विताः सन्नितमूचुः ।
 अथि भो महाभाग नारायणपरायण यज्ञमालिन्, उपायं ते
 वक्ष्यामः, सावधानं शृणु । त्वया प्राप्तनजम्बनि सुमहत्कर्णं कृतं,
 तथाहि त्वं वैश्वजातीयो विश्वशरनामासीः । त्वं स्वजातीय-
 कर्मपरासुखतया मातापितृभ्यां बन्धुभिश्च परित्यक्तोऽभूः ।
 तथास्वजनोन्मिक्तस्त्वं शोकसन्तप्तहृदयः परिभ्रमन् कदाचित्
 क्षुधातीं हरिमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र वृष्टिसमुद्भूतं कर्म
 परिजिर्हीषया त्वं तन्मन्दिरभित्तेः समन्तात् निक्षिप्तवान्, स च
 उपलेपनतां गतः । त्वमुपोषितश्च तद्गात्रौ तस्मिन्देवालये
 सर्पेण दष्टः पञ्चत्वङ्गतः । तेनैवोपलेपनजपुष्पप्रभावेण तव
 विप्रकुले जन्म, तत्राप्यचञ्चला हरिभक्तिरजायत । तत्रभावेण
 च कल्पकोटिशतं हरिसालोक्यमवाप्य परं ज्ञानमासाद्यान्ते
 मोक्षं प्राप्स्यसि । स त्वं यदि पातकिञ्चैष्टं निजमनुजमुद्धर्तु-
 मिच्छसि, तदा गोचर्चमात्रभूमेरुपलेपनजं फलं तस्मै हत्वा
 तमुद्धर । विष्णुदूतैरेवमुक्तो यज्ञमाली तत्क्षणमेव तस्मै तत्फलं
 ददौ । तस्य पापजालं विनष्टमभवत्, यमदूतास्तं विमुञ्च
 प्रदुद्गुः, दिव्यं विमानं तदर्थमागमत्, स च तदारुह्य देववर्णमुदे
 ततस्तौ भ्रातरौ महर्षिभिस्तूयमानौ देववन्दनमस्कृतौ च
 विष्णुलोकमागत्य हरिसारूप्यं प्राप्तौ । तस्मात्सर्वैः सर्वप्रय-
 ज्ञेन हरिपूजा कर्तव्या । ये हि जनार्दनं प्रपन्नास्तेषां न
 नरकं मवेत् । अकामादपि ये सन्नान्नात्रं विष्णुपूजां कुर्वन्ति,
 तेषां कदाचिदपि भवबन्धो न जायेत ।

पञ्चत्रिंशद्वाध्याये सूतेन पुनरपि हरिमाहात्म्यं कीर्तितम् ।
 तथापि प्रसङ्गेन कश्चिकनाम्नो लुब्धस्योपाख्यानं वर्णितम् ।
 स हि महान्दुराचार आसीत्, स ब्राह्मणान्हतवान्, नित्यं देवस्य-
 परस्त्रायपहरणे च समुद्युक्तोऽभवत् । तस्य पापानां संख्या
 वस्तुं न कदाचिदपि शक्यते । अथैकदा स महापापी सौवीर-
 राजस्य समृद्धं देवपुरीपसं रम्यं नगरं प्रययौ । तस्योपवनस्थं
 रम्यं सुवर्णकलसोपेतं श्लेषमन्दिरं दृष्ट्वाऽसौ बहूनि सुवर्णानि
 हरिष्यामीति मुदं ययौ । ततोऽर्धस्रोतुपः स व्याधस्तत्र गत्वा
 तत्त्वार्धकोविदं विष्णोः परिचर्यापरं उतङ्गं नाम तपसां
 निधिमेकाकितं ध्याननिमग्नं ददर्श । तं चौरस्यान्तरायं मत्वा
 मदोद्धतः स हन्तुमारभे । अथ तं हन्तुमुद्यतं दृष्ट्वा स उतङ्गो-
 ऽब्रवीत्, भोः साधो, निरपराधं मां कथं हनिष्यसि । अहो
 ममताकुलचेतसां मनुष्याणां दुःखं, ते महापातकान्यपि कृत्वा
 ब्रह्मतः परान् पुष्यन्ति, तद्ब्रह्मवाच्यं तदुपास्मितं सर्वमेव धनं
 समं भुञ्जते, तत्पापफलान्तु स एक एव भुङ्क्ते । इति तस्या-
 नेकविधोपदेशगर्भविनयवचनमाकर्ण्य स व्याधो भयविह्वल इव
 प्राञ्जलिस्तं विमुच्य चमस्त्रेति पुनः पुनः प्राह । तत्संसर्गप्रभा-
 वेषु हरिसन्निधिमात्रेण चास्य लुब्धकस्य सर्वं पापं विनष्टं, सो-
 ऽनुतापीदमब्रवीत् । मया बहूनि सहान्ति च पापानि कृतानि,
 साध्यतं देवदर्शनाश्रनष्टानि तानि, त्वां शरणकृतः, कथं मे
 तेभ्यः पापेभ्यो निष्कृतिर्भवेद्ब्रूहि । पूर्वकृतैः पापैरहं लुब्धको-
 ऽभवं, तथापि च पापजालानि कृत्वा न जाने कां गतिं प्राप्नुया-

मिति । इत्यनुतापसन्तप्तोऽसौ इत्थं बह्वनुशोचन्पञ्चत्वंमागतः ।
उतङ्गस्तु दयापरस्तं विष्णुपादोदकीनाभ्यसिञ्चत् । विष्णुपादी-
दकस्यर्शाङ्गुलकोऽसौ वीतकलाषो दिव्यं विमानमारुह्य हरि-
मन्दिरं प्राप । तद्दृष्ट्वा विस्मित उतङ्गः शिरस्यञ्जलिमाधाय
कमलापतिमस्तीषीत् । तेन स्तवेन सन्तुष्टो हरिः सन्तुष्टसञ्चै-
वरं ददौ, तेन वरेणोतङ्गः परमं पदं प्राप ।

षट्त्रिंशाध्याये मुनिभिः पृष्टः सृत उतङ्गकृतं स्तोत्रं तान्
श्रावयामास, ततस्तेन स्तोत्रमाहात्म्यञ्चीकृतम् ।

सप्तत्रिंशाध्याये सूतेन पुनरेव हरिमाहात्म्यं कथितं, तत्रस-
ङ्गेन नारायणपरायणस्य यज्ञध्वज इति ख्यातस्य सोमवंशीयस्य
राजर्षेश्चरितं कथयामास । स राजा कदाचिन्मनोरमे रेवा-
तीरे विचित्रं हरिमन्दिरं कृतवान्, तत्र वीतहोत्रो नाम कश्चि-
द्देवदाङ्गपारगः पुरोहित आसीत् । अथ कदाचित्तत्रोपविष्टं
विष्णुतत्परं राजानं दृष्ट्वा स वीतहोत्रोऽपृच्छत् । भो राजन्
त्वं विष्णुमतिमतां श्रेष्ठोऽसि, ततो हरिमन्दिरसम्भारजनस्य
तत्र दीपदानस्य च किं फलं त्वया विदितं, तन्मे ब्रूहि ।
सम्यन्यानि सुबह्वनि विष्णोः प्रियतराणि कर्माणि, कथं त्वं
तानि विहायैतत्कर्माह्वयं कर्तुं सर्व्वदीयुक्त इति । तेन पृष्टो
राजा यज्ञध्वजः स्वपूर्व्वजन्मवृत्तमकथयत् । यथा अहं जाति-
स्मरत्वात् पूर्व्वजन्मवृत्तान्तं जानामि । पुरा स्वारोचिषमन्व-
न्तरे कृतयुगे कश्चिद्रैवतो नाम वेदवेदाङ्गपारगो ब्राह्मण-
आसीत्, परं स अयाज्ययाजन-ग्रामयाजन-प्रभृतीनि निषिद्ध-

कर्णाष्पगुतिष्ठन् स्वबन्धुभिः परित्यक्तो हरिद्री दुःखितो
दुःशीलो व्याधितथाभवत् । स तु द्विजः कदाचिद्वनार्थं पर्यटन्
नर्भदातीरे ममार । तस्मिन्मृते तस्य भार्या बन्धुमती नाम
कामाचाररततया बन्धुभिः परित्यक्ताऽभवत् । तस्यामहं
दृष्टकेतुर्नाम चण्डालो जातः । अहमपि महापापरतः
पिण्डनः सर्वप्राणिहिंसकथाभवम् । कदाचिदहं निशि पद-
स्त्रियं रन्तुकामः भूयं विष्णुमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र च शय-
नार्थं मया स्ववस्त्रप्रान्तेन कियद्देशः प्रमाञ्जितः । तत्र तदानीं
यावन्तः पांशुकथा मयाऽपसारितास्तावज्जन्मकृतानि पापानि
तत्पश्चादेव विनष्टानि । तथा तत्र मया रमणार्थं यः प्रदीपो
ज्वालितः, तेनाऽपि च मम दुष्कर्माणि निःशेषतः क्षयं गतानि ।
तस्मान्मेव रात्रौ पुरपालकाः समागत्यावां निहतवन्तः । ततः
सद्य एव दिव्यं विमानमारुह्य विष्णुलोकं प्राप्नो । तत्राऽहं
कल्पगतं स्थित्वा ततो ब्रह्मलोकैऽपि तावत्कालं स्थितवान् ।
ततः स्वर्गैऽपि दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालं स्थित्वेदानीं तेन
पुण्यप्रभावेण यदूनां वंशे जातोऽस्मि । प्राप्नोऽस्मि च सुसम्ब-
भककण्टकं राज्यम् । हे ब्रह्मन्, यतो मया पापबुद्ध्या तादृशं कर्म
कृतैवं श्रेयः प्राप्तं, भक्तिपूर्वकं तस्मानुष्ठायिनां पुंसं किञ्चदे-
दिति न प्रायते । तत एव मया विशेषतो विष्णुमन्दिरसम्भा-
र्जनं तत्र दीपदानञ्च क्रियेते । ततो वृषपतिर्विष्णुपूजनफलानि
विशेषत उक्त्वा नारदीकमिन्द्रवृहस्पतिसंवाद्मकथयत् । यथा
— कदाचिद्विद्वो बृहस्पतिं पप्रच्छ, भो बृहस्पते, अतीतब्रह्मणः

स्वर्गः कीदृश आसीत् । इन्द्रः कीदृशः, विबुधाः कीदृशास्तेषां कर्म च कीदृशमासीदिति । बृहस्पतिरुवाच, नाहमेतदुत्तरं दातुं समर्थः । सुधर्मनामा कश्चिदासी, स ज्ञेयकर्म जानाति, एहि तं गत्वा पृच्छाव इति । इत्युक्तः शक्रो बृहस्पतिपुरःसरो देवतागणसेवितं सुधर्मं प्राप्य तं पप्रच्छ, भोः सुधर्म, तवेदृशीं सम्यग्ं प्रति किं कारणं, दानं, तपांसि, यज्ञास्तीर्षवेदनानि वा, भवतु हे ब्रह्मन् त्वमतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्सि, तदस्य तव गतान्देवानिन्द्राञ्च स्वरूपेषु वदेति । स होवाच, भो शक्र, चतुर्थ्युगसहस्रैर्ब्रह्मणो दिनं भवति, तस्मिन्दिने चतुर्दश मनव इन्द्राञ्च तावन्त एव सम्यजायन्ते । एवमुक्त्वा स क्रमेण तेषां मनूनामिन्द्राणाञ्च यथायथं नामानि कीर्तितवान् । ते हि मनव इन्द्राञ्च ब्रह्मञ्च एकस्मिन्दिवसे निःशेषं स्वाधिकारान् भुञ्जते । सर्वसर्गेषु सृष्टिरेकविधैव वर्त्तते । सृष्टिकर्तारसु बहवो भवन्ति यतो मयि विष्णुलोके स्थिते कति ब्रह्माणोऽतीतास्तेषां संख्यां न कोऽपि वेत्ति । अथ मयि स्वर्गं समामते मदपत एव चत्वारो मनवः समतीताः, मम त्रीचातिविस्तृतिङ्कता । मयाऽन स्वर्गे कल्पकोटिशतं स्वातथ्यं, ततः परं कर्मभूमिं गमिष्यामि । इदानीं मम पुराकृतं सुकृतं शृणु । अहं पुरा गृध्र-आसम् । कदाचिद्विष्णुमन्दिरप्राकारे स्थितो व्याधशस्त्रेण पतितोऽभवम् । तेन च कण्ठगतप्राणे मयि केनचिन्नासलोत्पेन श्रुता गृहीतोऽहम् । स च श्वाऽन्यैः श्वभिरभिदुतो विष्णु-मन्दिरस्य प्रदक्षिणं चकार । तेनैव कर्मणा जगन्मयोऽन्तराकाश

विष्णुसृष्टिमापन्नो मङ्गं तस्मै शुने च परमं पदं प्रदत्तवान् ।
 यथाकथञ्चिन्नदक्षिणीकरणेनेदृशं फलं गतवान्, न जाने पुनः
 सम्यगर्चनात्कीदृशं फलं भवेदिति । देवराजस्वेतदाकर्ण्य
 हरिपूजापरोऽभवत् । यन्नध्वजस्य कथाशेषकृत्वा पुनरपि हरि-
 पूजनस्य महान्ति फलानि कीर्त्तयामास ।

अष्टान्निग्राध्यायारभ्ये मुनिभिः सूतो युगावस्थाः पृष्टः ।
 सूतेन च सत्यादिक्रमेषु युगानामवस्था वर्णिताः । अथ
 महर्षिभिः कलिं विस्तरतः श्रोतुमनुरुहः सूतः प्रीवाच ।
 कलिर्हि महाघोरः सर्वेषां पापानां साधकोऽस्मिन् सर्वे धर्मा
 विनश्यन्ति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्षा धर्मपरासुखा दम्भा-
 चारपरायणा लोलुपाः कृतघ्ना भण्डकास्ततश्चाख्यायुषो भवि-
 ष्यन्ति । मनुष्याणामख्यायुष्टात्तत्र वेदग्रहणं न भवेत् । प्रजास्य
 सर्वाः पापतत्परा व्युत्क्रमेषु मृतिमाप्स्यन्ति । तथा सर्वे
 मनुजाः कामक्रोधपरा मूढा वृथाऽहङ्कारपीडिताः परस्य धन-
 लिप्तवो बहुवैरा भविष्यन्ति । अपि च सर्वे दरिद्रास्तपः-
 सत्यवर्जिताश्च भविष्यन्ति । तस्मिन् घोरे कलियुगे धनवस्त-
 एव राजानो भविष्यन्ति, द्विजातयश्च शूद्रसेवां कारिष्यन्ति ।
 प्रायस्सर्वे परदाररता स्वधर्मपत्नीं न गमिष्यन्ति, पुत्राः पितरं
 शिथ्याश्च गुरुं द्वेष्यन्ति । वनिताश्च स्वपती न रतिं यास्यन्ति ।
 द्विजातयो लोभाभिभूताः परान्नलोलुपा भविष्यन्ति । धर्म-
 परायणो नरश्च तन्नोपहास्यतां यास्यति । शस्यानां फलमल्पं
 भविष्यति, कुलस्त्रियश्च वैश्याचारशीलेभ्यः स्पृहां, तथा स्वपुरु-

घाणां धर्माचारेषु विघ्नहरिष्यन्ति । नरा अपात्रेषु दानं, दुग्धार्थञ्च गोसेवाकरिष्यन्ति । ब्राह्मणाश्च वेदनिन्दकाः सन्तो न व्रतानि चरिष्यन्ति, न यज्ञान् यस्यन्ति च । ज्ञानशीलादीनां नियमो न स्यात् । ब्राह्मणाद्याख्यालालादिभ्योऽपि प्रतिग्रहं कुर्युः । शूद्रा ब्राह्मणधर्मान्, ब्राह्मणाश्च शूद्रधर्मांश्चरन्तो महान्तं धर्मविप्लवं जनयिष्यन्ति । तत्र न कश्चिदाता, किन्तु सर्वे हर्तार एव भविष्यन्ति । सर्वे स्वल्पप्राणा बहुप्रजाश्च भविष्यन्ति । क्रिस्वहुना, कलियुगे सर्वविधानामेव पापानां वृद्धिर्भविष्यति । एवञ्चूतेऽपि कलौ यो विष्णुभक्तः शिवभक्तो वा भवेत्, तस्मैव सर्वाणि श्रेयांसि भविष्यन्तीति ।

बृहन्नारदीयखाध्यायानां विवरणं सम्पूर्णम् ।

अथ विषयाणां सूची ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
मङ्गलाचरणम्	१	३
सूतशौनकासंवादः	१	१०
सूतं प्रति सुनीनां हरिकथाप्रश्नाः	५	३
सूतस्थोत्तरम्	६	१
पुनः ऋषीणां प्रश्नः	१४	२
सूतेन सनत्कुमार-नारद-संवाद-कथनम्	१४	५
नारदेन नारायणमाहात्म्यकीर्तनम्	२३	२
नारदेन भक्तिमाहात्म्यकथनम्	३५	२
नारदं प्रति सनत्कुमारस्य भागवतादिविषयकः प्रश्नः	२८	१४
नारदकृत-तदुत्तरं	४०	३
पुनः सूतं प्रति ऋषीणां प्रश्नः	४१	४
सूतेन मार्कण्डेयोपाख्यानं कथितम्	४१	११
नारदेन प्रयागमाहात्म्यकीर्तनम्	६१	८
नारदेन गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम्	६२	१२
सूतं प्रति ऋषीणां गङ्गानयनविषयकप्रश्नः	७१	२
सूतेन गङ्गानयनवृत्तकथनम्	७१	७
बाह्यपाख्यानम्	७२	१
सगरोपाख्यानम्	७४	२

विषयाणां सूची ।

६५

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
अंशुमदुपाख्यानम्	८८	१८
सीदासीपाख्यानम्	१०२	१२
गङ्गामाहात्म्यम्	१२३	४
बलिदैत्योपाख्यानम्	१२४	३
वामनोपाख्यानम्	१३८	१०
भूमिदानप्रशंसा	१४७	१०
बलिनियमनम्	१५५	१४
दानफलकथनम्	१५८	१
भगीरथोपाख्यानम्	१५८	१४
धर्मराजभगीरथयोः संवादः	१६१	७
पापस्वरूपतत्तत्पापफलकथनम्	१८८	१
भगीरथतपोवृत्तम्	२२१	१३
भगीरथस्य सिद्धिस्नाभः	२३०	१३
सगरसुतानामुद्धरणम्	२३१	१०
द्वादशीव्रतमाहात्म्यम्	२३२	७
पौर्णमासीव्रतमाहात्म्यम्	२४६	६
ध्वजारोपणव्रतमाहात्म्यम्	२५१	६
सुमत्युपाख्यानम्	२५८	१०
हरिपञ्चकवतम्	२७०	२
मासव्रतम्	२७४	२
एकादशीव्रतम्	२७८	२

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्त्यां
गालवभद्रशीलयोरुपाख्यानम्	२८३	४
वर्णाश्रमविधानम्	२८३	२
समुद्रयात्रादिनिषेधः	२८४	१२
वर्णाश्रमाचारविधिः	२८७	१२
गृहस्थाश्रमप्रवेशकालः	३०७	६
विवाहे विहितकन्या	३०७	७
विवाहे निषिद्धकन्या	३०७	१२
विवाहभेदकथनम्	३०८	१५
शिष्टाचारकथनम्	३०८	७
गृहस्थानां सदाचारकथनम्	३१४	३
ज्ञानप्रस्थानामाचारकथनम्	३२०	५
भिक्षूणामाचारकथनम्	३२१	६
श्राद्धविधिः	३२३	२
श्राद्धे निमन्त्रणार्हब्राह्मणाः	३२३	१२
श्राद्धे निमन्त्रणानर्हब्राह्मणाः	३२४	७
श्राद्धकालादिनिरूपणम्	३२६	५
व्रतदानादियोग्यतिथिनिर्णयः	३३५	२
प्रायश्चित्तविधिः	३४४	२
महापातकमेदाः	३४४	१३
अज्ञानकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	३४४	१६
दीक्षितश्चित्तियवधप्रायश्चित्तम्	३४६	५

विषयाणां सूची ।

६७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
दीक्षितब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	७
आचार्यादिवधप्रायश्चित्तम्	३४६	८
विप्रमात्रवधप्रायश्चित्तम्	३४६	९
चन्द्रियकृतब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१०
वैश्यकृतब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१०
शूद्रकृतब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	११
ब्राह्मणीवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
कन्यकावधप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
अनुपनीतब्राह्मणपुत्रवधप्रायश्चित्तम्	३४७	१
ब्राह्मणकृतचन्द्रियवधप्रायश्चित्तम्	३४७	२
ब्राह्मणकृतवैश्यवधप्रायश्चित्तम्	३४७	३
ब्राह्मणकृतशूद्रवधप्रायश्चित्तम्	३४७	३
दीक्षितब्राह्मणसजातीयपत्नीवधप्रायश्चित्तम्	३४७	४
वृद्धातुरादीनां प्रायश्चित्तव्यवस्था	३४७	७
सुरामेदकथनम्	३४७	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	३४७	१०
अज्ञानकृतसुरापानप्रायश्चित्तम्	३४८	१
श्रीषडार्थं द्विजहितकृतसुरापानप्रायश्चित्तम्	३४८	३
सुरासंसृष्टान्नभक्ष्यस्य सुराभाण्डीदकस्यर्षस्य च प्रायश्चित्तम्	३४८	५
मद्यमेदनिरूपणम्	३४८	७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
मद्यपाननिषेधः	३४८	१०
अन्नानकृतमद्यपानप्रायश्चित्तम्	३४८	१२
स्तेयस्वरूपकथनम्	३४८	१७
असुरेणप्रमाणकथनम्	३४८	१
निष्कप्रमाणकथनम्	३४८	३
राजसर्षपप्रमाणकथनम्	३४८	३
गोसर्षपप्रमाणकथनम्	३४८	४
धनप्रमाणकथनम्	३४८	४
कृष्णलप्रमाणकथनम्	३४८	५
माषप्रमाणकथनम्	३४८	५
सुवर्णप्रमाणकथनम्	३४८	६
अन्नानाह्नस्न-सुवर्णहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	७
शुद्ध-यज्ञकर्तृ-धर्मिष्ठयोऽपि-स्वामिकसुवर्ण- स्तेयप्रायश्चित्तम्	३४८	८
अह्नस्नहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	१५
ब्रह्मसन-मनुष्य-स्त्री-भूमि-धेन्वादि-हरण-प्राय- श्चित्तम्	३५०	२
असुरेणसमसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	३
निष्कप्रमाणसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
राजसर्षपप्रमाणसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
गोसर्षपप्रमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	७

विषयाणां सूची ।

६८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
यवमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	८
काण्डलमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	११
माषमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	१२
किञ्चिद्भूनसुवर्णपरिमितसुवर्णहरणप्रायश्चित्तम्	३५०	१५
सुवर्णमात्ररजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१
सुवर्णमानाद्भूनरजतस्तेयकर्मणि प्रायश्चित्तम्	३५१	३
रजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	६
दद्यादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	७
शतादूर्ध्वं सहस्रनिष्कपर्यन्तरजतस्तेय- प्रायश्चित्तम्	३५१	८
तदूर्ध्वनिष्कपरिमितरजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१०
सहस्रनिष्कमितकांस्यपित्तलायष्कान्तादि- स्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	११
रत्नस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१३
शुक्रतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	३५१	१४
अज्ञानकृतमाह्वगमनप्रायश्चित्तम्	३५१	१५
अज्ञानकृतस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३५२	३
तदभ्यासप्रायश्चित्तम्	३५२	५
रैतःशेकात्पूर्वमाह्वगमनान्निवृत्तौ प्रायश्चित्तम्	३५२	७
मातरि रैतःशेकप्रायश्चित्तम्	३५२	८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
रेतःशेकात्पूर्वम् स्त्रीगमनाच्चिह्नौ		
प्रायश्चित्तम्	३५२	८
पितुः क्षत्रियजातीयभार्यायां गमने प्राय-		
श्चित्तम्	३५२	११
पितुर्वैश्यजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	१३
पितुः शूद्रजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	१४
मातृसहस्र-पितृसहस्राचार्यभार्या-मातुलानी-		
पुत्री-स्वस्र-गमनप्रायश्चित्तम्	३५२	१५
चाण्डाली-पुण्डरी-सुषा-भगिनी-मित्रस्त्री-		
शिशुपत्नी-नमनप्रायश्चित्तम्	३५३	७
महापातकसंसर्गप्रायश्चित्तम्	३५३	११
मण्डूक-नकुल-काक-वराह-मूषिक-		
माज्जाराजाविक-स्व-वधप्रायश्चित्तम्	३५४	८
हस्तिवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
गोवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
यानासनादिपुष्पमूलफलभक्ष्यभोग्यापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१४
शष्पकाष्ठदण्डमगुडवर्षभस्त्रामिषापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१६
टिट्ठिभ-सारस-कपीत-वलाहक-कच्छप-		

विषयाणां सूची ।

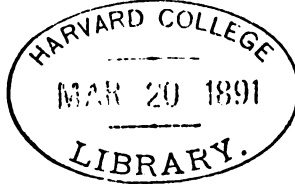
७१

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
जालपादक-ककवाकु-चक्रवाक-		
शिशुमार-वधप्रायश्चित्तम्	३५५	२
शूद्रोच्छिष्टविस्मृन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५५	६
रजस्वला-चाण्डाल-महापातकि-सूतिका-		
पतितोच्छिष्ट-रजकादि-स्पर्शप्रायश्चित्तम्	३५५	८
एतदन्यतमसृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५५	१२
दानज्ञानादिसमये चैषां नामश्रवणप्रायश्चित्तम्	३५५	१४
ज्ञानानन्तरोद्दमनप्रायश्चित्तम्	३५६	१
व्रतादिसमये पूर्वोक्तजन्तूनां नामश्रवण-		
प्रायश्चित्तम्	३५६	३
व्रतादिमध्ये भुक्तान्निद्दमनप्रायश्चित्तम्	३५६	३
महापातकतुल्यपापानां प्रायश्चित्तम्	३५६	७
विष्णुस्मरणफलम्	३५६	१२
ऋषीणां यममार्गं प्रति प्रश्नः	३६१	१
सूतेन यममार्गकथनम्	३६१	८
ऋषिभिः पापभोगसमाप्तिजिज्ञासा	३६८	७
सूतेन पापभोगकथनम्	३६८	३
संसारवर्षणम्	३७१	२
ऋषिभिर्मोक्षोपायजिज्ञासा	३८१	२
सूतेन मोक्षोपायकथनम्	३८१	१५
ऋषिभिर्नारायणतुष्ट्युपायजिज्ञासा	४०२	१०

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
सूतेन नारायणतुल्युपायकथनम्	४०३	१
सूतेन नारायणमाहात्म्यकथनम्	४१२	६
देवमाख्युपाख्यानम्	४१३	७
यज्ञमालि-सुमालिनीरुपाख्यानम्	४२१	१०
विष्णुपादीदकधारणफलम्	४३०	१५
कनिकनाम्नी व्याधस्योपाख्यानम्	४३१	४
उतङ्कतनारायणस्तोत्रम्	४३८	६
यज्ञध्वजीपाख्यानम्	४४८	१०
ब्रह्मवृहस्पतिसंवादः	४५५	१८
युगमाहात्म्यवर्षनम्	४६४	८
कलिस्वरूपवर्षनम्	४६८	१
कलियुगी हरिभक्तिमाहात्म्यकथनम्	४७८	६

विषयाणां सूची समाप्ता ।

—

बृहन्नारदीयपुराणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीं गणपतये नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ।
वन्दे वृन्दावनासीममिन्दिरानन्दमन्दिरम् ।
उपेन्द्रं सान्द्रकारुण्यं परानन्दं विभुं परम्* ॥ २ ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाया यस्यां सालोकसाधकाः† ।
तमादिदेवं चिद्रूपं विशुद्धं परमं भजे ॥ ३ ।

सूत उवाच ।

श्रीनकाया महात्मान ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
नेमिषाख्ये महारख्ये तपस्त्रिपुङ्गुः मुमुक्षुवः ॥ ४ ।

-
- * “विभु प्रभुं” इति (ग) ।
  - † यस्यांशो सालोकसाधकाः (ग) ।
  - ‡ तपःकर्षकस्य तपघातीरात्मनेपदविधानात्तपस्त्रिपुङ्गुरिति परस्मैपदमावर्तम् ।

जितेन्द्रिया जिताहाराः सन्तः सत्वपरायणाः ।
 यजन्तः परया भक्त्या विष्णुमाद्यं जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
 अनीर्षाः सर्वधर्मैर्ना सोकानुग्रहतत्पराः ।
 निर्भ्रमा निरहङ्काराः परेश्वरतमानसाः ॥ ६ ॥
 ध्वस्तकामादिवृजिनाः* सत्वादिगुणसंयुताः† ।
 ज्ञानाजिनोत्तरीयास्ते जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७ ॥
 गृह्यन्तः परमं ब्रह्म जगद्धेतुं जगद्गुरुम्‡ ।
 सर्वशस्त्रार्थतत्त्वज्ञास्तस्मिन्नैमिषकानने ॥ ८ ॥
 यन्नैर्यन्नपतिं केचिन्नानैर्नानात्मकं परे§ ।
 केचिच्च परया भक्त्या नारायणमपूजयन् ॥ ९ ॥
 एकदा ते महात्मानः समाजश्चक्रुरुत्तमाः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणामुपायं ज्ञातुमिच्छवः ॥ १० ॥
 षड्विंशतिसहस्राणां सुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 तेषां शिष्यप्रशिष्याणां संख्या वक्तुं न शक्यते ॥ ११ ॥
 मुनयो भावितात्मानो भिक्षितास्ते महीजसः ।
 लोकानुग्रहकर्त्तारो वीतरागा विमल्वराः ॥ १२ ॥

* असकामादिवृजिनाः इति (घ) ।

† समादिगुणसंयुताः इति (घ) ।

‡ जगद्गुरुः समीजसः इति (घ) ।

§ परम् इति (ग) ।

¶ सहस्राणि इति (घ) ।

कानि चेत्तापि पुण्यानि कानि तीर्थानि भूतले ।
 कथं वा लभ्यते मुक्तिः* नृणां तापार्त्तचेतसाम् ॥ १३ ।
 कथं हरी मनुष्याणां भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 केन सिञ्चेत† च फलं कर्मणस्त्रिविधात्मनः ॥ १४ ।
 इत्येवं प्रष्टुमात्मानमुद्यताग्नेश्च शीनकः ।
 प्राञ्जलिर्व्याक्यमाहृदं विनयावनतः सुधीः‡ ॥ १५ ।

शीनक उवाच ।

आस्ती सिद्धान्तमे पुण्ये सूतः पौराणिकोत्तमः ।
 यजन्मखैर्बहुविधैर्विश्वरूपं जनार्दनम् ॥ १६ ।
 स एतदस्त्रिलं वेत्ति व्यासशिष्यो यतोमुनिः ।
 पुराणसंहितावक्ता शान्तो वै लीमहर्षणिः ॥ १७ ।
 युगे युगेऽल्पकान्धर्माद्भिरीक्ष्य मधुसूदनः ।
 वेदव्यासस्वरूपेण वेदभागं करोति वै ॥ १८ ।
 वेदव्यासो मुनिः साक्षान्नारायण इति द्विजाः ।
 शत्रुमः§ सर्वशस्त्रेषु सूतस्तु ग्ना ब्रह्मसाधितः ॥ १९ ।

* (क)पुस्तके “कथं वा लभते मुक्तिः” इति पाठो वर्तते ।

† सिञ्चेत इति आत्मनेपदमाद्यं, सिञ्चेत् इति साधु ।

‡ विनयावनतस्थितः इति (ग) ।

§ शत्रुमः इति चार्थे, शत्रुमः इति साधु । छिटि निर्विसर्गान्तं शत्रुम इति पदं भवतीति चेत् छन्दोमत्तः ।

¶ सूतस्तु व्याससाधितः इति (ग) (घ) ।

तेन संसाधितः* सूतो वेदव्याख्येन धीमता ।
 पुराणानि स वेद्येव नाग्नौ लोके ततः परः ॥ २० ॥
 यः पुराणार्थविज्ञोके स सर्वज्ञः सुबुद्धिमान् ।
 स भ्रान्तो मोक्षधर्मज्ञः कर्मभक्तिकलापवित् ॥ २१ ॥
 वेदवेदाङ्गभाष्याणां सारभूतं सुनीम्बराः ।
 जगद्धितार्थं तस्मिन् पुराणेषूक्तवाङ्मुनिः ॥ २२ ॥
 ज्ञानार्थो वै सूतसु सर्वतत्त्वार्थकोविदः ।
 तस्मात्तमेव पृच्छाम† इत्युक्ते ग्रीनको सुनीन् ॥ २३ ॥
 ततस्ते ग्रीनकं सर्वं सुनयो वाग्विदां वरम् ।
 समाश्लिष्य सुवन्तस्ते साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २४ ॥
 अथ ते सुनयो जग्मुः पुष्पं सिन्धुत्रयं वनम् ।
 अग्न्यजसमाकीर्णं मुनिभिः परिशोभितम् ॥ २५ ॥
 मनोज्ञभूरुहलताफलपुष्पविभूषितम् ।
 अष्टौदसरसां बृहन्मतिथ्यातिथ्यसङ्कुलम् ॥ २६ ॥
 तत्र नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।
 यजन्तमग्निष्टोमेन ददृशुर्लौमहर्षिभ्यः ॥ २७ ॥
 यथाहर्मर्षितास्तेन सूतेन प्रथितो जसः ।
 अष्टन्तस्माद्वचस्यं‡ तत्र तस्युर्मन्त्रालये ॥ २८ ॥

* संसाधितः इति (न) (घ) ।

† पृच्छामि इति (घ) ।

‡ ददृशुर्लोमहर्षिभ्यम् इति (न) ।

§ अथधनम् इति (घ) ।

अध्वरावष्टयस्नातं मुनिं पौराणिकोत्तमम् ।
पप्रच्छुस्ती सुखासीनं नैमिषारण्यवासिनः ॥ २८ ।

मुनय जसुः ।

वयश्चातिथयः प्राप्ता आतिथेयोऽसि सुव्रत ।
ज्ञानतत्त्वोपचारेण* पूजयाम्नान् यथाविधि ॥ ३० ।
दिवीकसो हि जीवन्ति पीत्वा चन्द्रकलासृतम् ।
ज्ञानासृतम्तु पिवसि† मुने त्वम्मुखनिःसृतमर्थः ॥ ३१ ।
येनेदमखिलं जातं यदाधारं यदात्मकम् ।
यस्मिन्प्रतिष्ठितं तात यस्मिन्‡ वा लयमेष्यति ॥ ३२ ।
केन विष्णुः प्रसन्नः स्यात्स कथं पूज्यते नरैः ।
कथं वर्णाश्रमाचारस्वातिथेः पूजनं कथम् ॥ ३३ ।
सफलं स्वाद्यथा कर्म मोक्षोपायः कथं नृपाम् ।
भक्त्या किं प्राप्यते पुंभिस्तथा भक्तिश्च कीदृशी ॥ ३४ ।
वद सृत मुनिश्रेष्ठ सर्व्वमेतदसंग्रहम् ।
कस्य नोपा जायते तुष्टिः श्रोतुं त्वद्वचनासृतम् ॥ ३५ ।

* ज्ञानदानोपचारेण इति (घ) ।

† अदसि इति (ग) ।

‡ (क)पुसके परैरन्वेष निःसृतम् इति पाठो वर्त्तते, स चासङ्गतः ।

§ तस्मिन् इति (ङ) ।

¶ कथ्यतां जायते इति (च) ।

सूत उवाच ।

शृणुष्वश्रुणयः सर्वे यदिष्टं व्री वदाम्यहम् ।
 गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ ३६ ।
 पुराचं नारदीयाख्यं बृहद्देदार्यसम्भितम्* ।
 सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ ३७ ।
 दुःखप्रनाशनं धन्यं भक्तिसुक्तिफलप्रदम् ।
 नारायणकधोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ ३८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षायां हेतुभूतं महाफलम् ।
 अपूर्वपुण्यफलदं शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ ३९ ।
 महापातकयुक्तो यो युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 शुलैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराचं सुक्तिमाप्नुयात्† ॥ ४० ।
 यद्वाध्यायपठनाहाजपेयफलं लभेत् ।
 अध्यायद्वयपाठेन अग्निष्टोमफलं द्विजाः ॥ ४१ ।
 ष्यैष्ठमासे पौर्णमास्यां मूलर्चे प्रयतीनरः ।
 ज्ञात्वा च यमुनायाञ्च मधुरायामुपोषितः ॥ ४२ ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विष्णुं यत्फलं लभते द्विजाः ।
 तत्प्रवक्ष्यामि वः सम्यक् शृणुष्वं गदतो मम ॥ ४३ ।

* बृहत्सं स्तौत्रसम्भितम् इति (क) ।

† शुलैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराचं सुक्तिमाप्नुयात् इति (घ) । शुलैतदादि क्त्वम् हि पुराचं सुक्तिमाप्नुयात् इति (ग) ।

जन्मायुतार्जितैः पापैर्मुक्तः कोटिकुलान्वितः ।
 ब्रह्मचरः पद्मासाथ तत्रैव परिमुच्यते ॥ ४४ ।
 श्रुत्वा तु दश साध्यायानेतदाप्नोति भक्तितः ।*
 सन्देही नात्र कर्त्तव्योऽप्युतो वै स्तूयते यतः ॥ ४५ ।
 आध्याशां परमं आर्यं पवित्राणामनुत्तमम् ।
 दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं श्रोतव्यं यत्नतस्ततः ॥ ४६ ।
 नरोऽत्र अत्रया युक्तः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 पठित्वा मुच्यते सद्यश्चोपपातककोटिभिः ॥ ४७ ।
 सतामेव प्रयोक्तव्यं गुह्याद्गुह्यतमं यतः ।
 वाचयेद्विष्णुभवने पुण्यक्षेत्रे च संसदि ॥ ४८ ।
 ब्रह्मद्वेषरतानाञ्च दशाचाररतात्मनाम् ।
 लोकायाजकहृत्सीनां† न ब्रूयाद्विजसत्तमाः‡ ॥ ४९ ।
 त्यक्तकामादिदोषाणां विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 गुरुभक्तिरतानाञ्च वक्तव्यं मोक्षसाधनम् ॥ ५० ।
 सर्वदेवमयो विष्णुः स्मरजार्त्तिप्रणाशनः§ ।
 स भक्तवत्सलो देवो भक्त्या तुष्यति नान्यथा ॥ ५१ ।

* श्रुत्वाऽत्र तु दशाध्यायान् तदाप्नोति च भक्तितः इति (घ) । श्रुत्वा तत्र दशाध्यायान् तदाप्नोति भक्तितः इति (ग) ।

† लोकायाजकहृत्सीनामिति (क) । लोकापहृतिहृत्सीनामिति (ग) ।

‡ न ब्रूयादित्यनुत्तममिति (ग) (घ) ।

§ स्मरतानामर्तिनाशन इति (ग) ।

अरसेनापि* यन्नान्नि कीर्त्तिते वा सुतेऽपि च ।
 विसृक्तपातकः सोऽपि परमं पदमश्नुते ॥ ५२ ।
 संसारघोरकान्तारदावाग्निर्महसूदनः ।
 ऋतानां सर्वपापानि नाशयत्याशु सत्तमाः ॥ ५३ ॥
 तदर्पकमिदं पुण्यं पुराणं आश्वसुत्तमम् ।
 अक्वत्पठनाद्वापि सर्वपापविनाशकम् ॥ ५४ ॥
 यस्यान्न अवधिं बुद्धिर्वर्त्तते भक्तिसंयुता ।
 स एव कृतकृत्यश्च सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ ५५ ॥
 तदर्जितं तपःपुण्यं, तद्व्ययः सफलं हिजाः ।
 यदत्र अवधिं बुद्धिरन्यथा न हि वर्त्तते† ॥ ५६ ॥
 सत्कथासु प्रवर्त्तन्ते यज्ज्ञातमतिरुत्तमाः‡ ॥
 निन्दायां कलहे वापि ह्यसन्तः पापतत्पराः ॥ ५७ ॥
 पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः ।
 तैरर्जितानि पुण्यानि तद्देव भवन्ति वै ॥ ५८ ॥
 समस्तकर्मानिर्मूलसाधनानि नराधमः ।
 पुराणान्यर्थवादेन श्रुत्वा नरकमश्नुते§ ॥ ५९ ॥

* अरसेनापीति (ग) (घ) ।

† जायते इति (घ) ।

‡ सज्जना ये जनहिताः इति (ग) । सज्जना ये जनहिताः इति (घ) ।

§ ह्यनम् इति (घ) ।

यावद्ब्रह्मा सृजत्येतज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

तावत्स पश्यते पापी नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ६० ॥

अहेो हि वाक्ये चतुरसरे हे

पुण्यस्य पापस्य निदानभूते ।

उच्चारणादेव मुनीन्द्रनाम्नो*

नारायणश्चेति तद्यार्थवादः ॥ ६१ ॥

पुराणेषु द्विजश्रेष्ठाः सर्वधर्मप्रवक्तृषु ।

प्रवदन्त्यर्थवादत्वं ये ते नरकभाजनाः ॥ ६२ ॥

अनायासेन यः पुण्यानीच्छतीह† द्विजोत्तमाः ।

आख्याणि भक्त्या तेनैव पुराणानि न संशयः ॥ ६३ ॥

पुरार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वै ।

पुराणश्रवणे बुद्धिस्तस्यैव भवति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥

पुराणे वर्त्तमानेऽपि पापपाशेन यन्वितः ।

अनादृत्य‡ वृथागाथासक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ ६५ ॥

सत्सङ्गदेवार्चनसत्कथासु

परोपदेशे च रतेो मनुष्यः ।

• एषां मुनीन्द्राः इति (ग) (घ) ।

† ये पुण्यानीच्छन्तीह इति (घ), एवपाठीऽसङ्गतः परार्थे तेनैवैकवचननिर्देशान् ।

‡ अनादृत्यावनावासु सक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते इति (ग) ।

स याति विष्णोः परमं पदं यत्*
 देहावसानेऽच्युततुष्यतेजाः ॥ ६६ ।
 तस्माद्दिदं नारदनामधेयं†
 परं पुराचं श्रुत्वा द्विजेन्द्राः ।
 यस्मिन् श्रुते जम्बजरादिनाशो
 भवत्यदोषश्च नरोऽच्युतः स्यात् ॥ ६७ ।
 वरं वरेष्ठं वरदं पुराचं
 निजप्रभाभासितसर्व्वलोकम् ।
 सङ्गृह्यितार्थं परमादिदेवं
 श्रुत्वा ब्रजेष्मोक्षपदं मनुष्यः ॥ ६८ ।
 ब्रह्मेशविष्णुस्थशरीरभेदै-
 र्विभ्रं सृजत्यत्ति च पाति यश्च ।
 तमादिदेवं परमं परेश-
 माधाय‡ चेतस्युपयाति सुक्लिम् ॥ ६९ ।
 धेनाम जात्यादिविकल्पहीनः
 परः पराणां परमः परस्मात् ।
 वेदान्तवेद्यः स्वरूपा प्रकाशः
 सङ्गृह्यते§ सर्व्वपुराचवेदैः ॥ ७० ।

-
- तत् इति (घ) ।
  - † तस्माद्बृहन्नारदनामधेयं इति (घ) ।
  - ‡ मायाति इति (ङ) ।
  - § समिष्यते इति (न) ।

तस्मात्तमीयं भजतां विमुक्ति-
रुपासनायास्तमिदं सुरारिः ।
परं रहस्यं पुरुषार्थहेतुं

श्रुत्वा नरो याति परावरेणम्* ॥ ७१ ।

वक्तव्यं धार्मिकायैतच्छ्रद्धानाय पण्डिताः ।

सुसुखे च यतये वीतरागाय धीमते ॥ ७२ ।

वक्तव्यं पुण्ड्रदेशे च सभायां देवतागृहे ।

पुण्ड्रदेशे पुण्ड्रतीर्थे न सन्ध्यासु विचक्षणाः ॥ ७३ ।

उच्छिष्टदेशे वक्तारः संवादमिदमुत्तमम्† ।

पश्यन्ते नरके घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ७४ ।

श्रुत्वा शृणोति यो मूर्खो दम्भाङ्गनिविवर्जितः ।

सोऽपि तस्मिन्महाघोरे नरके पश्यते क्षये ॥ ७५ ।

नरोयः सत्कथामध्येऽन्यद्दति पातकी‡ ।

स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ७६ ।

तस्माच्छ्रोता च वक्ता च समाहितमना भवेत् ।

असमाहितचित्तस्तु न जानातीह किञ्चन ॥ ७७ ।

* पराऽपरेणम् इति (ग) ।

† चासतामिदमुत्तमम् इति (ग) ।

‡ (घ) पुण्ड्रके “सत्कथामध्ये अन्यद्दति पातकी” एवं विसर्जितं ज्ञानाऽपि शब्दो-
भक्तो निवारितः ।

नान्यचित्तीनरो भूत्वा पिवेत्तरिकषाद्यतम् ।
 कार्यं सन्धान्तचित्तस्य स्वादाभेदः प्रजायते ॥ ७८ ।
 किं सुखं प्राप्यते लोके सदा सन्धान्तचेतसा ।
 तत एकमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम्* ॥ ७९ ।
 नृणां सन्धान्तचित्तानां सुखं वैषयिकं यथा† ।
 न ज्ञायते बुधश्रेष्ठाः योगसिद्धिः कथञ्चवेत् ॥ ८० ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य कामं दुःखस्य साधनम् ।
 समाहितमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम्‡ ॥ ८१ ।
 येन केनाप्युपायेन§ ऋतो नारायणोऽव्ययः ।
 अपि पातकयुक्तस्य प्रसन्नः स्वान्न संशयः ॥ ८२ ॥ १
 यस्य देवे परा भक्तिर्विष्णौ नारायणेऽव्यये ।
 तस्य स्यात्सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥ ८३ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः ।
 हरिभक्तिपराणां वै संपद्यन्ते न संशयः ॥ ८४ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे प्रथमोऽध्यायः ।

-
- * तत एकमना भूत्वा पिवेत्तरिकषाद्यतम् इति (ग) (घ) ।
 † सुखं वैषयिकमेव वा इति (क) (ग) । एतत्पाठे ह्यन्वोभङ्गोऽस्ति ।
 ‡ (क) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।
 § वेग केन प्रकाशित इति (ग) ।
 ¶ (ग) पुस्तके वक्ष्यमाणोक्तार्थं नास्ति ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ऋषय जसुः ।

कथं सनत्कुमाराय देवर्षिर्नारदी मुनिः ।
प्रेक्तवान् सकलान्धर्मान्, कथं तौ मिलितासुभौ ॥ १ ।
कस्मिन् क्षेत्रे स्थितौ तात तासुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
यदुक्तं नारदेनास्मै* तन्नो ब्रूहि दयार्थव ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सनकाद्या महात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ।
निर्गमा निरहङ्काराः सर्वे ते जर्हुरेतसः ॥ ३ ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि सनकश्च सनन्दनः ।
सनत्कुमारश्च विभुः सनातन इति स्मृताः ॥ ४ ।
विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ।
सहस्रसूर्यसङ्घाशाः सत्यसन्धा मुमुक्षवः ॥ ५ ।
एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनकाद्या महीजसः ।
भिरुग्रैः समाजगुरीचिंतुं† ब्रह्मणः सभाम् ॥ ६ ।

* यदुक्तौ नारदेनाऽसौ इति (घ) । (ग) पुत्रके “तासुभौ ब्रह्मवादिनी”
इत्यतीऽनन्तरं “यस्य क्षेत्रे परा भक्ति” रित्यादिकोक्तकथं लेखकप्रमादतएव लिखितम् ।

† (घ) पुत्रके समाजगुरीचिंतुमिति पाठः ।

तत्र गङ्गां महापुष्पां विष्णुपादीश्रवां नदीम् ।
 निरीक्ष्य ज्ञातुसुयुक्ताः सीताख्यां प्रथितौजसः ॥ ७ ।
 एतस्मिन्नन्तरे विप्रा देवर्षिर्नारदो मुनिः ।
 आजगामोत्तरवाम हरे नारायणादिकम् ॥ ८ ।
 नारायणाश्रुताऽनन्त वासुदेव जनार्दन* ।
 यन्मैत्र यन्नपुत्रश्च छण्ड विष्णो नमोऽस्तु ते ॥ ९ ।
 पद्माक्ष कमलाकान्त गङ्गाजनक वीरव ।
 श्रीरोदशायिन्देवेश नारायण नमोऽस्तु ते† ॥ १० ॥
 श्रीछण्ड विष्णो वृहरे सुरारे
 प्रयुक्त सङ्घर्षश्च वासुदेव ।
 अजानिदृष्टाश्रुत विश्वरूप‡
 त्वं पाहि नः सर्वभयादजस्रम् ॥ ११ ।
 इत्युत्तरन् हरेर्नाम पावयन्स्थितं जगत् ।
 आजगाम सुवन् गङ्गां मुनिर्द्वौकैकपावनीम् ॥ १२ ।
 अघायान्तं§ समुदीक्ष्य सनकाद्या महीजसः ।
 यथार्हमर्हशाश्रुर्वन्दे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ १३ ।

* जनशय इति (ग) ।

† हामीहर नमोऽस्तु ते इति (न) (घ) ।

‡ अजानिदृष्टाश्रुतविश्वरूप इति (ग) (घ) ।

§ अथावातमिति (घ) ।

कृतकृत्येषु मुनिषु गङ्गातीरे मनोरमे ।
 आसीनेषु च सर्वेषु प्राक्षीपीनारदो* हरिम् ॥ १४ ॥
 अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम्† ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १५ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

सर्व्वेभ्योऽसि महाप्राज्ञ मुनिमानद नारद ।
 हरिभक्तिपरो यस्मात्स्वप्ती नास्वपरोऽधिकः ॥ १६ ॥
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 गङ्गा यद्योद्गता येन कथं स ज्ञायते हरिः ॥ १७ ॥
 कथञ्च त्रिविधं कर्म सफलं जायते मुने ।
 ज्ञानं यथा भवेन्नृणां तपसां लक्षणं यथा ॥ १८ ॥
 यथातिथेः पूजनञ्च येन विष्णुः प्रसीदति ।
 एवमादीनि शुद्धानि हरिभक्तिकराणि च ।
 अगुणान्नोऽस्मि यदि ते तत्स्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

नारद उवाच ।

नमः पराय देवाय परात्परतराय च ।
 परात्परनिवासाय सगुणायागुणाय च ॥ २० ॥
 ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्माधर्मस्वरूपिणे ।
 विद्याऽविद्यास्वरूपाय स्वस्वरूपाय ते नमः ॥ २१ ॥

* चक्षीवीन् इति (ग) (घ) ।

† नारायणपरायणः इति (घ) ।

चमायायात्मसंज्ञाय मायिने योगरूपिणि ।
 योगेश्वराय योगाय योगगम्याय ते नमः ॥ २२ ।
 ज्ञानाय ज्ञानगम्याय सर्वज्ञानैकहेतवे ।
 ज्ञानेश्वराय दिव्याय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ २३ ।
 ध्यानाय ध्यानगम्याय ध्यानात्पापहराय च ।
 ध्यानेश्वराय सुधिये तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ २४ ॥*

आदित्य-सेन्द्रान्नि†-विधात-देवाः

सिद्धाश्च यक्षासुर-नागसङ्घाः ।

यच्छन्ति‡ कार्य्यास्तमजं पुराणं

स्तव्यं§ सुतीर्थं सततं नतोऽस्मि ॥ २५ ॥

यन्नामसंकीर्त्तनपुण्यशीलाः

स्त्रेऽपि पश्यन्ति न यं मुनीन्द्राः ।

जानन्ति नाद्यापि विरिञ्चिसुख्या-

स्तमीशमाद्यं¶ सततं नतोऽस्मि ॥ २६ ॥

यो ब्रह्मरूपी जगतां विधाता

तदेव पाता हरिरूपभाग् यः ।

* (ख) पुराणे चमायायेत्यादि लोकावयवं नास्ति ।

† चन्द्राणि इति (ख) ।

‡ इच्छन्ति इति (ख) (न) ।

§ सुखं इति (ख), सुतं इति (न) ।

¶ लनीशमोच्यं इति (ख) ।

कल्पान्तरद्राक्ष्यतनुषः* विश्वं
 संगृह्य श्रुते तमजं भजामि ॥ २७ ।
 यन्नामसंकीर्त्तनतो गजेन्द्रो
 ग्राहीश्वन्धासुमुषे स एव ।
 परत्र विष्णोः परमं पदं यत्
 पश्यन्ति सन्तस्तमजं प्रपद्ये ॥ २८ ।
 शिवस्वरूपी शिवभावितानां
 हरिस्वरूपी हरिभावितानाम् ।
 सङ्कल्पपूर्व्यात्मकमूर्त्तिहेतुं
 वरं वरेष्ठं शरणं प्रपद्ये ॥ २९ ।
 यः केशिहस्ता नरकान्तकश्च
 भुजाश्रमाशेषः† दधार गोत्रम् ।
 भूभारविच्छेदविनोदकामं
 नमामि देवं वसुदेवसूनुम् ॥ ३० ।
 जित्वा हयग्रीवासुरं‡ वेदानुष्ठुतवान् पुनः ।
 मत्स्वरूपेषु यो देवस्तमस्मि शरणं गतः ॥ ३१ ।

* (क) पुस्तके कल्पान्तरद्राक्ष्यसतश्च विश्वमिति पाठः, एवं हि छन्दोभङ्गः ; (ग) पुस्तके कल्पान्तरद्राक्ष्यतरश्चेति पाठोऽस्ति, तत्र च नार्थसङ्गतः । (ख) पुस्तके कल्पान्तरद्राक्ष्यतनुष वीर्यात् इति तमजं नमामीति च पाठो वर्त्तते ।

† भुजेकमाशेषेति (ख) ।

‡ 'हयग्रीवासुरं' इत्यत्र छन्दोभङ्गः । (घ) पुस्तके जित्वा हिमाक्ष्यमसुरमिति पाठो वर्त्तते, तत्र नैव दीपः । (ङ, न) पुस्तकयोः एतदारभ्य त्रैकत्रयं नास्ति ।

दधार मन्दरं पृष्ठे क्षीरोदेऽसृतमन्वने ।
 देवतानां हितार्थाय तं कूर्मं प्रणमाम्यहम् ॥ ३२ ।
 दंष्ट्राकुशेन शोऽनन्तः समुद्रृत्यार्णवाक्षराम् ।
 तस्यावेवं* जगत्कृत्स्नं तं वराहं नमाम्यहम् ॥ ३३ ॥
 प्रह्लादं रक्षितुं दैत्यं शिलायकठिनोरसम् ।
 विदार्य हतवान्दैत्यं तं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥ ३४ ॥

* तन् स्यान्नरजगत्कृत्स्नं इति (क), एषोऽपि क्रियाभावादसङ्गतः पाठः । (ख) (घ)
 पुस्तकयोर्दंष्ट्राकुशेनेत्यत्र दन्ताकुशेति पठितम् ।

† (ख) पुस्तके शोकोऽयमन्वचैव पठितौ यथा—

सन्नेऽनतीर्थ्याश्च वृसिंहरूपी हिरण्यवचः कठिनं शिलायत् ।

विदार्य संरक्षितवान् स्वभक्तं प्रह्लादमीशं वमहं भजिष्ये ॥

यथास्थाने तु जगदाद्ये च हिरण्यस्य स्ववीर्यवचजन्मना ।

प्रह्लादं रक्षितुं दैत्यं तं वृसिंहं नमाम्यहम् ।

तथाऽप्यन्वे शोका अधिकाः सन्ति । यथा—

श्रीमादिभिर्भूषितमात्मसङ्गं निरञ्जनं चिन्त्यममूर्तिमन्मम् ।

जनस्यसुखारथकर्मिणश्च परं पुराणं पुराणं नतीऽसि ॥

ब्रह्मेन्द्रबद्राप्रिमन्मनुष्यगन्धर्व्ययथाऽसुरसिद्धभेदैः ।

सर्वेषु तिष्ठत्यनिर्घ्नं यद्ब्रह्ममादिनामानमहं भजिष्ये ॥

यतीभिन्नमिदं सर्वं यतीभूमिचराचरम् ।

यत्किमेति सर्वं पश्चादमुषिन् ब्रह्मं नतः ॥

युमरुपे च शिला सङ्गवानिति कथ्यते ।

असङ्गः परिपूर्णत्वात्तमीशं ब्रह्मं नतः ॥

सार्वधा वैरोचनाङ्गुलिं पद्मं हाभ्यामतीत्य यः ।
 आत्रह्य भुवनं* क्रान्तं वामनं तं नमाम्यहम् ॥ ३५ ॥
 हेह्यस्यापराधेन चैकविंशतिसंख्यया ।
 चत्रियानाजघानैव† जामदग्न्यं नतोऽस्म्यहम् ॥ ३६ ॥
 आविर्भूतश्चतुर्धा यः कपिभिः‡ परिवारितः ।
 हतवान्नाचसानिकं रामं दाशरथिं भजे ॥ ३७ ॥
 मूर्त्तिद्वयं समान्त्रित्य भूभारमपहृत्य यः ।
 सुषलेन हलापेण तं रामं सततं भजे ॥ ३८ ॥

सर्वसङ्गनिहतानां ध्यानयोगरतात्मनाम् ।
 सर्वे भवति ज्ञानात्मा तमसि शरत्वं गतः ॥
 इति खिलोऽपि वीदेवो मायया मोहितात्मनाम् ।
 शवेद्यः परमः पद्मसमसि शरत्वं गतः ॥
 जगतामुपकाराय कृपाञ्च विविधानि यः ।
 समकपोऽजरीश्लेष तमसि शरत्वं गतः ॥
 जित्वा संख्याख्यमसुरं वेदानुवृत्तवान् पुनः ।
 मन्त्रकृपेण वीदेवसमसि शरत्वं गतः ॥

- * आत्रह्यभुवनक्रान्तं इति (ख) । भुवनक्रान्तं इति (ग) । भवनाशतं इति (घ) ।
- † (ङ) पुस्तके—‘चत्रियान्वययोच्छेता जामदग्निं नतोऽस्म्यहम्’ इति पाठो विद्यते, तदपहृतिमिति मत्वा (ग) पुस्तकस्य पाठोऽत्र गृहीतः । चत्रियान्वयभेत्ता य इति (ख) । चत्रियान्वयच्छेत्तारं इति (घ) ।
- ‡ हरिमिरिति (ख) ।
- § मूर्त्तिद्वयं समान्त्रित्य भूभारमपहृत्य च ।
 सुषुलं च हलापेण तं वलं सततं भजे ॥
 इति (ख), (ग घ) तं वलं सततं भजे इत्येतदपहायान्यः पाठः (क)सद्वत् एव ।

भूम्यादिसौक्यमितयं संहृत्वात्मानमात्मना* ।
 पश्यन्ति योगिनः सर्वे तमीशानं भजाम्यहम् ॥ ३८ ।
 युगान्ते पापिनोः†‡शुद्धांश्चिन्त्वा तीक्ष्णासिधारया ।
 स्थापयामास यो धर्मं कृतादौ तं नमाम्यहम् ॥ ४० ।
 एवमादीन्यनेकानि रूपाण्यस्य महात्मनः ।
 येषां‡ नामानि संख्यातुं शक्यन्ते नाब्दकोटिभिः ॥ ४१ ।
 महिमानन्तु यन्नाम्नः पारं§ गन्तुमनीश्वराः ।
 सुनयोऽपि सुनीन्द्राश्च कथं तं ह्यस्यको भजे ॥ ४२ ।
 यन्नामश्रवणेनाऽपि मह्यापातकिनोऽपि ये ।
 पावनत्वं प्रपद्यन्ते कथं स्तोष्यामि ह्यस्यधीः॥ ४३ ।
 सुरापरोऽपि॥ यन्नाम कीर्त्तयित्वा ह्यजामिहः ।
 प्रपेदे परमं स्थानं कथं स्तोष्यामि ह्यस्यधीः## ॥ ४४ ।

* संहृत्वात्मानमात्मनि । पश्यन्ति निर्बन्धं तत्त्वं इति (न) । (ख) पुस्तके तत्त्वं-ज्ञाने
 तत्त्वं पठितम् ।

† प्राणिनः इति (न) । (ख) पुस्तके हिंसा ज्ञाने भिक्षेति पठितम् ।

‡ तेषां इति (ख) ।

§ पारं नन्तुं सुनीश्वरा इति सार्वभिकः पाठः, सचाऽसंनतः, पारं नन्तुमनीश्वराः
 एवं कृते तु संगतो भवति ।

॥ ह्यस्यधीः इति (ख) ।

श्रवणेनापीति (ख) (न) ।

•• ह्यस्यधीः इति (ख) ।

यथाकथञ्चिद्यत्नान्नि कीर्त्तिते वा श्रुतेऽपि वा* ।
 पापिनः परिशुद्धाः स्युः शुद्धा मोक्षमवाप्नुयुः† ॥ ४५ ॥
 आत्मन्यात्मानमाधाय योगिनी गतकल्मषाः ।
 पश्यन्ति यं ज्ञानरूपं तमस्मि शरणं गतः ॥ ४६ ॥
 सांख्याः सर्वत्र पश्यन्ति परिपूर्णात्मकं हरिम् ।
 तमादिदेवमजरं ज्ञानरूपं नतोऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥
 अत्रा जानन्ति विश्वेशं‡ पाषाणादिषु सर्वदा ।
 सर्वत्र संस्त्रितं देवं§ तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ४८ ॥
 कर्मणि यस्य रूपाणि तपांसि च॥ महात्मनः ।
 ज्ञानरूपः॥ सदा काम्यस्तमीशं सततं भजे ॥ ४९ ॥
 सर्वतत्त्वमयं ज्ञानं सर्वस्त्रष्टारमीश्वरम् ।
 सहस्रशिरसं देवं तं वन्दे भावनामयम् ॥ ५० ॥
 यद्भूतं यच्च वै भाव्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 दशाङ्गुलं योऽत्यतिष्ठत्तमीशमजरं भजे## ॥ ५१ ॥

* श्रुतेऽपि वा इति (ख) ।

† पापिनीऽपि विशुद्धाः सुमोक्षचापि अवाप्नुयुः इति (ख) ।

‡ देवेशं इति (ग) । अत्रा यजन्ति मूर्तेर्ब्रं पाषाणादिषु सर्वदा इति (ख) ।

§ ज्ञानं तं चैवं इति (ख), ज्ञानं तं वन्दे इति (ग) ।

॥ यथासि च इति (घ) ।

॥ ज्ञानरूपीय एकाग्रः इति (ख), ज्ञानरूपी सदा काम्यः इति (घ) ।

सर्वतत्त्वमयेत्यादि त्रीन्वयं (ख)पुस्तके नास्ति । (ग)पुस्तके दशाङ्गुली योऽत्य-

तिष्ठदिति पाठो वर्तते ।

अथोदशीर्यासमर्जं महताञ्च महत्तरम् ।
 गुह्याहुञ्चतमं देवं प्रथमाग्निं पुनः पुनः ॥ ५२ ।
 ध्यातः स्मृतः पूजितो वा सुतो वा नमितोऽपि वा* ।
 स्वपदं† यो ददातीशस्त्रं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ५३ ।
 इति‡ सुवन्तं परमं परेशं
 चर्षांश्चुसंरुचविक्षीपनास्ते§ ।
 सुनीश्वरा नारदनामधेयं
 सन्तुष्टुवुः प्राञ्जलयो महान्तम् ॥ ५४ ।
 इदं वै¶ नारदस्तीर्षं प्रातरुत्याय यः पठेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुस्त्रोके महीयते ॥ ५५ ॥**
 इति दत्त्वा वरं तस्मै नारदाय सुनीश्वराः ।
 व्याहरन्तो हरिर्नाम तुष्टुवुर्नारदं सुनिम् ॥ ५६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे त्रितीयोऽध्यायः ।

-
- नमितोऽपि पुनः पुनः इति (क) ।
  - † अपादं यो दधाति इति (क) । स्वसाम्यं यो ददातीशः इति (ख) ।
  - ‡ (ख)पुस्तके इतः पूर्वं सत् उवाच इति पाठी वर्तते ।
  - § चर्षांश्चुसंरुचविक्षीपना इति (ख) । चर्षांश्चुसंरुचविक्षीपना इति (क) ।
  - ¶ यददं नारदस्तीर्षं इति (क) ।
  - ॥ स मन्वति इति (ख) ।
  - ** श्रीकोऽयं (ख)पुस्तके नास्ति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नारद उवाच ।

नारायणोऽक्षरोऽमन्तः सर्व्वव्यापी निरञ्जनः ।
तेनेदमखिलं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १ ॥
आदिसर्गे महाविष्णुः स्वप्रकाशो जगन्मयः* ।
गुणभेदमधिष्ठाय मूर्त्तिद्वयमवाप्तवान् ॥ २ ॥
सृष्ट्यर्थमसृजद्देवो दक्षिणाङ्गायजापतिम् ।
मध्ये रुद्रास्थमीशानं जगदन्तकारं सुमेधं ॥ ३ ॥
पालनायास्य जगती वामाङ्गाद्विष्णुमव्ययम् ।
आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवान् ॥ ४ ॥
तमादिदेवमजरं केचिद्द्रुद्रं वदन्ति वैः† ।
केचिच्च विष्णुमपरे धातारं ब्रह्म चापरे ॥ ५ ॥
तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिश्रया ।
भावाभावस्वरूपा सा विद्याऽवियेति गीयते ॥ ६ ॥
यदा विश्वं महाविष्णोर्भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
तदा ह्यविद्या संसिद्धा तदा दुःखस्य साधनी ॥ ७ ॥

* (ख)पुस्तके आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवानिति श्लोकार्धमात्रं विद्यते ।

तत्र सार्धंश्लोकाद्यं परित्यक्तम् ।

† जगदन्तकारं इति (क) । जगदन्तकारं सुमेधं इति (ग) ।

‡ केचिद्द्रुद्रं वदन्ति वै इति (ख) ।

ब्राह्मज्ञेयाद्युपाधिसु यदा नश्यति सप्तमाः ।
 सर्वैकभावना बुद्धिः सा विद्येत्यभिधीयते ॥ ८ ।
 एवं माया महाविष्णोर्भिन्ना संसारदायिनी ।
 अभिदनुष्या दृष्टा चेत्संसारक्षयकारिणी ॥ ९ ।
 विष्णुशक्तिसमुद्भूतमितत्सर्वं चराचरम् ।
 यस्याभिन्नमिदं सर्वं यच्चैदं यच्च नेङ्गतेः ॥ १० ।
 उपाधिभिर्यथाकाशो भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 अविद्योपाधिभेदेन तथेदमखिलं जगत् ॥ ११ ।
 यथा हरिर्जगद्ग्रापी तस्य शक्तिस्तथा मुने ।
 दाहशक्तिर्यथाङ्गारे स्वाश्रयं व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ।
 उमेति केचिदाहुस्तां शक्तिं लक्ष्मीतिः चापरे ।
 भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्यम्बिकेति च ॥ १३ ।
 दुर्गेति भद्रकालीति चण्डी माहेश्वरीति च ।
 कौमारी वैष्णवी चेति वाराहेश्वरीति चापरे ॥ १४ ।
 ब्राह्मीति विद्याऽविव्येति मायेति च तथापरे ।
 प्रकृतिश्च परा चेतिः वदन्ति परमर्षयः ॥ १५ ।

• इत्थं नताविष्यलेखनीति रूपं भवति, इत्थं इत्यादिम् ।

† लक्ष्मीति चार्थे, लक्ष्मीरिति चापि ।

‡ प्रकृतिश्च तथा चैवेति (क) । प्रकृतिश्च पुनांचिवीति (ख) । (ख)पुसके
 निष्ठां प्राप्यते नतिं (नतिः ?) इति पाठो वर्तते ।

वेद्यं शक्तिः परा विश्वोर्जगत्सर्गादिकारिणी ।
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेषु जगद्ग्राह्य व्यवस्थिता ॥ १६ ॥
 प्रकृतिश्च पुमांश्चैव काशचेति त्रिधा स्थिताः ।
 सृष्टिस्थितिविनाशानामेका कारणताङ्गता ॥ १७ ॥
 येनेदमखिलं जातं ब्रह्मरूपधरेण वै ।
 तस्मात्परतरो देवो नित्य इत्यभिधीयते ॥ १८ ॥
 रक्षां करोति यो देवो जगतां परमः पुमान् ।
 तस्मात्परतरं यत्तदव्ययं परमं पदम् ॥ १९ ॥
 अक्षरो निर्गुणः शुद्धः परिपूर्णः सनातनः ।
 यः परः काशरुद्राख्यो योगिध्येयः परात्परः ॥ २० ॥
 परमात्मा परानन्दः सर्वोपाधिविवर्जितः ।
 ज्ञानैकवेद्यः परमः सच्चिदानन्दविग्रहः † ॥ २१ ॥
 योऽसौ शुद्धोऽपि परमस्वहृद्दारेण संयुतः ‡ ।
 देहीति प्रीच्यते मूर्धैरहो ज्ञानं हि भेदनम् ॥ २२ ॥
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्भलतेजसि § ।
 प्रीच्यते ह्युपचारेण वाचा मानसगोचरेण ॥ २३ ॥

* (ग) (घ) पुस्तकयोः त्रिधा स्थितः, एकः कारणताङ्गता इति पाठो वर्तते, (ख) पुस्तके स्थित इत्यत्र अत इति पठितम् ।

† सच्चिदानन्दरूपकः इति (ख) ।

‡ परमसमहृद्दारसंयुतः इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ ब्रह्माभिधानन्तु परं यस्मिन्निर्भलतेजसि इति (ख) ।

¶ च वासनसगोचरे इति (ख) । स वासनसगोचरः इति (घ) ।

स देवः परमः शुद्धः सत्त्वादिगुणभेदतः ।
 मूर्त्तिर्नयं समापन्नः स्रष्टिस्त्रित्यन्तकारणम् ॥ २४ ॥
 यस्यायुतायुतांशं ब्रह्माद्यास्त्रिदिवीकसः ।
 तेनेदमीदृशं व्याप्तं जगदेतच्चराचरम् ॥ २५ ॥
 योऽसौ ब्रह्मा जगत्कर्त्ता* यन्नाभिकमलोद्भवः ।
 स एवानन्दरूपात्मा तस्मान्नाम्यः परात्मवान्† ॥ २६ ॥
 अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी‡ निरञ्जनः ।
 भिन्नाभिकस्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः ॥ २७ ॥
 यस्य शक्तिर्महामाया जगद्विद्यश्चकारिणी§ ।
 विश्वोत्पत्तिनिदानत्वात्प्रकृतिः प्रोच्यते बुधैः ॥ २८ ॥
 आदिसर्गे सहाविष्णुर्लोकान् कर्त्तुं समुद्यतः ।
 प्रकृतिः पुरुषश्चेति कासश्चेति त्रिधाऽभवत् ॥ २९ ॥
 पश्यन्ति भावितात्मानः परं ब्रह्माभिसंज्ञितम् ।
 शुद्धं तत्परमं धामण तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३० ॥
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्गुणवस्तुनि ।
 प्रोच्यते ह्युपचारेण स विष्णुर्ज्ञानगोचरः ॥ ३१ ॥

* योऽसौ चिन्मयः कर्त्ताः इति (न) ।

† तस्मान्नाम्यः परो मुने इति (क) । (ख) पुरुषो ब्रह्म इत्यत्र नाय इति पठितम् ।

‡ सर्वसाक्षी इति (ख) । तत्र भिन्नीऽभिकस्वरूपेवेति च पाठी वर्तते ।

§ जगद्विद्यामकारिणी इति (ख) (न) ।

¶ ज्ञानं इति (क) ।

एष शुद्धोऽचरोऽनन्तः कालरूपी महेश्वरः ।
 गुणरूपी गुणाधारो जगतामादिक्रिष्टिभुः* ॥ ३२ ।
 प्रकृतौ† चोभमापन्ने पुरुषाख्ये‡ जगद्गुरौ ।
 महात्प्रादुरभूद्विऽस्ततोऽहं समवर्त्तत ॥ ३३ ।
 अहङ्काराच्च सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 तन्मात्रेभ्यो हि भूतानि जातानि जगतः कृते ॥ ३४ ।
 आकाशवायुग्निजलभूमयोऽजभवात्मज ।
 यथाक्रमं कारणतामेकैकस्योपयान्ति वै ॥ ३५ ।
 ततो ब्रह्मा जगद्वाता सृष्टवान् पादपादिकान् †
 तमोमयः स विज्ञेयो यः सर्गोऽनुत्तिपूर्वकः । ॥ ३६ ।
 असाधकमिति ज्ञात्वा तं ब्रह्मा सृष्टवान् विभुः॥ ।
 तिर्यग्धेनिगतात्मन्तून् पशुपक्षिमृगादिकान् ॥ ३७ ।
 तमप्यसाधकं मत्वा देवसर्गं समातनोत् ।
 ततो वै मानुषं सर्गं कल्पयामास पद्मजः ॥ ३८ ।
 ततो दद्यादिकान्पुत्रान्मानसान्सृष्टिसाधकान् ।

* आदिक्रिष्टिभुः इति (ख) । आदिक्रिष्टिः प्रभुः इति (ग) ।

† प्रकृता इति (ख) ।

‡ पुरुषाख्यो जनद्गुरौ इति (घ) ।

§ विभुः इति (ख) ।

¶ (ख) यथाकारणतामेकैकस्योपयान्ति वै इति पाठो वर्त्तते ।

॥ पुनः इति (ख) ।

षड्जत्तैः*रिदं व्याप्तं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३८ ॥
 भूर्भुवश्च† स्ररश्चैव महश्चैव जनस्तथा ।
 तपश्च सत्यमित्थैव लोकाः सप्तोपरिस्थिताः ॥ ४० ॥
 अतलं वितलश्चैव सुतलश्च तलातलम् ।
 महातलश्च विप्रेन्द्र ततोऽधश्च रसातलम् ॥ ४१ ॥
 पातालश्चेति सप्तेति पातालानि क्रमाद्धः ।
 एषु सर्वेषु लोकेषु लोकनाथाश्च सृष्टवान् ॥ ४२ ॥
 कुलाचलान्दीक्षासौ तत्र लोकनिवासिनाम्‡ ।
 वर्तनादीनि योग्यानि§ यथायोग्यमकारयत् ॥ ४३ ॥
 भूतस्त्रे मध्यमेण मरुः सर्वदेवसमाश्रयः ।
 लोकालोकश्च भूम्यन्ते तन्मध्ये सप्त सागराः ॥ ४४ ॥
 द्वीपाश्च सप्त विप्रेन्द्रा द्वीपे द्वीपे कुलाचलाः ।
 नद्यश्च बहवस्तत्र जनासामरसन्निभाः ॥ ४५ ॥
 जम्बुप्रवाभिधानी च शाक्यलश्च कुग्रस्तथा ।
 क्रौञ्चः शक्रः पुष्करश्च ते सर्वे देवभूमयः ॥ ४६ ॥

* ततस्तु तेः इति (ख) ।

† भूर्भुवश्च महश्चैव स्ररश्चैव जनस्तथा इति (ख) ।

‡ लोकनिवासिनः इति (घ) ।

§ सन्धाश्च इति (ख) (ग) (घ) ।

¶ मध्यतः इति (ख) ।

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 सप्तविंशत्सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः* सह ॥ ४७ ।
 एते द्वीपाः समुद्राश्च पूर्वस्माद्दे परस्वराः† ।
 त्रेया द्विगुणविस्तारा आलोकालोकपर्वतात् ॥ ४८ ।
 शीरोदधेरुत्तरं यद्विमाद्रेयैव दक्षिणम् ।
 त्रेयं तन्नारतं वर्षे सर्व्वकर्म्मफलप्रदम्‡ ॥ ४९ ।
 अत्र कर्म्मार्थि कुर्व्वन्ति त्रिविधान्यजमन्दन ।
 तत्फलं भुज्यते ब्रह्मन् भोगभूमिष्वनुक्रमात् ॥ ५० ।
 भारते तु कृतं कर्म्म शुभं वाऽशुभमेव वा ।
 आफलक्षयर्चं कर्म्म भुज्यतेऽन्यत्र जन्तुभिः§ ॥ ५१ ।
 अद्यापि देवा इच्छन्ति वा जन्म भारतभूतले ।
 सञ्चितं सुमहत्पुण्यमक्षय्यममलं शुभम् ॥ ५२ ।
 कदा वयं हि लप्सामो जन्म भारतभूतले ।
 कदा पुण्येन महता प्राप्सामः परमं पदम् ॥ ५३ ।
 दानैर्व्वा विविधैर्यज्ञैस्तपोभिर्व्वाऽव्धिशायिनम् ।
 पूजयित्वा कदा यामो यद्दे पश्यन्ति सूरयः ॥ ५४ ।

-
- शीरजलैः सप्तम् इति (ग) ।
  - † परस्वरा इति (ख) (ग) ।
  - ‡ कामफलप्रदमिति (ख), कामफलप्रदमिति (ग) ।
  - § आफलक्षयर्चं विप्र इति (ग) ।
  - ¶ वाञ्छन्ति इति (ख) ।

भक्ता वा कर्मभिर्ब्याऽपि ज्ञानेनाऽप्यथवा हरिम् ।
 जगदीशं कदा यामो नित्यानन्दमयं विभुम्* ॥ ५५ ।
 यो भारतसुवं प्राप्य विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 न तस्य सदृशसाक्षि† यथा वै रवितेजसः ॥ ५६ ।
 हरिकीर्त्तनशीलो वा तद्भक्तानां प्रियोऽपि वा ।
 सुश्रुपूर्वाऽपि महतां स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५७ ।
 हरिपूजारती वाऽपि हरिपूजायुतोऽपि वा ।
 हरिध्यानपरो वाऽपि स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५८ ।
 नारायणेति ज्ञप्थेति वासुदेवेति वा हुवन् ।
 अहिंसादिपरः शान्तः स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५९ ।
 शिवेति नीलकण्ठेति शङ्करेति च यो हुवन् ।
 सर्वभूतहितो नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६० ।‡
 शुद्धभक्तः शिवध्यानी आश्रमाचारतत्परः ।
 अनसूयः सदा शान्तः§ स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६१ ।
 ब्राह्मणानां हितकरः सद्भावात्सर्वकर्मसु ।
 वेद्वादरतो नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६२ ।

* मधुम् इति (ख) (न) ।

† सदृशः कोऽपि इति (ख), सदृशसाक्षि इति (न) ।

‡ (न) पुलके हरिपूजारत इत्यादि शीकत्रयं नास्ति ।

§ सदा कान्तः इति (क) ।

अमेद्दर्शी देवेशे नारायणश्रिवाक्रे ।
 स वन्द्यो ब्राह्मणो नित्यमस्माभिः किमु सत्तमः ॥ ६३ ।
 गोषु चान्तो* ब्राह्मणारी परनिन्दाविषर्जितः ।
 अपरिग्रहशीलश्च स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६४ ।
 स्त्रियादिदोषरहितः† छतन्नः सत्यवाक् शुचिः ।
 परोपकारनिरतः स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६५ ।
 तद्भागोऽयमस्मान्तरनिरतो यो निरन्तरम् ‡
 वेदार्थग्रहणे बुद्धिः पुराणश्रवणे तथा ।
 सत्सङ्गेऽपि च यस्य स्यात्स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६६ ।
 एवमादीन्यनेकानि धर्माणि§ अहयान्वितः ।
 करोति भारते वर्षे स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६७ ।
 एतेष्वन्यतमेनापि नामान्न भावयेन्नरः ¶
 स एव दुष्कृतिर्मूढः कोऽन्यस्तस्माद्चेतनः ॥ ६८ ।
 संप्राप्य भारते जन्म सुकर्म्मसु पराङ्मुखः ।

* गौडकान्तः इति (ग) ।

† स्त्रियादिदोषविमुक्तः इति (ख) ।

‡ तद्भागोऽयमस्मान्तरनिरतो यो नरोत्तमः इति (घ), एष श्रीकः (ग)पुस्तके नास्ति ।

§ चर्म्मशब्दस्य पुंसि प्रयोग एव सार्धनिकः ।

¶ एतैर्दुर्गोऽन्यतमेनात्मानं भावयेन्नरः इति (क), एतैर्दुर्गोऽन्यतमेनापि नामान्न
 भावयेन्नरः इति (ख), उभयत्र हन्दीमन्नः ।

यीयूषकससं त्वज्जा विषभाण्डं* स मार्गति ॥ ६८ ।
 श्रुतिनोदितधर्मैश्च नात्मानं भावयेन्नरः ।
 स एवमात्मघाती स्वात्पातकिनामनुत्तमः ॥ ७० ।†
 कर्मभूमिं समासाद्य न धर्मं कुरुते नरः‡ ।
 स एव सर्वथा दुःखी कौऽन्यस्तस्माद्दचेतनः ॥ ७१ ।
 स्वकर्मफलदे स्त्रित्वा दुष्कर्मैश्चि करोति यः§ ।
 कामधेनुमतिक्रम्य च्चर्कशीरं स मार्गति॥ ७२ ।
 एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवीकसः॥ ।
 सनत्कुमारमद्भायाः स्वभोगक्षयभीरवः ॥ ७३ ।
 तस्मात्पुण्यतमो ज्ञेयः सर्वकर्मफलप्रदः ।
 भारताख्यो महाभाग देवानामपि दुर्लभः ॥ ७४ ।
 तस्मिन् वै पुण्यभूभागे** यस्तु सत्कर्मसूयतः†† ।
 न तस्य सदृशः कश्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ॥ ७५ ।

* विषकुण्डं इति (ख) । मार्गतीति चावं, सम्यतीति साधु ।

† श्रुतिनोदितधर्मैस्तु नात्मानं तारयेन्नरः । स एव सर्वदाहव्यः कौऽन्यस्तस्मा-
दचेतनः ॥ इति (ख) ।

‡ एषोऽर्कशीरः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके, सुकर्मैश्चि स्त्रित्वा दुःकृतानि करोति यः' एष चण्डः पाठीऽस्ति ।

¶ सम्यतीति साधु ।

॥ मनीषिचः इति (ख) ।

** तस्मिन् भारतभूभागे इति (घ) ।

†† यः सुकर्म समाचरेत् इति (ख) ।

अस्मिन्नातो नरो यस्तु स्वकर्म्मचयणीयतः * । ।
 नररूपपरिच्छिन्नो हरिरिव न संशयः ॥ ७६ ।
 परलोकफलं प्रेषुः कुर्यात्कर्मांशतन्म्रितः ।
 हरेर्निवेद्येत्तानि तत्फलं त्वक्षयं भवेत् ॥ ७७ ।
 विरागी चेत्† कर्म्मफलेष्वपि किञ्चिन्न कारयेत् ।
 अर्पयेत्स्वज्ञतं‡ कर्म्मं प्रीयतामिति मे हरिः ॥ ७८ ।
 आम्नश्चभुवनालोकाः पुनरुत्पत्तिदायकाः§ ।
 तत्रागृह्णुः परं धाम निष्कामं॥ प्राप्यते पुनः ॥ ७९ ।
 वेदोदितानि कर्म्माणि कुर्याद्दीश्वरतुष्टये ।
 यथाश्रमं त्यक्तुकामः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ८० ।
 निष्कामी वा सकामी वा॥ कुर्यात्कर्म्मं यथाविधि ।
 आश्रमाचारहीनस्तु पतितः प्रीच्यते बुधैः ॥ ८१ ।
 सदाचारपरो विप्रो वर्धते ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य विश्णुश्च तुष्टः स्वात्स इहामुत्र पुण्यभाक् ॥ ८२ ।
 वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरन्तपः ।
 वासुदेवपरं ज्ञानं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ८३ ।

-
- * स्वकर्म्मचयणीयतः इति (घ), स्वकर्म्मांशफलीभवः इति (ख) ।
 † न रागी चेत् इति (घ) ।
 ‡ स्वततं इति (ख) ।
 § पुनरावृत्तिदायकाः इति (ख) ।
 ¶ निष्कामी इति (ग) ।
 ॥ निष्कामी वा सकामी वा इति (ख) ।

वासुदेवात्मकं सर्वं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ८४ ।
 स एव धाता त्रिपुरान्तकश्च
 स एव देवासुरवचसिष्ठाः ।
 स एव ब्रह्माण्डमिदं ततोऽन्य-
 न्न किञ्चिदस्ति व्यतिरिक्तरूपम् ॥ ८५ ।
 यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्-
 यस्मादणीयांश्च तथा महीयान् ।
 व्याप्तं हि तेनेदमिदं विचित्रं
 तं देवमीशं प्रथमेऽनुसार्थी ॥ ८६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

भारद् उवाच ।

अज्ञापूर्व्याः सर्वधर्मा मनोरथफलप्रदाः ।
अज्ञया साध्यते सर्वं अज्ञया तुष्यते हरिः ॥ १ ।
भक्तिर्भक्त्यैव कर्त्तव्या तथा कर्माणि भक्तितः ।
कर्माणि अज्ञाहीनानि न सिध्यन्ति* द्विजोत्तमाः ॥ २ ।
यथाऽऽलोको हि जन्तूनां चेष्टाकारणतां गतः ।†
तथैव सर्वसिद्धीनां भक्तिः परमकारणम् ॥ ३ ।
यथा समस्तलोकानां जीवनं सलिलं स्मृतम् ।
तथा समस्तसिद्धीनां‡ जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ४ ।
यथा भूमिं समाश्रित्य§ सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ५ ।
अज्ञावाङ्मते धर्मान्अज्ञावानर्थमाप्नुयात् ।
अज्ञया साध्यते कामः अज्ञावाङ्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ६ ।

* कर्माणि अज्ञया हीनान्यसिध्यन्तीति (क) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स चा-
सुख एव ।

† (ख) पुस्तके कारणतामित्यत्र धारणतामिति पाठो वर्तते, तत्र शीघ्रार्थं नास्ति ।

‡ (ख) पुस्तके पूर्वार्धे यथा जलीकसां नित्यमिति पाठो वर्तते, सिद्धानां इति(घ) ।

§ समाश्रित्य इति (ख) ।

¶ अज्ञया मोक्षमाप्नुयादिति (ख) (ग) ।

न दानैर्न तपोभिर्वा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ।
 भक्तिहीनैर्मुनिश्रेष्ठ तुष्यते भगवान् हरिः ॥ ७ ।
 मेरुमात्रसुवर्णानां कोटिः कोटिसहस्रशः ।
 दत्ता चाप्यर्थनाशाय यतो भक्तिर्विवर्जिता ॥ ८ ।
 अभक्त्या यत्तपस्तप्तं केवलं कायशोषणम् ।
 अभक्त्या यद्दुतं हृद्यं भस्मनि न्यस्तहृद्यवत् ॥ ९ ।
 यत्किञ्चिन्लुहते कर्म अक्षयाऽप्यणुमात्रकम्* ।
 तन्नाम जायते पुंसां शाश्वतप्रीतिदायकम् ॥ १० ।
 अश्वमेधसहस्रं वा कर्म वेदोदितं कृतम् ।
 तत्सर्वं निष्फलं ब्रह्मन् यतो भक्तिविवर्जितम् ॥ ११ ।
 हरिभक्तिः परा नृणां कामधेनूपमा स्मृता† ।
 तस्यां सत्यां पिवन्त्यग्नाः संसारगरलं ह्यहो ॥ १२ ।
 असारभूते संसारे सारमेतदजात्मज ।
 भगवद्भक्तसङ्घश्च हरिभक्तिस्तितिच्छ्रुता ॥ १३ ।
 असूयोपेतमनसां भक्तिदानादि कर्म यत् ।
 अवेद्दि निष्फलं ब्रह्मन्तेषां दूरतरो हरिः ॥ १४ ।
 परश्रिया‡ऽभितप्तानां दम्भाचाररतात्मनाम् ।
 सृषा तु कुर्वतां कर्म तेषां दूरतरो हरिः ॥ १५ ।

* अल्पमात्रकमिति (ग) ।

† कामधेनुः परा स्मृतेति (ग) ।

‡ परश्रिया इति (क) । परश्रियेत्यादिश्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

पृच्छताञ्च महाधर्मान् वदतां वै शृषा च तान् ।
 धर्मेष्वभक्तिमनसां तेषां दूरतरो हरिः ॥ १६ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मो वेदो नारायणः परः ।
 तत्राश्रयापरा ये तु तेषां दूरतरो हरिः ॥ १७ ॥
 यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
 स लीहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुत्रधर्माः सनातनाः ।
 श्रद्धावतां हि सिध्यन्ति नान्यथा ब्रह्मनन्दन ॥ १९ ॥
 स्वाचारमनतिक्रम्य हरिभक्तिपरो हि यः ।
 स याति विष्णुभवनं यद्दृश्यन्ति सूरयः ॥ २० ।
 कुर्वन्वेदोदितान्धर्मान्मुनीन्द्र स्वाश्रमोचितान् ।
 हरिध्यानोपरो यस्तु स याति परमं पदम् ॥ २१ ॥
 आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युतः ।
 आश्रमाचारयुक्तेन पूजितः सर्व्वेदो हरिः ॥ २२ ॥
 यः स्वाचारपरिभ्रष्टः साङ्गवेदान्तगोऽपि वा ।
 स एव पतितो ज्ञेयो यतः कर्मवह्निष्कृतः ॥ २३ ॥

* (घ) पुस्तके एतौ श्लोकौ 'परश्रिया' इत्येतस्य पुरस्तात् सः, तत्रापि च प्रथमं
 देवादिश्लोकः । (ख) पुस्तके पृच्छताश्चेत्यादि श्लोकवर्धं नास्ति ।

† भक्ति इति (घ) ।

‡ धर्मा इति (ख) ।

§ यथाचारपरिभ्रष्टः इति (घ) ।

हरिभक्तिपरो वाऽपि हरिध्यानपरोऽपि वा ।
 अष्टौ यः स्वाश्रमाचारात्पतितः सोऽभिधीयते ॥ २४ ।
 वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
 आचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तम ॥ २५ ।
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेवनम् ।
 यज्ञो वा विविधो ब्रह्मव्यक्ताचारं न रक्षति* ॥ २६ ।
 आचारात्प्राप्यते स्वर्ग†माचारात्प्राप्यते सुखम् ।
 आचारात्प्राप्यते मोक्ष‡माचारात्किं न लभ्यते§ ॥ २७ ।
 आचाराणान्तु सर्वेषां योगानाञ्चैव सत्तम ।
 हरिभक्तेरपि तथा निदानं भक्तिरिष्यते ॥ २८ ।
 भक्तैव पूज्यते विष्णुर्वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्मात्समस्तलोकानां भक्तिर्मातेति गीयते ॥ २९ ।
 जीवन्ति जन्तवः सर्वे यथा मातरमाश्रिताः ।
 तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति धार्मिकाः ॥ ३० ।
 स्वाश्रमाचारयुक्तस्य हरिभक्तिर्यदा भवेत् ।
 न तस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्यजनन्दन ॥ ३१ ।
 भक्त्या सिध्यन्ति कर्माणि कर्मभिसुव्यते॥ हरिः ।

* पतितं नाभिरक्षतीति (ख) ।

† स्वर्गमित्यर्थं तस्य पुंलिङ्गत्वात् ।

‡ मोक्षमित्यर्थं तस्य पुंलिङ्गत्वात् ।

§ आचारात्किं न लभ्यते इति (ख) (ग) ।

॥ सुव्यते इत्यत्र आत्मनेपदमर्थम् ।

तस्मिंस्तुष्टे भवेत्ज्ञानं ज्ञानात्मीक्षमवाप्यते ॥ ३२ ।
 भक्तिसु भगवद्भक्तसङ्गेन परिजायते ।
 तत्सङ्गं* प्राप्यते पुंभिः सुकृतैः पूर्वसञ्चितैः ॥ ३३ ।
 वर्षाश्रमाचाररता भगवद्भक्तमानसाः ।
 कामादिदोषनिर्मुक्तास्ते सन्तो लोकशिक्षकाः ॥ ३४ ।
 सत्सङ्गः परमो ब्रह्मत्र लभ्येताकृतात्मनाः† ।
 यदि लभ्येत विज्ञेयं पुण्यं जन्मान्तरार्जितम् ॥ ३५ ।
 पूर्वार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वैदुः ।
 सत्सङ्गतिर्भवेत्तस्य नान्यथा घटते हि सा ॥ ३६ ।
 रविर्हि रश्मिजालेन दिवा हन्ति वह्निस्तमः ।
 सन्तः सूक्तिमरीच्योवैशान्तर्ध्वान्तं हि सर्व्वदा ॥ ३७ ।
 दुर्लभाः पुरुषा लोके भगवद्भक्तिमानसाः‡ ।
 तेषां सङ्गो भवेद्यस्य तस्य शान्तिर्हि प्राप्स्यती ॥ ३८ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

किंलक्षणा भागवतास्ते च किं कर्म कृर्व्वते ।
 तेषां लोको भवेत्कीदृक् तत्सर्व्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३९ ॥

* सङ्गमित्यत्र स्त्रीवक्षिणत्वमावर्षम् ।

† (ख) पुसके सत्सङ्गः परमो ब्रह्मज्ञेयते च कृतात्मनामिति पाठो वर्णते, स च पाठो न परार्द्धेन सङ्गकृते ।

‡ तस्य वै इति (घ) ।

§ भगवद्भक्तमानसा इति (ग) ।

त्वं हि भक्तो महेशस्य देवदेवस्य चक्रियः ।
एवं निगदितुं शक्तस्त्वत्तो नास्यधिकोऽपरः* ॥ ४० ॥

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मपरं गुह्यं मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
यदुवाच जगन्नाथो योगनिद्राविमोचितः ॥ ४१ ॥
योऽसौ विष्णुः परं ज्योतिर्देवदेवः सनातनः† ।
जगद्रूपी जगत्कर्ता शिवब्रह्मस्वरूपवान् ॥ ४२ ॥
युगान्ते रौद्ररूपेण ब्रह्माण्डयासवृंहितः‡ ।
जगत्प्रकार्षणीभूते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
भगवानेव शेषात्मा श्रेते वटदले§ हरिः ।
असंख्यातामज्जन्माद्यैः॥ अभूषिततनूरुहः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
पादाङ्गुष्ठानिर्घातामङ्गाशेषाङ्गुपावनः॥ ।
सूक्ष्माङ्गुष्मतरो देवो ब्रह्माण्डयासवृंहितः** ॥ ४५ ॥

* नास्यपरोऽधिकः इति (घ) । त्वतोनास्ति परोऽधिक इति (ग) ।

† देवदेवो जनार्दनः इति (ग) ।

‡ ब्रह्माण्डयाससंहितः इति (घ) ।

§ वटदले इति (घ) । भगवानपि शेषास्यः श्रेते चिन्ताकुलो हरिः इति (ग) ।

भगवानप्रसेयात्मा इति (घ) ।

॥ असंख्यातैश्च मङ्गाद्यैः इति (घ) ।

॥ पादाङ्गुष्ठानिर्घातामङ्गाशेषाङ्गुपावनो इति (घ) । पादाङ्गुष्ठानिर्घात इति (क) ।

** ब्रह्माण्डयाससंहित इति (घ) ।

वटच्छदे शयानोऽभूत्सर्व्वशक्तिसमन्वितः ।
तस्मिन्स्थाने महाभागो* नारायणपरायणः ।
मार्कण्डेयः स्थितस्तस्य लीलाः पश्यन्महेशितुः† ॥ ४६ ॥

ऋषय ऊचुः ।

तस्मिन्काले महाघोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
हरिरेकः स्थित इति मुने पूर्वं हि शृणुमः‡ ॥ ४७ ॥
जगत्केकार्षणीभूते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
सर्व्वग्रस्तेन हरिणा किमर्थं सोऽवशेषितः ॥ ४८ ॥
परं कौतूहलं ह्यत्र वर्त्ततेऽतीव सूत नः § ।
हरिकीर्त्तिसुधापाने कस्यालस्यं प्रजायते ॥ ४९ ॥

सूत उवाच ।

आसीन्मुनिर्महाभागो मृकण्डुरिति विद्युतः ।
शालग्रामे महातीर्थे¶ सोऽतप्यत महत्तपः ॥ ५० ॥
युगानामयुतं ब्रह्मण्डलग्नञ्च ॥ समातनम् ।
निराहारः क्षमायुक्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥

-
- * तस्मिन् काले महाभागः इति (ख) ।
† मार्कण्डेयः स्थितां सर्वां तस्य लीलामपश्यत इति (ख) । अपश्यत इति चार्षम् ।
‡ मुने पूर्वं हि शृणुम इति (क) (घ) ।
§ सूत मे मनः इति (घ) ।
¶ महाक्षेत्रे इति (ख) (ग) (घ) ।
॥ यस्य ब्रह्म इति (ख) ।

केशिहन्त्रे नमस्तुभ्यं मधुहन्त्रे परात्मने ।
 नमो भूम्यादिरूपाय नमश्चेतन्यरूपिणे ॥ ५८ ।
 नमो ज्येष्ठाय शुद्धाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 अरूपाय स्वरूपाय बहुरूपाय ते नमः ॥ ६० ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मण्यहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६१ ।
 नमो हिरण्यगर्भाय नमो ब्रह्मादिरूपिणे ।
 नमः सूर्यादिरूपाय हृद्यकव्यभुजे नमः ॥ ६२ ॥
 नमो नित्याय* वन्द्याय सदानन्दैकरूपिणे ।
 नमः स्मृतार्तिनाशाय भूयो भूयो नमो नमः ॥ ६३ ॥
 एवं देवस्तुतीः† श्रुत्वा भगवान्कमलापतिः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तेषां शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ६४ ॥
 विकचाम्बुजपत्रार्चं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ।
 सर्व्वालङ्कारसंयुक्तं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ६५ ॥
 पीताम्बरधरं सौम्यं स्वर्ण्यन्नोपवीतिनम्‡ ।
 हेमाम्बुजसपत्राङ्घ्रिं स्तूयमानं मुनीश्वरैः ।
 दृष्ट्वाग्रतो देवहृन्दी§ ववन्दे चरणौ हरेः ॥ ६६ ॥

* नित्यायेत्यत्र (ख) पुस्तके पूज्याय, (ग) पुस्तके पूजाय, इति पठितम् ।

† (ख) (ग) पुस्तकयोः कृतिमिति पठितम् ।

‡ हेमवन्नोपवीतिनमिति (ख), सच परार्धे सुहेमाम्बुजपत्राङ्घ्रिमिति च पाठो वर्तते ।

§ हृन्दिह्यस्य नपुंसकत्वात् देवहृन्दिमिति साधु ।

भेषगभीरनिन्दपरिभूताम्बिनिसूनः ।

उवाच भावगभीरं दयोदन्वांसुरिष्वरान्* ॥ ६७ ।

श्रीभगवानुवाच ।

जाने वो मानसं दुःखं सृकण्डुतपसोऽभवम् ।

युष्मान् बाधते नूनं सृकण्डुः सज्जनो यतः ॥ ६८ ।

सम्पन्निः संयुता वापि विपन्निर्व्यापि सज्जनाः ।

सर्व्वथान्यं न बाधन्ते स्वतपःचयितैनसः† ॥ ६९ ।

सततं बाध्यमानो यो विषयात्स्यैररातिभिः ।

अविधायाम्नो रक्षामन्यान्वेष्टि हि मूढधीः‡ ॥ ७० ।

तापक्षयाभिधानेन बाध्यमानोऽरिषा नरः ।

अन्यन्तु पीडितुं शक्तः कथञ्चवति सप्तमः ॥ ७१ ।

कर्षण्या मनसा वाचा बाधयेद्यः सदापरान्§ ।

स शङ्कते ह्यात्मनोऽपि वधं स्वेनापि निर्बिर्तेः¶ ॥ ७२ ।

स्त्रीभाभिभूतमनसामत्स्यवधनसम्पदाम् ।

साध्वसं नियतं तेषां महामायाविमोहिनाम् ॥ ७३ ।

* दयोदन्वांसु तान् सुरान् इति (क) ।

† सर्व्वथान्यान् बाधन्ते स्वप्नेऽपि चयितैनसः इति (ख); (क) (ग) पुस्तकयोः एष एव पाठः, केवलमन्वयान्वाच्यं चान्वयिष्यति ।

‡ अन्वं वेष्टीह मूढधीः इति (ख) ।

§ सदा नरान् इति (क), (ख), (घ) ।

¶ बाध्यमानोऽपि निर्बिर्तेः इति (क), बाधां स्वेनैव निर्बिर्तेः इति (ख) ।

सशङ्कः सर्वदा दुःखी निःशङ्कः सर्वदा सुखी ।
 सर्वभूतहितो दान्तो निःशङ्कः सर्वदैव हि ॥ ७४ ।
 यो लोकहितकर्मण्यो गतास्यो विमत्सरः ।
 निःशङ्कः प्रोच्यते सन्निरिहासुश्च च सत्समाः* ॥ ७५ ।
 गच्छध्वममराः सर्वे युष्मानो बाधते मुनिः ।
 करोम्यहं सदा रक्षां विरमध्वं† यथासुखम् ॥ ७६ ।
 इति दत्त्वा वरं तेषामतसीकुसुमप्रभः ।
 पश्यतामेव देवानां पुरतोऽन्तर्दधे हरिः ॥ ७७ ।
 तुष्टात्मानः सुरगणा ययुर्नाकं यथागताः ।
 मृकण्डोरपि तुष्टात्मा हरिः प्रत्यक्षतामगात् ॥ ७८ ।
 स्वरूपं परमं ब्रह्म स्वरूपाय निरञ्जनम् ।
 मृकण्डुदृष्टवान् पूर्वं परमेश समाधिना ॥ ७९ ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवासःसमन्वितम् ।
 दिव्याम्बरधरं‡ दृष्ट्वा मृकण्डुर्विस्मितोऽभवत् ॥ ८० ।
 पश्चादुन्मील्य नयने अपश्यहरिमागतम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं सर्वधातारमच्युतम् ॥ ८१ ।
 रोमाञ्चविग्रहे विप्रः सानन्दाश्रुविलोचनः ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ८२ ।

* इहासुश्च च नीदते इति (ख) ।

† विरमध्वमिति चार्धं, विरमत इति साधु ।

‡ पीताम्बरधरमिति (क), (घ) ।

चासयंश्चरषी तस्य सृकण्डुर्हर्षवारिभिः* ।
शिरस्त्रक्षलिमाधाय स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ८३ ।

सृकण्डुरुवाच ।

नमः परिशाय परस्वरूपिणे
परात्परस्तात्परमात्पराय ।
अपारपाराय परात्मकर्त्रे†
नमः परेभ्यः परपावनाय‡ ॥ ८४ ।
यो नाम§ जाल्यादिविकल्पहीनः
शब्दादिदीषव्यतिरेकरूपः ।
बहुस्वरूपोऽपि¶ निरञ्जनश्च
तमीशमाद्यं परमं भजामि॥ ८५ ।
वेदान्तवेद्यं पुरुषं पुराणं
हिरण्यगर्भादिजगत्स्वरूपम् ।
स्वरूपसंमुक्ताकालत्रसङ्गं
भजामि सर्वेश्वरमीशमाद्यम्** ॥ ८६ ।

* हर्षविन्दुभिः इति (ख) । हर्षिताशुभिः इति (ग) ।

† परात्मकर्त्रे इति (क), (घ) ।

‡ परपारपाय इति (ख), (ग) ।

§ यो जाल्याद्यादि इति (ख) ।

¶ बहुस्वरूपोऽपि इति (क) ।

|| तमीशमीद्यं परमं भजामि इति (ख) ।

** सर्वेश्वरमीशमीद्यं इति (ख), (ग) ।

पश्यन्ति यं वीतसमस्तदोषाः*
 ध्यानैकनिष्ठा विगतस्पृहाश्च ।
 निवृत्ततर्षाः परमं पवित्रं
 नतोऽस्मि संसारविनाशहेतुम् ॥ ८७ ।
 स्मृतार्त्तिनाशनं† विष्णुं शरणागतपालकम् ।
 सर्वसैव्यं जगद्धाम परेशं करुणामयम्‡ ॥ ८८ ।
 नमोऽस्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ ८९ ।
 श्रुत्वा स्तुतिं महाविष्णुरिति तस्य महात्मनः ।
 अवाप परमां तुष्टिं शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ९० ।
 अथालिङ्ग्य मुनिं देवश्चतुर्भिर्दीर्घबाहुभिः ।
 उवाच परया§ प्रीत्या वरयेति वरं मुदा ॥ ९१ ।
 देव उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि तपसा विप्र स्तोत्रेणानेन चानघ ।
 मनसा यदभिप्रेतं वरं वरय सुव्रत ॥ ९२ ।

* वीतसमस्तदोषं इति (क), (घ) ।

† स्मृतार्त्तिनाशनं इति (ग), स्मृतार्त्तिनाशनं इति (ख) ।

‡ सैवासैव्यं । करुणाकरम् इति च (ख), (ग) ।

§ परमप्रीत्या इति (ग) ।

सृकण्डुवाच ।

देव देव जगन्नाथ कृतार्थीऽस्मि न संग्रयः ।
 त्वद्दर्शनमपुष्पानां यतीऽपूर्वतरं स्मृतम् ॥ ८३ ।
 ब्रह्माद्या यं न पश्यन्ति यं न पश्यति च श्रुतिः ।
 तत्पश्येयम्परं ब्रह्म किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८४ ।
 यन्न पश्यन्ति सङ्गतास्तथैव समदर्शिनः ।
 तत्पश्येयं परं वस्तु वक्ष्यामि किमतः परम्* ॥ ८५ ।
 सूरयो यन्न पश्यन्ति यन्न पश्यन्ति योगिनः ।
 तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८६ ।
 परोपकारनिरता यन्न पश्यन्त्यनिष्टुराः ।
 तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८७ ।
 एतेनैव कृतार्थीऽस्मि जनार्दन जगद्गुरो ।
 त्वद्दर्शनमपुष्पानां स्वप्नेऽपि हि न सभ्यते ॥ ८८ ।

* किमस्मादधिकं परं इति (ख), (ग) ।

यन्न पश्यन्ति शक्तिं यन्न पश्यन्ति शीघ्रताः ।

यं पश्येयमनाद्यन्तं किमस्मादधिकं परम् ॥ इति (घ) ।

(ग) पुस्तके परमित्यस्य स्थाने वरमिति पाठः । तत्र (न पुस्तके)

वन्नितो यन्न पश्यन्ति वीतरामा विनक्षराः ।

चिद्रूपं परमं वस्तु पश्येयं किमतः परम् ॥

इत्यधिकः शीघ्रो वर्चते । (ख) पुस्तके च एव शीघ्रोऽस्ति ।

त्वन्नामःऋतिमात्रेण महापातकिनोऽपि ये ।
यत्पदं परमं यन्ति दृष्टानां किमुताच्युत ॥ ८८ ।

श्रीभगवानुवाच ।

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मग्रीतोऽस्म्यद्यापि† पण्डित ।
महर्षिनं हि विफलं न कदाचिन्नविष्यति ॥ १०० ।
विष्णुभक्तः कुटुम्बीति वदन्ति विबुधाः सदा‡ ।
तदेव§ पालयिष्यामि सज्जनो नादृतं वदेत् ॥ १०१ ।
तस्माद्दृष्ट्वापि॥ विप्रेन्द्र यास्यामि तव पुत्रताम् ।
समस्तगुणसंयुक्तो दीर्घजीवी सुरूपवान्॥ ॥ १०२ ।
मम जन्म कुले यस्य तत्कुलं मोक्षगामि वै ।
मयि तुष्टे मुनिश्रेष्ठ किमसाध्यं वदस्व ते*** ॥ १०३ ।
मयि भक्तिपरो यस्तु मद्याजी मत्परायणः††† ।
मह्यानी स्वकुलसंघः‡‡ सर्वं नयत्यच्युतरूपताम् ॥ १०४ ।

- * वन्नाम इति (क), (ख), (ग) ।
† ग्रीहितोऽस्म्यपि इति (घ) ।
‡ वदन्ति परमर्षयः इति (ख) ।
§ तत्पदं इति (क) ।
॥ तस्माद्दृष्ट्वापि इति (क), (घ) ।
॥ स्वरूपवान् इति (क), (ख), (घ) ।
** वदस्व मे इति (ख) ।
†† मत्परायण इति (ग) ।
‡‡ महर्षिनं इति (क) ।

मदर्थं कर्म कुर्वीषी मन्मथामपरी नरः ।
 मन्मथाः स्वकुलं* सर्व्यं नयत्वच्युतरूपताम् ॥ १०५ ।
 तस्मात्पीतोऽस्मि ते विप्र स्त्रीनेष तपसा तथा† ।
 आदृष्टं पुत्रभावेन गमिष्यामि न संशयः ॥ १०६ ।
 इत्युक्त्वा‡ स्वकारं न्यस्य सृकण्ठीर्मस्तकीपरि§ ।
 सृष्ट्वाङ्गानि च सर्वाङ्घ्रिण तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १०७ ।
 सृकण्ठुः परमप्रीत आत्मानं पुष्करपिचम् ।
 मन्यमानो हरिं नत्वा स्वान्त्रमं पुनराययी ॥ १०८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे षष्ठोऽध्यायः ।

-
- * मन्मथाश्च कुलं इति (क) ।
 † तथा इति (क), (घ) ।
 ‡ (ख) पुस्तके इत्युक्त्वादिस्त्रीकात् पूर्व 'इत उवाच' इति पाठो वर्तते ।
 § मसकी हरिः इति (क), (ग) । मसकीऽप्यस इति (ख) ।
 ¶ सप्तानाञ्च सर्वाञ्च इति (ख) ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

मुनिर्लक्ष्मिवरो विष्णोः परिचर्यापरः सदा ।
मार्कण्डेयं नाम सुतमवाप हरिसन्निभम् ॥ १ ।
मार्कण्डेयो महाभागे दयावान्धर्मवत्सलः* ।
आत्मवान्सत्वसन्धश्च मार्तण्डसदृशप्रभः ॥ २ ।
वशी शान्तो महान्नामी सर्व्वतस्वार्थकीविद्ः ।
तपश्चचार परममच्युतप्रीतिकारणम् ॥ ३ ।
आराधितो जगन्नाथो मार्कण्डेयेन धीमता ।
पुराणसंहितां कर्त्तुं दत्तवान्वरमच्युतः ॥ ४ ।
मार्कण्डेयो मुनिस्तस्मान्नारायण इति स्मृतः ।
चिरजीवी महाभक्तो देवदेवस्य चक्षिणः ॥ ५ ।
जगत्येकार्णवीभूते स्वप्रभावं जनार्दनः ।
तस्य दर्शयितुं विप्रास्तं न संहृत्तवान्हरिः† ॥ ६ ।
मृकण्डुतनयो धीमान्विष्णुभक्तिसमन्वितः ।
तस्मिञ्चले महाघोरे स्थितवाग्शीर्षपत्नवतुः‡ ॥ ७ ।

---

* भक्तवत्सल इति (ख) ।

† तत्रमस्त्रतवान्मुनिः इति (ग), तत्रालं कृतवान्मुनिः इति (ख) ; उभयत्रापि न सङ्गतिः ।

‡ तस्मिन् चाले महाघोरे स्थितवान् शीर्षपत्नते इति (ख) ।

मार्कण्डेयः स्थितस्तावद्यावच्छेते हरिः स्वयम् ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि कालस्य वदतः शृणु ॥ ८ ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव निमेषैः परिकीर्त्तिता ।
 काष्ठा, तन्निशता ज्ञेया कला पञ्चजनन्दन ॥ ९ ।
 तन्निशता क्षणो ज्ञेयस्तैः षड्भिर्घटिका स्मृता ।
 तद्वयेन सुहृत्सं स्याद्दिनं तन्निशता भवेत् ॥ १० ।
 निशदिनैर्भवेन्मासः पञ्चदशतयसंयुतः* ।
 ऋतुर्मासद्वयेन स्यात्, तत्रयेषायनं स्मृतम् ॥ ११ ।
 तद्वयेन भवेद्वर्षः, स देवानां दिनं भवेत् ।
 उत्तरं दिवसं प्राङ् रात्रिर्वै दक्षिणायनम् ॥ १२ ।
 मातुषेणैव† मासेन पितृणां दिनमुच्यते ।
 तस्मात्सूर्येन्दुसंयोगे ज्ञातव्यं कल्पसुप्तमम् ॥ १३ ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिर्देवतं युगम् ।
 देवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मणः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ १४ ।
 एकसप्ततिसंख्यातैर्दिव्यैर्मन्वन्तरं युगैः ।
 चतुर्दशभिरेतैश्च ब्रह्मणो दिवसं सुने ॥ १५ ।
 यावत्प्रमाणं दिवसं तावद्वाचिः प्रकीर्त्तिता ।
 नाशमायाति विप्रेन्द्र तस्मिन्काले जगत्प्रथम् ॥ १६ ।

* त्रिंशद्दिनैर्मास इति (ग), पञ्चयुगसप्तमन्वितः इति (ख) ।

† मातुषेणैति (घ) ।

‡ कल्पः अतो वृषामिति (ख), (ग), (घ) ।

मानुषेण सहस्रेण यत्प्रमाणं भवेच्छृणु ।
 चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १७ ।
 तद्वन्मासो वत्सरश्च त्रैयस्तस्यापि वेधसः ।
 परार्द्धद्वयकालस्तु तन्मतेन भवेद्विजाः ॥ १८ ।
 विष्णोरहस्तु विज्ञेयं तावद्रात्रिः प्रकीर्त्तिता ।
 सृकण्डुतनयस्तावत्स्वितः संजीर्णपर्णवत् ॥ १९ ।
 तस्मिन्घोरे जलमये विष्णुशक्त्युपवृद्धितः ।
 आत्मानं परमं ध्यायन्स्थितवान्हरिसन्निधौ ॥ २० ।
 अथ काले समायाते योगनिद्राविमोचितः ।
 सृष्टवाग्ब्रह्मरूपेण जगदेतच्चराचरम् ॥ २१ ।
 संद्वतन्तु जलं वीक्ष्य सृष्टं विष्टं सृकण्डुजः ।
 विस्मितः* परमप्रीतो ववन्दे चरणी हरेः ॥ २२ ।
 शिरस्यञ्जलिमाधाय मार्कण्डेयो महामुनिः† ।
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः‡ सदानन्दैकविग्रहम् ॥ २३ ।
 मार्कण्डेय उवाच ।

सहस्रशिरसं देवं नारायणमनामयम्§ ।
 वासुदेवमनाधारं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २४ ।

-
- विद्वतः परमं प्रीत इति (क), (घ) ।
  - † महामतिः इति (ग) ।
  - ‡ गौर्भिरिष्टाभिः इति (ख) ।
  - § सहस्रश्रीर्षे वै देवं इति (ग), सहस्रश्रीर्षे सं देवं इति (ख) ।

परं ज्योतिः* परं धाम पवित्रं परमं पदम् ।
 सर्वैकरूपं परमं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २५ ।
 तं सदानन्दचिन्मात्रं पराद्यां परमं परम् ।
 सर्व्यं† सनातनं श्रेष्ठं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २६ ।
 सगुणं निर्गुणं शान्तं मायाऽतीतं सुमायिनम्‡ ।
 अरूपं बहुरूपं तं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २७ ।
 यत्र तद्गगवान्निष्ठं सृजत्यवति हन्ति च ।
 तमाद्दिदेवमीशानं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम्§ ॥ २८ ।

* (क) पुस्तके परं ज्योतिरित्यादि स्त्रीकचतुष्टयं नास्ति । (ख) (ग) पुस्तकयोः परं ज्योतिरित्यस्मान् पूर्व एते स्त्रीका वर्तन्ते—

“अनेयमजरं नित्यं सदानन्दैकविषयम् ।
 अमरतर्कमनिर्द्वेषं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 अक्षरं परमं नित्यं विनाशं विनाशशून्यम् ।
 सर्व्यतत्त्वमयं शान्तं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 पुरातं पुरतं सिद्धं सर्व्यज्ञानैकभाजनम् ।
 परात्परतरं रूपं प्रथतोऽस्मि जनार्दनम् ॥

तथापि च पाठभेदाः यथा अनेयमित्यत्र (ख) पुस्तके अनेयमिति पाठः, अक्षर-मित्यत्र अक्षरमित्याद्याः ।

- † (ग) पुस्तके सर्व्यमित्यत्र पूर्वमिति पाठः ।
 ‡ सुमायिनमिति (क), (ख), (ग) ।
 § प्रथतोऽस्मि अगदुष्टम् इति (ग) ।

परेश परमानन्द शरणागतवत्सल ।

आहि मां कुरुषासिन्धो मनोऽतीत नमोऽस्तु ते ॥ २८ ।

एवं सुवन्तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं जगद्गुरुम्* ।

उवाच परया प्रीत्या शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३० ।

श्रीभगवानुवाच ।

लोके भागवता ये च† भगवद्भक्तमानसाः ।

तेषां तुष्टो न सन्देहो रक्षाम्येतांश्च सर्वदा ॥ ३१ ।

अहमेव द्विजश्रेष्ठ नित्यं प्रच्छन्नविग्रहः ।

भगवद्भक्तरूपेण लोकाग्रचामि सर्वदा ॥ ३२ ।

मार्कण्डेय उवाच ।

किंलक्षणा भागवता जायन्ते केन‡ कर्मणा ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलपरो यतः ॥ ३३ ।

श्रीभगवानुवाच ।

लक्ष्यं भागवतानां शृणुष्व मुनिसत्तम ।

वक्तुं तेषां प्रभावं हि शक्यते नादकोटिभिः ॥ ३४ ।

ये हृिताः सर्वजन्तूनां गतासूया अमत्सराः§ ।

वशिनो निस्पृहाः शान्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३५ ॥

* जगद्गुरुः इति (ग)

† भागवताद्यैव इति (ग) ।

‡ केन कर्मणा इति (ख), (ग), (घ) ।

§ विमत्सरा इति (ग) ।

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां न कुर्वते ।
 अपरिग्रहशीलाश्च ते वै भागवताः* स्मृताः ॥ ३६ ।
 सत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्विकी मतिः† ।
 तद्गन्तविष्णुभक्ताश्च‡ ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३७ ।
 मातापितृभ्यः § शुश्रूषां कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः ।
 गङ्गाविम्बेश्वरधिया ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३८ ।
 ये तु देवार्चनरता ये तु तस्याधकाः स्मृताः¶ ।
 पूजां दृष्ट्वानुमोदन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३९ ।
 व्रतिनाश्च॥ यतीनाश्च परिचर्यापराश्च ये ।
 वियुक्तपरनिन्दाश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४० ।
 सर्वेषां हितवाक्यानि ये वदन्ति नरोत्तमाः ।
 ये गुणग्राहिनो लोके ते वै भागवताः स्मृताः** ॥ ४१ ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि ये पश्यन्ति नरोत्तमाः ।
 तुल्याः शत्रुषु मित्रेषु ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४२ ।

* भागवतोत्तमाः इति (ख), (ग), (घ) ।

† सत्कथाश्रवणे येषां इति (क), (घ) ।

‡ तद्गन्तविष्णुभक्ताश्च इति (घ) ।

§ मातापितृभ्यादि लोकादयं (घ) पुस्तके नास्ति । कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः इति (ख), (ग) ।

¶ तस्याधका नरा इति (ख) ।

॥ व्रतिनाश्च इति (ग) ।

** एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

धर्मशास्त्रप्रवक्तारः सत्यवाक्यरताश्च ये ।
 सतां शूद्रूषवी ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४३ ।
 व्याकुर्वन्ते पुराणानि* तानि शृण्वन्ति ये तथा ।
 तद्गृह्णन्ति च भक्ता ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४४ ।
 ये गीर्वाण्यणशूद्रूषां कुर्वन्ते सततं नराः ।
 तीर्थयात्रापरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४५ ।
 अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
 हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४६ ।
 आरामारोपणरतास्तङ्गागपरिरक्षकाः ।
 काशारकूपकर्त्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४७ ।
 ये वै तङ्गागकर्त्तारो देवसन्तानि कुर्वन्ते ।
 गायत्रीनिरता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४८ ।
 येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः श्रुत्वाऽतिहर्षिताः ।
 रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४९ ।
 तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वन्ते नराः ।
 तत्काष्ठाङ्कितकर्षा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५० ।
 तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
 तन्मूलमृत्तिका ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५१ ।
 आश्रमाचारनिरतास्तथैवातिथिपूजकाः ।
 ये च वेदार्थवक्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५२ ।

* ये कुर्वन्ति पुराणानि इति (च) ।

शिवप्रियाः शिवासक्ताः शिवपादार्चने रताः ।
 त्रिपुष्पधारिणी ये च ते वै भागवतीसमाः ॥ ५३ ॥
 व्याहरन्ति च नामानि हरिः शम्भोर्महात्मनः * ।
 रुद्राद्यालङ्कृता ये च ते वै भागवतीसमाः ॥ ५४ ॥
 ये यजन्ति महादेवं क्रतुभिर्बहुदक्षिणैः ।
 हरिं वा† परया भक्त्या ते वै भागवतीसमाः ॥ ५५ ॥
 विदितानि च शास्त्राणि परार्थं प्रवदन्ति ये ।
 सर्व्वं च गुणभाजो ये ते वै भागवताः स्मृताः‡ ॥ ५६ ॥
 शिवे च§ परमेष्ठे च विष्णौ च परमात्मनि ।
 समनुष्ठाप्य प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवताः स्मृताः¶ ॥ ५७ ॥
 शिवाग्निकार्य्यनिरताः पञ्चाक्षरजपे रताः॥ ।
 शिवध्यानरता## ये च ते वै भागवतीसमाः ॥ ५८ ॥

* ये शम्भोः महात्मनः इति (क) (ग), ये शम्भोः परमात्मनः इति (ख) ।

† हरिश्च इति (ख) ।

‡ ते वै भागवतीसमाः इति (क), (ख), (ग) ।

§ शिवे च परमेष्ठाने इति (ख) (ग), (ख)पुस्तके च विष्वाविम्ब च हरविति पाठः ।

¶ भागवतीसमाः इति (ख), (ग) ।

॥ पञ्चाक्षरपराय ये इति (ख) ।

शिवध्यानपरा ये च इति (क), (ख), (ग) ; (ख), (ग), (घ) पुस्तकेषु एत-
 जाश्रीकादनन्दं विदितानीति स्त्रीकी वर्त्तते । (ख) पुस्तके तु तत्र 'विदित्वा सर्व्व-
 शास्त्राणि' इति पाठो वर्त्तते ।

पानीयदाननिरता येऽन्नदानरतास्तथा ।
 एकादशीव्रतरता* ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५९ ।
 गोदाननिरता ये च कन्यादानरताश्च ये† ।
 मर्द्धं कर्मकर्त्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ६० ।
 एते भागवता विप्र केचिद्ब्र प्रकीर्त्तिताः‡ ।
 मयाऽपि गद्दितुं शक्या नाप्स्यकोटिशतैरपि ॥ ६१ ।
 तस्मात्त्वमपि विप्रेन्द्र सुशीलो भव सर्व्वदा ।
 सर्व्वभूताश्रयो दान्तो मैत्रो धर्मपरायणः§ ॥ ६२ ।
 पुनर्युगान्तपर्य्यन्तं॥ धर्मं सर्व्वं समाचरन्॥ ।

* एकादशीव्रतपराः इति (ख) ।

† कन्यादानरतास्तथा इति (ग) ।

‡ (घ) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽन्वदेव श्लोकार्थं वर्त्तते—

मन्मानसाद्य मद्रक्षा मद्रक्तजनलोबुपाः ।

मन्मानश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन संशेषानु ब्रवीत्यहम् ।

मद्गुणा यत्र वर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥

(ख) पुस्तके मन्मानसा इत्याद्येक एवाधिकः श्लोको वर्त्तते ; (ग) पुस्तके तु एतस्मा-
 दधिकश्लोकादान्तरं आत्मवदित्वारभ्य तुलसीनम्बनित्याद्यन्ताः सर्व्वे श्लोकाः पठिताः,
 एतच्च बहुनेत्यधिकः श्लोकः ।

§ सर्व्वभूतदयाशीलो धर्मकर्मपरायणः इति (ख) ।

॥ पुनः सर्गान्तपर्य्यन्तमिति (क) ।

॥ धर्मं सर्व्वं समाचर इति (ख), (ग) ।

मन्मूर्त्तिध्याननिरतः परं निर्व्वाणमाप्नुहि ॥ ६३ ।

एवं सृक्कण्डुपुत्रस्य भक्तस्य करुणानिधिः* ।

इति दत्त्वा वरं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६४ ।

मार्कण्डेयो महाभागो हरिभक्तिरतः सदा ।

चचार परमान्धर्मानियाज विधिवन्मखान् ॥ ६५ ।

शालग्रामे महाक्षेत्रे स तताप परन्तपः† ।

तद्ग्रानक्षयितायुस्तु परं‡ निर्व्वाणमाप्तवान् ॥ ६६ ।

तस्माज्जन्तुषु सर्वेषु हितज्ञहरिपूजकः ।

ईक्षितं मनसा यस्तु तत्तदाप्रोत्यसंशयम् ॥ ६७ ।

नारद उवाच ।

सनत्कुमार यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितम्भया ।

भगवन्नक्तिमाहात्म्यं किमन्यच्छ्रीतुमिच्छसि§ ॥ ६८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे पञ्चमोऽध्यायः ।

* करुणानिधिः इति (ख) ।

† तताप परन्तपः इति (क), (ख), (ग), तेषे इति सप्त ।

‡ निर्व्वाणं परमाप्तवान् इति (घ) ।

§ किमन्यच्छ्रीतुमर्हसि इति (ग) ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भगवद्भक्तमाहात्म्यं श्रुत्वा प्रीतो मुनीश्वरः ।
सनत्कुमारः पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥ १ ।

सनत्कुमार उवाच ।

चेत्राणामुत्तमं चेत्रं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ।
परया दयया तथ्यं ब्रूहि देवर्षिसत्तम ॥ २ ॥*

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं सर्वसम्पत्कारं शुभम् ।
दुःखप्रनाशनं पुण्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥ ३ ।
आव्यञ्च मुनिभिर्नित्यं दुष्टग्रहनिवारणम् ।
सर्वरोगप्रशमनमायुर्वर्धनकारणम् ॥ ४ ।
चेत्राणामुत्तमं चेत्रं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ॥ ५ ।
गङ्गायमुनयोर्वीर्यं वदन्ति परमर्षयः ॥ ५ ।

* एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । (ख) पुस्तके पूर्वार्धे अभिनवस्य स्थाने मुत्तमिति पाठः । परार्धे दुःखप्रनाशनमित्यस्य स्थाने दुःखप्रणाशनमिति पाठः ।

‡ (ख) पुस्तके चेत्राणामधिकं चेत्रमिति पाठः ।

§ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं चेत्राणामुत्तमोत्तममिति (क) । पुत्रानामधिकं पुत्र्यं तीर्थानाम् तथोत्तममिति (ख) ।

सितासितोदकं तीर्थं ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
 मनुयो मनवश्चैव सेवन्ते पुण्यकाङ्क्षिणः* ॥ ६ ।
 गङ्गा पुण्यनदी ज्ञेया यतो विष्णुपदीद्भवा ।
 रविजा† यमुना ब्रह्मन् तयोर्योगमनुत्तमम्‡ ॥ ७ ।
 ऋतार्त्तिनाशिनी गङ्गा नदीनां प्रवरा शुभा ।
 सर्वपापक्षयकरी सर्वोपद्रवनाशिनी ॥ ८ ।
 यानि क्षेपाणि पुण्यानि समुद्रान्ते महीतले ।
 तेषां पुण्यतमं ज्ञेयं प्रयागाख्यं महासुने ॥ ९ ।
 इयाज वेधा यज्ञेन स्वपितामहमथ्यतम् ।
 तथा च सुनयः सर्वे चक्रुश्च विविधात्मखान् ॥ १० ।
 सर्वतीर्थाभिषेकाणि यानि पुण्यानि तानि वै ।
 गङ्गाविन्दभिषेकस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ११ ।
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनायुतदूरगः ।
 विमुच्यते सोऽपि पापैः§ किमुना गङ्गासमीपगः ॥ १२ ।

* वसन्ते पुण्यकाङ्क्षिण इति (ग) ।

† विरजा इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ अगुर्योगमनुत्तममिति (घ) ।

§ सर्वपापैः इति (घ) ।

¶ किमु इति (ग) ।

विष्णुपादोद्भवा देवी विश्वेश्वरसमीपगा* ।
 संसेव्या मुनिभिर्दिव्यैः का स्यादन्योत्तमा नदी ॥ १३ ।
 यत्सैकतं ललाटे तु ध्रियते येन सप्तमाः ।
 तत्रैव नेत्रं शिरसि विधोरर्धे च धारयेत् ॥ १४ ।
 यन्मङ्गलं महापुण्यं दुर्लभं सुकृतात्मनाम्† ।
 सारूप्यदायकं विष्णोः किमस्मात्कथ्यते परमं‡ ॥ १५ ।
 यत्र स्नाताः‡ पापिनोऽपि सर्वपापविवर्जिताः ।
 महहिमानमारूढाः प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥ १६ ।
 यत्र स्नाता महात्मानः पितृमातृकुलानि तु॥ ।
 समस्तानि** समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १७ ।
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु गङ्गां स्मरति यः सदा ।
 पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु स्थितवान्नात्र संशयः†† ॥ १८ ।

-
- * एतदहं (ग) पुस्तके नास्ति ।
  - † दुष्कृतात्मना इति (क), सुकृतात्मनामिति (ख) ।
  - ‡ किमनाऽन्यद्वचोव्यवहिति (ख) ।
  - § स्नाता इति (घ) ।
  - ¶ परमं परं इति (ख), (ग) ।
  - ॥ कुलान्विता इति (घ) ।
  - ** सहस्राणि इति (ख) ।
  - †† स कृतार्थो न संशयः (ग) ।

यत्र स्नातं नरं दृष्ट्वा पापीऽपि स्वर्गभूमिभाक्* ।
 यदङ्गस्वर्गमात्रेषु देवानामधिपो भवेत् ॥ १९ ॥
 यन्मृदं मस्तके धृत्वा जटाजूटधरो भवेत् ।
 देहे तु लेपनं कृत्वा शिवसान्निध्यं†माप्नुयात् ॥ २० ॥
 दृष्ट्वाऽपि पापिनो यान्ति यन्मृदाङ्कितमस्तकम् ।
 यत्पश्यन्ति महात्मानस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ॥
 तुलसीमूलसंभूता हरिभक्तपदीङ्गवा‡ ॥
 गङ्गोद्भवा च सृजेत्स्वा नयत्यश्रुतरूपताम् ॥ २२ ॥
 गङ्गा च तुलसी चैव हरिभक्तिरचञ्चला ।
 अत्यन्तदुर्लभा नृणां भक्तिर्धर्मप्रवक्तरी ॥ २३ ॥
 सङ्घर्षवन्तुः पदसम्भवा सृष्ट-§
 गङ्गोद्भवा चैव तथा तुलस्याः ।
 मूलोद्भवा चैव तथा च भक्ति-
 रेषा नयत्याशु हरिः पदं यत् ॥ २४ ॥
 कदा यास्याम्यहं गङ्गां कदा पश्यामि तामहम् ।
 अनुतापीति यो नित्यं स विष्णुपदमश्नुते ॥ २५ ॥

-
- * पापिनः स्वर्गगामिनः इति (ख) ।
  - † साङ्ख्यं इति (ग) ।
  - ‡ (ख) पुस्तके यस्य तात इरी भक्तिः स स्वर्गादेव पापनुत् इत्यधिकारं वर्तते ।
  - § खलु पादसप्तिका इति (ग) ।

गङ्गाया महिमा ब्रह्मन् बहु वर्षशतैरपि* ।
 वक्तुं† न शक्यते विष्णुः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ २६ ॥
 अहो माया जगत्सर्वं मोहयत्याशु सत्तमाः ।
 यतस्तन्नरकं याति गङ्गानाम्नि स्थिते सति ॥ २७ ॥
 संसारपाशविच्छेदि गङ्गानाम प्रकीर्तितम् ।
 तथा तुलस्यां भक्तिश्च हरिभक्तिप्रवक्तारि‡ ॥ २८ ॥
 सक्तदुश्चरते यस्तु गङ्गा गङ्गति मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो§ विष्णुलोकं समञ्चते ॥ २९ ॥
 योजनत्रितयं यस्तु गङ्गां यामीति गच्छति ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकाऽधिपो भवेत्¶ ॥ ३० ॥
 खेयं गङ्गा मह्नापुण्या नदीनां प्रवरा शुभा॥ ।
 भिषादिषु च मासेषु पावयत्यखिलं जगत् ॥ ३१ ॥
 गोदावरी भीमरथी छाष्या रेवा सरस्वती ।
 तुङ्गभद्रा च कावेरी कालिन्दी बाहुदा तथा ॥

-
- * वक्तुं वर्षशतैरपीति (ग) ।
 † न शक्यते विष्णुनाऽपीति (ग) ।
 ‡ हरिकीर्तिप्रवक्तारि इति (ख) ।
 § स सर्वपापविनिर्मुक्त इति (ग) ।
 ¶ सर्वलोके महोच्यते इति (ख) ।
 ॥ नदी रम्या प्रविशन् वै इति (ख), (ग) ।

वेचवती ताम्रपर्णी शतद्रुक्षु द्विजोत्तमाः ।
 एवमादिषु सर्वाणु नदीषु सततं स्थिता ॥ ३२ । ३३ ।
 या पुष्पतिघयः प्रोक्ताः शास्त्रेषु मुनिभिर्हिजाः ।
 तासु सर्वजलस्था सा पावयत्यखिलं जगत् ॥ ३४ ।
 यथा सर्वगतो विष्णुर्यथा विष्णुपदं हिजाः ।
 तथेयं व्यापिनी गङ्गा सर्वपापप्रणाशिनी* ॥ ३५ ।
 अहो गङ्गा जगद्वात्री ज्ञानपानादिभिर्जगत् ।
 पुनाति पावयत्येषा न कथं सेव्यते नृभिः ॥ ३६ ।
 तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणाञ्च तद्योत्तमम्† ।
 वाराणसीति विख्यातं सर्वदेवनिषेवितम् ॥ ३७ ।
 गङ्गायमुनयोरीणो ज्ञेयस्तस्य ह्यनुत्तमः ।
 यस्य दर्शनमात्रेण नरा यान्ति परां गतिम् ॥ ३८ ।
 मकरस्थे रवी गङ्गा जलमात्रव्यवस्थिता ।
 पुनाति ज्ञानपानाद्यैर्नयतीन्द्रपदं‡ जगत् ॥ ३९ ।
 यो गङ्गां भजते नित्यं शङ्करो लोकशङ्करः ।
 लिङ्गरूपी कथं तस्य महिमा परिकीर्ष्यते ॥ ४० ।
 हरिरूपधरं लिङ्गं लिङ्गरूपधरो हरिः ।
 ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदस्तत्पापमश्रुते ॥ ४१ ।

-
- * सर्वपापविनाशिनी इति (ग), सर्वेषां पापनाशिनी इति (ख) ।
  - † क्षेत्राणामुत्तममया इति (ख) ।
  - ‡ नयतीन्द्रपुरं इति (क, ग), पुरीं इति (ख) ।

अनादिनिधने देवे हरिशङ्करसंज्ञिते* ।
 अज्ञानसागरे मग्ना भेदं कुर्वन्ति पापिनः ॥ ४२ ।
 यो देवो जगतामीशः कारणानाञ्च कारणम् ।
 युगान्ते जगदत्येतद्गुरुरूपधरोऽव्ययः† ॥ ४३ ।
 रुद्रो वै विष्णुरूपेण पालयत्यखिलं जगत् ।
 ब्रह्मरूपेण सृजति तदत्येव स्वयं हरिः‡ ॥ ४४ ।
 हरिशङ्करयोर्मध्ये ब्रह्मणश्चाऽपि यो नरः ।
 भेदकन्नरकं भुङ्क्ते यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ४५ ।
 हरं हरिं विधातारं यः पश्येदेकरूपिणम् ।
 स याति परमानन्दं शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ४६ ।
 योऽसावनादिः सर्व्वज्ञो जगतामादिक्रदिभुः§ ।
 नित्यं सन्निहितस्तत्र लिङ्गरूपी जनार्दनः ॥ ४७ ।
 काशीविश्वेश्वरं लिङ्गं ज्योतिर्लिङ्गं तदुच्यते ।
 तं दृष्ट्वा परमं ज्योतिराप्नोति मनुजोत्तमः ॥ ४८ ।
 शिलासृष्टारुपाषाणलेख्यजाण मूर्तिरुत्तमा ।
 शिवस्याऽप्यच्युतस्याऽपि तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ४९ ।

* अनादिनिधनी देवो हरिशङ्करसंज्ञितो इति (ख) ।

† ऽच्युतः इति (ग) ।

‡ ४३, ४४ श्लोकद्वयं (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ गुरुः इति (ख) ।

¶ शिलासृष्टारुपाषाणलेख्यजा इति (ख) ।

तुलसीकाननं यत्र यत्र पद्मवनानि च ।
 पुराणपाठनं* यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ५० ।
 यो वदेत्सततं भक्त्या पुराणानि द्विजोत्तमाः ।
 आत्मार्थं वा परार्थं वा स हरिर्नात्र संशयः ॥ ५१ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यो विष्णुं भजते सदा ।
 शिवं वा पूजयेन्नित्यं तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ५२ ।
 पुराणसंहितावक्त्रा हरिरित्यभिधीयते ।
 तद्भक्तिं कुर्वता नृणां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥ ५३ ।
 पुराणत्रयस्य भक्तिर्गङ्गास्नानीपमा स्मृता ।
 तद्भक्तिर्† च या भक्तिः सा प्रयागीपमा स्मृता ॥ ५४ ।
 पुराणैर्धर्मैकवचनैर्यः समुद्धरते जनम् ।
 संसारसागरे मग्नं स हरिर्नात्र संशयः‡ ॥ ५५ ।
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति विष्णुसमो देवो§ नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥ ५६ ।

* पुराणपाठनमिति (ग), पुराणत्रयमिति (ख) ।

† तद्वदती इति (ख) ।

‡ पुराणधर्मैकवचनान् यः समुद्धरते जनान् ।

संसारसागरे मग्नान्—

इति (ग) पुस्तकस्य न चण्डिकारः पाठः ।

§ नास्ति विष्णोः परो देवः इति (ख) ।

यथा वेदः* परो मन्त्रो यथा स्वात्माधिदेवता ।
 यथा परं धनं विद्या तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५७ ।
 वर्षानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्ताराणां श्वौर्यधीक्षमः ।
 यथा पयोधिः सिन्धूनां तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५८ ।
 नास्ति शान्तेः परो बन्धुर्नास्ति सत्यात्परन्तपः ।
 नास्ति मोक्षात्परो ज्ञाभो नास्ति गङ्गासमा नदी ॥ ५९ ।
 गङ्गायाः परमं नाम पापारण्यदवानलः ।
 भवव्याधिहरा गङ्गा तस्मात्सेव्या प्रयत्नतः ॥ ६० ।
 गायत्री जाङ्गवी चोभे सर्वपापहरे स्मृते ।
 एतयोर्भक्तिहीनो यस्तं विद्यात्पतितं हिजाः ॥ ६१ ।
 गायत्री छन्दसां माता लोकस्याऽस्य च जाङ्गवी ।
 उभे ते सर्वपापानां नाशकारणतां गते ॥ ६२ ।
 यस्तु प्रसन्ना गायत्री तस्य गङ्गा प्रसीदति ।
 विष्णुभक्तियुते ते तु सर्वकामार्थसिद्धिदे ॥ ६३ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलरूपे निरञ्जने ।
 सर्वलोकानुग्रहार्थं प्रवर्त्तेते महोत्तमे† ॥ ६४ ।
 अतीवदुर्लभा नृणां गायत्री जाङ्गवी तथा ।
 तथैव तुलसीभक्तिर्हरिभक्तिश्च सात्विकी‡ ॥ ६५ ।

* यथानादः परो मन्त्रः इति (ख), (ग) ।

† निरञ्जने इति (ग) ।

‡ शान्तौ इति (ख) ।

अहो गङ्गा महाभागा स्मृता पापप्रदायिनी ।
 हरिसीकप्रदा दृष्टा पीता सारूप्यदायिनी ॥ ६६ ।
 यत्र स्नाता नरा यान्ति विष्णोः पदमनुत्तमम् ।
 स्नाता पीता च परमा वरमोक्षप्रदायिनी* ॥ ६७ ।
 नारायणो जगन्नाता वासुदेवः सनातनः† ।
 गङ्गानामपराशान्तु वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥ ६८ ।
 गङ्गाजलकक्षेनाऽपि यः सिक्ती मनुजोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ६९ ।
 यद्विन्दुसेवनादेव सगरान्वयसम्भवाः‡ ।
 विसृज्य राक्षसं भावं प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ७० ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे षष्ठीऽध्यायः ।

-
- परमीशःप्रदायिनी इति (ख) ।
  - † जगार्हण इति (ग) ।
  - ‡ सानराक्षस ते सुताः इति (घ) ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ऋषय जनुः ।

कोऽसौ राक्षसभावेन मोषितः सगरान्वये* ।

सगरः कतमो राजा कुत्र जातो मुनीश्वर ॥ १ ।

भगीरथस्तत्कुलजो गङ्गामाहृतवान् किल ।

सूत तत्सर्व्वमस्माकं विस्तराद्ब्रह्मर्षिसि† ॥ २ ।

सूत उवाच ।

ऋष्यध्वसृषयः सर्व्वे नारदेन प्रभाषितम् ।

सम्यक् सनत्कुमाराय गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३ ।

सर्व्वे यूयं महाभागाः कृतार्था नात्र संशयः ।

यतः प्रभावं गङ्गाया भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ४ ।

माहात्म्यश्रवणं‡ यस्या गङ्गायाः सुकृतात्मनाम् ।

दुर्लभं प्राङ्मुरत्यन्तं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५ ।

ऋष्यध्वसृषयस्त्रिंशं सगरान्वयमुत्तमम् ।

गङ्गाजलाभिक्षेपेण गतं विष्णुपदं यथा§ ॥ ६ ।

---

* सगरान्वयः इति (क) ।

† कृतानं ब्रह्मर्षिसि इति (क) ।

‡ माहात्म्यश्रवणमिति (ग) ।

§ तथा इति (ख) ।

आसीद्भविष्युले प्राप्नो वाहुर्नामः* बृहन्नामजः† ।
 मुभुजे पृथिवीं सर्वां धर्षतो धर्षतत्परः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च जन्तवः ।
 पालिताः स्वस्ववृत्तैव‡ तस्माद्वाहुर्विशाम्पतिः§ ॥ ८ ।
 इयाज सीऽम्बनेधान्यै समहीपेषु समतिम् ॥
 अतर्पयत्सुराण्सर्वान् गेहे मात्यादिभिर्हिजाः ॥ ९ ।
 अरंस्त नीतिशास्त्रेषु व्यजेष्ट परिपन्थिनः ।
 मेने कृतार्थमात्मानमनन्यमुपकारिणम् ॥ १० ।
 चन्दनानि मनीषानि अनुलिम्प्यदरः## सदा ।
 विभूषणानुरपस्कुर्व्यस्तद्राष्ट्रे सुखिनो जनाः ॥ ११ ।
 अकृष्टपत्न्या पृथिवी फलपुष्यसमन्विता ।
 ववर्षं वृष्टिं देवेन्द्रः†† काले काले मुनीश्वराः ॥ १२ ।

-
- * वाहुर्नामा इति (ग) ।
 † बृहन्नामजः इति (ख), (ग) ।
 ‡ स्वस्ववृत्तैव इति (ग) ।
 § तस्माद्वाहुर्विशाम्पतिम् इति (क), तस्मात् प्राहुर्विशाम्पतिम् इति (ग) ।
 ¶ इयनेधान् प्रकृतुं वै समहीपेण समतीन् इति (ख) ।
 ॥ अनन्यत परायणमिति (घ), अनन्यतपचारणं इति (ख) । पाठस्यासौ न
 सम्यक् सङ्गच्छते ।
 ** अनुलिम्प्य इति (घ), चन्दनानि मनीषान्वनुलिम्प्येरन् इति (ग) ।
 †† देवेन्द्रः इति (क); (ख) प्रसवे अकृष्टपत्न्या इत्यर्षतीऽनन्तरम् अन्वयवाच्यम्
 साधु इत्यर्थे इत्यन्ते ।

मनो दधुर्नाऽपराधे प्रजा धर्मेण पालिताः ।
 ऋषयश्चातपन् साधु निष्प्रत्यूहेन सर्व्वदा ॥ १३ ।
 सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः क्षतज्ञः शुभलक्षणः ।
 अरक्षन् महाभागां समानानुरतिं गुणाम्* ॥ १४ ।
 एकदा तस्य राज्ञो वै सर्व्वसम्पद्दिनाशकृत् ।
 अहङ्कारो महाक्षत्रे सासुर्यो लोभहेतुकः ॥ १५ ।
 अहं राजा समस्तानां लोकानां शासको बली ।
 मयाऽकारि क्रतुचयो मत्तः पूज्योऽस्ति कः परः† ॥ १६ ।
 अहं विचक्षणः श्रीमाश्रिताः सर्व्वे ह्यरातयः ।
 पाता समस्तद्वीपानां विश्वजिष्णिको गुणी‡ ॥ १७ ।
 अहङ्कारस्थितो यस्तु रक्षिता शिष्यको गुणी§ ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ १८ ।
 अजेयोगा व्याहृतैश्वर्य्यो मत्तः कोऽन्योऽधिको विभुः ।
 एवं तस्य महीपस्य ह्यहङ्कारो विमोहजः ।
 नाशहेतुः समस्तानां सम्पदामभवन्मुने ॥ १९ ।

• समानां नवतिं गुणान् इति (क), अरक्षन् महाभागां समानां नवतिं गुणान् इति (ग) ।

† कोऽपरः इति (ग) ।

‡ सम्पदामभवन्मुने इति (क), (ग) ।

§ एतदर्थं (च) पुस्तकं नास्ति ।

¶ अत्रय्य इति (ग) ।

बृहन्नारः स्थितो यत्र तत्र कामादयो ध्रुवम् ।
 येषु* स्थितेषु स नरो विनश्यति न संशयः ॥ २० ।
 यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता† ।
 एकैकमप्यनर्घाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ २१ ।
 असूया महती जाता सर्वलोकविरोधिनी‡ ।
 स्वदेहनाशिनी पापा सर्वसम्पद्दिनाशिनी ॥ २२ ।
 विवेकहीने पुरुषे यदि सम्पत्प्रवर्त्तते ।
 भ्रतीव चक्षुषा ज्ञेया तटिनी शारदीव सा ॥ २३ ।
 असूयाविष्टमनसां§ यदि सम्पत्प्रवर्त्तते ।
 तुषाम्निवायुसंयोगमिव जानीध्वसुत्तमाः¶ ॥ २४ ॥
 असूयोपेतमनसां दशाचारवतान्ताघा** ।
 परधीकृतिरतानाञ्च सुखं नेह परत्र च ॥ २५ ।

* एषु स्थितेषु इति (ख) ।

† अविवेकता इति (ख), (ग) ।

‡ तस्याऽसूया सुमहती जाता लोकविरोधिनी इति (ख), तस्याऽच महती जाता सर्वलोकविरोधिनी इति (ग) ।

§ असूयाविष्टमनसि इति (घ) ।

¶ जानीत सतमाः इति (ग) ।

॥ (घ) पुरुषे २४ः शीघ्रो नासि ।

** दशाचारवतान्ताघा इति (ग) ।

असूयाविष्टमनसां सदा निष्ठुरभाषिषाम् ।
 प्रिया वा तनया वाऽपि बान्धवा वाऽप्यरातयः ॥ २६ ।
 योसूयां कुरुते नित्यं समीक्ष्य च परन्त्रियम् ।
 सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठारो नात्र संशयः* ॥ २७ ।
 यः स्वश्रेयोविनाशाय कुर्याद्यत्नं नरो यदि ।
 सर्वेषां श्रेयसां दम्भात्त कुर्यान्मत्सरं सदा† ॥ २८ ।
 मित्राऽपत्यगृहक्षेत्रधनधान्ययशःसु च ।
 हानिमिच्छन्नरः कुर्यादसूयां सततं द्विजाः ॥ २९ ।
 अथ तस्य स्त्रिरापत्यादसूयाविष्टचेतसः ।
 द्वैहयास्तालजङ्घाश्च बलिनाऽरातयोऽभवन् ॥ ३० ।
 यस्यानुकूलः पद्मेशः सीभाग्यन्तस्य वर्धते ।
 स एव विमुखो यस्य सीभाग्यन्तस्य हीयते ॥ ३१ ।
 तावत्पुत्राश्च पौत्राश्च धनधान्यगृहादयः ।
 यावदीक्षित लक्ष्मीशः कृपापाङ्गेन सत्तमाः ॥ ३२ ।
 अपि मूर्खान्धबधिरजङ्गाः शूराऽविवेकिनः‡ ।
 स्नाय्या भवन्ति विप्रेन्द्राः प्रेषिता माधवेन ये ॥ ३३ ।

* सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठाराणे न संशयः इति (क) ।

† सर्वेषां श्रेयसां दम्भा इति (ख), (ग) ।

‡ जङ्गास्याऽविवेकिनः इति (घ) । अपि मूर्खान्धबधिरत्वादि त्रीण्यर्थं (ख)

प्रकाशे नास्ति ।

सौभाग्यं यस्य ह्यीयेत तस्याऽसूयादिदुर्गुणाः* ।
 भवन्ति नाऽत्र सन्देहो जन्तुद्वेषोऽविशेषतः ॥ ३४ ।
 यस्य कस्याऽपि यो द्वेषं कुरुते मूढधीर्धरः ।
 तस्य सर्वाणि नश्यन्ति श्रेयांसि मुनिसत्तमाः ॥ ३५ ।
 असूया वर्त्तते यस्मिन्† तस्य विष्णुः पराङ्मुखः ।
 तस्य श्रेयांसि सर्वाणि विनश्यन्ति ततो ध्रुवम् ॥ ३६ ।
 विवेकं हन्यहङ्कारो ह्यविवेकोऽनुजीविनः‡ ।
 आपदः सम्भवन्त्येव अहङ्कारं त्यजेत्ततः ॥ ३७ ।
 अहङ्कारो भवेद्यस्य तस्य नाशोऽतिवेगतः§ ।
 असूयाया अहङ्कारमनुगच्छन्ति ये द्विजाः ॥ ३८ ।
 असूयाविष्टमनसस्तस्य राज्ञः परैः सह ।
 आयोधनं घोरमासीन्मासमेकं निरन्तरम् ॥ ३९ ।
 ह्यैह्यैस्तालजहैश्च रिपुभिः स पराजितः ।
 सजायो विपिनं भेजे सहसा भ्रष्टपिष्टपः ॥ ४० ।
 तैरेव रिपुभिस्तस्य भार्यायां विबुधोत्तमाः ।
 दत्तो गदो महाघोरो गर्भस्तश्चाद्य भीरुभिः ॥ ४१ ।

* तस्याऽसूयादधीऽगुणाः इति (घ) ।

† यस्य इति (ग) ।

‡ अविवेकः सजीविनं इति (ख), अविवेकाल्पजीविनी इति (ग) ।

§ तस्य नाशः स्त्रियोऽपतः इति (ख) ।

स बाहुः सहितो दुःखी अन्तर्व्वत्रगा च भार्यया ।
 वनाह्नान्तरं गच्छन्नीर्व्वीश्रमपदं ययी ॥ ४२ ।
 निदाघतापितो बाहुः पादचार्थतिदुःखितः ।
 स्वकर्म्म विलपंस्तत्र क्षुत्क्षामस्तृपितोऽभवत्* ॥ ४३ ।
 क्षुत्क्षामया तथा युक्तो गर्भिण्या भार्यया सह ।
 अवाप परमां तुष्टिं तत्र दृष्ट्वा महत्सरः ॥ ४४ ।
 असूयोपेतमनसस्तस्य भावं निरीक्ष्य च† ।
 सरोगता विहङ्गास्ते लीनाश्चित्रमिदं जगुः‡ ॥ ४५ ।
 अहो कष्टमसौ§ नूनं पापकर्म्मा समागतः ।
 विशध्वमण्डजा वासमित्यूचुस्ते विहङ्गमाः¶ ॥ ४६ ।
 असूयोपेतमनसं तं दृष्ट्वा चुक्रुशुः खगाः॥ ।
 अहोऽसूयां कष्टतरां धिग्जगत्कष्टहेतुकीम्** ॥ ४७ ।
 सोऽवगाह्य सरो भूपः स्नात्वा पीत्वा जलं बहू†† ।

* स्वयञ्च कर्म्म विलपन् क्षुत्क्षामी विपिने चरन् इति (ख) ।

† निरीक्ष्य वै इति (ग) ।

‡ लीनाश्चित्रमिदं महत् इति (ग), लीनाश्चित्रमिदं महत् इति (ख) ।

§ अहो नूनं इति (क), (घ) ।

¶ वासमित्यूचुर्विहङ्गमा इति (ख) ।

॥ विना इति (ग) ।

** प्रैष्यहेतुकीम् इति (ग), त्रिजगद्वैष्यहेतुकीम् इति (ख) ।

†† तुष्टुः इति (ग) ।

वृक्षमूलं समान्त्रित्वा सभार्यः प्रजहौ अमम् ॥ ४८ ।
 तस्मिन् बाह्वी वनं याते तेनैव परिरक्षिताः ।
 दुर्गुणान् संगच्छ्यास्य# धिग्धिगित्त्ववदन् जनाः ॥ ४९ ।
 यो वा को वा गुणी मर्त्यः सर्व्वज्ञाध्यतरो द्विजाः ।†
 सर्व्वसम्पत्समायुक्तोऽप्यगुणी निन्दितोजनैः‡ ॥ ५० ।
 अहोऽकीर्त्तिसमो मृत्युस्त्रिषु लोकेषु नो वृषाम्§ ।
 तथा कीर्त्तिसमा माता त्रिषु लोकेषु नो वृषाम् ॥ ५१ ।
 यदा बाहुर्व्वनं यातस्तदा तद्राष्ट्रगा जनाः ।
 सन्तोषं परमं याताः स्वरिपी निहतं यथा ॥ ५२ ।
 निन्दितो बाहुजो बाहुर्मृतवल्कानने स्थितः ।
 न हन्ति कमपयशो लोके विबुधसत्तमाः ॥ ५३ ।
 नास्यकीर्त्तिसमो मृत्युर्नास्ति क्रोधसमो रिपुः ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति मोहसमं भयम् ॥ ५४ ।

* ततोऽगुणान् संगच्छ्यास्य इति (अ), ततोऽगुणान्संगच्छ इति (ब) ।

† एव हीनः (ब) पुस्तके नास्ति ।

‡ योऽगुणी निन्दितोजनैः इति (क) ।

§ (ब) पुस्तके उभयत्र वी वृषामिति पाठो वर्त्तते, स तु भाव एव । (ख) पुस्तके पराहं नास्ति पूर्व्वोहं योऽवृषामिति पाठः ।

¶ (ख) पुस्तके स्वरिपी विवते यथा इति पाठः । तत्र जन इति क्षत्रियेषु एव च नाम्नाः ।

॥ मोहसमी रिपुः इति (ख) ।

नास्वसूयासमाऽकीर्तिर्नास्ति कामसमोऽनलः ।
 नास्ति रागसमः पापे* नास्ति सङ्गसमं विषम् ॥ ५५ ।
 एवं विलप्य बहुधा बाहुरत्यन्तदुःखितः ।
 जीर्णाङ्गो मनसस्तापाद्दृष्टभावमुपागतः ॥ ५६ ।
 गते बहुतिथे काले श्रीर्ष्यात्रमसमीपगः ।
 स बाहुर्व्याधिसंयुक्तो† ममार सुनिसत्तमाः ॥ ५७ ।
 तस्य भार्यातिदुःखार्ता गर्भिणी विजने वने ।
 विलप्य‡ बहुधा तत्र सहगन्तुं मनोदधे ॥ ५८ ।
 आनीय सा ततस्त्रिव्यान्§ चितां कृत्वाऽतिदुःखिता ।
 आरोप्य पतिमारोक्तुं स्वयं समुपचक्रमे ॥ ५९ ।
 एतस्मिन्नन्तरे धीमानौर्ध्वस्तेजोनिधिर्मुनिः¶ ।
 एतद्विभ्रातवाग्सर्व्वं परमेश समाधिना ॥ ६० ।
 भूतञ्च वर्त्तमानञ्च भावि चाऽपि मुनीश्वराः ।
 गताऽसूया महात्मानः पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ।
 तपोधिस्तेजसां राशिरीर्ध्वः पुण्यतमो मुनिः ।

-
- * पाप इति (ख), (ग) ।
 † व्याधिभिर्युक्तः इति (ग) ।
 ‡ चिरं विलप्य बहुधा इति (ख), (ग) ।
 § ततस्तेषां इति (ख), (ग) ।
 ¶ निधिर्द्विजः इति (ख) ।

प्राप्तवांस्तरसा* साध्वी यत्र बाहुप्रिया स्थिता ॥ ६२ ॥

चितामारोढुमुद्युक्तां तां दृष्ट्वा मुनिसत्तमः ।

प्रोवाच धर्ममूलानि वाक्यानि विबुधर्वभाः ॥ ६३ ॥

ऋषिरवाच । †

राजवर्थ्यप्रिये साध्वि मा कुरुष्व्यातिसाहसम् ।

तवोदरे चक्रवर्ती शत्रुहन्ता हि तिष्ठति‡ ॥ ६४ ॥

बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शभे । ६५ ॥

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रोक्ता निष्कृतिरुत्तमैः ।

दम्भस्य निन्दकस्याऽपि भ्रूषणस्य न निष्कृतिः ॥ ६६ ॥

नास्तिकस्य कृतघ्नस्य धर्मोपेक्षारतस्य च ।

विश्वासघातकस्याऽपि निष्कृतिर्नास्ति सुप्रते ॥ ६७ ॥

तस्मादेतन्महापापं कर्तुं नार्हसि भाविनि ।

तदेतद्दुःखमुत्पन्नं तत्सर्वं शान्तिमेष्यति ॥ ६८ ॥

इत्युक्त्वा मुनिना साध्वी निशम्य तदनुग्रहम्§ ।

विललापातिदुःखार्त्ता निगृह्य चरंषी मुनेः ॥ ६९ ॥

* तपसा इति (क), (घ) ।

† (ख) पुस्तके ऋषिरवाचस्थाने श्रीर्षे उवाच इति पाठः ।

‡ शत्रुहन्ताभितिष्ठति इति (क), (ख) ।

§ विनम्र तदनुग्रहम् इति (ख), (ग) ।

श्रीर्वीऽपि तां पुनः प्राह सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
 मा रोदी राजतनये त्रियमन्यां गमिष्यसि । ७० ।
 मा मुञ्चान्मु महाबुधे* प्रेतं दहति तत्त्वतः ।
 तस्माच्छोकं परित्यज्य कुरु कासोषितां क्रियाम् ॥ ७१ ।
 पण्डिते वाऽतिमूर्खे वा दरिद्रे वा त्रियान्विते ।
 दुर्वृत्ते वा यतौ वाऽपि मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ७२ ।
 नगरे वा वने वाऽपि समुद्रे पर्वतेऽपि च† ।
 यत्कृतं जन्तुना येन‡ तन्नोक्तव्यं न संशयः ॥ ७३ ।
 अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमजातिरिच्यते ॥ ७४ ।
 यद्यत्पुरातनं§ कर्म तत्तदेवेह भुज्यते ।
 कारणं दैवमेवाऽत्र नान्योऽस्त्वौपाधिको जनः ॥ ७५ ।
 गर्भे वा बाल्यभावे वा यौवने वाऽपि वार्षके ।
 मृत्योर्व्यशं¶ प्रयातव्यं जन्तुभिः कमलानने ॥ ७६ ।
 हन्ति पाति च गोविन्दी जन्तून् कर्मवशस्त्रितान् ।

-
- * महाभाये इति (क) ।
 † पर्वतेऽपि वा इति (ग) ।
 ‡ प्राणिना येन इति (ख) ।
 § पुरातनं इति (घ) ।
 ¶ वसामिति (क), (घ) ।

प्रवादं रोपयन्वन्ना* हेतुमात्रेषु जन्तुषु ॥ ७७ ।
 तस्मादेतन्महद्दुःखं परित्खण्य सुखीभव ।
 कुर्व पत्युश्च कर्माणि विवेकेषु स्थिरा भवन् ॥ ७८ ।
 एतच्छरीरं दुःखानां व्याधीनामयुतेर्युतम् ।
 दुःखभोगमहत्तुःखेभ्यः कर्मापात्रेण यन्वितम् ॥ ७९ ।
 इत्याश्वस्य महाबुद्धिस्तथा कर्माश्रयकारयत् ।
 त्यक्तशोका च सा तन्वी ववन्दे चान्नवीम्बुनिम् ॥ ८० ।
 किमत्र चित्रं यत्कन्तः‡ परार्थफलकाङ्क्षिणः ।
 नहि द्रुमाः स्वभोगार्थं फलन्ति पृथिवीतले ॥ ८१ ।
 योऽन्यदुःखानि विघ्नाय साधुवाक्यैः प्रबोधयेत् ।
 सएव विष्णुसत्वस्थो यतः सर्व्वहिते रतः ॥ ८२ ।
 अन्यदुःखेन यो दुःखी योऽन्यद्वर्षेण हर्षितः ।
 सएव जगतामीशो नररूपधरो हरिः ॥ ८३ ।
 सङ्गिः श्रुतानि शास्त्राणि सुखदुःखविमुक्तयेन ।
 सर्व्वेषां दुःखनाशाय यदि सन्तो॥ वदन्ति हि ॥ ८४ ।

* प्रवादं रोपयन्वन्ना इति (ग), चद्र चारोपयन्वन्ना इति (ख) ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तकं नास्ति ।

‡ सुखतीव्रमहत्तुःखेभ्य इति (घ), सुखं शोकं महत्तुःखं कर्मापात्रेण तत्पर
इति (ख) ।

§ ये सन्तः इति (क), (घ) ।

¶ न खदुःखविमुक्तये इति (क) ।

॥ भवन्ति हि इति (क) ।

यत्र सन्तः प्रवर्त्तन्ते तत्र दुःखं न बाधते ।
 वर्त्तते यत्र मार्त्तण्डः कथं तत्र तमो भवेत्* ॥ ८५ ।
 इत्थेवं वादिनी सा तु स्वपत्युच्चीतराः क्रियाः ।
 प्रचकार सरित्तीरे† मुनिचोदितमार्गतः‡ ॥ ८६ ।
 तस्मिन्मुनी श्वे दृष्टे स राजा देवराडिव ।
 ज्वलद्दिमानकीटीशः प्रपेदे परमं पदम् ॥ ८७ ।
 कलेवरं वा तद्गन्ध तद्भूमश्चाऽपि§ सप्तमाः ।
 यदि पश्यति पुण्यात्मा स याति परमं पदम्¶ ॥ ८८ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 परं पदं प्रयात्येव महद्भिरवलोकितः ॥ ८९ ।
 पत्युः क्षतक्रिया सा तु गत्वान्धमपदं मुनेः ।
 चकारानुद्दिनं तत्र शूद्राभामादरात्पराम्॥ ९० ।

इति श्रीभृङ्गारदीये पुराणे सप्तमोऽध्यायः ।

- * (ख) पुस्तके इत्यतः श्लोकादनन्तरं सूत उवाच इति पाठो वर्त्तते ।
 † चकार तस्मिन्तीरे इति (ग), चकार सरित्तीरे इति (ख) ।
 ‡ मुनिचोदितमानसा इति (ग) ।
 § तद्भूमश्चाऽपि इति (ग) ।
 ¶ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । (ख), (ग) पुस्तकयोरेव श्लोको महापातक-
 युक्तो वेत्यादि श्लोकादनन्तरं दृश्यते ।
 ॥ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । परम् इति (ख), (ग) ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सा तस्यानुदिनं चक्रे शश्रूषां भक्तिसंयुताम् ।
भूलेपनादिभिः सम्यक् साध्वी सद्भावसंयुता ॥ १ ॥
गते बहुतिथे काले गरेष सहितं सुतम् ।
खेभे पुष्यतमे* काले शश्रूषागतकल्पा ॥ २ ॥
अहो सत्सङ्गतिर्लोकं किं विषं न निवारयेत् ।
न ददाति शुभं† किं वा नराणां मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥
ज्ञानाज्ञानकृतं पापं यच्चाऽपि कारितं परैः‡ ।
तत्सर्वं नाशयत्याशु परिचर्या महात्मनाम् ॥ ४ ॥
जङ्घोऽपि याति पूज्यत्वं सत्सङ्गाज्जगतीतले ।
कलामात्रोऽपि यश्चन्द्रः शशुना स्वीकृतो यथा ॥ ५ ॥
सत्सङ्गतिः परासृष्टिं ददाति हि तृषां सदा ।
इहासुखं च विप्रेन्द्राः सन्तः पूज्यतमाः स्मृताः§ ॥ ६ ॥

-
- * पुष्यतमा इति (ग) ।
† सुखं किं वा इति (ख), (ग) ।
‡ यच्चान्यत्कारितं परैः इति (क) ।
§ पूज्यतरासुखः इति (ख), (ग) ।

अहो महद्गुणान्वत्तं कः समर्थो सुनीश्वरः ।
 गर्भस्थितो गरो नष्टः सत्वेष्वपि समान्नयः* ॥ ७ ।
 गरेण सहितं पुत्रं दृष्ट्वा तेजोनिधिर्मुनिः ।
 जातकर्म्म चकाराऽसौ नान्ना च सगरन्तथा ॥ ८ ।
 पुपोष सगरं बालं मधुघीरादिभिर्मुनिः ।
 तपःप्रभावसम्पन्नैरौर्ध्वस्तेजोनिधिस्तथा† ॥ ९ ।
 कृत्वा चीडादिकर्माणि सगरस्य सुनीश्वरः ।
 शास्त्राख्यध्यापयामास राजयोग्यानि मन्त्रवित् ॥ १० ।
 समर्थं सगरं दृष्ट्वा किञ्चिदुज्जिन्नशैशवम्‡ ॥
 मन्त्रवत्सर्वशस्त्राणि§ दत्तवान्मुनिसत्तमः ॥ ११ ।
 सगरः शिञ्चितस्तेन सम्यगौर्ध्वेण सत्तमाः ।
 बभूव बलवान्धन्वी कृतज्ञो गुणवान्शुचिः ॥ १२ ।
 धर्मज्ञः सोऽपि सगरोऽग्रे सुनेरमितविक्रमः ।
 समित्कुशादिकं सोऽद्य कल्पं कल्पमुपानयत् ॥ १३ ।
 स कदाचिद्गुणनिधिः प्रणिपत्य स्वमातरम् ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा सगरो विनयाऽन्वितः ॥ १४ ।

-
- * सप्तसप्तिसमान्नयः इति (घ), सप्तसप्तिसमान्नयः इति (ख), (ग) ।
 † और्ध्वं तेजसा निधिः इति (ख) ।
 ‡ रोमञ्चं इति (ख) ।
 § मन्त्रवत् सर्वकर्माणि इति (घ) ।
 ¶ सर्वज्ञः सोऽपि सगर इति (क), धर्मज्ञः सोऽपि तत्त्वज्ञः इति (ग) ।
 ॥ समित्कुशादिकं साधु काले कालेऽप्युपानयत् इति (ख) ।

सगर उवाच ।

मातः क्व यातो मत्तातः कुत्रास्ते नाम तस्य किम्* ।
 सोऽपि कः सर्व्वमितन्मे यथावद्भक्तुमर्हसि ॥ १५ ।
 पित्रा विहीना ये लोके जीवन्तोऽपि सृतीपमाः ।
 दरिद्रोऽपि पिता यस्य आस्ते स धनदोपमः† ॥ १६ ।
 यस्य माता पिता नास्ति सुखन्तस्य न विद्यते ।
 धर्महीनो यथा मूर्खः परचाऽमुत्र सप्तमि‡ ॥ १७ ।
 मातः§ पित्रविहीनस्याप्यन्नस्याप्यविवेकिनः ।
 अपुत्रस्य वृथा जन्म ऋणग्रस्तस्य चैव हि ॥ १८ ।
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः पद्महीनं यथा सरः ।
 पतिहीना यथा नारी तथा पित्रवियोजितः ॥ १९ ।
 धर्महीनो यथा॥ जन्तुर्धनहीनो यथा॥ गृही ।
 शिशुहीनं** यथा वेष्म तथा पित्रवियोजितः ॥ २० ।

* तस्य नाम किम् इति (ख) ।

† आस्ते स लनदोपमः इति (ख) ।

‡ (क) पुत्रन्मे शीकानामितेषां स्थाने सपादैकः शीको दृश्यते, यथा, “मातः क्व यातो मत्तातः कुत्रास्ते धनदोपमः । यस्य माता पिता नास्ति सुखं तस्य न विद्यते । यथा हीनो यथा मूर्खः परचाऽमुत्र सप्तमे ॥” इति । यथा सत्युः इति (क) ।

§ मातापित्रविहीनस्त्विति (ख), (ग) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख), (ग) ।

** पद्महीनं इति (ख), (ग) ।

हरिमक्तिविहीनस्तु यथा घर्षो मृगीश्वराः ।
 न फलेत मनुष्याणां तद्याऽपिटकजीवनम्* ॥ २१ ।
 अस्त्राध्यायो यथा विप्रोऽनातिशयो यथा गृही ।
 दानशून्यं यथा द्रव्यं तद्याऽपिटवियोजितः ॥ २२ ।
 सत्वहीनं यथा वाक्वं मन्त्रिहीना यथा सभा† ।
 तपो यथा दयाहीनं तद्याऽपिटवियोजितः‡ ॥ २३ ।
 शुचहीना यथा नारी जलहीना यथा नदी ।
 अशान्तिदा§ यथा विद्या तद्याऽपिटकजीवनम् ॥ २४ ।
 यथा सप्ततरोस्तीक्ष्णे मातर्याञ्जापरो नरः ।
 तद्याऽपिटविहीनस्तु सप्तर्दुःस्वयताम्बितः¶ ॥ २५ ।
 सूत उवाच ।

इतीरितं सुतेनैषा श्रुत्वा निश्चस्य दुःखिता ।
 आदितस्तु यथा वृत्तं सर्व्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २६ ॥

* तद्याऽपिटवियोजितः इति (घ), (ग) पुस्तके पूर्वार्धे हरिमक्तिविहीनस्तु यथा घर्षमपीश्वर इति पाठो वर्तते । (ख) पुस्तके स्त्रीक्रीडयमेवं पठितः

‘हरिमक्तिविहीनास्तु यथा घर्षां मृगीश्वराः ।

न फलेति मनुष्याणां तद्याऽपिटकजीवनम् ॥’

† सन्निहीना यथा सभा इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ तद्याऽपिटकजीवनं इति (क) ।

§ शान्तिहीना यथा विद्या इति (ख) ।

¶ दुःस्वयताम्बितः इति (ख), (ग) ।

तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुद्धः क्रोपसंरक्तलोचनः* ।
 हनिष्यामि रिपून्सद्यः† प्रतिघ्नामकरोत्तदा ॥ २७ ।
 प्रदक्षिणीकृत्य पुनः‡ जर्जनीक्ष्व प्रशम्य सः ।
 प्रस्थापितः प्रतस्थे च तेनैव मुनिना तदा ॥ २८ ।
 श्रीर्व्याश्रमाह्निष्क्रान्तः सगरः सत्यवाक् शुचिः ।
 वशिष्ठं प्राप्तवान् शीघ्रं स्ववंशस्य पुरोहितम् ॥ २९ ।
 प्रशम्य कुलगुरवे§ वशिष्ठमुनये सुधीः ।
 सर्व्वं विज्ञापयामास ज्ञानदृष्ट्या विजानतः ॥ ३० ।
 ऐन्द्राऽस्त्रं वारुणं ब्राह्मणमाग्नेयं सगरो वृषः ।
 तेनैव मुनिनावापण खड्गञ्चानुपमं धनुः ॥ ३१ ।
 ततस्तेनाऽभ्यनुष्णातः सगरः सौमनस्यवान् ।
 आशीर्भिः प्रेषितः सद्यः प्रतस्थे प्रथिपत्य तम् ॥ ३२ ।
 एकेनैव तु चापेन सगरः परिपन्थिनः॥ ।
 सपुत्रपौत्रान्सगणानकरोत्स्वर्गवासिनः ॥ ३३ ।

-
- * क्रोपसंरक्तलोचनः इति (ग) ।
 † हनिष्यामीत्यरातीन् स इति (ख), (ग), (घ) ।
 ‡ प्रदक्षिणीकृत्य पुनः इति (क), (ख) ।
 § खलु गुरवे इति (ख) ।
 ¶ तेनैव मुनिना वाचं इति (क) । खड्गं वकीपमं धनुः इति (ग) । तस्मादेव
 मुनेराप खड्गं वकीपमं धनुरिति (ख) ।
 ॥ स सूरः परिपन्थिन इति (ग), एकेनैव तु वाचेन स सूरः परिपन्थिन इति (ख) ।

तद्यापमुक्तवाचाग्निस्वप्नसाक्षी ज्वरातपः ।
 केचिद्दिनष्टाः संनस्तास्तथा चान्धे प्रदुहुवुः ॥ ३४ ।
 केचिद्दिकीर्षकेयाश्च वल्लीकोपरि संस्त्रिताः ।
 त्वचान्धभक्षयन् केचित्* नम्नाश्च विविश्वर्जसम् ॥ ३५ ।
 शकाश्च यवनाश्चैव तथा चान्धे महीभृतः ।
 तद्गुहं शरभं जम्बुर्वशिष्ठं प्राचक्षीतुपाः ॥ ३६ ।
 जितचित्तिर्बाहुपुत्रो रिपून् गुरुसमीपगान् ।
 चारैर्विभ्रातवान् सख्यः प्रपेदे गुरुसन्निधिम् ॥ ३७ ।
 तमागतं बाहुसुतं निशम्य
 मुनिर्वशिष्ठः शरचागतांस्तान् ।
 चातुश्च शिष्याभिमतश्च कर्तुं
 विचारयामास तदा क्षणेन ॥ ३८ ।
 चकार पार्श्विकान्मुष्कान्जवनान् सम्बन्धुर्षजान् ।
 अन्यांश्च म्मशुसांश्मुष्कान्ग्याग्नेदवद्विष्कृतान् ॥ ३९ ।
 वशिष्ठमुनिना तेन हतप्रायान्निरीक्ष्य सः ।
 प्रहसन्नाह† सगरस्तं गुरुं तपसां निधिम् ॥ ४० ।
 सगर उवाच ।
 भो भो गुरो दुराचारानेताव्रक्षसि किं वृथा ।
 सर्वथाऽहं हनिष्यामि मद्गाङ्गः‡हरणीयतान् ॥ ४१ ।

* त्वचान्धभक्षन् केचित् इति (घ), (च) ।

† प्राच इति (ग) ।

‡ मद्गान्ध इति (न) ।

दृष्टा तु य उपैषेत धर्मैस्त्रः परिपन्थिनः ।
 स एव सर्वनामाय हेतुभूतो न संशयः ॥ ४२ ॥
 बाधन्ते प्रथमं मत्ता दुर्जनाः सकलं जगत् ।
 तत्रैव बलहीनाद्येद्भजन्तेऽत्यन्तसाधुताम् ॥ ४३ ॥
 अहो मायाकृतं कर्म खलाः कस्मिन्नेतसः ।
 तावत्कुर्वन्ति क्लार्पणं यावन्त्यात्प्रबलं बलम् ॥ ४४ ॥
 दासभावश्च ग्रन्थूणां वारस्त्रीषाश्च म्रीहृदम् ।
 साधुभावश्च सर्पाणां[†] श्रेयस्कामी न विश्वसेत् ॥ ४५ ॥
 प्रहासं कुर्वते पूर्वं यान्दन्तान्दर्शयन् खलाः[‡] ।
 तावैव दर्शयन्त्याश्च स्तसामर्थविपर्यये ॥ ४६ ॥
 पिशुना जिह्वया पूर्वं पदं ह्रवदन् यया ।
 अतीव कदम्बं वाक्यं वदन्नेव तथाऽवलाः[§] ॥ ४७ ॥
 श्रेयस्कामी गुरोर्ग यस्तु नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
 साधुत्वं दासभावश्च खलानां नैव विश्वसेत् ॥ ४८ ॥

० अथर्ष इति (न) ।

† सर्पाणां इति (घ) ।

‡ यान्दन्तान्दर्शयन् इति (क) ।

§ (न) पुस्तके एतस्मीकोव "यवा" "तया" खानि तयाकलं "यवा" "तया"

यनेते ।

¶ वृद्धंशु इति (घ) ।

मा कुरुष्व मनःप्रीतिं दुर्जने प्रचतिङ्गते ।
 अवलम्ब्य खलाः क्रीपादाहरन्तेव जीवन्मनु० ४८ ।
 दुर्जनं प्रचतिं यातं, मैत्रं कैतवशीलिनम् ।
 दुष्टाश्च भार्याणां विश्वस्तो मृत एव न संशयः ॥ ५० ॥
 मा रक्ष तस्मादेतान्मै गोरूपान् व्याघ्रकर्म्मिणः ।
 हत्वैतानखिलान् शत्रून्ऽऽ त्वत्प्रसादात्कर्म्मिणो भुजे ॥ ५१ ॥
 वशिष्ठस्तद्वचः श्रुत्वा मनसि प्रीतिमाप्तवान् ।
 कराभ्यां सगरस्वाङ्गं स्पृशन्नेदमभाषत ॥ ५२ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

साधु साधु महाभाग सत्त्वमात्यऽ न संशयः ।
 तथाऽपि महचः श्रुत्वा परां शान्तिं लभस्व तत् ॥ ५३ ॥
 मयैता निहताः पूर्व्वं तत्प्रतिष्ठाविरोधिनः ।
 हतानां हनने कीर्त्तिः का समुत्पद्यतेऽ तव ॥ ५४ ॥
 पृथ्वीय जन्तवः सर्व्वे कर्म्मपाशेन यन्त्रिताः ।
 तथाऽपि पापैर्निहताः॥ किमर्थं तान् हनिष्यसि ॥ ५५ ॥

• (ग) पुनश्चे श्रीक्रीड्यं—“मादंवं सुमनःप्रीतिं दुर्जने प्रचतिङ्गते । अवलम्ब्य
 मुखां क्रीपादाहरन्तेव जीवन्मनु” —इतिव पठितः ।

† भार्यां सजारां इति (ग), (घ) ।

‡ सर्व्वान् इति (ग) ।

§ सचमाह न संशयः इति (घ) ।

¶ समुत्पद्यते इति (क), (घ) ।

॥ निहतान् इति (ग) ।

देहसु पापजनितः पूर्वमेवेनसा हतः ।
 आत्मा ज्ञमेघः पूर्वत्वाच्छास्त्राणामिव निर्बन्धः ॥ ५६ ।
 स्वकार्यफलभोगानां हेतुमात्रा हि जन्तवः ।
 कर्माणि देवमूलानि देवाधीनमिदं जगत् ॥ ५७ ।
 तस्माद्देवं हि साधूनां रक्षिता दुष्टशिक्षिता ।
 ततो नरैरस्त्रतन्त्रैः किं कार्यं साध्यते वद ॥ ५८ ।
 शरीरं पापसम्भूतं पापेनैव प्रवर्धते ॥
 पापमूलमिदं ज्ञात्वा कार्यं जन्तुं संसृजतः ॥ ५९ ॥
 आत्मा शुद्धोऽपि देहस्यो देहीति प्रीयते बुधैः ।
 तस्मादिदं वपुर्भूषणं पापमूलं न संशयः ॥ ६० ॥
 पापमूलं वपुर्जन्तुः का कीर्तिस्तव बाहुज ।
 भविष्यतीति निश्चित्यऽ तान्न हिंस ततः परम् ॥ ६१ ॥
 सूत उवाच ।
 प्रति श्रुत्वा शुरीर्षाक्षं विरराम स कोपतः ।
 स्रग्मन् करिष्य सगरं नमन्द च मुनिस्तदा ॥ ६२ ॥

* पूर्वत्वादिति (ब), (घ) ।

† प्रवर्धते इति (घ) ।

‡ वपुर्भूषण इति (घ) ।

§ निश्चित्येतान् इति (न) ।

अघावर्षनिधिःस्तस्य सगरस्य महात्मनः ।
 राग्याभिषेकं कृतवान्मुनिभिः सह सुव्रतैः ॥ ६३ ।
 भार्याद्वयञ्च तस्वासीलेशिनी सुमतिस्तथा ।
 कौशिकस्य† विदर्भस्य तनये मुनिसत्तमाः ॥ ६४ ।
 राग्ये प्रतिष्ठितं श्रुत्वाः मुनिरीर्षस्तपोनिधिः ।
 वनादागत्य राजानं सन्नाथ स्वान्नमं ययौ ॥ ६५ ।
 कदाचित्तस्य भूपस्य भार्याभ्यां प्रार्थितो मुनिः ।
 वरं ददावपत्न्यार्थमीर्षी भार्गवमन्त्रवित् ॥ ६६ ।
 श्रीर्षः संप्रार्थितस्ताभ्यां परमेश समाधिना ।
 केशिनीं सुमतिञ्चैव प्रोक्तवान् हर्षयन्मुनिः ॥ ६७ ।

मुनिरुवाच ।

एका वंशधरं पुत्रमन्या षड्युतानि च ।
 यस्याश्च‡ यदभिमतं तदाशु त्रियतामिति ॥ ६८ ।
 केशिन्येकसुतं वने वंशहेतुं विचक्षणा ।
 अन्या हि मूढा पुत्राणां वने षड्युतानि च ॥ ६९ ।
 केशिन्येकसुतं लेभे असमञ्जससंज्ञकम् ।
 सुमत्याः षष्टिपुत्राणां सहस्राण्यभवन्मुने ॥ ७० ।

● अघावर्षनिधिः इति (ग) ।

† काश्यपस्य इति (ग), (घ) ।

‡ इडा इति (ग), (घ) ।

§ अथा च यदभिमतं इति (ग), यस्याश्च यदभिमतं इति (घ) ।

असमञ्जसनामा तु बालत्वेनाऽपि सत्तमाः ।
 असमञ्जसकर्माणि चकारोऽन्तपण्डितः ॥ ७१ ।
 तं दृष्ट्वा सागराः सर्वे ह्यासन्दुर्बृत्तचेतसः ।
 तद्बालभावकर्मेति* मेने बाहुसुतो नृपः ॥ ७२ ।
 अहो कष्टतरा लोके दुर्जनानां हि सङ्गतिः ।
 कारुकैस्ताप्यते वङ्गिरयःसंयोगमात्रतः ॥ ७३ ।
 अंशुमात्राम तनयो जज्ञे वै ह्यसमञ्जसः ।
 सत्यहो गुणवाश्वर्षीं पितामहहिते रतः ॥ ७४ ।
 दुर्बृत्ताः सागराः सर्वे लोकीपद्रवकारिणः ।
 अनुष्ठानवतां नित्यमन्तराया भवन्ति ते ॥ ७५ ।
 इतानि यानि यज्ञेषु हवींषि विधिवद्विजैः ।
 बुभुक्षुस्तानि सर्वाणि निराकृतदिवीकसः ॥ ७६ ।
 स्वर्गादाहृत्य सततं रश्माद्यप्सरसः स्त्रियः ।
 विमानिताः सागरैस्त्रैर्वलात्कारकचग्रहेः ॥ ७७ ।
 पारिजाताद्द्विद्वचायां पुष्पाभ्यादाय ते स्वलाः ।
 स्वशरीराण्युपस्त्रुर्व्यभयपानपरायणाः† ॥ ७८ ।
 भाजङ्गुः साधुवित्तानि सर्वधर्माननाशयन् ।
 पित्रैव योऽहमारब्धा बलिनोऽत्यन्तपापिनः ॥ ७९ ।

* तं बालभावकर्मेति (क) ।

† मद्यपानरताः सदा इति (ग) ।

एतद्दृष्ट्वाऽतिदुःखार्ता देवा इन्द्रादयस्तथा# ।
 विचारं परमं चक्रुरेतेषां नाग्रहेतवे ॥ ८० ॥
 निश्चित्य विबुधाः सर्वे पातालान्तरगोचरम् ।
 कपिलं विष्णुसदृशं ययुः प्रच्छन्नरूपिणम् ॥ ८१ ॥
 ध्यायन्तं निर्मलं विष्णुं परानन्दैकरूपिणम् ।
 प्रथम्य दण्डवद्भूमौ तुष्टुवस्त्रिदशासदा ॥ ८२ ॥
 देवा ऊचुः ।

नमस्तपोनिधे तुभ्यं त्वत्परागादिशालिने ।
 नररूपपरिच्छन्नविष्णवे जिष्णवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमः परेशभक्त्याय लोकानुग्रहहेतवे ।
 संसाराऽरण्यदावाग्निज्ञानसम्पन्न ते नमः ॥ ८४ ॥
 महते वीतकामाय तुभ्यं भूयो नमो नमः ।
 सागरैर्दुःखितानस्मान्नायस्व शरणागतान् ॥ ८५ ॥
 इति सुतः कपिलर्षिः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 उवाच-हर्षयन्देवान्यथावत्परिपूजितान् ॥ ८६ ॥

कपिल उवाच ।

ये नाशं तरसा यान्ति सम्प्रदायुर्गर्भवीवलयैः ।
 त एव लोकान् बाधन्ति नात्राश्चर्यं सुरोत्तमाः ॥ ८७ ॥

• तदा इति (ग) ।

† सम्प्रदाये. इति (ग) ।

यसु बाधितसुसुक्ती जनाविरपराधिनः ।
 तं विद्यात्सर्व्वलोकेषु पापभोगरतं बुधाः ॥ ८८ ।
 कर्षणा मनसा वाचा यस्वग्यान् बाधते सदा ।
 तं हन्ति दैवमेवाशु नाऽत्र कार्या विचारणाः ॥ ८९ ।
 आयुःसन्तानतेजोभिर्यः शीघ्रं नाशमेष्यति ।
 स बाधते जनं सर्व्वमिति सन्तो वदन्ति हि ॥ ९० ।
 अहोभिरस्यैरेवाशु तेषां नाशो भविष्यति ।
 तस्माद्दुःखं परित्यज्य गच्छध्वं नाकमुत्तमाः ॥ ९१ ।
 इत्युक्त्वा मुनिना तेन कपिलेन महात्मना ।
 प्रथम्य तं यद्यान्यायं गता नाकं दिवोकसः ॥ ९२ । *
 अत्रान्तरे तु सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ।
 आरेभे हयमेधास्यं यन्नं कर्त्तुमनुत्तमम् ॥ ९३ ।
 तं यन्नयोजितं सप्तमपङ्क्त्य सुरेश्वरः ।
 पाताले स्थापयामास कपिलो यत्र तिष्ठति ॥ ९४ ।
 गूढविषहृद्यक्रोशं हतमश्वन्तु सागराः ।
 अत्रात्वा बभ्रसुर्लोकान् भूरादीन् सप्त विस्मिताः ॥ ९५ ।
 अद्दृष्टसप्तयस्तत्र पाताले गन्तुसुद्यताः ।
 अस्तुःर्महीतसं सर्व्वे त्वेकैकयोजनं पृथक् ॥ ९६ ।

* (९१) (९२) एतो श्रीको (क) पुसर्ष न सः ।

† अहविषहृद्यक्रोश इति (घ) ।

‡ वेदः इति (क), (घ) ।

मृत्तिकां खनितां काञ्चिद्वितीरे समाकिरन् ।
 एकैकयोजनोद्भूतां प्रत्येकं ते ह्यतक्षयन् ॥ ६७ ।
 तद्वारेण गताः सर्वे पातालं* सगरात्मजाः ।
 विचेष्टन्तो† ह्यं तत्र ययुः शीघ्रं रसातलम् ॥ ६८ ।
 तत्राऽपश्यन्महात्मानं कीटिसूर्यसमप्रभम् ।
 कपिलं ध्याननिरतं सप्तिष्वैव तदन्तिके ॥ ६९ ।
 प्रमत्ताः पापनिरताः सागरा अविवेकिनः‡ ।
 सर्वे ते सहसा ह्येत्य मुनिं बन्धुं समुद्यताः§ ॥ १०० ।
 हन्यतां हन्यतामेष बध्यतां बध्यतामिति ।
 गृह्यतां गृह्यतामाशु इत्युचुस्ते परस्परम् ॥ १०१ ।
 ह्रत्वाश्चं साधुवदसौ वक्रध्यानपरायणः ।
 आङ्ग्वरमहे लोके कुर्वन्ति सततं खलाः ॥
 इत्युक्तवन्तो** जहसुः कपिलं ते मुनीश्वरम् ॥ १०२ ।
 समस्तेन्द्रियसन्धोः†† नियम्यात्मानमात्मनि ।
 पश्यन्मुनिवरस्तेषां तत्कर्त्तव्योऽभवन्नहि††† ॥ १०३ ॥

* पाताले इति (घ) ।

† विचेष्टन् इति चार्धं, विचेष्टमाना इति साधु ।

‡ अतिपापिनः इति (क) ।

§ तं मुनिं बन्धुमुद्यताः इति (घ) । एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

¶ एष श्लोकश्च (घ) पुस्तके नास्ति ।

॥ (क)(ग) पुस्तकयोः परस्मै जायते येन जायते परजीवनम् इत्यधिकमस्ति ।

** इत्युश्वरताः इति (क) ।

†† तत्कर्त्तव्यं प्रागवाप्तं इति (क) ।

आसन्नसृत्थव स्तान्तु विनष्टमतयो मुनिम् ।
 पद्भिः संताडयामासुर्बाहुश्च जगद्भुः परे ॥ १०४ ॥
 परित्यक्तसमाधिसु तान्मृष्टा विस्मितो मुनिः* ।
 उवाच भावगभीरं लोकोपद्रवकारिणः ॥ १०५ ॥
 ऐश्वर्यमदमत्तानां क्षुधितानाञ्च कामिनाम् ।
 अहङ्काररतानाञ्च विवेको नहि जायते ॥ १०६ ॥
 निघेराधारमात्रेण मही ज्वलति सर्व्वदा ।
 तमेव मानवो भूत्वा ज्वलतीति† किमद्भुतम् ॥ १०७ ॥
 किमत्र चिचं सुजनान् बाधन्ते यदि दुर्जनाः ।
 महीरुहांस्तटरुहान् पातयन्ति नदीरयाः ॥ १०८ ॥
 यत्र श्रीर्यौवनं वाऽपि परदारोऽपि‡ तिष्ठति ।
 तत्र सर्व्वान्धता नित्यमौष्यन्नाऽपि प्रजायते ॥ १०९ ॥
 अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
 नामसाभ्यादहो चिचं धूसूरोऽपि मदप्रदः ॥ ११० ॥
 भवेद्यदि खलस्य श्रीः सैव लोकाविनाशिनी ।
 यथा सखान्नेः पवन उरगस्य पयो यथा ॥ १११ ॥
 अहो धनमदान्धसु पश्यन्नपि न पश्यति ।
 यदि पश्यत्यात्महितं स पश्यति न संग्रयः ॥ ११२ ॥

* तान्मृष्टान् प्रेत्य विस्मितः इति (क), (ग) ।

† तमेव मानवा भूत्वा ज्वलन्तीह इति (ग), ज्वलतीव इति (घ) ।

‡ परदारापि तिष्ठति इति (ग) । परदारा अपि तिष्ठन्ति इति साधु, दारमन्थल
 पुंसं बहुलघ ।

इत्युक्त्वा कपिलः क्रुषो नेत्रादग्निं विसृष्टवान् ।
 स वक्रिः सागरान्सर्वान्भस्मसादकरोत्तदा# ॥ ११३ ।
 तन्नेत्रजानलं† दृष्ट्वा पातालतलवासिनः ।
 अकालप्रलयं मत्वा चुक्रुशुः सकला जनाः‡ ॥ ११४ ।
 तदग्नितापिताः सर्वे दन्दशूकाश्च राक्षसाः ।
 सागरं विविशुः सर्वे सतां कोपी हि दुःसहः ॥ ११५ ।
 अथ तस्य महीपस्य समागम्याध्वरन्तदा ।
 नारदः सागरायैतद्यथाहृतं न्यवेदयत् ॥ ११६ ।
 एतत्सर्वं समाकर्ष्य सगरः सर्वविश्रभुः ।
 दैवेन शिञ्चिता दुष्टा इत्युवाचातिहर्षितः ॥ ११७ ।
 माता वा जनको वाऽपि भ्रातरस्तनयोऽपि वा ।
 अधर्मं कुरुते नित्यं स एव रिपुरुच्यते ॥ ११८ ।
 यः स्वधर्मेष्वनिरतः सर्व्वलोकविरोधकृत् ।
 तं रिपुं परमं विद्याञ्छास्त्राशानेष निर्णयः ॥ ११९ ।
 सगरः पुत्रनाशेऽपि न कदाचिच्छुशोच ह ।
 दुर्व्वृत्तनिधनं यस्मात्सतामुत्साहकारणम् ॥ १२० ।
 यन्नेष्वनधिकारत्वाद्पुत्राणां महीपतिः ।
 असमञ्जसपुत्रं तं पीतं जयाह पुत्रवत् ॥ १२१ ।
 अंशुमन्तं महावीर्य्यं सुधियं वाग्विदां वरम् ।

• चचात् इति (ग) ।

† यद्वीरस्यऽनलं इति (क), (घ) ।

‡ श्रीकृष्णायः इति (ग) ।

युयोज सारविभ्रूपी ब्रह्मानयनकर्षणि ॥ १२२ ।
 स गत्वा तद्विलहारा दृष्ट्वा तं मुनिपुङ्गवम् ।
 कपिलं तेजसां राशिं संपूज्य च ननाम च# ॥ १२३ ।
 क्षताश्लिपुटो भूत्वा विनयात्† पार्श्वसंस्थितः ।
 अर्घ्यादिपूजितं शान्तं मुनिमेतदुवाच सः ॥ १२४ ।
 अंशुमानुवाच ।
 दौःशीर्षं यत्कृतं ब्रह्मभक्तातैस्तत्त्वमस्य मेघः ।
 परोपदेशनिरताः चमासारा हि साधवः ॥ १२५ ।
 दुर्ब्बनेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः‡ ।
 न हि संहरते जगत्स्र्वां चन्द्रबाष्पास्रवेष्मनि ॥ १२६ ।
 बाध्यमानोऽपि सुजनः सर्वेषां हितकामवेत् ।
 ददाति परमां तुष्टिं भुज्यमानोऽभरैः शशी ॥ १२७ ।
 दारितश्चेदितो॥ वास्वामीदेनैव तु॥ चन्दनः ।
 सीरभं कुरुते सर्वं तथैव सुजनो जनः ॥ १२८ ।
 स्रग्नाद्या तपसाचारैः सद्गुणान्ना## मुनीश्वराः ।

* सः इति (ग) ।

† विनयो इति (ग) ।

‡ चमस्य च इति (क), (घ) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ दारितः सुदितः इति (क), दारितः स्त्रीदितः इति (ख) ।

॥ मोदनेव च इति (क), मोदते चैव इति (ख), एष पाठो न युक्तः ।

सद्गुणान्ना इति (ख) ।

सञ्जाताः शासितुं लोकांस्ताम्विदुः पुरुषोत्तमान् ॥ १२८ ।
 नमो ब्रह्मन्मुने तुभ्यं नमस्ते ब्रह्ममूर्त्तये ।
 नमो ब्रह्मण्यग्रीलाय ब्रह्मध्यानपराय ते ॥ १२९ ।
 इति सुतो मुनिस्तेन प्रसन्नवदनस्तदा ।
 वरयेति वरं प्राह प्रसन्नोऽस्मीति सादरम् ॥ १३० ।
 एवमुक्ते मुनी तस्मिन्नंशुमागप्रणिपत्य तम् ।
 प्रापयास्मत्पितॄन् ब्रह्मलोकमित्यभ्यभाषत ॥ १३१ ।
 ततस्तस्योक्तिसन्तुष्टो मुनिस्तं प्राह सादरम् ॥ १३२ ।
 गङ्गामानीय पीबस्ते नयिष्यति न संशयः ॥ १३३ ।
 त्वत्पीत्रेण समानीता गङ्गा पुण्यजला नदी ।
 कृते तान् कृतपापान्वै नयिष्यति परं पदम् ॥ १३४ ।
 प्रापयेमं ह्ययं पुत्र पितामहमखीचितम् ।
 भव धर्मपरो नित्यं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३५ ।
 इत्युक्तस्तु ॥ प्रणम्याशु ह्ययमादाय सत्वरः ।
 सगरं तं पुनः प्राप्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १३६ ।
 जन्ने ह्यंशुमतस्तस्माद्द्वितीय इति विश्रुतः ।
 तस्माद्गङ्गीरथो जातो गङ्गामाहृतवान् हि यः ॥ १३७ ।

* स्तं विदुः परमेष्ठिनः इति (ख) ।

† (ख) पुस्तके एतच्छ्रीकादम्बरं “सुत उवाच” इति पाठो वर्तते ।

‡ (ख) पुस्तके एतदम्बरं “कपिल उवाच” इति पाठो वर्तते ।

§ नित्यमतः श्रेयो भविष्यति इति (ख) ।

¶ इत्युक्तः स प्रणम्याशु इति (ख) ।

भगीरथाऽन्वये ज्ञातः सुदासाख्यो महाबली ।
 तस्य पुत्रो मित्रसहः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः ॥ १३८ ।
 वशिष्ठभापतः प्राप्तः सीदासो राक्षसीं तनुम् ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेन कथं भूयो विमोचितः* ॥ १३९ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणेऽष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

शतः* कथं वशिष्ठेन सीदासो मुनिसत्तम ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेण कथं भूयो विमोचितः† ॥ १ ।
 सर्व्वमेतदग्नेषेण सूत नो वक्तुमर्हसि ।
 शृण्वतां वदताश्चैव गङ्गा प्रापप्रयागिनी‡ ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सीदासः सर्व्वधर्म्मज्ञः सर्व्वज्ञो गुणवान् शुचिः ।

* विस्तृतिं प्राप्तवान् पुनः इति (ख) ।

• प्राप्त इति (घ) ।

† विमोचितः इति (क), (घ) ।

‡ पाषाणं वदताश्चैव गङ्गा प्रापविनागिनी इति (घ) ।

बुभुजे पृथिवीमितां धर्मैकरसनिष्ठितः* ॥ ३ ।
 सगरेण यथापूर्व्वं महीयं सप्तसागराणां ।
 रक्षिता तेन विधिवत्सथा धर्माविरोधिनाः † ॥ ४ ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 त्रिंशद्वत्सहस्राणि बुभुजे पृथिवीं पुरा ‡ ॥ ५ ।
 सौदास एकदा राजा मृगयाभिरतिर्वनम् ।
 विवेश सबलः सम्यक् शोधितं ह्याशु मन्त्रिभिः ¶ ॥ ६ ।
 वने स विचरन् ॥ राजा निस्सदन् मृगसञ्चयान् ।
 आजगाम नदीं रेवां मध्याह्नेऽतिपिपासितः** ॥ ७ ।
 सुदासतनयस्तत्र कृत्वा कर्माण्यतन्द्रितः ।
 भुक्त्वा च मन्त्रिभिः सार्धं निशां तत्र निनाय सः ॥ ८ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कल्भ्यं कर्म समाप्य च ।
 बभ्राम मन्त्रिभिः सार्धं मृगयाभिरतिर्वने †† ॥ ९ ।

* धर्मैकरसनिष्ठितान् इति (ग) । धर्मैकिकरसंस्थितान् इति (ख) ।

† सगरेण मही सख्या यथेयं सप्तसागरा इति (क), (घ) । चरितौ सप्तसागरा इति (ख) ।

‡ धर्माविरोधिनी इति (ग) ।

§ पृथिवीं युवा इति (ख) ।

¶ रोषितं ह्याप्तमन्त्रिभिः इति (क) । शोधितं ह्याप्तमन्त्रिभिः इति (ख) । शोभितो ह्याप्तमन्त्रिभिः इति (घ) ।

॥ व्यचरन् इति (घ) ।

** अतिमात्रपिपासितः इति (ख) ।

†† शोकोऽयं (ख) पुस्तके नास्ति ।

वनाइनान्तरं गच्छन्नेक एव महीपतिः* ।
 आकर्णाकृष्टवाणः सन्† कृष्णसारं समन्वयन् ।
 एकदाऽदृष्टसैन्योऽसावनुगच्छन् स्रगं वरम् ।
 व्याघ्रद्वयं गुहासंस्थं दृष्टवान्पुरते रतम् ॥ १०।११ ।
 वरमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोः सम्मुखे‡ ययौ ।
 पातयामास तत्रैकं शरैश्च शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।
 पतमानोऽभवद्दग्नौ योजनत्रिंशदायतः ।
 युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसो घोरविग्रहः ॥ १३ ।
 पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसंयुतः॥ ।
 प्रतिक्त्रियां करिष्यामीत्युक्त्वा चान्तर्दधे ततः ॥ १४ ।
 राजाऽपि भयसंविज्ञो दृष्टः सैन्येन तदने॥ ।
 कथयन्मन्त्रिणां सर्व्वं स्वां पुरीं संन्यवर्त्तत ॥ १५ ।
 स राजा स्वपुरं प्राप्य सर्वालङ्कारसंयुताम्** ।
 धर्म्मतः पृथिवीमेतां शशास हृदि शङ्कितः ॥ १६ ।
 गते बहुतिथे काले अश्वमेधमखं नृपः ।

* एकदा स महीपतिः इति (घ) ।

† आकर्णाकृष्टवाण इति (न) । कृष्णसारं समन्वयात् इति (ख) ।

‡ सम्मुखं इति (क), (ख) । संयुगे इति (न) ।

§ पतमान इति चार्धं, पतन् पात्यमानो वा साधुः ।

॥ व्याघ्रसैन्यो वेगेन संयुतः इति (ख) ।

॥ राजाऽपि समघोषिणो दृष्टः सैन्येन सखवान् इति (घ) । सीमेदृष्टसु तपने इति (ख) ।

** सर्वालङ्कारसंयुतः इति (क), (ख), (घ) ।

आरेभे परमप्रीतो वशिष्ठाद्यैर्मुनीश्वरैः ॥ १७ ।
 तत्र ब्रह्मादिदेवानां हविर्दत्त्वा यथाविधि* ।
 समाप्य यज्ञं निष्क्रान्तो† वशिष्ठः ज्ञानकारणात् ॥ १८ ।
 अत्रान्तरे राक्षसोऽसौ नृपेषानेन बाधितः‡ ।
 कर्तुं प्रतिक्रियामसौ ह्यायातः§ क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ।
 सुरते क्रियमाणे तु सुरतां॥ हतवान्नृपः ।
 तेनैव दुःखितो दैत्यः समायातोऽतिकोपनः ॥ २० ।
 स राक्षसस्तस्य गुरी प्रयाते
 वशिष्ठवेश्मन्तु तथैव हत्वा॥ ।
 राजन्समासादय भोजनार्थं
 मांसं समेषाम्यहमित्युवाच ॥ २१ ।
 भूयः समास्थाय स सूदवेशं
 रात्रे ददौ मानुषमांसमाशु ।
 खितश्च राजाऽपि हिरण्यपात्रे
 धत्वा गुरोरागमनं प्रतीक्ष्य ॥ २२ ।

-
- * हविर्दत्तं यथाविधि इति (घ) । (ख) पुस्तके त्रीकण प्रथमात्पादत्रयं नास्ति ।
 † समानयज्ञो निष्क्रान्तः इति (घ) ।
 ‡ नृपेषानेन बाधितः इति (घ) । नृपेषानेन यी हतः इति (ख) ।
 § प्रयातः इति (क), (घ), ज्ञानत इति (ख) ।
 ¶ सुरतिमिति (क), (ग), युवतिमिति (ख) । अत्र न पूर्वोपरसङ्गतिः, पूर्वत्र
 हतश्च पुंस्त्वसुक्तमत्र स्त्रीत्वमिति ।
 ॥ धत्वा इति (क), (घ), तदेव धत्वा इति (ख) ।

तन्मांसं हेमपाचस्यं सौदासो विनयान्वितः ।
 समागताय गुरवे ददौ तस्मै स सादरम् ॥ २३ ।
 तद्दद्या* चिन्तयामास किमेतदिति विक्षितः ।
 अपश्यन्मानुषं मांसं परमेष समाधिना ॥ २४ ।
 अहोऽस्य राज्ञो दौःशील्यमभोज्यं दत्तवान्मम† ।
 इति विस्मयमापन्नः प्रमथुरभवन्मुनिः‡ ॥ २५ ।
 अभोज्यं मदिधानाश्च§ दत्तं यस्मात्पिचतीश्वर ॥
 तस्मात्तवाऽपि भवतु एतदेव हि भोजनम् ॥ २६ ।
 तृमांसं रक्षसामिव भोज्यं दत्तं त्वया मम ।
 तथाहि राक्षसत्वं त्वं तदाहारीचितं श्वम्भा ॥ २७ ।
 इति श्रापं ददत्यस्मिन्सौदासो भयविह्वलः ।
 आन्नसो भवतैवेति॥ सङ्कल्पोऽस्य व्यजिन्नपत् ॥ २८ ।
 भूयश्च चिन्तयामास वशिष्ठस्तेन चोदितः ।
 रक्षसा वक्षितं भूपं ज्ञातवान् ज्ञानचक्षुषा । २९ ।

* इहा तदिति (घ) ।

† मानभोज्यं प्रदत्तवानिति (ग) ।

‡ समथुरभवन्मुनिः इति (ङ) । अथ श्रीकादितकादननरं वशिष्ठ उवाच इति पाठश्च वर्तते ।

§ अभोज्यं मदिधानां इदिति (ग) ; मदिधानार्थमिति (घ) ।

¶ तथाहारीचितं परमिति (क), तथाहि राक्षसश्च त्वं तदाहारी भविष्यसि इति (ङ) ।

॥ भवता चेति इति (घ) ।

राजाऽपि जलमादाय वशिष्ठं शप्तमुद्यतः ।
 अविवेकी वृथा शपामुत्ससर्ज मयीति सः* ॥ ३० ।
 गुरुं शप्तं समुद्यन्तं राजानं क्रोधमूर्च्छितम् ।
 मद्यन्तीति विख्याता प्रिया तस्येत्युवाच तम् ॥ ३१ ।
 मद्यन्त्युवाच ।†

भो भोः क्षत्रियदायाद् क्रोधं संहर्तुमर्हसि‡ ।
 त्वया यत्कर्म्म भोक्तव्यं तव्याप्तं नान्यदुत्तम§ ॥ ३२ ।
 गुरुं हूँक्षत्य हूँक्षत्य यो वदेन्मूढधीर्नरः ।
 अरस्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ३३ ।
 जितेन्द्रियास्तपोनिष्ठा गुरुशुश्रूषवस्तथा ।
 प्रयान्ति ब्रह्मसदनमिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ ३४ ॥¶
 तयोक्तो भूपतिः क्रोधं त्यक्त्वा भार्यां ननन्द च ।
 जलं कुत्र क्षिपामीति॥ चिन्तयामास चात्मना ॥ ३५ ।
 तज्जलं यत्र संसिक्तं भवेत्तद्गच्छ निश्चितम् ।
 इति मत्वा जलं तत्तु स्वपादावभ्यसेचयत् ॥ ३६ ।
 तज्जलस्पर्शमात्रेण पादौ कल्पवृतां गतौ ।

- * मयीति च इति (घ) ।
 † एष पाठः (ग) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ संहर्तुमिच्छति इति (क) ।
 § नान्यदुत्तममिति (क), (ख) ।
 ¶ अतः परं (ख) पुस्तके तुल्य उवाच इति पाठोऽस्ति ।
 ॥ जलं क्व प्रक्षिपामीति (ख) ।

तदाप्रवृत्ति लोकेऽस्मिन् स कस्मात् इति श्रुतः* ॥ ३७ ।
 कस्मात्पादो मतिमान् प्रियया शमितस्तदा† ।
 मनसा भीतिमापन्नो ववन्दे चरषी गुरोः‡ ॥ ३८ ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयात्त्रयकोविदः ।
 अमस्य भगवत्सर्व्वं नापराधः कृतो मया ॥ ३९ ।
 पुनश्चोवाच भूपासं सुनिर्निश्चयः दुःखितः ।
 आत्मानं गर्हयामास अविवेकपरायणम् ॥ ४० ।
 अविवेको हि सर्वासां परमं पदमापदाम्§ ।
 विवेकरहितो लोके पशुरेव न संशयः ॥ ४१ ।
 रात्रस्तु ज्ञानशून्यत्वादेतत्कर्म्मोचितं कृतम् ।
 विवेकसहितोऽहं वै महापापं समाचरम् ॥ ४२ ।
 विवेकनिरतो याति यो वा को वाऽपि निर्वृतिम् ।
 विवेकरहितो याति यो वा कोवाऽप्यनिर्वृतिम्॥ ४३ ।
 प्रत्युवाच सुनिर्भूषः॥मित्युक्त्वात्मानमात्मना ।

* इति श्रुतः इति (क), (ग), (घ) ।

† श्रितस्तदा इति (ग), (घ) । आश्रित इति (ख) । आश्रित इति (ङ) ।

‡ सुनिरिति (ग) ।

§ आपदां परमं पदमिति (घ) ।

॥ रहितोऽहमिति (क), (ख), (ग) ।

॥ (ग), (ङ) पुस्तकयोः केवलं श्लोकाहं पठितम् । यथा—“विवेकरहितो याति यो वा को वाऽप्यनिर्वृतिम् ॥” (ख) पुस्तकं पूर्णार्हमात्रं पठितम् ।

॥ पुनर्भूषमिति (ख) । तत्र एतस्माच्छ्लोकाद्यांश्चकारं वसिष्ठ उवाच इति पाठो वर्धते ।

नात्कन्तिकमेतदिति द्वादशार्द्धं भविष्यति ॥ ४४ ।
गङ्गाविन्दभिषिक्तसु त्यक्त्वा वै राक्षसीं तनुम्* ।
त्वं पुनारूपमापन्नो भोक्ष्यसे पृथिवीमिमाम्† ॥ ४५ ।
तद्विन्दुषेकसम्भूतज्ञानेन हतकल्मषः‡ ।
हरिसेवापरो भूत्वा परां शान्तिं गमिष्यसि§ ॥ ४६ ।
इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो वशिष्ठः स्वाम्नं ययौ ।
राजाऽपि दुःखसम्पन्नो राक्षसीं तनुमाश्रितः ॥ ४७ ।
क्षुत्पिपासाविशेषार्त्तो नित्यं क्रोधपरायणः ।
क्षणपादद्युतिर्भीमो बभ्राम विजने वने ॥ ४८ ।
सृगांश्च विविधांस्तत्र मानुषांश्च सरीसृपान् ।
विहङ्गांश्च भ्रुवङ्गांश्च प्रमत्तस्तानभक्षयत् ॥ ४९ ।
अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राः पीतरक्तकलेवरैः ।
रक्तान्धप्रेतकेशैश्च॥ तेनासीद्भूर्भयङ्करा ॥ ५० ।
ऋतुत्रये** स पृथिवीं प्रतयोजनविस्ताराम् ।

* एतद्वर्द्धं (ग) पुस्तकेऽन नासि (४५) श्रीकादम्बरमसि ।

† मेदिनीमिमामिति (ग) । अपूर्णरूपमापन्न इति (क) ।

‡ गतकल्मष इति (क), (ख) ।

§ शान्तिमवाप्नोति (ख) । तत्रातः परं सूत उवाचैति पाठो वर्तते ।

¶ (घ) पुस्तके श्रीकार्त्तमानं वर्तते । यथा—“क्षुत्पिपासाहंतो भीतो बभ्राम विजने वने ।”

॥ रक्तान्धप्रेतकेशैश्चि (क) ।

** ऋतुत्रये इति (क), (ग) ।

कृत्वा विदूषितां* पश्चादनान्तरमगात्पुनः† ॥ ५१ ।
 तत्राऽपि कृतवानित्यं नरमांसाशनः सदा ।
 जगाम गर्भंदातीरं मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ५२ ।
 विश्वरत्नंदातीरे सर्वलोकभयङ्करः ।
 अपश्यत्कञ्चन मुनिं रमन्तं‡ प्रियया सह ॥ ५३ ।
 सुधातपनसन्तप्त§ सुनिं ससुपाद्रवत् ।
 जगद् चातिवेगेन व्याघ्रो मृगशिशुं यथा ॥ ५४ ।
 ब्राह्मणी स्वपतिं वीक्ष्य निशाचरकरस्थितम् ।
 शिरस्त्रलिमाधाय प्रोवाच भयविह्वला ॥ ५५ ।

ब्राह्मण्युवाच ।

भो भोः क्षणिकदायाद् ब्राह्मि मां भयविह्वलाम् ।
 प्रियप्राणप्रदानेन सुसम्पूर्णमनोरथाम् ॥ ५६ ।
 नाम्ना मित्रसहस्रं हि रविवंशससुहवः ।
 न राक्षसस्ततोऽनाथां॥ पाहि मां विजने वने ॥ ५७ ।
 या नारी भर्तुरहिता जीवन्त्यपि मृतोपमा ।
 तथाऽपि बालवैधव्यं किं वक्ष्याम्यरिमर्दन ॥ ५८ ।

* कृत्वाऽस्त्रिभूषितामिति (घ), कृत्वाऽतिदूषितामिति (ख), (ङ) ।

† वगान्तरसुपागमदिति (ख) ।

‡ रमन्मिति चार्धे, रमनात्मनिति साधु ।

§ सुधातपनेन संतप्तः इति (ग), (ख) ।

॥ सुहि पूर्णमनोरथामिति (घ), असम्पूर्णमनोरथामिति (ख) ।

॥ जगोनाथ इति (घ) ।

न मातापितरौ जाने नाऽपि बन्धुं कथञ्चन ।
 पतिरेव परो बन्धुः परमं जीवनं मम ॥ ५८ ।
 भवान्मेख्लखिलान्धर्मान्योषितां वर्त्सनं तथा* ।
 चायस्व बन्धुरहितां बालाऽपत्यां जनेश्वर ॥ ६० ।
 कथं जीवामि पतिना हीनाऽस्मिन् विजने वने ।
 दुहितृत्वं तव गता पाहि मां पतिदानतः ॥ ६१ ।
 प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 वदन्तीति† महाप्राज्ञाः प्राणदानं कुरुष्व मे ॥ ६२ ।
 इत्युक्त्वा राक्षसस्वास्थ्यं सा पपात पदद्वये ।
 पतिदानेन मां पाहि त्वत्सुताऽस्मि न संशयः ॥ ६३ ।
 इति संप्रार्थमानोऽपि राक्षसो ब्राह्मणन्तु तमृः‡ ।
 अभक्षयत्कृष्णसारशिशुं व्याघ्रो यथा बलात् ॥ ६४ ।
 ततो विलप्य बहुधा तस्य पत्नी पतिव्रता ।
 पूर्वशापहतं दुष्टमशपत्क्रोधिता पुनः§ ॥ ६५ ।
 मत्पतिं सुरतासक्तं यस्माद्धिसितवाग्बलात् ।
 तस्माद्यदा रतिं यासि तदा नाशमुपैष्यसि ॥ ६६ ।
 शश्वैवं ब्राह्मणी क्रुधा पुनः शापान्तरं ददौ ।

* वधा इति (ग) ।

† वदन्ति च इति (घ) ।

‡ ब्राह्मणं इति (घ) ।

§ (घ) पुनश्चै एष शीकः परशीकस्य पूर्वार्द्धं च न दृश्यते । शीमिता पुनः
इति (ख) ।

राक्षसत्वं ध्रुवं तेऽसु मत्पतिं हतवान्यतः ॥ ६७ ॥
 सोऽपि शापहयं श्रुत्वा तथा दत्तं निशाचरः ।
 प्रमन्युः प्राह विसृजन्मुखादङ्गारसञ्चयम् ॥ ६८ ॥
 दुष्टे कथं प्रदत्तासिः† वृथा शापहयं मम ।
 एकस्वैवाऽपराधस्य शापस्त्वेकस्तथोचितः ॥ ६९ ॥
 यस्माच्छ्मत्ताऽसि दुष्टाग्रे मयि शापान्तरं ततः ।
 पिशाचयोनिमस्यैव याहि पुत्रसमन्विताः‡ ॥ ७० ॥
 इति शप्ता ब्राह्मणी सा पिशाचत्वं गता तदा ।
 क्षुधात्तां सुखरं भीता बरोदापत्यसंयुता ॥ ७१ ॥
 राक्षसश्च पिशाची च क्रोशन्ती विजने वने ।
 जग्मतुर्नर्न्नादातीरे वटं राक्षससेवितम् ॥ ७२ ॥
 उदासीनं गुरोः कृत्वा‡ राक्षसीं तनुमाश्रितः ।
 तत्रास्ते दुःखबहुलः‡ कश्चिन्नोकविरोधकृत् ॥ ७३ ॥
 राक्षसश्च पिशाचीश्च दृष्ट्वा स्ववटमागती ।
 उवाच क्रोधबहुलो वटस्यो ब्रह्मराक्षसः ॥ ७४ ॥
 वटस्यराक्षस उवाच ।

किमर्थमागती भीमी युवां मद्रूपधारिणी ।

-
- * (ख) पुत्रके एतन्नाञ्जीवादनन्तरं सत उवाच इति पाठो वर्धते ।
 † दुष्टे कथात्ममत्तासीति (क), (घ), (ङ) । कथाप्रदत्तासीति (ख) ।
 ‡ तत्रातः परं सत उवाच इति पाठो वर्धते ।
 § उदासीनं युक्तं कृत्वा इति (घ) ।
 ¶ धर्मबहुलः इति (घ) ।

ईदृशौ केन पापेन जातौ तत्सम्यगुच्यताम् ॥ ७५ ॥*

सौदासस्तद्वचः श्रुत्वा तथा तेन च यत्कृतम् ।

तत्सर्व्वं कथयित्वाऽस्मै पश्चादेतदुवाच ह ॥ ७६ ॥

सौदास उवाच ।

कस्त्वं भद्र महाभाग त्वया वै किं कृतं पुरा ।

सख्युर्धमातिस्नेहेन तत्सर्व्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७७ ॥

करोति वञ्चनं मित्रे यो वा की वा नराधमः ।

स हि पापफलं भुङ्क्ते युगानां कीटिकीटिषु† ॥ ७८ ॥

नराणां सर्व्वदुःखानि ह्यीयन्ते मित्रदर्शनात्‡ ॥

तस्मान्मित्रेषु सुमतिर्न§ कुर्याद्वञ्चनं सदा ॥ ७९ ॥

व्याधितस्य दरिद्रस्य वञ्चितस्यातिदुःखिनः¶ ॥

मित्रस्य दर्शनादेव सर्व्वं दुःखं विनश्यति ॥ ८० ॥

कल्पापपादेनेत्युक्तौ वटस्थो ब्रह्मराक्षसः ।

उवाच प्रीतिमापन्नो धर्म्ववाक्यानि सत्तमाः॥ ८१ ॥

* तत्सर्व्वं सम्यगुच्यतामिति (क) । (ख) पुनश्चेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्त्तते ।

† कीटिकीटिभः इति (घ) ।

‡ ह्यीयन्ते न कदाचन इति (क) ।

§ मतिमान्न इति (ख) ।

¶ अतिदुःखित इति (ख), (ग), (घ) ।

॥ एतदर्थं (घ) पुनश्चे नानि । (ख) पुनश्चे श्रीकादम्बार्पुण्ये सूत उवाच इति पाठो वर्त्तते ।

वटस्वप्नन्नाराक्षस उवाच* ।

अहमासं पुरा विप्रो मागधो वेदपारगः ।

सोमदत्त इति ख्यातो नाम्ना धर्मपरायणः ॥ ८२ ।

प्रमत्तोऽहं महाभाग विद्यया वयसा धनैः ।

उदासीनं गुरोः कृत्वा† प्राप्तवानीदृशीं दयाम् ॥ ८३ ।

न खभामि‡ सुखं किञ्चिन्निराहारोऽतिदुःखितः ।

तथापि भविता विप्राः यतयोऽथ सहस्रयः ॥ ८४ ।

श्रुत्विपासातुरो नित्यं मनस्तापेन पीडितः§ ।

जगन्नासकरो नित्यं मांसाशनपरायणः ॥ ८५ ।

गुर्व्वन्ना मनुष्याणां राक्षसत्वप्रदायिनी ।

मयैव दृष्टा सा वाङ्ं ततो धीमान्न कारयेत् ॥ ८६ ।

सौदास उवाच॥ ।

गुरुस्तु कीदृशः प्रोक्तः कस्त्वया ज्ञासितः पुरा॥ ।

सखे वदस्व तत्सर्व्वं परं कौतूहलं हि मे### ॥ ८७ ।

* एव पाठः (न) पुस्तके नास्ति ।

† उदासीनं गुरुं कृत्वा इति (क), (घ) ।

‡ खभामीति चार्धे, कश्चि इति चाप्यु ।

§ चक्रस्तापेन पीडितः इति (घ) । मांसाशनपरायण इति (न), तत्र श्लोकसाख्ये
द्वितीयाहं नास्ति ।

॥ कथावपाद उवाच इति (क), (ख), (ग) ।

॥ कस्त्वया ज्ञासिते पुनः इति (ख) ।

महत्कौतूहलं हि मे इति (क) ।

सोमदत्त उवाच ।

गुरवः सन्ति बहवः पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
 तानहं कथयिष्यामि शृणु मान्यमनाः सखे ॥ ८८ ।
 अध्येतारश्च वेदान्ये वेदार्थानाञ्च बोधकाः ।
 ये च शास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मस्य यः सदा* ॥ ८९ ।
 नीतिशास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मस्य यः सदा† ॥
 मन्त्राणां वेदवाक्यानां सन्देहच्छेदिनस्तथा ॥ ९० ।
 व्रतानि वदते यस्तु भयत्राता तथैव च ।
 अन्नदातोपनेता च‡ यस्त्वकर्म निवारयेत्§ ॥ ९१ ।
 श्वशुरो मातुलश्चैव ज्येष्ठभ्राता तथा पिता ।
 निषेकादीनि कर्मणि कृतवाञ्च महीपते ॥ ९२ ।
 एते वै गुरवः प्रीक्ताः केचिदुक्ता मया तव ।
 एते वन्द्याश्च पूज्याश्च नाऽत्र कार्य्या विचारणा ॥ ९३ ।

सौदास उवाच ॥

बहवो गुरवः प्रीक्ता एतेषां कतमो वरः॥ ।
 तत्र सर्व्वे च तुल्या वा यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ९४ ।

-
- * एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । वक्ता धर्मस्य यः सदा इति (ङ) ।
 † मन्त्रव्याख्याकृतस्य यं इति (छ) ।
 ‡ उपनीतंति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।
 § वस्तु कर्मणि कारयेत् इति (ख) ।
 ¶ कत्यावपाद उवाच इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।
 ॥ गुरवः इति (ग) ।

सीमदत्त उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ यत्पृष्टं तद्वदाम्यहम् ।
 अस्माकमपि वेगेन* महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ८५ ॥
 वयं राक्षसभावस्थाः क्षुत्पिपासातुरा अपि ।
 गुरुमाहात्म्यनिरतास्ततः श्रेयो भविष्यति ॥ ८६ ॥
 एते सम्मानपूजार्हाः सर्व्वदा नात्र संशयः ।
 तथापि शृणु वक्ष्यामि शास्त्राणां सारमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 अध्यापकसु वेदानां मन्त्रव्याख्यानकृततथा ।
 पिता च धर्मवक्त्रा च विशेषगुरवः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 एतेषामपि भूपाल शृणुष्व परमं गुरुम् ।
 सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्भाषितं प्रवदामि ते ॥ ८९ ॥
 यः पुराणानि वदति धर्मयुक्तानि पण्डितः† ।
 संसारपापविच्छेदकारणानि स उत्तमः‡ ॥ ९० ॥
 वेदपूजार्हकर्माणि देवतापूजने फलम् ।
 धर्मोपायश्च वदति§ स गुरुः परमः स्मृतः¶ ॥ ९१ ॥
 सर्व्ववेदार्थसाराणि पुराणानीति देवताः ।
 वदन्ति सुनयश्चैव तद्वक्त्रा परमो गुरुः ॥ ९२ ॥

* अतिवेगेन इति (ख), (ग), (घ), (ङ) ।

† स गुरुः परमः स्मृत इति (ख) ।

‡ संसारपापविच्छेदकारकं सुनिवृत्तमा इति (ख) ।

§ योगोपायश्च वदति इति (ख) ।

¶ परमो मतः इति (ग) ।

यः संसारार्णवं तर्जुमुद्योगं कुरुते नरः ।
 शृणुयाच्च पुराणानि इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ १०३ ।
 सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति* पुराणानि द्विजोत्तमाः† ।
 तस्माद्द्विचक्षणे‡ ज्ञेयस्तद्वक्ता परमो गुरुः ॥ १०४ ॥
 वेदव्यासस्तु धर्मात्मा वेदशास्त्रविभागकृत् ।
 प्रोक्तवान्सर्वधर्माणि पुराणेषु महीपते ॥ १०५ ॥
 तर्कश्च वादहेतुः स्यात्कीर्तिस्त्वैहिकसाधनम् ।
 पुराणानि महाबुद्धे ब्रह्मासुत्र सुखाय वै§ ॥ १०६ ॥
 यः शृणोति पुराणानि¶ सततं भक्तिसंयुतः ।
 तस्य स्याद्दिमला बुद्धिर्भूष धर्मपरायणा ॥ १०७ ॥
 यः शृणोति पुराणानि भक्तिमान् प्रणतः सदा॥ ।
 हरिभक्तिर्भवेत्तस्य समस्तगुणदायिनी ॥ १०८ ॥
 पुराणश्रवणादृणां बुद्धिर्धर्मे प्रवर्त्तते ।
 धर्मात्पापानि नश्यन्ति ज्ञानं** शुद्धञ्च जायते ॥ १०९ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां ये फलान्यभिलिप्सवः ।
 शृणुयुस्ते महात्मानः पुराणानि न संशयः ॥ ११० ॥

* सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति इति (घ) ।

† पुराणेषु महीपते इति (ख) । अत्र इतः साहेबः श्रीको नाति ।

‡ विलक्षणेः इति (क), (ग) ।

§ सुखाय हि इति (क), (घ) ।

¶ महाबुद्धे इति (क) ।

॥ प्रणतः सदा इति (ग) ।

** ज्ञानमिति (घ) ।

अहन्तु गीतमाख्येन मुनिना ब्रह्मवादिना ।
 श्रुतवान्सर्व्वधर्मांश्च गङ्गातीरे मनोरमे ॥ १११ ॥
 पुराणशास्त्रकथनेस्तेन सम्बोधितो ब्रह्मम् ।
 कृतवाग्सर्व्वधर्मांश्च तेनोक्तानखिलानहम् ॥ ११२ ॥
 कदाचित्परमेशस्य पूजां कुर्व्वन्नहं सखे ।
 उपस्थितायाऽपि तस्मै प्रणामं न ह्यकारिषम्* ॥ ११३ ॥
 स तु शान्तो महाबुद्धिर्गौतमस्तेजसां निधिः ।
 मयोदितानि कर्माणि करोतीति मुदं ययौ ॥ ११४ ॥
 स त्वर्चिती महादेवः शिवः सर्व्वजगद्गुरुः ।
 शुर्व्ववन्नाकृतं पापं राक्षसत्वे नियुक्तवान् ॥ ११५ ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि अवन्नां कुरुते तु यः† ॥
 महत्सु तस्य नश्यन्ति श्रेयोऽपत्यधनक्रियाः ॥ ११६ ॥
 शुश्रूषां कुरुते यस्तु महतां सादरं नरः ।
 तस्य सम्पन्नवेत्साध्वी इति प्राहुर्विपश्चितः‡ ॥ ११७ ॥
 तेन पापेन दह्यामि अन्तश्चैव क्षुधाग्निना§ ।
 मोक्षं कदाऽहं यास्यामिण न जाने नृपसत्तम ॥ ११८ ॥

* न ह्यकारिषम् इति (ग) ।

† (न) पुलके ज्ञानतोऽज्ञानतो वाप्यवन्नां कुरुते तु यः एवं पाठीऽस्ति, तत्रच कन्दो-
 भङ्गः । अज्ञानतो ज्ञानतो वाप्यवन्नां कुरुते तु यः एवं कृती न कश्चिद्दीपः ।

‡ विपश्चिताः इति (ग) ।

§ युतश्चैव क्षुधाग्निना इति (घ) ।

¶ मोक्षं कदाहं यासीतीति (क), (ग), कदा हि यास्यामीति (घ) ।

सूतस्योक्तिः* ।

एवं वदति विप्रेन्द्रा वटस्येऽस्मिन्निशाचरे ।
 धर्मशास्त्रप्रसङ्गेन तयोः पापं क्षयं गतम् ॥ ११६ ।
 एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः कश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ।
 कलिङ्गदेशसम्भूतो नाम्ना गर्ग इति श्रुतः ॥ १२० ।
 वहन् गङ्गाजलं स्नान्धे सुवन्विश्वेश्वरं प्रभुम् ।
 गायन्नामानि तस्यैव समायातोऽतिहर्षितः ॥ १२१ ।
 तमागतं मुनिं दृष्ट्वा पिशाची राक्षसी च तौ ।
 प्राप्ता नः पारणेत्युक्त्वा भुजमुद्यम्य† तं ययुः ॥ १२२ ।
 तेन कीर्तितनामानि श्रुत्वा दूरे व्यवस्थिताः ।
 अशक्तास्तं द्विजं गन्तुमिदमूचुश्च राक्षसाः ॥ १२३ ।
 राक्षसा जसुः‡ ।

अहो भद्र महाभाग नमस्तुभ्यं महात्मने§ ।
 नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसा अपि दूरगाः ॥ १२४ ।
 अस्माभिर्भक्षिताः पूर्वं विप्राः कोटिसहस्रशः ।
 नामप्रावरणं विप्र रक्षति त्वां महाभयात्॥ १२५ ।
 नामश्रवणमन्त्रेण॥ राक्षसा अपि गोचराः ।

* एष पाठः (ग) पुस्तके नास्ति ।

† भुजावुद्यम्य इति (क), भुजानुद्यम्य इति (ग) ।

‡ एष पाठः (क), (ग) पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ परात्मने इति (क), महात्मने इति (घ) ।

॥ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ अरक्षमानेष इति (घ) ।

परां शान्तिं समापन्ना महिमाऽहोऽच्युतस्य कः ॥ १२६ ।
 सर्व्वथा त्वं महाभाग रागादिरहितो हिजः ।
 गङ्गाजलाभिषेकेष पाञ्चज्जात्* पातकोत्तमात् ॥ १२७ ।
 हरिषेवापरो भूत्वा यन्नात्मानन्तु तारयेत् ।
 स तारयेज्जगत्सर्व्वमिति शंसन्ति सूरयः ॥ १२८ ।
 अघापहं हरिर्नाम घोरसंसारभेषजम् ।
 आत्मनो लभते मुक्तिं तेनोपायेन पण्डितः† ॥ १२९ ।
 लौहोद्भवेन‡ प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा ।
 तथैवाकृतपुण्यास्तु तारयन्ति कथं परान्§ ॥ १३० ।
 अहो चरित्रं महतां सर्व्वलोकसुखावहम् ।
 यथाहिण॥ सर्व्वजगतां ज्ञादको वै कलानिधिः ॥ १३१ ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पवित्राणि हिजोत्तम॥ ।
 तानि सर्वाणि गङ्गायाः कणस्याप्यसमानि वै ॥ १३२ ।
 तुलसीदलसंमिश्रमर्ष्यं सर्व्वपमात्रकम् ।
 गङ्गाजलं पुनात्येव कुलानामेकसप्ततिम्** ॥ १३३ ।

* पाञ्चज्जानिति (क) ।

† आत्मानं लभते मुक्तिमिति (क), तेनोपायेन पण्डित इति (ग) । एतदहं (ख)
पुस्तके नास्ति ।

‡ लौहोद्भवेन इति (क) ।

§ परमिति (क), (ग) ।

॥ तथापीति (ग), तथाहोति (ख), (क) ।

॥ सर्वाणि जलदा नदा इति (क) ।

** एकविंशतिमिति (ख), (ग) ।

तस्मान्नान्यहाभाग सर्वशास्त्रार्थकीविद्* ।
 गङ्गाजलप्रदानेन पाद्मस्नान् पापकर्षणः† ॥ १३४ ।
 इत्याख्यातं राक्षसैस्तेर्गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 निश्चयं विस्मयाविष्टो बभूव द्विजसत्तमः ॥ १३५ ।
 एषामपीदृशी‡ भक्तिर्गङ्गायां लोकमातरि ।
 किमु ज्ञातप्रभावाणां महतां पुण्यशालिनाम् ॥ १३६ ।
 अथाऽसौ मनसा धर्मं निश्चित्य§ ब्राह्मणोत्तमः ।
 सर्वभूतहिते युक्तः प्राप्नोति॥ परमम्पदम् ॥ १३७ ।
 ततो विप्रः कृपाविष्टो गङ्गाजलमनुत्तमम् ।
 तुलसीदलसंमिश्रं तेषु रक्षःस्वसेचयत् ॥ १३८ ।
 राक्षसास्तेन सिक्तास्ते सर्षपोपमविन्दुना ।
 विसृज्य राक्षसं भावमभवन्देवतोपमाः ॥ १३९ ।
 ब्राह्मणी पुत्रयुक्ता सा सोमदत्तस्तथैव च ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नौ विबुधर्षभाः ॥ १४० ।
 शङ्खचक्रगदाधारौ हरिसारूप्यमागता ।
 सुवन्ती ब्राह्मणं सम्यग्जग्मतुर्हरिमन्दिरम् ॥ १४१ ।
 स तु कल्पावपादसु निजरूपं समागतः ।

* सर्वशास्त्रविशारद इति (घ), (ङ) ।

† पापकर्षणं च इति (ख) ।

‡ येषामपि इति (ग) ।

§ विचिन्व इति (ग) ।

॥ प्राप्नोतीति परम्पदमिति (घ) ।

ततोऽपि मनसा चिन्तां महतीमाप्तवांस्तदा ॥ १४२ ।
 तस्मिन्नाजनि दुःखार्त्ते गूढरूपा सरस्वती ।
 धर्ममूलं महावाक्यं वभाषे विप्रसत्तमाः ॥ १४३ ।
 भो भो राजन्महाभाग न दुःखं गन्तुमर्हसि ।
 तवाऽपि राज्यभोगान्ते महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ १४४ ।
 सत्कर्मधूतपापा ये हरिभक्तिपरायणाः ।
 प्रयान्ति नाऽत्र सन्देहस्तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ १४५ ।
 सर्वभूतदयायुक्ताः श्रुतिमार्गप्रवर्तिनः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं गुरुपूजापरायणाः ॥ १४६ ।
 इतीरितं समाकर्ष्य सौदासी नृपसत्तमः ॥
 मनसा निर्वृतिं प्राप्य सन्नार च गुरोर्वचः ॥ १४७ ।
 सुयन् गङ्गाञ्च तं विप्रं विश्वेश्चाऽतिहर्षितः ।
 पूर्ववृत्तन्तु विप्राय सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १४८ ।
 ततोऽपि कालिङ्गं प्रषम्य विधिवद्विजाः ॥
 नामानि व्याहरन्विष्णोः सद्यो वाराणसीं ययौ ॥ १४९ ।
 चागत्य गङ्गां घञ्जामसान्द्रुष्टा विश्वेश्वरं विभुम् ॥

० शुद्धभक्तिपरायणाः इति (घ) । (ख) पुस्तकंऽतः परं सूतस्यैवैति पाठो वर्तते ।

† श्रुतिप्रसत्तमा इति (घ) । भारत्या उपसत्तम इति (ङ) ।

‡ गुरोर्वचरिति (न) ।

§ द्विजमिति (ख), (घ) ।

॥ अयं घञ्जावपादसु दृष्टा विश्वेश्वरं प्रभुमिति (ख) । तत्र (१५२) श्रीको नास्ति ।
 प्रभुमिति (घ) ।

परां निर्वृतिमापन्नः स्वकं राज्यमवाप्तवान् ॥ १५० ॥
 अभिषिक्तो वशिष्ठेन भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
 सर्व्वां महीञ्च संरक्ष्य ततो निर्वृतिमाप्तवान् ॥ १५१ ॥
 सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुष्वं विप्रेन्द्रा गङ्गाया महिमीत्तमम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्वाऽपि पारं गन्तुं न शक्यते ॥ १५२ ॥
 यन्नामश्रवणादेव* महापातककोटिभिः ।
 विसृक्तो ब्रह्मसदनं नरो याति न संशयः ॥ १५३ ॥
 गङ्गा गङ्गेति यन्नाम सक्तदुश्चार्यते† यदा ।
 तदैव पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५४ ॥
 ये पठन्तीममध्यायं भक्त्या शृण्वन्ति ये नराः ।
 गङ्गास्नानफलं पुण्यं भूयात्तेषां न संशयः‡ ॥ १५५ ॥

इति श्रीब्रह्मरक्षीये पुराणे नवमोऽध्यायः ।

-
- * यन्नामश्रवणादेव इति (घ) ।
 † सक्तदुश्चार्यते यथा इति (ख), सक्तदुश्चरते यदा इति (ग) ।
 ‡ (१५४) (१५५) एतौ श्रीकौ (क) पुस्तके न सः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

विष्णुपादार्यसम्भूता येयं गङ्गेति गीयते* ।
सुनिभिस्तन्महाभाग सूत नो वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वत्प्रथमः सर्वे विष्णुध्यानपरायणाः ।
गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ २ ।
उपाख्यानं महापुण्यं वदतां शृण्वतां तथा ।
सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३ ।
आसीदिन्द्रादिदेवानां जनकः कश्यपो द्विजः ।
दक्षात्मजे तस्य भार्ये दितिश्चादितिरेव च ॥ ४ ।
अदितिदवमाता सा† दैत्यानां जननी दितिः‡ ।
तेऽपि देवासुराः सर्वे परस्परजयैषिणः ॥ ५ ।
प्रज्ञादात्मजपुत्रस्तु श्रीमान्वैरोचनी बली ।
बलिर्नाम§ राक्षसेन्द्रो बुभुजिण पृथिवीमिमाम् ॥ ६ ।
बलेन महता युक्तो बलिर्वैरोचनोऽसुरः ।

* कीर्त्यते इति (घ) । (ख) पुत्रके एव लोको नास्ति ।

† अदितिदेवतामाता इति (ग) ।

‡ दैत्यानां दितिरेव च इति (ख) ।

§ बलिर्नाम आसुरेन्द्र इति (ङ) ।

¶ बुभुजे पृथिवीमिमामिति चार्थे, बुभुजे पृथिवीमिमामिति साधु ।

विजित्व वसुधामेतां* स्वर्गञ्चेतुमनो दधे ॥ ७ ।

गजाश्च यस्याऽयुतकीटिलक्षा-

स्त्रावन्त एवाश्वरथा सुनीन्द्राः ।

गजे गजे पञ्चशती पदातिः †

किं वर्धते तस्य बलेः प्रशस्तिः‡ ॥ ८ ।

अमात्यकीटिप्रवरावमात्मी

कुम्भारुणनामाऽप्यथ कूपकर्णः ।

पिता समः शास्त्रपराक्रमाभ्यां§

वायो बलेः पुञ्चशताग्रजोऽभूत् ॥ ९ ।

बलिः सुराञ्चेतुमनाः प्रमत्तः

सैन्येन युक्तो महता प्रतस्थे ।

ध्वजातपत्रैर्गगनाम्बुराशि-

स्तरङ्गवियुत्स्मरणं प्रकुर्वन् ॥ १० ।

अवाप्य हृत्वाऽरिपुरं सुरारी

हरीध दैत्यैर्मृगराजगाढैः ।

सुराश्च युद्धाय पुरात्तदैव

विनिर्ययुर्वज्रकरादयश्च ॥ ११ ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं घोरं गीर्वाणरक्षसाम् ।

* एनामिति (ग) ।

† पञ्चशतं पदातिः इति (घ) । (ख) पुस्तके परः श्लोको नास्ति ।

‡ तस्य च सृष्टताग्रोः इति (क), (ख), (घ) ।

§ सत्त्वपराक्रमाभ्यामिति (ग) ।

कल्पान्तमेघनिर्घोषडिण्डिमध्वानविभ्रमम्* ॥ १२ ।
 मुमुक्षुः शरजालानि राक्षसा देवतागणे ।
 देवाश्च राक्षसाऽनीके संग्रामेऽत्यन्तदारुणे ॥ १३ ।
 जहि जह्यसुरं भिन्धि भिन्धि दारय दारय ।
 वध्यतामिति विप्रेन्द्रा महान् घोषः समुन्नतः ॥ १४ ।
 सुरदुन्दुभिनादैश्च सिंहनादैश्च रक्षसाम् ।
 फील्कारैश्च† रथानाश्च वाणटङ्कारनिस्वनैः ॥
 अश्वानां क्रैपितैश्चैव गजानां वृहितैस्तथा ।
 टङ्कारैर्धनुषाश्चैव लोकः शब्दमयोऽभवत् ॥ १५ । १६ ।
 सुरासुरविनिर्मुक्तवाणनिष्पेषजानलम् ।
 अकालप्रलयं मेने निरीक्ष्य सकलं जगत् ॥ १७ ।
 बभौ सा राक्षसी सेना स्फुरच्छस्त्रीघधारिणी ।
 चलद्वियुद्धिभा रात्रिच्छादिता जलदैरिव ॥ १८ ।
 तस्मिन्नुच्चे महाघोरे गिरीन् क्षिप्ताम्सुरारिभिः ।
 नाराचैश्चूर्णयामास मघवान्मेघनिस्वनः ॥ १९ ।
 केचिक्वन्ताङ्गयामासुर्नागैर्नागावधैरथान् ।
 अश्वैरग्न्यांश्च केचिच्च दण्डान्दण्डैश्च केचन‡ ॥ २० ।
 परिवैस्ताडिताः केचित्पेतुः शोषितकर्हमे ।

* सङ्घनमिति (न) ।

† फील्कारैश्च इति (ख), (ग) ।

‡ नदादक्षेय केचन इति (घ) ।

समुत्क्रान्तास्ततः* केचिद्विमानानि समान्विताः ॥ २१ ।

राक्षसा निहता देवैर्ये त एव तदैव हि ।

देवभावं समुत्पन्ना असुरागसमुपाद्रवन् ॥ २२ ।

अथ ते राक्षसाः सर्व्ये ताद्यमानाः सुरैर्भृशम् ।

सर्व्यं एव समाजघ्नः शस्त्रैर्वहुविधैः सुरान् ॥ २३ ।

दृघणैर्भिन्दिपालैश्च खड्गैः परशुतोमरैः ।

परिवेश्चुरिकाभिय दण्डैश्चक्रैश्च शङ्खभिः† ॥ २४ ।

मुषलैरङ्गुशैश्चैव लाङ्गलैः पट्टिशैस्तथा ।

शक्त्युपलगतस्त्रीभिः प्रासायोदण्डमुष्टिभिः ॥ २५ ।

शूलैः कुठारैः पाशैश्च चूद्रायष्टिहृहृच्छरैः‡ ॥

अयोमुखैश्च तुण्डैश्च चक्रदण्डैर्भयङ्करैः ॥ २६ ॥§

चूद्रपट्टिशनाराचैः क्षेपणीयास्त्रसंकुलैः ।

रथाश्वनागपादातसङ्कुली वहधे रणः ॥ २७ ।

देवाश्च विविधास्त्राणि राक्षसेभ्यः समाक्षिपन् ।

एवमव्यसहस्राणि युद्धमासीत्क्षदारुणम् ॥ २८ ।

अथो रघोवले वृढे पराभूता दिवोकसः ।

सुरलोकं परित्यज्य भीताः सर्व्येण प्रदुद्रुवुः ॥ २९ ॥

* -समुत्क्रान्तास्ततः इति (ङ) ।

† चक्रैर्भयङ्करैरिति (ख) ।

‡ एतदर्थं (ग) पुस्तके नास्ति । शूलैः परशुपाशैश्च चूद्रास्त्रैःपट्टिशैरिति (घ) ।

§ चूद्राऽस्त्रैःपट्टिशैरिति (ङ) ।

॥ (ख) पुस्तके (२५) (२६) (२६) श्लोका न सन्ति ।

¶ सर्व्ये भीताः इति (घ), (ङ) ।

देवाः स्वर्गं परित्यज्य रक्षोभिः परिशङ्किताः ।
 नररूपपरिच्छन्नाः विचेरुरवनीतले ॥ ३० ॥
 वैरोचनिस्त्रिभुवनं नारायणपरायणः ।
 बुभुजेऽव्याहृतैश्वर्यं प्रवृत्तश्रीर्महाबलः ॥ ३१ ॥
 ब्रह्माज यज्ञैर्देत्येन्द्रो विष्णुप्रीणनतत्परः ।
 इन्द्रत्वक्षाकरोक्षोके दिक्पालत्वन्तथैव च ॥ ३२ ॥
 देवानां प्रीणनार्थाय येषु क्रियन्ते द्विजैर्मखाः ।
 तेषु यज्ञेषु सर्वेषु हविर्भुङ्क्ते स राक्षसः ॥ ३३ ॥
 अदितिः स्वात्मजान्वीक्ष्य देवमाताऽतिदुःखिता ।
 वृथापुत्राऽहमस्मीति जगाम हिमवद्गिरिम् ॥ ३४ ॥
 शक्रस्यैश्वर्यमिच्छन्ती दैत्यानाञ्च पराजयम् ।
 हरिध्यानपरा भूत्वा तपस्तेपेऽतिदुश्चरम् ॥ ३५ ॥
 कश्चिक्लालं समासीना तिष्ठन्ती च ततः परम् ।
 पादेनैकेन तिष्ठन्ती ततः पादाग्रमाचतः ॥ ३६ ॥
 कश्चिक्लालं फलाहारा ततः शीर्षदलाशना ।
 ततोदक्रमरुहन्तिर्निराहारा क्रमादितिग ॥ ३७ ॥
 सच्चिदानन्दसन्दोहं ध्यायन्त्यात्मानमात्मना ।

* नररूपविनिर्भन्ना इति (ग) ।

† येः इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ अतिदुश्चरमिति (ख) ।

§ तस्य उदक इति साधु ।

¶ निराहारा ज्ञताहिता इति (घ) ।

दिव्याब्दानां सहस्रं सा तपस्तेपेऽतिदुष्करम्* ॥ ३८ ।
 उदन्तमेतं श्रुत्वा तु राक्षसा मायिनी दितिम् ।
 देवतारूपमास्थाय संप्रोबुर्बलिनोदिताः ॥ ३९ ।
 क्रिमर्थं तप्यते† मातः शरीरमतिशोषितम् ।
 यदि जानन्ति रक्षांसि महद्दुःखं भविष्यति ॥ ४० ।
 त्वजेदं दुःखबहुलं कायशोषणकारणम् ।
 प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ४१ ।
 शरीरं यत्नतो रक्ष्यं धर्मसाधनतत्परैः ।
 ये शरीरमुपेक्षन्ते ते स्युरात्मविघातिनः ॥ ४२ ।
 तप्तावतिष्ठतु शुभे पुत्रानस्मान्न खेदय ।
 मात्रा हीना जना मातर्मृता एव न संशयः ॥ ४३ ।
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरक्ष्यं तेन गन्तव्यं यथारक्ष्यं तथा गृहम् ॥ ४४ ।
 खगा वा पशवो वाऽपि पन्नगा वा महीरुहाः ।
 न लभन्ते सुखं किञ्चिन्मात्रा हीना मृतोपमाः ॥ ४५ ।
 दरिद्री वाऽपि रोगी वा देशान्तरगतोऽपि वा ।
 मातुर्दुर्जनमात्रेण लभन्ते परमं सुखम् ॥ ४६ ।
 अन्ने वा सलिले वाऽपि धनादौ वा प्रियासु च ।
 कदाचिद्दिमुखी वाऽपि जनो मातरि कौऽपि न ॥ ४७ ।
 यस्य माता गृहे नास्ति पुत्रा धर्मपरायणाः ।

* अतिदुष्करमिति (ख) । सुदुष्करमिति (घ) ।

† तप्यसे इति (घ) ।

साध्वी च स्त्री पतिप्राप्ता यातव्यं तेन वै वनम्* ॥ ४८ ।

धर्माच्च नारायणभक्तिहीना

धनञ्च सम्भोगविवर्जितञ्च ।

मृदञ्च भार्यातनयैर्विहीनं

यथा तथा मादविहीनमर्थः† ॥ ४९ ।

तस्मादेवि परिचाहि दुःखार्त्तानामजास्तव ।

इत्युक्त्वाऽप्यदितिर्द्वैतैर्न चचाल समाधितः ॥ ५० ।

एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वं परध्यानपरायणाम् ।

निरीक्ष्य क्रोधितास्ते तु हन्तुं चक्रुर्मनोरथम् ॥ ५१ ।

कल्याणमेघनिर्घोषाः क्रोधसंरक्तलोचनाः ।

दंष्ट्रापैरस्रजन्वच्छिं दग्धुं तत्काननं क्षणात् ॥ ५२ ।

अदहत्काननं सोऽग्निः शतयोजनमायतमम्‡ ।

तेनैव राक्षसा दग्धा सा न जानाति किञ्चन ॥ ५३ ।

सैकाऽवशिष्टा जननी सुराणां

तेनाऽनलेनाप्युतसक्तचित्ता ।

संरक्षिता विष्णुसुदर्शनेन

नारायणध्यानपरायणा सा ॥ ५४ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे दशमोऽध्यायः ।

—:—

* वनार्थं तेन वै वनमिति (घ) ।

† मादविहीनमर्थः इति (न) ।

‡ विष्वतमिति (न) ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

कृषय ऊचुः ।

अहो चित्रमिदं प्रोक्तमस्माकं सूत यस्त्वया ।
स वक्रिरदितिं त्यक्त्वा कथं तानदहत्त्वयात् ॥ १ ॥
वदादितेर्महासखं त्वमद्याश्चर्यकारणम्* ।
परोपदेशनिरताः† सज्जना हि मुनीश्वराः ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

विप्राः शृणुध्वं माहात्म्यं हरिभक्तिरतात्मनाम् ।
हरिध्यानपराशास्त्र कः समर्थः‡ प्रवाधितुम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिपरो यत्र तत्र ब्रह्मा हरिः शिवः ।
तत्र देवाश्च सिद्धाश्च नित्यं तिष्ठन्ति सप्तमाः ॥ ४ ॥
हरिरास्ती महाभागा हृदये शान्तचेतसाम् ।
हरिनामरतानाञ्च§ किमु ध्यानरतात्मनाम् ॥ ५ ॥
शिवपूजापरो वापि हरिपूजापरोऽपि वा ।
यत्र तिष्ठति तत्रैव लक्ष्मीः सर्वाश्च देवताः ॥ ६ ॥
यत्र पूजापरो विष्णोस्तत्र विघ्नो न बाधते ।
राजाऽपि तस्करो वाऽपि व्याधयश्च न सन्ति हि ॥ ७ ॥

* एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

† परोपकारनिरता इति (ग) ।

‡ कः ब्रह्मचर इति (क) ।

§ हरिनामपराशास्त्रेति (क), (ग) । (क) पुस्तकेऽतः परं चत्वारः श्लोका न सन्ति ।

प्रेताः पिशाचाः कुशाण्डा ग्रहा बालपद्मास्तथा ।
 छाकिन्यो राक्षसाश्चैव न बाधन्तेऽभ्युत्तार्चकम् ॥ ८ ।
 परपीडारता ये च भूतवेतालकादयः ।
 नश्यन्ति* यत्र सङ्गतो हरिलिङ्गार्चने रतः ॥ ९ ।
 जितेन्द्रियः सर्वहितो मृदुर्विष्णुर्चने रतः ।
 यत्र तिष्ठति तत्रैव सभार्य्याश्चैव देवताः ॥ १० ।
 निमिषं निमिषार्धं वा यत्र तिष्ठन्ति योगिनः ।
 तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ ११ ।
 यन्नामोच्चारणादेव सर्वे नश्यन्त्युपद्रवाः ।
 स्तोत्रैर्वा अर्हणैर्वा क्विसु ध्यानेन कथ्यते ॥ १२ ।
 तस्मान्न बाधते चाग्निर्देव्या चान्ये च सत्तमाः ।
 नश्यन्ति सर्वेदुःखानि हरिस्मरणमात्रतः ॥ १३ ।
 ततः प्रसन्नवदनः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
 प्रादुरासीत्कमीपेऽस्याः शङ्खचक्रादिभृत्परिः ॥ १४ ।
 ईषदासस्फुरद्दन्तप्रभाभासितदिङ्मुखः† ।
 स्पृशन् करेण पुण्येन प्राञ्ज कश्यपवज्रभाम् ॥ १५ ।

श्रीभगवानुवाच ।

देवमातः प्रसन्नोऽस्मि तपसाराधितस्त्वया ।
 चिरं आन्तासि भद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥ १६ ।
 वरं वरय दास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ।

* न सन्ति इति (घ) ।

† मन्वन्तासिदिङ्मुखः इति (घ) ।

मा भैर्भद्रे महाभागे ध्रुवं त्रयो भविष्यति ॥ १७ ।

इत्युक्त्वा देवमाता सा देवदेवेन चक्रिणा ।

तुष्टाव प्रणिपत्यैनं सर्व्वलोकसुखावहम् ॥ १८ ।

अदितिरुवाच ।

नमस्ते देवदेवेश सर्व्वव्यापिस्त्वनाईन ।

सत्त्वादिगुणभेदेन लोकव्यापारकारण ॥ १९ ।

नमस्ते बहुरूपाय नीरूपाय महात्मने* ।

सर्व्वैकरूपरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ २० ।

नमस्ते लोकनाथाय परमज्ञानरूपिणे ।

सद्भक्तजनवात्सल्यशीलिने मङ्गलात्मने ॥ २१ ।

यस्यावताररूपाणि अर्चयन्ति मुनीश्वराः ।

तमादिदेवं पुरुषं नमामीष्टार्थसिद्धये ॥ २२ ।

यन्न जानन्ति मुनयो यन्न जानन्ति सूरवः ।

तं नमामि जगद्धेतुं मायिनस्तममायिनम् ॥ २३ ।

यस्याऽवलोकनं† चित्रं मायोपद्रवकारणम्‡ ।

जगद्रूपं जगद्धेतुं तं वन्दे सर्व्ववन्दितम् ॥ २४ ।

यस्यादाम्बुजकिञ्चल्कसेवारञ्जितमस्तकाः ।

अवापुः परमां सिद्धिं तं वन्दे पद्मजापतिम्§ ॥ २५ ।

* विश्वे परमात्मने इति (क) ।

† तस्यावलोकनमिति (घ) ।

‡ मायोपद्रवकारणमिति (ङ) ।

§ पद्मजापतिमिति (क), (ग), (ङ) ।

श्रुतयोऽपि* न जानन्ति महिमानन्तु यद्वरः ।
 अत्यासन्नश्च† भक्तानां तं वन्दे भक्तिसङ्गिनम् ॥ २६ ।
 देवो यस्त्यक्तसङ्गानां शान्तानां कद्वर्णार्णवः ।
 करोति श्याम्नः सङ्गं तं वन्दे सङ्गवर्जितम् ॥ २७ ।
 यन्नैश्वरं यन्नभुजं यन्नकर्म्मसु निष्ठितम् ।
 नमामि यन्नफलदं यन्नकर्म्मप्रबोधकम्‡ ॥ २८ ।
 अजामिखोऽपि पापात्मा यन्नामीश्वरशोभृतः§ ।
 प्राप्तवाग्परमं धाम तं वन्दे लोकसाक्षिणम्¶ ॥ २९ ।
 हरिरूपी महादेवः शिवरूपी जनार्दनः ।
 इति लोकस्य ते नाथ नताऽस्मि जगतां गुरुम्॥ ॥ ३० ॥
 ब्रह्माद्या अपि ये देवा यन्नायापाशयन्विताः ।
 न जानन्ति परं भावं तं वन्दे सर्वनायकम् ॥ ३१ ॥
 हृत्पद्मनिलयोऽज्ञाना**हूरस्य इव†† भाति यः ।
 प्रमाथाऽतीतसङ्गावं तं वन्दे ज्ञानसाक्षिणम् ॥ ३२ ॥
 यन्मुखाद्ब्राह्मणो जातो बाहुभ्यां क्षत्रियोऽजनि ।

* श्रुतयोऽपि इति (क), (घ) ।

† अत्यासन्नश्च इति (क), अत्यासन्नश्च इति (घ), (ङ) ।

‡ (क) प्रसक्तं शोकसौतल्यपूर्णाहं नास्ति । यन्नकर्म्मविभीषकमिति (ङ) ।

§ यन्नामीश्वरशोभृतः इति (घ) ।

¶ सङ्गवर्जितमिति (ग) ।

॥ तं नताऽस्मि जगद्गुरुमिति (क), (ग) ।

** हृत्पद्मनिलयो ज्ञानमिति (ग) ।

†† इति इति (घ) ।

तथैव चोक्तो वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायत* ॥ ३३ ॥
मनसश्चन्द्रमा जातो जातः सूर्यश्च चक्षुषः ।
सुखादिन्द्रश्च त्र्योत्राहायुरजायत† ॥ ३४ ॥
ऋग्यजुःसामरूपाय सप्तस्वरगतात्मने‡ ।
षडङ्गरूपिणे तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ३५ ॥
त्वमिन्द्रः परमः सोमस्वमीशानस्वमन्तकः ॥ ३६ ॥
त्वमग्निर्वरुणश्चैव निर्ऋतिस्त्वं दिवाकरः ॥ ३६ ॥
देवाश्च स्थावराश्चैव पिशाचाश्चैव राक्षसाः ।
गिरयः सिद्धगन्धर्व्वास्तथा भूमिश्च सागराः ॥ ३७ ॥
त्वमेव जगतामीशो यन्माम्नास्ति परात्परः॥ ।
यद्गुपमस्त्रिलं देव तस्मान्नित्यं नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥
अनाथनाथ सर्वज्ञ** भूतादिर्वेदविग्रहः†† ।
रक्षोभिर्बाधितान् पुत्रान्मम चाहि जनार्दन ॥ ३९ ॥
इति सुत्वा देवधात्री देवं नत्वा पुनः पुनः ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा हर्षाञ्जुचालितस्तनी ॥ ४० ॥

* चक्षुष्यायत इति (क), व्यजायत इति (ग), अजायत इति (ङ) ।

† सुखादिन्द्रश्च वज्रश्च इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्राचाहायुरजायत इति (क), (ङ), प्राचेभ्यः इति साधु ।

§ सप्तस्वर्गात्मने नम इति (क) ।

¶ एतदर्थं (ग) पुस्तके नास्ति ।

॥ त्वत्तो नास्ति परात्परः इति (ग) ।

** अनाथानाश्च सर्वज्ञ इति (क) ।

†† देवविग्रह इति (घ) ।

अदितिर्वाच ।

अनुग्रहोऽस्ति देवेश यदि सर्वादिक्कारव ।
 अकण्ठकां त्रियं देहि मक्षुतानां दिवोकसाम् ॥ ४१ ।
 अन्तर्यामिन्नगद्रूप सर्व्वं परमेस्वर ।
 अघ्नान्तं किं त्वया देव किं मां मोहयसि प्रभो ॥ ४२ ॥
 तथापि तव वक्ष्यामि यन्मे मनसि रोचते ।
 वृथापुत्राऽस्मि देवेश रक्षोभिः परिपीडिता ॥ ४३ ।
 ताव हिंसितुमिच्छामि मक्षुता दितिजा यतः* ।
 तानहत्वा त्रियं देहि मक्षुतायेति‡ ‡ चामवीत् ॥ ४४ ।
 इत्युक्तो देवदेवेशः पुनः प्रीतिसुपागतः ।
 उवाच हर्षयग्साध्वीं समास्त्रिङ्ग महीक्षवात्§ ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽस्मि देवि भद्रन्ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 यतः॥ सपत्नीपुत्रेषु अपि वाक्स्यशास्त्रिणी ॥ ४६ ।
 त्वया तु यत्कृतं स्तोत्रं पठन्ति भुवि ये नराः॥ ।
 तेषां पुत्रा धनं सम्पन्नं ह्यीयन्ते कदाचन ॥ ४७ ॥

-
- * (ख) पुत्रान्मे प्रवसतो वाचत्वारिंशच्छ्रीका न सन्ति ।
 † दितिजादयः इति (क), दितिजातयः इति (ग), (ङ) ।
 ‡ मक्षुतायेतीति (ख), तत्राज्जाह्नोकादनन्तरं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।
 § महीक्षवामिति (ख), (ङ) ।
 ¶ यथा इति (ग) ।
 ॥ मानवाः इति (क), (ग) । पठिष्यन्ति च मानवा इति (ख) ।

आत्मजे वाऽन्यपुत्रे वा यः समत्वेन वर्त्तते ।

न तस्य पुत्रशोकः स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥ ४८ ।

अदितिरुवाच ।

नाहं वोढुं* क्षमा देव त्वामाद्यं पुरुषोत्तमम्† ।

ब्रह्माण्डकोटिसाहस्रं‡ रोम्णि रोम्णि तवाऽव्ययः§ ॥ ४९ ।

यस्य भावं न जानन्ति श्रुतयः सर्वदेवताः ।

तमहं देवदेवेशं धारयामि कथं प्रभो ॥ ५० ।

अणोरणीयांसमजं परात्परतरं विभुम्§ ।

धारयामि कथं देव त्वामहं पुरुषोत्तमम्¶ ॥ ५१ ।

महापातकयुक्तोऽपि यन्नामस्मृतिमात्रतः॥ ।

प्रयाति मुक्तिं देवेश तं कथं धारयाम्यहम् ॥ ५२ ।

सूत उवाच ।

तयोक्तं वचनं श्रुत्वा देवदेवो जनार्दनः ।

दत्त्वाऽभयं देवमातुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ।

सत्यमुक्तं महाभागे त्वया नास्त्यत्र संशयः ।

* चीदुभिति (ग) ।

† पुरुषं प्रभुमिति (ग) ।

‡ तवाऽव्यय इति (क) । एतदहं (ख), (ग) पुलकयोः एवं पठितं “ब्रह्माण्डकोटि-
साहस्रं रोम्णि रोम्णि तवाऽव्यय ।”

§ प्रभुमिति (क), (घ) ।

¶ पुरुषोत्तम इति (क) । तत्र (५०) श्लोको नास्ति ।

॥ यन्नामोच्चारमात्रत इति (क) ।

तथापि तव वक्ष्यामि* गुह्यानुद्घातरं शुभे ॥ ५४ ॥
 रागद्वेषविहीना ये मङ्गला मत्परायणाः ।
 वहन्ति सततं ते मां गतासूया अदाश्रिकाः ॥ ५५ ॥
 परोपतापविमुखाः शिवार्चनपरायणाः ।
 मल्लघात्रवशासक्ता वहन्ति सततं हि माम् ॥ ५६ ॥
 पतिव्रताः पतिप्राणाः पतिभक्तिपरायणाः† ।
 वहन्ति सततं बाले स्त्रियोऽपि त्यक्तमन्त्राः ॥ ५७ ॥
 मातापित्रीश्च शुश्रूषुर्गुरुभक्तोऽतिथिमियः ।
 हितकृद्वाङ्मथानां यः स मां वहति सर्व्वदा ॥ ५८ ॥
 सल्लघात्रवशे सक्तो यतिशुश्रूषुरेव च‡ ।
 स्वाश्रमाचारनिरतः स मां वहति सर्व्वदा ॥ ५९ ॥
 पुण्यतीर्थरता नित्यं सल्लङ्घनिरताः सदा ।
 लोकानुग्रहशीलाश्च वहन्ति सततं हि माम्§ ॥ ६० ॥
 परोपकारनिरताः परद्रव्यपराङ्मुखाः ।
 नपुंसकाः परस्त्रीषु वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६१ ॥
 तुल्यसुपासनरताः सदा नामपरायणाः ।
 गोरक्षपराणां ये च वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६२ ॥

-
- * तथापि अत्र वक्ष्यामि इति (क), (ख), (ग) ।
 † पतिभक्तिसमन्विताः इति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ शुश्रूषुश्च इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।
 § एतच्छ्लोकपूर्वार्धे (ख) पुस्तके नास्ति ।
 ¶ गोरक्षरताः इति (घ), (ङ) ।

प्रतियहविहीना ये परार्धविमुखास्तथाः ।
 अन्नोदकप्रदातारो वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६३ ।
 त्वं हि देवि पतिप्राणा साध्वी भूतहिते[†] रता ।
 संप्राप्य पुत्रभावं ते नाशयाम्यरिसङ्कुलम् ॥ ६४ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशः अदितिं देवमातरम् ।
 दत्त्वा कण्ठगतां मालामभयञ्च तिरोदधेः‡ ॥ ६५ ।
 साऽपि तं तुष्टमनसा§ देवसूर्दक्षमण्डिनी ।
 प्रणम्य कमलाकान्तं पुनः स्वस्नानमन्वगात् ॥ ६६ ।
 ततो दितिर्दक्षसुताया प्रक्षिता लोकावन्दिता ।
 असूत समये पुत्रं सर्व्वलोकत्रियोज्ज्वलम् ॥ ६७ ।
 शङ्खचक्रधरं शान्तं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।
 सुधाकलसदध्यक्षकरं वामनसंज्ञितम् ॥ ६८ ।
 सहस्रादित्यसङ्काशं व्याकीर्षकभलेक्षणम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं पीताम्बरधरं हरिम् ।
 सुत्यं मुनिगणैर्युक्तं सर्व्वलोकैकनायकम् ॥ ६९ ।
 आविर्भूतं हरिं ज्ञात्वा कश्यपो हर्षसंभ्रमः ।
 प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ७० ।

• पराप्रविमुखाश्च वे इति (ख), (घ), (ङ) ।

† सर्व्वभूतहिते रता इति (ग) ।

‡ (ख) पुलाके एतज्जात् पूष्णे त्त उवाच इति पाठो वर्तते ।

§ सापि सन्तुष्टमनसा इति (क), (ग) ।

¶ देवमाता इति (क), प्रतीता इति (ङ) ।

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय

नमो नमस्तेऽखिलपालकाय* ।

नमो नमस्तेऽखिलनायकाय†

नमो नमो दैत्यविनाशनाय ॥ ७१ ॥

नमो ममो भक्तजनप्रियाय

नमो नमः सक्कनरञ्जिताय ।

नमो नमो दुर्जननाशकाय

नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय ॥ ७२ ॥

नमो नमः कारणवामनाय‡

नारायणायामितविक्रमाय ।

श्रीशार्ङ्गचक्राऽसिगदाधराय

नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ ७३ ॥

नमः पयोराशिनिवासनाय

नमोऽस्तु ते हृत्कमलासनाय ।

नमोऽस्तु सूर्याशुनिभप्रभाय

नमोनमः पुण्यकथागताय§ ॥ ७४ ॥

नमो नमोऽर्केन्दुविलोचनाय

* पादनाय इति (ग) । पाखनाय इति (ङ) ।

† चमरनायकाय इति (ख) ।

‡ कारणकारणाय इति (क) ।

§ पुण्यकथागताय इति (क) ।

नमोऽस्तु ते यज्ञफलप्रदाय ।
 नमोऽस्तु यज्ञाङ्गविराजिताय
 नमोऽस्तु ते सख्यनवस्रभाय ॥ ७५ ।
 नमो नमः कारणकारणाय*
 नमोऽस्तु शब्दादिविवर्जिताय† ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसुखप्रदाय
 नमो नमो भक्तमनोगताय ॥ ७६ ।
 नमोऽस्तु तस्मै‡ भ्रमनाशनाय
 नमोऽस्तु ते मन्दरधारणाय ।
 नमोऽस्तु ते यज्ञवराहमान्ने
 नमो हिरण्वाख्यविदारणाय ॥ ७७ ।
 नमोऽस्तु ते वामनरूपभाजे
 नमोऽस्तु ते चक्रकुलान्तकाय ।
 नमोऽस्तु ते रावणमर्हकाय§
 नमोऽस्तु ते नन्दसुताग्रजाय ॥ ७८ ।

नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते सुखदायिने ।

स्मृतार्त्तिनाशिने तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ७९ ।

-
- * कारणवामनाय इति (क), (ङ) ।
 † सखादिविवर्जिताय इति (ख) ।
 ‡ नमो नमस्ते भ्रमनाशकाय इति (ग) ।
 § रावणमर्हनाय इति (ङ) ।

य इदं वामनस्तीर्णं त्रिसन्ध्यं* पठते नरः ।
 बलारोग्यार्थसन्तानैर्गःस्तस्य नित्योत्सवो भवेत् ॥ ८०
 इति सूतः स देवेशो वामनो लोकपावनः‡ ।
 उवाच प्रहसन्तुष्टिं वर्हयन् कश्यपस्य सः ॥ ८१ ।

श्रीभगवानुवाच ।

तात तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितः‡ ।
 अचिरात्साधयिष्यामि अखिलं त्वन्ननोरथमृणा ॥ ८२ ।
 अहं जन्मद्वयेऽप्येवं युवयोः पुत्रतां गतः ।
 भाविजन्मन्यपि तथा साधयाम्युत्तमं सुखम् ॥ ८३ ।
 अत्रान्तरे बलिर्देव्यो दीर्घसत्रं महामखम् ।
 आरिभे गुह्येण युक्तः काव्येन च मुनीश्वरैः ॥ ८४ ।
 तस्मिन्मखे** समाहृतो विष्णुर्लक्ष्मीसमन्वितः ।
 हविःस्वीकरणार्थाय ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः । ८५ ।
 प्रवृत्तैश्चर्य्यदैत्यस्य वर्त्तमाने महाक्रतौ ।

* त्रिसन्ध्यासु पठेन्नरः इति (क), (ख), (घ) । त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः इति (ङ) ।

† धनारोग्यार्थसन्तानैरिति (ख) ।

‡ लोकपावनः इति (ग), (घ) ।

§ भविष्यति सुरार्चितः इति (ग) । अहं तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितम् इति (ख) ।

¶ सम्युक्तं त्वन्ननोरथमिति (न) ।

॥ भविष्याम्युत्तमं सुखमिति (क) । भावयाम्युत्तमं सुखमिति (ङ) । अतः परं (ख) पुत्रकं सूत उवाच इति पाठोऽस्ति ।

** यज्ञे इति (ग) ।

वामनाख्यो महाविष्णुराजगाम बलेर्भ्रंखम् ॥ ८६ ।

स्मितेन मोहयन्तीकं वामनो भक्तवत्सलः ।

बलेः प्रत्यक्षतां गत्वा हविर्भोक्तुमुपाययौ ॥ ८७ ।

दुर्वृत्तो वा सुहृत्तो वा जङ्घी* वा पण्डितोऽपि वा ।

भक्तियुक्तो भवेत्तस्य सदा सन्निहितो हरिः ॥ ८८ ।

आयान्तं† वामनं दृष्ट्वा ऋषयो ज्ञानचक्षुषः ।

प्रात्वा नारायणं देवमुद्ययुर्ब्रह्मावादिनः‡ ॥ ८९ ।

एतज्प्रात्वा दैत्यगुरुरेकान्ते बलिमब्रवीत् ।

खसारमविचार्यैव§ खलाः कार्य्याणि कुर्वन्ते ॥ ९० ।

भार्गव उवाच ।

भो भो दैत्यपते सौम्य अपहृत्तुं तव त्रियम् ।

विष्णुर्वामनरूपेण अदितेः पुत्रतां गतः ॥ ९१ ।

तवाध्वरं समायाति त्वया तस्मात्सुरेश्वर ।

न किञ्चिदपि दातव्यं मन्मतं॥ शृणु पण्डित ॥ ९२ ।

आत्मबुद्धिः शुभकरी गुरुबुद्धिर्विशेषतः ।

परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयङ्करी ॥ ९३ ।

शत्रूणां हितकाम्यस्तु स हन्तव्यो विशेषतः ।

* जङ्घी वा इति (ख) ।

† आयातमिति (क), (ङ) ।

‡ गुरुबुर्ब्रह्मादिन इति (क) । सुसुबुर्ब्रह्मादिन इति (ङ) ।

§ सारं बलं विचार्यैव इति (ङ) ।

॥ मन्मतमिति (घ) ।

सहाये नाशमायाते किं कार्यं साध्यते वद ॥ ८४ ।

वलिरुवाच ।

एवं गुरो न वक्तव्यं धर्ममार्गविरोधकम्* ।

यद्यादत्ते स्वयं विष्णुः किमस्मादधिकं परम्† ॥ ८५ ।

कुर्वन्ति विदुषो यन्नान्विष्णुप्रीणनकारणम्‡ ।

स चेन्नाचाह्निभुञ्जीत इतः§ कोऽप्यधिको भुवि ॥ ८६ ।

दरिद्रेषाऽपि यत्किञ्चिद्विष्णवे दीयते गुरो ।

तदेव परमं दानं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ८७ ।

स्मृतोऽपि परया भक्त्या पुनाति पुरुषोत्तमः ।

येन केनाप्यर्चितसु ददाति परमां गतिम् ॥ ८८ ।

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः । ८९ ।

जिह्वाये वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितः॥ १०० ।

गोविन्देति सदा ध्यायेद्यसु रागादिवर्जितः ।

स याति विष्णुभवनमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १०१ ।

* वितेधतः इति (ख), (ग) ।

† अधिकं फलमिति (ख) ।

‡ कारणम् इति (ख) ।

§ साचाह्निभुञ्जेदत इति (ग), (घ) । भुञ्जेदार्थं भुञ्जीत इति साधु । अग्निभुञ्जेदत
कीञ्चधिकीभुवि इति (ङ) सचेत्साचाह्निभुञ्जीत इतः कोऽप्यधिको भुवोति (ख) ।

॥ पुनरावृत्तिदुर्लभमिति (घ) ।

अग्नी वा ब्राह्मणे वाऽपि ह्यते* यद्विर्गुरो ।
 हरिबुध्या महाभाग तेन विष्णुः प्रसीदति ॥ १०२ ।
 अहन्तु हरितुष्टार्थं करोम्यध्वरसुत्तमम् ।
 स्वयमायाति चेद्विष्णुः कृतार्थोऽस्मि न संशयः† ॥ १०३ ।
 एवं वदति दैत्येन्द्रे विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
 प्रविवेशाध्वरगृहं हुतवह्निमनोरमम् ॥ १०४ ।

सूत उवाच ।

विष्णवेऽस्मै जगद्दाने दत्त्वाऽर्घ्यं विधिवद्वलिः ।
 रोमाञ्चिततनुर्भूत्वा हर्षान्मुनयनोऽब्रवीत् ॥ १०५ ।
 बलिरुवाच ।‡

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलो मखः ।
 जीवनं सफलं मेऽद्य कृतार्थोऽस्मि न संशयः ॥ १०६ ।
 अमीघाऽमृतदृष्टिर्मे समायाताऽतिदुर्लभा ।
 त्वदागमनमात्रेण अनायासी महोत्सवः ॥ १०७ ।
 एते च ऋषयः सर्वे कृतार्था नात्र संशयः ।
 यैः पूर्वं यत्तपस्तप्तं तदद्य सफलं प्रभो ॥ १०८ ।
 कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।
 तस्मात्सुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥ १०९ ।

* चिद्यते इति (ग) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

‡ एषपाठः (ग), (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

त्वदान्नया त्वन्नियोगं* साधयामीति मे मनः ।
 इत्युक्त्वाहसमायुक्तं समान्नापय मां विभो† ॥ ११० ॥
 इत्युक्ते दीक्षिते तस्मिन् प्रहसन्वामनाऽऽज्जीवत् ।
 देहि मे तपसि स्यातुं भूमिं क्षिपदसम्पिताम्‡ ॥ १११ ॥
 एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह राज्यं याचितवान्हि ।
 ग्रामं वा नगरं वाऽपि धनं वा किं कृतस्त्वया§ ॥ ११२ ॥
 तन्निश्चय्य बलिं प्राह विष्णुः कपटवेशधृक्त्वा ।
 आसन्नभ्रष्टराज्यस्य वैराग्यं जनयन्निव॥ ॥ ११३ ॥
 शृणु दैत्येन्द्र वक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।
 सर्वसङ्गविहीनानां किमर्थैः साध्यते वद ॥ ११४ ॥
 अहन्तु सर्वभूतानामन्तर्यामीति भावय** ।
 मयि सर्वमिदं दैत्य किमन्यैः साध्यते धनैः ॥ ११५ ॥
 रागद्वेषविहीनानां शान्तानां त्यक्तमायिनाम्†† ॥

* वदान्नायं वन्नियोगमिति (क) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

‡ संयुतामिति (क) ।

§ धनं वापि कृतस्त्वया इति (क) । आन्वतिकश्चित्तु त्वया इति (ख) । अत्रातः परं सूत उवाच इति पाठोऽस्ति ।

¶ वेवङ्गदिति (न) ।

॥ (ख) पुस्तके एतन्नादननरं श्रीभगवानुवाच इति पाठो वर्तते । तत्र (११४) श्लोकस्य पूर्वार्धे नास्ति ।

** भावयेदिति (न) ।

†† इतन्मायिनामिति (न) । एव श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति ।

नित्यानन्दस्वरूपाणां किमन्यैः साध्यते धनैः ॥ ११६ ।
 आत्मवत्सर्व्वभूतानि पश्यतां शान्तचेतसाम् ।
 अभिन्नमात्मनः सर्व्वं को दाता दीयते च किम् ॥ ११७ ।
 पृथ्वीयं क्षत्रियवशा इति शास्त्रेषु निश्चितम्* ।
 तदाश्रया स्थिताः सर्व्वे लभन्ते परमं सुखम् ॥ ११८ ।
 दातव्यो मुनिभिश्चाऽपि षष्ठांशो भूभुजे बले ।
 महीयं ब्राह्मणानाम्नु दातव्यो सर्व्वयत्नतः ॥ ११९ ।
 भूमिदानस्य माहात्म्यं शृणु त्वं† गदतो मम ।
 न कोऽपि गदितुं शक्नोतीति श्रुत्वा लोकेऽस्मिन्दैत्यसत्तम ॥ १२० ।
 भूमिदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 परं निर्वाणमाप्नोति भूमिदानान्न संशयः ॥ १२१ ।
 स्वल्पामपि महीं दत्त्वा श्रोत्रियायाहितात्मये ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२२ ।
 भूमिदः सर्व्वदः प्रीक्षो भूमिदो मोक्षभागभवेत् ।
 भूमिदानम् तज्ज्ञेयं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ १२३ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
 दशहस्तां महीं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२४ ।
 सत्यान्ने भूमिदाता यः सर्व्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदस्य समो नान्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते‡ ॥ १२५ ।

* गीयते इति (ख) ।

† शृणुष्विति (ख), (ग) । शृणुष्व इति (ख) ।

‡ भूमिदानसमं नान्यस्त्रिषु लोकेषु वर्त्तते इति (घ) ।

द्विजस्य वृत्तिहीनस्य यः प्रदद्यान्मर्ही* बले ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहं वर्षशतैरपि ॥ १२६ ।
 सक्तस्य देवपूजासु वृत्तिहीनस्य भूमिपत्† ।
 स्वल्पामपि मर्ही दद्यात्स विष्णुर्नात्र संशयः‡ ॥ १२७ ।
 वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।
 अल्पामपि मर्ही दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२८ ।
 सक्तस्य देवपूजासु विप्रस्यादृक्किकां महीम् ।
 दत्त्वा भवति गङ्गायां चिरान्नस्नानजं फलम् ॥ १२९ ।
 विप्रस्य वृत्तिहीनस्य सदाचाररतस्य च ।
 द्वाण्डिकां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलं लभते शृणु ॥ १३० ।
 गङ्गातीरेऽश्वमेधानां शतानि विधिवन्नरः ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति तदाप्नोति महत्फलम् ॥ १३१ ।
 ददाति खारिकां भूमिं दरिद्राय द्विजातये ।
 तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि वदतस्तन्निशामय ॥ १३२ ।
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 विधाय जाह्नवीतीरे यत्फलं लभते ध्रुवम् ॥ १३३ ।
 भूमिदानं महादानमतिदानं प्रकीर्तितम् ।
 सर्व्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ १३४ ।

* यच्च दद्यान्मर्ही बले इति (ख) ।

† सक्तस्य देवपूजार्थमिति (क) । दैत्यप इति (ग), (ङ) । सर्व्वदा इति (ख) ।

‡ (क) पुस्तके चतः परं "इन्द्रमीधूमतुलसीपूगडचादिसंयुता । पृथ्वी प्रदीयते
 वेन स विष्णुर्नात्र संशयः ।" इत्यधिकः श्लोकी वर्णते ।

इतिहासमिमं वक्ष्यामि* शृणु दैत्यकुलेश्वर ।
 यच्छ्रुत्वा अहया युक्तो भूमिदानफलं लभेत् ॥ १३५ ।
 आसीत्पुरा द्विजवरो ब्रह्मकल्पो† महासुनिः ।
 दरिद्रो वृत्तिहीनश्च नाम्ना भद्रमतिर्वले ॥ १३६ ।
 श्रुतानि सर्वशास्त्राणि‡ तेन वेदविदा बले ।
 श्रुतानि च पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ १३७ ।
 अभवंस्तस्य घट् पद्मः श्रुता सिन्धुर्यशोवती ।
 कामिनी मानिनी चैव शोभा चैव प्रकीर्तिता ॥ १३८ ।
 तासु पद्मीषु तस्यासंखत्वारिंशच्छतत्रयम्§ ।
 पुत्राणामसुरश्रेष्ठ सर्वे नित्यं बुभुक्षिताः ॥ १३९ ।
 अकिञ्चनो भद्रमतिः क्षुधार्त्तानाम्भजान् प्रियान् ।
 पश्यन् स्वयं क्षुधार्त्तश्च विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १४० ।
 धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ।
 धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ १४१ ।
 धिग्जन्म धर्मरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम्॥ ।
 धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म याञ्जया रतम् ॥ १४२ ।

* अहं वक्ष्ये इति (घ) ।

† ब्रह्मकल्पे इति (घ) ।

‡ सर्वशास्त्राण्यधीतानि इति (ख) ।

§ शतत्रयमिति (ग) ।

॥ धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितमिति (ग) ।

धिग्जन्म बन्धुरहितं धिग्जन्म ख्यातिवर्जितम्* ।
 नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जन्मैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४३ ॥
 अहो गुणाः सौम्यता च विद्वत्ता जन्म सत्कुले ।
 दारिद्र्याम्बुधिमग्नस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ १४४ ॥
 प्रियाः पुत्राश्च पीत्राश्च वाश्ववा भ्रातरस्तथा ।
 शिष्याश्च सर्वे मनुजास्त्यजन्त्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४५ ॥
 चाण्डालो वा द्विजो वाऽपि भाग्यवानेव पूज्यते ।
 दरिद्रः पुरुषो लोके श्रवणलोकनिन्दितः† ॥ १४६ ॥
 अहो सम्पत्समायुक्तो निष्ठुरो वाऽप्यनिष्ठुरः ।
 गुणहीनोऽपि गुणवान्मूर्खो वाऽपि स पण्डितः ॥ १४७ ॥
 निष्ठुरो वा गुणी वाऽपि धर्महीनोऽपि वा नरः ।
 ऐश्वर्यगुणयुक्तश्चेत्पूज्य एव न संशयः ॥ १४८ ॥
 अहो दरिद्रता दुःखं तत्राऽप्याशाऽतिदुःखदा ।
 आशाभिभूताः पुरुषाः दुःखमनुवते स्वयम् ॥ १४९ ॥
 आशाया दासवहासाः सर्वलोकस्य चैव हि ।
 मानं हि महतां लोके धनमक्षयसुच्यते‡ ॥ १५० ॥

* (क) पुस्तके (१४१) (१४२) श्लोकी न सः । धिग्जन्म सुखवर्जितमिति (ग) ।

(क) पुस्तके एतदर्थं नास्ति । (ख) पुस्तके (१४१), (१४२), (१४३) श्लोकत्रयं नास्ति ।

† सर्वेचैव हि निन्द्यते इति (ख) ।

‡ (ख), (ग) पुस्तकवीरितसाप्तीकान् पूर्वमाख्यं दृश्यते—

“आत्रा दासा येषां (न ?) ते दासाः सक्तस्योक्तस्य ।

आत्रा दासा येषां तेषां दासायते लोकः ॥”

(ख) पुस्तके परश्लोकस्य पूर्वार्धं नास्ति ।

तदेवाशाख्यरिपुणा प्रनष्टाहो दरिद्रता* ।
 सर्वशास्त्रार्थवेत्तापि दरिद्रो भाति मूर्खवत् ॥ १५१ ।
 अकिञ्चनमहारोगग्रस्तानां को विमोचकः† ।
 अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखं दरिद्रता ।
 तत्राऽपि‡ पुत्रदाराणां बाहुल्यमतिदुःखदम् ॥ १५२ ।
 एवमुक्त्वा भद्रमतिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः§ ।
 अल्पैश्चर्य्यपदं धर्म्य मनसाऽचिन्तयत्तदा ॥ १५३ ।
 भूमिदानं विनिश्चित्य सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 प्रावकां॥ परमं धर्म्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५४ ।
 दानानामुत्तमं दानं भूदानं परिकीर्तितम् ।
 यहृत्वा समवाप्नोति यद्यदिष्टतमं नरः ॥ १५५ ।
 इति निश्चित्य मतिमान्धीरो भद्रमतिर्बले ।
 कौशाब्धीनाम नगरीं कलत्रसहितो ययौ ॥ १५६ ।
 सुवीर्यं नाम विप्रेन्द्रं सर्वैश्चर्य्यसमन्वितम् ।
 गत्वा याचितवान् भूमिं पञ्चहस्तायतां बले ॥ १५७ ।
 सुवीरो धर्मनिरतस्तं निरीक्ष्य कुटुम्बिनम् ।

-
- * सा प्रनष्टा दरिद्रता इति (क) । रिपुणाहोप्रनष्टा दरिद्रता इति (ग), (ङ) ।
 † महामोहयज्ञानामिति (क), (ङ) । महामोहयज्ञानामिति (ख) ।
 ‡ तथापि इति (ग) । एतदर्थं (ङ) पुस्तके नास्ति ।
 § सर्वशास्त्रपरायण इति (ख) । एतस्मात् पूर्वं सत् उवाच इति पाठो वर्तते ।
 सशशास्त्रार्थपारगः इति (घ), (ङ) ।
 ¶ वायवं इति (क), (ग) ।

मनसा प्रीतिमापन्नः समभ्यर्च्यैरनमन्नवीत्* ॥ १५८ ।
 कृतार्थोऽस्मि भद्रमते सफलं मम जन्म च ।
 मत्कुलं चाऽनघं जातमनुयाह्योऽस्मि ते यतः† ॥ १५९ ।
 इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य सुघोषो धर्मतत्परः ।
 पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ददौ तस्मै महामतिः ॥ १६० ।
 पृथिवी वैष्णवी पुण्या, पृथिवी विष्णुपालिता ।
 पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ १६१ ।
 मन्त्रेणानेन दैत्येन्द्र सुघोषस्तं द्विजेश्वरम्‡ ॥
 विष्णुबुध्ना समभ्यर्च्य तावतीं पृथिवीं ददौ§ ॥ १६२ ।
 सोऽपि भद्रमतिर्विप्रोऽपि धीमांस्तां याचितां सुवम्॥ ।
 दत्तवान्हृदिभक्त्याय श्रीत्रियाय कुटुम्बिने ॥ १६३ ।
 सुघोषो भूमिदानेन कोटिवंशसमन्वितः ।
 प्रपेदे विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १६४ ।
 बले भद्रमतिश्चाऽपि यतः प्रार्थितवान् त्रियम्** ।
 स्थितवान्विष्णुभवने सकुटुम्बो युगायुतम् ॥ १६५ ।

* समभ्यर्च्यैरनमन्नवीदिति (ख) ।

† मनुयाह्योऽस्मि ते वर इति (ख) । तत्र पञ्चाङ्गीकादनन्तरं श्रीकृष्ण उवाच इति पाठोऽस्ति ।

‡ द्विजेश्वरमिति (ख) ।

§ भारतो पृथिवीं ददौ इति (क), (घ) ।

¶ भद्रमतिर्धौर इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ मन्त्रीमिति (ख) ।

** बले भद्रमतिस्त्वेवं कृत्वा प्रापितवान् त्रियमिति (क) ।

ततस्तु ब्रह्मसद्मे स्थित्वा युगशतायुतम्* ।
 ऐन्द्रं पदं समान्त्रित्य स्थितवाग्कल्पपञ्चसु† ॥ १६६ ।
 ततो भुवं समासाद्य सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 जातिस्मरो महाभागो बुभुजे भोगमुत्तमम् ॥ १६७ ।
 ततो भद्रमतिर्देव्य निष्कामी विष्णुतत्परः ।
 पृथिवीं वृत्तिहीनानां ब्राह्मणानां प्रदत्तवान्‡ ॥ १६८ ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मादत्तैश्वर्यमनुत्तमम् ।
 कोटिवंशसमेतस्य ददौ मोक्षमनुत्तमम्§ ॥ १६९ ॥
 तस्माद्देव्यपते मङ्गं सर्वधर्मपरायणम् ।
 तपश्चरित्थे मोक्षाय देहि मे त्रिपदां महीम् ॥ १७० ॥
 विरोचनस्ततो हृष्टः कलसं जलपूरितम् ।
 प्राददे पृथिवीं दातुं वञ्चितोऽग्नौ भार्गवस्य सः ॥ १७१ ॥

* युगशतं बले इति (क) ।

† (ख) पुस्तकेऽस्य श्लोकस्य पूर्वार्धे नास्ति, कल्पपञ्चकमिति (न) ।

‡ (ख) पुस्तके (१६८) श्लोकीनास्ति, च च ततो भद्रमतिर्देव्यमिच्छेप इति पाठः ।
 एतच्चरचदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । तत्र केवलं श्लोकार्धे विद्यते, तदप्यन्वविधं यथा—कोटि-
 वंशसमेतस्य ददौ मोक्षमनुत्तमम् । हीनहनीनां ब्राह्मणानामिति (ङ) ।

§ (ग) पुस्तके श्लोकस्य परार्धे नास्ति, पूर्वार्धे च अदत्तैश्वर्यमिति पाठोऽस्ति ।
 (घ) पुस्तके (१६९) श्लोकीनास्ति, अस्य च पूर्वार्धे नास्ति, (ङ) पुस्तके पूर्वार्धे तस्य विष्णुः
 प्रसन्नात्मा मद्देव्यमनुत्तममिति पाठो वर्तते ।

॥ (ख) पुस्तके (१७१) श्लोकात्पूर्वं सूत उवाच इति पाठो वर्तते । बहुषु
 पुस्तकेषु वर्तते भार्गवस्य स इति पाठो वर्तते, (ख) (ङ) पुस्तकेऽग्नौ वर्तते वामनस्य
 सः इति पाठोऽस्ति ।

विष्णुः सर्वगतो ज्ञात्वा जलाधारविरोधिनम् ।
 काव्यं हस्तस्य दर्भायं तद्द्वारे सन्नवेश्यत् ॥ १७२ ॥
 दर्भायोऽभूत्सहायस्त्रं रविकोटिसमप्रभम् ।
 अमोघं ब्राह्ममत्युषं काव्याच्चियासलीलुपम् ॥ १७३ ॥
 शशापः भार्गवः शूराः नसुरानेकचक्षुषा ।
 पश्येति व्यादिदेशैव दर्भायं शस्त्रसन्निभम् ॥ १७४ ॥
 बलिर्ददौ महाविष्णोर्महीं त्रिपदसन्निताम् ।
 ववृषे सोऽपि विष्वात्मा आब्रह्मभवनं तदा ॥ १७५ ॥
 अमिमितः महीं द्वाभ्यां पद्भ्यां विद्यतनुर्हरिः ॥
 आब्रह्माण्डकटाहान्तं पदान्येनामितप्रभः ॥ १७६ ॥
 पादाङ्गुष्ठायनिर्भिक्षो ब्रह्माण्डो विभिदे द्विधा ।
 तद्वारा वाङ्मसलिलं बहुधारं समागतम् ॥ १७७ ॥
 धीतविष्णुपदं तोयं निर्मलं लोकपावनम् ।
 अजाण्डवाङ्मसलिलं धारारूपमवर्त्तत ॥ १७८ ॥
 तज्जलं पावनं श्रेष्ठं ब्रह्मादीन् पावयन् सुरान् ।
 संसेवितं सप्तर्षिभिः पतितं मेरुमूर्धनि ॥ १७९ ॥

* ब्रह्मान इति (घ), (च) ।

† सुरानिति (घ), (ग) ।

‡ अमीमित इति (घ), (ग) ।

§ विद्यतनुरिति (घ) ।

¶ पदं निर्मलमितप्रभ इति (ग) ।

॥ (घ) पुस्तके श्रीकलैवस्य स्थाने केषुचं श्रीकार्दमसि, तथा धीतविष्णुपदं तीर्थं धारारूपमवर्त्तत इति ।

इति दृष्टान्तं कर्मं ब्रह्माद्या देवतागणाः ।
ऋषयो मनवश्चैव असुवन् हर्षसंयुताः* ॥ १८० ॥

ब्रह्माद्या ऊचुः ।

नमः परेशाय परात्मरूपिणे†

परात्पराय पररूपधारिणे ।

ब्रह्मात्मने ब्रह्मरतात्मबुद्धये‡

नमोऽस्तु ते व्याहृतकर्मशास्त्रिणे ॥ १८१ ॥

परेश परमानन्द परमात्मन् परात्पर ।

सनातन जगन्नाथ§ प्रमाणातीत ते नमः ॥ १८२ ॥

विश्वतश्चक्षुषे तुभ्यं विश्वतोबाह्वे नमः ।

विश्वतः शिरसे तुभ्यं विश्वतोगतये नमः॥ १८३ ॥

एवं स्तुतो महाविष्णुर्ब्रह्मादीनां दिवोकसाम् ।

दत्त्वा स्वस्वपदन्तेषां प्रहसन्नभयं ददौ ॥ १८४ ॥

विरोचनात्मजं दैत्यं बन्धयामास माधवः ।

ददौ रसातलं तस्मै॥ निवासं भोगसंयुतम् ॥ १८५ ॥

* मनवश्चैव असुवन् हर्षसंयुताः इति (क), (घ), (ङ) ।

† बहुषु पुंसोषु परमात्मरूपिणे इति पाठो वसते । (घ) पुंसोषु परात्मरूपिणे
(पर-रूपिणे ?) इति पाठः ।

‡ ब्रह्मविद्यबुद्धये इति (ख), ब्रह्मभवात्मबुद्धये इति (ङ) ।

§ जगन्नाथे इति (क), (ख), (ङ) ।

॥ (घ) पुंसोषु शोकस्यैतस्य स्थाने केवलं चरन्त्ययमस्ति, यथा विश्वतश्चक्षुषे तुभ्यं
विश्वतोगतये नमः इति । विश्वभोगभुवे नम इति (ख) ।

॥ तस्य इति (क), (ख), (ग) ।

ऋषय ऊचुः ।

रसातले महाविष्णुर्विरोचनसुतस्य वै ।

किं भोज्यं कल्पयामास चोरे सर्पभयाकुले ॥ १८६ ।

सूत उवाच ।

अमन्वितो हविर्यसु ह्ययते जातवेदसि ।

अपात्रे दीयते यच्च तद्दोरं भोगसाधनम्* ॥ १८७ ।

हुतं हविरशुचिना दत्तञ्च कर्म यत्कृतम्† ।

तत्सर्व्वं तत्र भोगार्थमधःपातफलप्रदम् ॥ १८८ ।

एवं रसातलं विष्णुर्वलीन्द्राय प्रदत्तवान्‍‡ ।

राक्षसानाञ्च सर्व्वेषां सुराणां नाकसुत्तमम् ॥ १८९ ।

अर्थमानोऽमरगणैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।

गन्धर्व्वैर्गीयमानञ्च पुनर्वा मनतां गतः§ ॥ १९० ।

एतद्दृष्ट्वा महत्कर्म्म सुनयो ब्रह्मवादिनः ।

परस्परं स्मितसुखाः प्रणेषुः पुरुषोत्तमम् ॥ १९१ ।

सर्व्वभूतात्मको विष्णुर्वामनत्वसुपागतः ।

मोहयन्नखिलं लोकं प्रपेदे तपसे वनम् ॥ १९२ ।

एवंप्रभावा सा देवी गङ्गा विष्णुपद्मोद्भवा ।

* तत्सर्व्वं भोगसाधनमिति (क) ।

† हुतं दत्तञ्चाशुचिना अन्वयात् कर्म यत्कृतमिति (क) ।

‡ वलये वै प्रदत्तवान् इति (ख) ।

§ वामनतां यथौ इति (क) ।

यस्याः* अरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः† ॥ १८३ ।
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १८४ ।
 यः पठेद्विममध्यार्य‡ ऋणुयाद्वा समाहितः ।
 देवालये वालये वा सोऽश्वमेधसहस्रकृत् ॥ १८५ ।
 समाहितमना§ ये तु व्याख्यानं कुर्वन्ते नराः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्गङ्गाविष्णुप्रसादतः ॥ १८६ ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

दानानि कस्य देयानि दानकालश्च कीदृशः ।
 कश्च वा प्रतिगृह्णीयात्सूत नो वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

* तस्याः इति (क) ।

† सर्वपापैः प्रमुच्यते इति (ख) ।

‡ ध्यार्यस्तुवन्नमस्यं च इति (क) ।

§ समाहितमना इति चार्धं, समाहितमनस इति साधु । 'समाहितमना यद्यु
 व्याख्यानं कुरुते नरः, न तस्य' इति सर्वत्रैकवचने कृते तु न दीषः ।

सूत उवाच ।

सर्वेषामेव वर्षानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
 तस्य दानानि देयानि स तारयति पण्डितः ॥ २ ।
 ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्सर्व्वनाभीरवर्जितः ।
 न कदाचित्पञ्चविंशौ प्रतिग्रहपरौ स्मृती ॥ ३ ।
 दम्भस्य* पुत्रहीनस्य दम्भाचाररतस्य च ।
 वेदविहेषिणश्चैव दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ४ ।
 देवविहेषिणश्चैव द्विजविहेषिणस्तथा ।
 स्वकर्मत्वाग्निषाऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ५ ।
 परदाररतस्याऽपि परद्रव्यरतस्य च ।
 नक्षत्रपाठकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ६ ।
 असूयाविष्टमनसः कृतघ्नस्य च मायिनः ।
 अयान्ययाजकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ७ ।
 नित्यं याज्यापरस्याऽपि हिंसकस्य शठस्य च ।
 नामविक्रयिणश्चाऽपि वेदविक्रयिणस्तथाः ॥ ८ ।
 स्मृतिविक्रयिणश्चापि धर्मविक्रयिणस्तथाऽ ।

* बन्धस्य पुत्रहीनस्य इति (ख) । तत्र श्लोकस्यास्य परार्थे नास्ति ।

† (क) पुस्तके (५) (६) (७) चङ्किताः श्लोका न सन्ति । (न) पुस्तके 'दत्तं भवति निष्फलम्' एतच्चरुं तथा परश्लोकस्य प्रथमं चरुं नास्ति, तत्र चरुं हिंसकस्य शठस्य चेति चरुं वर्तते ।

‡ नामविक्रयिणश्चैव देवविक्रयिणस्तथा इति (क) ।

§ एतदर्थे (क) पुस्तके नास्ति ।

परोपतापशीलस्य दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ९ ।
 ये केचित्पापनिरता निन्दिताः सृजनैः सदा# ।
 न तेभ्यः प्रतिगृह्णीयान्न देयं वाऽपि किञ्चन ॥ १० ।
 सत्कर्म्मनिरतायैव श्रोत्रियायाह्विताम्नये ।
 वृत्तिहीनाय वै देयं दरिद्राय कुटुम्बिने ॥ ११ ।
 देवपूजासु सक्तस्य सत्कथाकथने तथा ।
 देयं प्रयत्नतो विप्रा दरिद्रस्य विशेषतः ॥ १२ ।

इति श्रीब्रह्मरदारदीये पुराणे द्वादशोऽध्यायः † ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथं विद्यातवाग्नूत महाभागी भगीरथः ।
 गङ्गायाः शुभमाहात्म्यं कथञ्चानीतवाग्पुरां ॥ १ ॥#

सूत उवाच ।

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिर्युष्माकं द्विजसत्तमाः ।

* सृजनैस्तथा इति (घ) ।

† (ख) पुराणे एषोऽध्यायी न सम्यग्वर्तते ।

* (ख) पुराणे श्रीकौण्डिन्यनेन पठितः— कथं विद्यातवान् सूत महाराजीभगीरथः,
 नदीनामुपनाह्वानाहात्म्यं कथञ्चन, कथं वानीतवाग्म्यां वैशोक्यानन्दवर्षिणीम् ।

यद्ब्रह्मामहिमासक्ताः प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ २ ।
 शृणुध्वमृषयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
 सनत्कुमारमुनये गीतं यत्पुण्यसाधनम् ॥ ३ ।
 यच्छ्रुत्वा* पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 ब्रह्माहा शुद्धिमाप्नोति इत्याह भगवान्मुनिः ॥ ४ ।
 कथमानीतवान्गङ्गां सागरियो भगीरथः ।
 केन प्रचोदिताऽप्यासीत्तत्सर्वं कथयामि वः ॥ ५ ।
 भगीरथो महाराजः सगरान्वयसम्भवः ।
 शशास पृथिवीमिनां सप्तद्वीपां ससागराम् ॥ ६ ।
 सर्वधर्मरतो† नित्यं सत्पन्नः सर्वधर्मवित् ।
 सत्यव्रतो महाभागो यायजूको विचक्षणः ॥ ७ ।
 कन्दर्पसदृशो रूपे सोमवप्रियदर्शनः ।
 प्रालेयाद्रिसमो धैर्यैः‡ स वै धर्मसमो नृपः§ ॥ ८ ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तः सर्वानन्दकरो नृपः ॥ ९ ।
 अतिधिप्राणको॥ नित्यं वासुदेवार्चने रतः ।

* तच्छ्रुत्वा इति (क) ।

† सर्वधर्मरतः इति (घ) ।

‡ प्रालेयाद्रिसमः धैर्यै इति (क), (घ) ।

§ सर्वधर्ममयी नृपः इति (क), धर्मो धर्मसमो नृप इति (ख), सर्वधर्मसमो नृपः इति (घ) ।

॥ अतिधिप्रियतरो नित्यं इति (क), (ख), (ग), पाठेऽत्राक्षराधिक्यम् ।

पराक्रमी गुणनिधिर्मैत्रः प्राणहिते रतः* ॥ १० ।

एवं बहुगुणनिधिं राजानन्तं भगीरथम् ।

धर्मराजो महाप्राज्ञः कदाचिद्द्रष्टुमागतः† ॥ ११ ।

समागतं धर्मराजमर्हणाभिर्भगीरथः ।

यथोचिताभिरुच्यम्य‡ ननाम क्षितिमण्डले ॥ १२ ।

क्षतातिथ्यक्रियं कालं क्षतासनपरिग्रहम् ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेन भगीरथः ॥ १३ ।

राजोवाच ।

क्षतार्थोऽस्मि महाभाग सर्व्वतस्वार्थकोविद्§ ।

उपकर्त्तुं समर्थोऽस्मि कथं देवस्य मानुषः ॥ १४ ।

इत्युक्तं सागरं वीरं प्रहसन्हादशात्मजः ।

क्षपया परयाविष्टो वाक्शमेतदुवाच ह ॥ १५ ।

काल उवाच ।

राजन्धर्मविदां श्रेष्ठ प्रसिद्धोऽसि॥ जगन्नये ।

विधि मां द्रष्टुमायातं** धर्मज्ञं त्वां नृपोत्तमम् ॥ १६ ।

* मित्राणाञ्च हिते रतः इति (ख) ।

† (ख) पुनर्कं शीकस्यास्य पूर्व्वार्द्धं नास्ति ।

‡ उद्भव्य इति (क) ।

§ सर्व्वशास्त्रार्थकोविद इति (ग) ।

¶ सागरं तत्र इति (क) ।

॥ प्रसिद्धोऽस्मि इति (ग) ।

** द्रष्टुमायातमिति (क), (ङ) ।

सन्नार्गनिरतं मर्त्यं सर्वभूतहिते रतम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति विबुधा उत्कृष्टगुणलोलुपाः ॥ १७ ।
 कीर्त्तिर्नीतिस्य सम्पत्तिर्वर्त्तते यत्र भूपतेः* ।
 वासं प्रकुर्वते तत्र† सन्तः सर्वाश्च देवताः ॥ १८ ।
 अहो राजन्महाभाग शोभनं चरितं तव ।
 सर्वभूतहितैषित्वं मादृश्यामपि दुर्लभम् ॥ १९ ।
 इत्युक्तवन्तं धर्म्यं प्रणिपत्य यथाविधि ।
 प्रोवाच भगवान्वाचीः‡ सूनुतां वदतां वरः ॥ २० ।

राजीवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ समदर्शिन् सुरेश्वर ।
 कृपया परयाविष्टो यद्दृशोमि वदस्व मे§ ॥ २१ ।
 धर्माः कीदृग्विधाः प्रोक्ताः के लोकाणां धर्मशीलिनः ।
 क्रियन्त्यो॥ यातनाः प्रोक्ताः केषाम्नाः परिकीर्त्तिताः ॥२२ ।
 त्वया सम्माननीया ये** शासनीयास्तथा च ये ।
 एतत्सर्वं महाभाग विस्तरादहम्हंसि ॥ २३ ।

* यत्र सूतसे इति (क), (ख) ।

† वासं कुर्वन्ति तत्रैव इति (ख) ।

‡ विनयाविष्ट इति (क), (ग) ।

§ यद्दामि प्रपश्य इति (क), यद् दृश्यामि वदस्व तदिति (ग) ।

¶ के लोके इति (ग), (घ) ।

॥ क्रियन्त्य इति चार्धे, क्रियन्तः इति साधु ।

** सम्माननीया ये इति (क) ।

धर्मराज उवाच* ।

साधु साधु महाभागः भतिस्ते विमलीज्वला ।
 धर्माऽधर्मान्†‡ प्रवक्ष्यामि तत्त्वतः शृणु भूपते ॥ २४ †
 धर्मा बहुविधाः प्रोक्ताः§ पुण्यलोकप्रदायकाः ।
 तथैव यातना घीरा असंख्याताः प्रकीर्त्तिताः ॥ २५ †
 विस्तराद्भदितुं नाऽस्ममपि वर्षशतैरपि¶ ।
 तस्मात्समासतो वक्ष्ये शृणु नान्यमनाः प्रभो ॥ २६ ।
 वृत्तिदानं हिजातीनां महापुण्यं प्रकीर्त्तितम् ।
 तच्चेदध्यात्मविदुषे दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ २७ ।
 कलत्रिणं वा शास्त्रज्ञं श्रोत्रियं वा गुणाऽन्वितम्॥ ।
 यो दत्त्वा स्यापयेद्वृत्तिं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २८ ।
 मातृतः पिढृतश्चैव द्विकोटिकुलसंयुतः ।
 निर्बिश्य त्रिष्णुना कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ २९ ।
 गण्यन्ते पांशवो भूमेर्गण्यन्ते वृष्टिविन्दवः ।
 न गण्यन्ते विधात्राऽपि ब्रह्मसंस्थापनं फलम् ॥ ३० ।
 समस्तदेवतारूपो ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः ।

* (ग) पुस्तके काल उवाच इति पाठो दृश्यते ।

† महाबुद्धे इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

‡ सर्वधर्मानिति (क) ।

§ धर्माश्च विविधाः प्रोक्ता इति (ख) ।

¶ वर्षशतान्वितमिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ द्वितीयाप्रयोग चार्थः ।

जीवनन्ददत्तस्तस्य कः पुण्यं गदितुं क्षमः ॥ ३१ ।
 यो विप्रहितकृत्स्नित्यं स सर्वान् कृतवाग्मखान् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाऽखिलं तपः ॥ ३२ ।
 यो ददस्वेति विप्राणां जीवनं प्रोच्यते* नरः ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः । ३३ ।
 तद्भागं कारयेद्यस्तु स्वयमेव करोति यः† ।
 वक्तुं तत्पुण्यगणनां नालं वर्षशतायुतम् ॥ ३४ ।
 तद्भागकृत्सरो राजन् पञ्चकोटिकुलान्वितः ।
 निर्विघ्नं विष्णुना कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ ३५ ।
 यः कश्चिदध्वगो राजन्तत्तद्भागजलं पिवेत् ।
 तत्कर्तुः सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ ३६ ।
 एकाहमपि यः कुर्याद्भूमिष्ठमुदकं नरः ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यः शतवर्षं चरेद्दिवि ॥ ३७ ।
 कर्तुं तद्भागं यो मर्त्यः साधकः शक्तितो भवेत् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति तदुपायप्रदश्च यः ॥ ३८ ।
 षट्दं तिलार्चमात्रं वा तद्भागायः समाहरेत्‡ ।
 वसेत्स दिवि पञ्चाशद्विमुक्तः पापकोटिभिः ॥ ३९ ।
 देवतायतनं यस्तु कुरुते कारयत्यपि ।

* यो ददाति अ विप्राणां जीवनं प्रोच्यते इति (घ) । प्रोच्यते इति चार्धे, प्रवक्ति इति साधु ।

† करोति वा इति (ख) ।

‡ तद्भागान्नाः समाहरेदिति (ग) ।

शिवस्य वा हरेर्वापि तस्य पुण्यफलं नृसु ॥ ४० ।
 मादृतः पिष्टतश्चैव लघ्वकोटिकुलाऽन्वितः* ।
 कल्पत्रयं विष्णुपदे स्त्रित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ ४१ ।
 दाहभिः कारयेद्यसु तस्यैव द्विगुणं फलम् ।
 इष्टकाभिश्च त्रिगुणं शिलाभिश्च चतुर्गुणम् ॥ ४२ ।
 स्फटिकादिशिलाभेदैर्ज्ञेयं दशगुणोत्तरम् ।
 ताम्ब्रैः शतगुणं ज्ञेयं† हेम्बा कोटिगुणं भवेत् ॥ ४३ ।
 देवालयं तडागं वा ग्रामं वा पालयेत्तु यः ।
 तेषां शतगुणं ज्ञेयं कर्तृभ्योऽपि महीपते ॥ ४४ ।
 ये च शुश्रूषवो राजन्धर्मोन्वेषितेषु जन्तवः ।
 ते सर्वोऽनुवते नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४५ ।
 उपाधिरहिता ये तुः‡ बलाहा कारिताश्च ये ।
 शतकोटिकुलैर्युक्ताऽ मोदन्ते विष्णुना सह ॥ ४६ ।
 तडागार्धं फलं राजन् कासारि परिकीर्तितम् ।
 कूपे पादफलं ज्ञेयं कुल्यायां तच्छतोत्तरम् ॥ ४७ ।
 धनाढ्यः कुरुते ग्रामं ददाति गामकिञ्चनः ।
 अपि हस्तप्रमाणं वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ।

* नवकोटिगुणान्वितः इति (क) ।

† प्रोक्तमिति (घ), (ङ) । ।

‡ ये च इति (क) ।

§ गुणैर्युक्ता इति (ख) ।

| न (ख) पुनश्चै एतदर्थं स्थानान्तरे दृश्यते ।

दृशद्भिः कारयेद्यसु धनाब्धौ देवतागृहम् ।
 सदा दरिद्रः कुरुते समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४९ ।
 धनाब्धः कुरुते यसु तद्भागं फलसाधनम् ।
 दरिद्रः कुरुते कूपं समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५० ।
 आरामं कारयेद्यसु बहुजन्तूपकारकम्* ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिदुर्लभम्† ॥ ५१ ।
 स्थापयेद्बृहन्नेकं वा दरिद्रो लोकसाधकम् ।
 स याति ब्रह्मसदनं कुलचितयसंयुतः‡ ॥ ५२ ।
 गावो वा ब्राह्मणो वाऽपि यो वा कोवाऽपि भूतले§ ।
 क्षयाद्यमपि तच्छ्रायं तिष्ठन्नाकं नयत्यमुम् ॥ ५३ ।
 आरामदा महाभागा देवतागृहकारिणः ।
 तद्भागयामकर्त्तारः पूज्यन्ते हरिषा सदा ॥ ५४ ।
 सर्वलोकोपभोगार्थिणा पुष्पारामं जनेश्वर ।
 कुर्वते देवतार्थं वा तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ ५५ ।
 तत्र यावन्ति पञ्चाणि॥ कुसुमानि भवन्ति च ।
 तावत्कालं वसेत्स्वर्गे शतकोटिकुलान्वितः ; ५६ ।

* तद्भागफलसाधनमिति (क) । बहुजन्तोपजीवकमिति (ग) ।

† स याति विष्णुसदनं कुलचितयसंयुतः इति (क), (ग), कुलचितयसमन्वित इति (ख) ।

‡ एव श्लोक. (क) (ग) पुष्पकथोर्म साः, (ङ) पुष्पके कुलचित्तोयसंयुत इति पाठः ।

§ भूपते इति (क), (ख), (ङ) ।

॥ सर्वलोकोपकारार्थमिति (क), (घ) ।

॥ पञ्चानि इति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

प्राकारकारिणस्तस्य कण्टकावरणप्रदाः ।
 ते युगचितयं राजन्* वसन्ति ब्रह्मणः पदे ॥ ५७ ।
 आरामाणाञ्च प्राकारं कण्टकावरणन्तथा ।
 वसन्ति ते युगशतं यथायोग्यं दिवि प्रभो† ॥ ५८ ।
 तुलसीरोपणं ये तु कुर्वन्ते मनुजेश्वर ।
 तेषां पुण्यफलं वक्ष्ये गदतः‡स्तन्निशामय ॥ ५९ ।
 समकोटिकुलैर्युक्तो मादृतः पितृतस्तथा ।
 वसेत्कल्पशतं सार्धं नारायणसमीपतः§ ॥ ६० ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रकरो यस्य तुलसीमूलसृत्तिकाम् ।
 तत्रैव नेत्रं तस्यासीन्मूर्ध्नीन्दोर्बिभृथात्कलाम् ॥ ६१ ।
 दृश्यानि तुलसीमूलाद्यावन्त्यपहृतानि वै ।
 तावन्ति ब्रह्महत्यानि छिनत्येव न संशयः॥ ॥ ६२ ।
 तुलसीं सिञ्चयेद्यस्य चुल्लुकोदकमात्रकम् ।
 क्षीरोदशायिना सार्धं वसत्याचन्द्रतारकम् ॥ ६३ ।
 ददाति ब्राह्मणानान्तु तुलसीकीमलं दलम् ।

* ते युगचितयं यावदिति (ख) ।

† दिवं प्रभो इति (ख) ।

‡ (ख) पुण्यफलं ५८—६३ श्लोकाः, ६४ श्लोकस्य पूर्वार्धं च न सन्ति । वदतः
इति (क), (घ) ।

§ वसेद्वि कल्पशतं नारायणसमीपतः इति (ग) । नारायणसमीपतः इति
(क), (ङ) ।

॥ छिन्दत्येव न संशयः इति (ग) ।

स याति विष्णुभवनं* कुलचितयसंयुतः ॥ ६४ ॥
 कर्णेन धारयेद्यस्तु तुलसीं सततं नरः ।
 तत्काष्ठं धारयेद्यस्तु तस्य नाख्यपपातकम् ॥ ६५ ॥
 कण्टकावरणं वाऽपि प्राकारं वाऽपि कारयेत् ।
 तुलस्याः शृणु राजेन्द्र† तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६६ ॥
 यावद्दिनानि संतिष्ठेत्कण्टकावरणं प्रभो ।
 कुलत्रययुतः सोऽपि तिष्ठेद्ब्रह्मपदे स्वयम्‡ ॥ ६७ ॥
 प्राकारकल्पको यः स्यात्तुलस्या मगुजेश्वर ।
 कुलत्रयेषु सहितो विष्णोः सारूप्यतां व्रजेत्§ ॥ ६८ ॥
 योऽर्चयेद्दरिपादानं तुलस्याः कीमलैर्दलैः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकालदाचन ॥ ६९ ॥
 द्वादश्यां पीर्षमास्याञ्च चीरणास्त्रपनतो हरेः ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७० ॥
 प्रस्यप्रमाणपयसा यः स्नापयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सारूप्यमाप्नुयात्** ॥ ७१ ॥
 द्युतप्रस्थेन यो विष्णुं द्वादश्यां स्नापयेन्नरः ।

* ब्रह्मसदनमिति (क) ।

† अथ तुलसी राजेन्द्र इति (ग) ।

‡ ब्रह्मपदे युगमिति (घ), (ङ) ।

§ (क) पुस्तके ६४—६७ श्लोका न सन्ति । सारूप्यमात्रमेदिति तु सुदु संकतम् ।

¶ चीरस्त्रानरतो हरेः इति (क) । पीर्षमास्या वा चीरेः इति (ग) ।

॥ कुलायुतयुतो वीर इति (ख) । सारूप्यमिति (ग) ।

** सायुज्यमाप्नुयादिति (घ), (ङ) । ७१—७४ श्लोकाः (ग) पुस्तके न सन्ति ।

कुलकोटियुतो राजन् सायुज्यं लभते हरिः ॥ ७२ ।
 पञ्चामृतेन स्नापयेदेकादश्यां जनार्दनम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७३ ।
 एकादश्यां पौर्षिमास्यां द्वादश्यां वा नृपोत्तम ।
 नारिकेलोदकैर्विष्णुं स्नापयेत्तत्फलं शृणु ॥ ७४ ।
 शतजम्बार्जितैः पापैर्विसुक्तो मनुजो नृप ।
 शतद्वयकुलैर्युक्तो विष्णुना सह मोदते ॥ ७५ ।
 इक्षुक्षीरेण देवेशं यः स्नापयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतो भूत्वा* विष्णुना सह मोदते ॥ ७६ ।
 पुष्पादकेन देवेशं† तथा गन्धोदकेन च ।
 स्नापयित्वा नरो भक्त्या युगं स्वर्गाधिपो भवेत् ॥ ७७ ।
 जलेन वस्त्रपूतेन यः स्नापयति केशवम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शताब्दं द्विवि मोदते‡ ॥ ७८ ।
 क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं रविसंक्रमणेषु च ।
 स वसेद्विष्णुभवने द्विसप्तपुरुषान्वितः§ ॥ ७९ ।
 शुक्लपत्रे चतुर्दश्यामष्टम्यां पूषिमादिने ।
 एकादश्यां भागुवारे द्वादश्यां पञ्चमीदिने ।
 शोमसूर्योपरागे च मन्वादिषु युगादिषु ।

* मर्षं इति (घ), (ङ) ।

† मोविन्दमिति (क), (ख) ।

‡ मोदते द्विवि इति (क) । अथ श्रीकादशादनगरं (७१) श्रीको वर्धते ।

§ त्रिसप्तपुरुषान्वित इति (ख) ।

व्यतीपाते वैष्टती च गजच्छायाङ्गये तथा ।
 अर्चोदये च पुण्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे ।
 तथैव शनिरोहिण्यां भौमाश्विन्यान्तथैव च ।
 शन्याश्विन्यां* बुधाश्विन्यां† भृगुपातेऽर्कवैष्टती ।
 तथा बुधानुराधायां श्रवणार्के तथैव च ।
 तथापि सोमश्रवणे हस्तस्ये च बृहस्पती ।
 बुधाष्टम्यां बुधाषाढे भृगुरेवतिसंयुते ।
 स्नापयन् पयसा विष्णुं शिवं वा वाग्यतः शुचिः ।
 घृतेन मधुना वाऽपि देवानान्तरफलं‡ ऋणु ॥ ८०।८१ ।
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वपापविमोचितः ।
 वसेद्विष्णुपदे कल्पं त्रिसप्तपुरुषान्वितः ॥ ८२ ।
 तत्र वै ज्ञानमासाद्य योगिनामपि दुर्लभम् ।
 तत्रैव मोक्षमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ८३ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां सोमवारे च भूपते ।
 शिवं संस्त्राप्य दुग्धेन शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ८४ ।
 नारिकेलोदकेनाऽपि शिवं संस्त्राप्य भक्तितः ।
 अष्टम्यामिन्दुवारे च शिवसायुज्यमाप्नुयात्§ ॥ ८५ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यान्तथाष्टम्याञ्च भूपते ।

* शुक्राश्विन्यामिति (ख) ।

† बुधादिव्यामिति (ग) ।

‡ दध्ना वा तत्फलमिति (ख), (घ) ।

§ एतौ श्लोकी (ख) (ग) पुस्तकयोर्न सः ।

घृतेन मधुना स्नाप्य शिवसायुज्यमाप्नुयात्* ॥ ८६ ।
 शिवं संस्नाप्य† यत्नेन पुष्पोदकफलोदकैः ।
 सोमवारे महाभाग वषेत्कल्पशतं दिवि‡ ॥ ८७ ।
 तिलतेलेन संस्नाप्य विष्णुं वा शिवमेव वा ।
 स याति तत्तस्मारूप्यं§ कुलचित्तवसंयुतः ॥ ८८ ।
 शिवमिच्छुरसेनाऽपि यः स्नापयति भक्तितः¶ ।
 शिवलोके॥ वषेत्कल्पं शतकोटिकुलाम्बितः ॥ ८९ ।
 घृतेन स्नापयेन्निहं पुष्पवान्** हादशीदिने ।
 चीरेष वा महाभाग तत्फलं वदतः शृणु ॥ ९० ।
 जन्मायुतार्जितैः पापैर्विसुक्तो मनुजोत्तमः†† ।
 कुलकोटिसमायुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ९१ ।
 यः स्नापयति पयसा उत्थानहादशीदिने ।
 केशवं परया भक्त्या तत्फलं गदतः‡‡ शृणु ॥ ९२ ।

-
- * मधुते इति (ख) ।
 † संपूज्य इति (ग) ।
 ‡ स वषेद्युतं दिवि इति (क) ।
 § तस्य सारूप्यमिति (ख) ।
 ¶ शक्तितः इति (ग), (ङ) ।
 ॥ देवलोकात्मिति (क) ।
 ** उत्थाने हादशीदिने इति (ख) ।
 †† मनुजेश्वर इति (ख) ।
 ‡‡ वदतः इति (क), (ख) ।

जन्मायुताज्जितैः पापैर्विसुक्तः परमं पदम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तः स प्राप्नोति न संशयः* ॥ ८३ ॥
 मधुप्रथेन गोविन्दं कार्तिक्यां पूर्णिमादिने ।
 संस्त्राप्य† हरिमायाति शतकोटिकुलान्वितः ॥ ८४ ॥
 मनोहरैश्च गन्धैश्च पुष्पैश्चापि मनोहरैः ।
 अभ्यर्च्य विष्णुमीशं वा तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्‡ ॥ ८५ ॥
 पद्मपुष्पेण यो विष्णुं§ शिवं वार्चति मानवः ।
 स याति विष्णुभवनं॥ कुलचितयसंयुतः ॥ ८६ ॥
 हरिश्च केतकीपुष्पैः शिवं धूसूरजैर्विशि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता वसेद्विष्णुपदे युगम् ॥ ८७ ॥
 हरिश्चम्पकपुष्पैश्च शर्करपुष्पैश्च शङ्करम् ।
 समभ्यर्च्य महाभाग तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्‡‡ ॥ ८८ ॥

* (घ) पुस्तके एष श्लोकी नास्ति, (क) पुस्तके तु भिन्नरूपीऽस्ति, यथा—

जन्मायुतयुतैः पापैर्विसुक्ता मनुजीवतः ।

कुलकोटिसमायुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् ॥

† सम्पूज्य इति (ग) ।

‡ तत्सारूप्यं ततोन्नजेदिति (ख), तत्तत्सारूप्यमात्रजेदिति (घ), (क) ।

§ पद्मपुष्पेण विष्णुं वा इति (क) ।

॥ भवने इति (ग) ।

॥ धूसूरकैः इति (ग) । (ख) पुस्तके पतदारभ्य श्लोकस्यैतस्य पादत्रयं परश्लोकस्य चरुमेकस्य न सः ।

‡‡ तत्तत्सारूप्यमाप्नुयादिति (क), (ख) ।

जातिपुष्पैः* शिवं पूज्य† बभ्रुककुसुमैर्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो भेरुमूर्ध्नि युगं वसेत् ॥ ८८ ।
 काकोलकुकुसुमैर्विष्णुं‡ बद्रपुष्पैर्महेश्वरम् ।
 अभ्यर्च्य देवदेवेशं सारूप्यं यान्ति मानवाः ॥ १०० ।
 शिवं विष्णुश्च§ संपूज्य प्रस्थपुष्पैर्मनोहरैः ।
 शमीपुष्पैश्च राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ १०१ ।
 अपामार्गदलैर्यसु पूजयेन्निरिजापतिम् ।
 स याति शिवसायुज्यं चतुर्हृश्यां विशेषतः ॥ १०२ ।
 शङ्करस्याथवाण विष्णोर्घृतयुक्तञ्च गुग्गुलुम् ।
 दत्त्वा धूपं नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०३ ।
 तिलतैलान्वितं दीपं विष्णोर्वा शङ्करस्य वा ।
 दत्त्वा नरः सर्वकामान् संप्राप्नोति नृपोत्तमः॥ १०४ ।
 घृतेन दीपं यो दद्याच्छङ्करायाऽथ विष्णवे ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो गङ्गास्नानफलं लभेत्** ॥ १०५ ।

* शमीपुष्पैः इति (ख) ।

† पूज्य इति चार्वं, पूजयित्वा इति साधु ।

‡ सङ्गफलाकुकुसुमेरिति (ख), (ग) ।

§ शिवश्च विष्णुमिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

¶ शङ्करस्याऽथ विष्णोर्वा इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ वाप्नोति मनुजोत्तमः इति (क), संप्राप्नोति नरोत्तम इति (ख) ।

** (क) (ङ) पुस्तकयोः एतदर्थं, १०० श्लोकः, १०८ श्लोकः (१०८) श्लोकस्य पूर्व्या-

रुचं न सति ।

ग्राम्येन वाऽपि तैलेन राजहृद्येन वा पुनः ।
 दीपं दत्त्वा महाविष्णोः शिवस्यापि फलं शृणु ॥ १०६ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 तत्तत्कालोक्त्यमाप्नोति त्रिःसप्तपुरुषान्वितः ॥ १०७ ।
 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तद्दीप्याय विष्णवे ।
 दत्त्वा तु तत्पदं याति चत्वारिंशत्कुलान्वितः ॥ १०८ ।
 यद्यदिष्टतमं वसु तत्तद्दिप्याय दापयेत् ।
 स याति ब्रह्मभवनं* पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १०९ ।
 भूषहाऽप्यन्नदानेन शुद्धो भवति भूपते† ।
 अन्नतीयसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११० ।
 अन्नदः प्राणदः प्रीतः प्राणदस्यापि सर्वदः ।
 सर्वदानफलं तस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥ १११ ।
 अन्नदो ब्रह्मसदनं याति वंशायुतान्वितः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिति शास्त्रेषु निश्चितम्‡ ॥ ११२ ।
 अन्नदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 सद्यस्तुष्टिकरं§ ज्ञेयं जलदानन्ततोऽधिकम् ॥ ११३ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 शृणुष्व चिचं भूपाल शुभ्यन्त्यन्नजलप्रदाः ॥ ११४ ।

* स याति विष्णुभवनमिति (ख), (घ), (ङ) ।

† भूतले इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ इति वेदेषु निश्चितमिति (क), शास्त्रे विनिश्चितमिति (ग) ।

§ सर्वैश्वर्य्यसमन्वितमिति (ख) ।

शरीरमन्नं प्राहुः प्राणमन्नं प्रचक्षते ।
 तस्मादन्नप्रदो ज्ञेयः प्राणदः पृथिवीपते ॥ ११५ ॥
 सद्यस्तुष्टिकरं दानं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
 तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११६ ॥
 अन्नदस्य कुले जाता आसहस्रकुलानृपः* ।
 नरकन्ते न पश्यन्ति तस्मादन्नप्रदो वरः ॥ ११७ ॥
 योऽतिथिं भक्तितो राजन् समभ्यर्च्य यथाविधि † ।
 अन्नदो मोक्षमाप्नोति तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ११८ ॥
 पादाभ्यङ्गं भक्तितो वा योऽतिथेः कुरुते नरः ।
 स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु गङ्गास्नानपुरःसरम् ॥ ११९ ॥
 तैलाभ्यङ्गं महाराज‡ ब्राह्मणानां करोति यः ।
 स स्नातोऽद्दशतं सायं गङ्गायां नात्र संशयः ॥ १२० ॥
 रोगितान्§ ब्राह्मणान् यस्तु रक्षति क्षितिरक्षक ।
 स कीटिकुलसंयुक्तो वसेद्ब्रह्मपुरे युगम् ॥ १२१ ॥
 यो रक्षेत् पृथिवीपाल एकं वा रोगिणं नरम् ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२२ ॥

* आसप्ततिकुलानि वै इति (ख) ।

† योऽतिथिं भक्तितोरक्षेत् समुत्पन्नं यथाविधि इति (ख), समुत्पन्नं यथाविधि इति (घ), (ङ) ।

‡ महाभाग इति (ख) ।

§ रोगिण इति (क), (ख) ।

कर्मणा मनसा वाचा यो रक्षत्यातुरं जनम्* ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥ १२३ ।
 यो ददाति महीपाल निवासं ब्राह्मणाय तु ।
 तस्य प्रसन्नो देवेशः प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ १२४ ।
 ब्राह्मणाय वेदविदे यो दद्यात्त्रां पयस्विनीम् ।
 स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ १२५ ।
 अन्येभ्यः प्रतिगृह्णापि यो दद्यात्त्रां महीपते ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं नहि शक्नोऽस्मि पण्डितः† ॥ १२६ ।
 कपिलां वेदविदुषे यो ददाति पयस्विनीम् ।
 स एव रुद्री भूयाच्च सर्वपापविवर्जितः‡ ॥ १२७ ।
 विप्रायाध्यात्मविदुषे दद्यादुभयतो सुखीम्§ ।
 तस्य पुण्यञ्च संख्यातुं न क्षमोऽव्यशतैरपि ॥ १२८ ।
 यो दद्याच्च अभयं नृणां भूप विह्वलचेतसाम् ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं कः समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥ १२९ ।
 एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ १३० ।

* योरक्षत्यामयाऽश्वितमिति (ख) ।

† (१२५) श्रीकृष्ण परात्मादारभ्य श्रीकृष्यं (ग) पुस्तके नास्ति ।

‡ (क) पुस्तके एव श्रीक्री नास्ति । (घ) पुस्तके एतत्परात्मा नास्ति ।

§ विप्राय वेदविदुषे दद्यादुभयतो सुखीमिति (ख) । (क) पुस्तके तु विप्राया-
 ध्यात्मविदुषे इत्येतदंशमात्रं वर्तते ।

संरक्षति महीपाल यो विप्रं भयविह्वलम्* ।
 स स्नातोऽव्ययं सायं गङ्गायां नाऽत्र संग्रयः ॥ १३१ ॥
 यो दद्यादभयं राजन् स विष्णुर्नाऽत्र संग्रयः ।
 सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं तत्प्रचक्षते† ॥ १३२ ॥
 वस्तदो रुद्रभवनं कन्यादो ब्रह्मणः पदम् ।
 हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः‡ ॥ १३३ ॥
 यस्तु कन्यामलङ्कृत्य दद्यादध्यात्मवेदिने§ ।
 शतवंशसमायुक्तो ब्रह्मणः पदमश्नुते ॥ १३४ ॥
 कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वा आषाढ्यां वाऽपि भूपते ।
 वृषभं शिवतुष्ट्यर्थमुत्सृजेत्तत्फलं शृणुष्व ॥ १३५ ॥
 समजन्मार्त्तिकैः पापैर्विमुक्तो रुद्ररूपधृक्॥ ।
 कुलसप्तसंयुक्तो रुद्रेण सह मोदते ॥ १३६ ॥
 शिवलिङ्गाङ्कितं** कृत्वा महिषं यः समुत्सृजेत् ।
 न तस्य यातनालीकदर्शनं भवति प्रभो ॥ १३७ ॥

* (क) पुस्तके एतदहं नास्ति ।

† सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं धर्मांशुच्यते इति (क) ; (ख) पुस्तके एतदहं नास्ति ।

‡ एव श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ दद्यादध्यात्मवादिने इति (क), वदति ब्रह्मवादिने इति (ख) ।

॥ उत्सृष्टानां (उत्सृष्ट्यां ?) फलं सह इति (क), (घ), (ङ) ; उत्सृष्टं तत्फलं सह इति (ख) ।

॥ रुद्ररूपभाक् इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

** शिवलिङ्गाङ्कितमिति (क), (ग), (घ) ।

ताम्बूलदानं यः कुर्याद्भक्तितो नृपसत्तम ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ददाति श्रीयुतं पदम् ॥ १३८ ।
 चीरदो घृतदक्षैव* मधुदो दधिदस्तथा ।
 दिव्याब्दयुगपर्यन्तं स्वर्गलोके वसेत्सुखी ॥ १३९ ।
 प्रयाति चन्द्रभवनमिन्दुदानामृपोत्तम ।
 गन्धदः पुष्पफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥ १४० ।
 गुह्येश्वरसदक्षैव प्रयाति चीरसागरम् ।
 मठदो† जलदो याति सूर्यलोकमनुत्तमम् ॥ १४१ ।
 विद्यादानेन सायुज्यमतिदानं यतः स्मृतम् ।
 विद्यादानं महादानं गोदानमुत्तमोत्तमम्‡ ॥ १४२ ।
 भीष्माङ्कुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 नरकादुत्तरन्त्येते विद्यादानस्ततोऽधिकम् ॥ १४३ ।
 ज्ञानदानेन सायुज्यं सत्यदानं§ परन्तप ।
 अक्रोधश्चार्जवं चैव मोक्षदं परिकीर्तितम् ॥ १४४ ।
 धान्यदः श्रियमाप्नोति ब्रह्मलोके परन्तप ।
 तरन्ति धान्यदानेन सुस्थन्ते ह्युपपातकैः॥ १४५ ।

* मधुदद्यादपीति (ग) ।

† मिष्टान्नजलदो यातीति (क), सततं जलदो यातीति (ख), मठानां जलदो यातीति (घ) ।

‡ अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धे (क) पुस्तके नास्ति । विद्यादानं महादानमिति (ग) ।

§ सत्यं वापि परन्तपेति (ख) ।

॥ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति । (क) पुस्तके "तरन्ति धान्यदानेन" इत्यत्र नरस्त्रिभुवनदानेनेति पाठो वचते ।

ब्रह्माण्डकोटिदानेन यत् फलं लभते नरः ।
 तत् फलं समवाप्नोति शिवलिङ्गप्रदानतः* ॥ १४६ ।
 शालग्रामशिलादानन्ततोऽपि द्विगुणं फलम् ।
 शालग्रामशिलारूपी विष्णुरेव न संशयः† ॥ १४७ ।
 यो ददाति नरो दीपं घृतयुक्तं परं प्रभोः ।
 गङ्गास्नानफलन्तस्य सम्पूर्णं भवति प्रभो ॥ १४८ ।
 रत्नान्वितसुवर्णस्य प्रदानेन नृपोत्तम ।
 परमं मोक्षमाप्नोति महादानं यतः स्मृतम्‡ ॥ १४९ ।
 ततो माणिक्यदानेन परं मोक्षमवाप्नुयात् ।
 भुवलीकमवाप्नोति वज्रदानेन भूपते§ ॥ १५० ।
 स्वर्गं विद्मदानेन मौक्तिकैः सोमसन्निधिम् ।
 वैदूर्यदो रुद्रलोकं पद्मरागप्रदस्तथा ॥ १५१ ।
 माणिक्यस्य प्रदानेन ब्रह्मलोकमवाप्यते॥ ।

* एष श्लोकः (क), (घ), (ङ) पुस्तकेषु नास्ति ।

† विष्णुरेव इति श्रुतिमिति (क), विष्णुरेवेति वै श्रुतिरिति (ख), विष्णुरेवेति विद्युत् इति (घ), (ङ) ।

‡ परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः स्मृतमिति (क), महादानमिति (ग), परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः स्मृतमिति (घ) ।

§ द्रुमदानेनेति (क), रत्नदानेनेति (ङ) ।

॥ (क), (घ) पुस्तकयोः श्लोकस्यास्य द्वितीयपादादारभ्य १५१ श्लोकस्य प्रथमपद-
 चान्नं यावत् सन्दर्भो नास्ति । पद्मरागेत्यत्र पाषाणद्विप्रदस्तथा इति (घ) ।

॥ मवाप्नुयादिति (ख) ।

अलङ्कारप्रदानेन सर्व्वेभ्यः सुखमनुते* ॥ १५२ ।
 प्रयाति यानदानेन विमानारोहतां नरः ।
 गवां दृशप्रदानेन रुद्रलोकमनुत्तमम् ।
 वारुणं श्लोकमाप्नोति महीश्वरं सवणप्रदः ॥ १५३ ॥
 आश्रमाचारनिरताः स्वकर्म्मसु† सदीयताः ।
 अदाश्रिका गतासूयाः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ १५४ ॥
 परोपदेशनिरता वीतरागा विमल्वराः ।
 हरिपादार्षनरताः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम्‡ ॥ १५५ ॥
 सत्कृष्णाङ्गादनिरताः सर्व्वभूतहिते रताः ।
 पराऽपवादविमुखा न पश्यन्ति यमालयम्§ ॥ १५६ ॥
 नित्यं हितरता ये च॥ ब्राह्मणेषु च गोषु च ।
 परस्त्रीसङ्गविमुखा॥ न पश्यन्ति यमालयम् ॥ १५७ ॥

* (ख) पुस्तकेऽतः परं कश्चिदधिकः श्लोको वर्त्तते, यथा—

“आश्रितं श्लोकमाप्नोति अश्रदानेन पण्डितः ।

गणदानेन महतः सर्व्वान् कामान् समनुते ॥”

† सत्कर्म्मसु इति (क), (ख), (घ) ।

‡ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके श्लोकोऽयमेवं पठितः—

“सत्कृष्णेषु निरताः सर्व्वभूतहिते रताः ।

पराऽपवादनिरताः सर्व्वभूतहितेऽपि च ।

परोपदेशनिरताः पश्यन्ति न यमालयम् ॥”

॥ नित्यं भक्तिपरा ये तु इति (ख) ।

॥ परस्त्रीसङ्गधीनाश्चेति (ख) ।

जितेन्द्रिया जिताहारा* गोषु ज्ञाताः सुशीलिनः† ।
 ब्राह्मणानां हितकराः प्रयान्ति परमं पदम्‡ ॥ १५८ ।
 अग्निशुश्रूषवश्चैव गुरुशुश्रूषवस्तथा ।
 यतिशुश्रूषवश्चैव न याति यमयातनाम् ॥ १५९ ।
 सदा देवार्चनरताः सदा नामपरायणाः§ ।
 प्रतिग्रहनिवृत्ता ये प्रयान्ति परमं पदम् ॥ १६० ।
 अनाथं विप्रकृण्वन् ये दृष्टेयुर्नरोत्तमाः¶ ।
 अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नुवन्त्यनुत्तमम् ॥ १६१ ।
 पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि जलैर्वा मनुजेश्वर ।
 पूजया रक्षितं लिङ्गमर्चयेत्तत्फलं शृणु ॥ १६२ ।
 सुलुकोदकमात्रेण शून्यलिङ्गं जनाधिप ।
 स्नाप्याऽश्वमेधसहस्राणां** फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १६३ ।
 यः पत्रैः कुसुमैर्वाऽपि शून्यलिङ्गप्रपूजकः ।

* जितक्रोधा इति (क) ।

† गुरुज्ञानाऽसि शास्त्रिन इति (ख), गोषु ज्ञाना इति (घ) ।

‡ परमां गतिमिति (ख) ।

§ सदा ज्ञानपरायणा इति (ख) ।

¶ यो दृष्टेत् नरोत्तम इति (क), (घ), ये दृष्टेयुर्द्विजोत्तमा इति (ख), यी दृष्टेत् स नरोत्तम इति (ङ) ।

॥ अत्र ऋन्दीभक्त आर्षः । अश्वमेधसहस्राणां सहस्रफलमश्रुते इति (ख), फलं प्राप्नोत्यनुत्तममिति (क), (घ), (ङ)—इत्युभयत्र पाठे ऋन्दीभक्तावपि पूर्वार्धेऽस्मिन्नेन बहुवचनान्तकर्तृपदेन परार्धेऽस्मितेन बहुवचनान्तक्रियाया अन्वयायोगाच्छन्दीदीवः स्वीकृतएव ।

०० स्नाप्येति आर्षे, स्नापयित्तेति साधु ।

ह्यमेधायुतफलं सहस्रगुणितं लभेत्* ॥ १६४ ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैर्वाऽपि शून्यलिङ्गप्रपूजकः† ।
 शिवसायुज्यमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १६५ ।
 पूजया रहितं विष्णुं योऽर्चयेदर्कवंशजः‡ ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये वदतस्तन्निशामय ॥ १६६ ।
 जलेन स्नापयेद्यसु पूजारहितमच्युतम् ।
 स याति विष्णुसालोक्यं§ कुलसप्ततिसंयुतः ॥ १६७ ।
 पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि पूजारहितमच्युतम्¶ ।
 प्रयाति हरिसारूप्यं शतहयकुलाऽन्वितः ॥ १६८ ।
 भक्ष्यभोज्यादिभिर्भूय पूजया शून्यमच्युतम् ।
 समभ्यर्च्य लभेन्नोर्ध्वं कुलायुतसमन्वितः॥ १६९ ।
 शीर्षस्फुटितसन्धानं यः करोति नरोत्तमः ।
 शिवस्वायतने वाऽपि विष्णोर्वा शृणु तत्फलम् ॥ १७० ।
 शतजन्मार्जितैः पापैर्मुक्तो वंशत्रयाऽन्वितः ।
 स्थित्वा विष्णुपुरे** कल्पं तत्रैव परिसृज्यते ॥ १७१ ।

* भवेदिति (ग) ।

† भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैर्वापि जलैर्वा मनुजेनैव इति (क) । लिङ्गस्यैव प्रपूजक इति (घ), (ङ) ।

‡ योऽर्चयेत्परमेष्ठिनमिति (ख), योऽर्चयेत् सूर्यवंशज इति (घ), (ङ) ।

§ सायुज्यमिति (ङ) ।

¶ अर्चयेदप्युतं यदि इति (ख) ।

॥ (क) पुस्तके अतः परं श्लोकद्वयं नास्ति ।

** विष्णुपदे इति (घ) ।

देवतायतने राजन्दत्त्वा सम्भार्जनं नरः* ।
 यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥ १७२ ।
 यावत्स्यः पांशुकणिका यस्य सम्भार्जिता नृप† ।
 तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ १७३ ।
 वासुदेवालये वाऽपि राजन् गोचर्म्ममात्रकम् ।
 जलेन सेचनं कुर्यात्तत्फलं वदतः शृणु ॥ १७४ ।
 यावत्स्यः पांशुकणिका द्रवीभूता‡ जनेश्वर ।
 तावज्जम्भार्जितैः पापैः सद्य एव प्रमुच्यते ॥ १७५ ।
 गन्धोदकेन यो मर्त्यो देवतायतनेषु च ।
 भक्तितः सेचनं कुर्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १७६ ।
 द्रवीभूतानि§ यावन्ति रजांसि मनुजेश्वर ।
 तावत्कल्पसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुतेषा ॥ १७७ ।
 शृदा धातुविकारैर्वा देवतायतनं नरः ।
 कुलह्वयसमेतसु विष्णुलोके महीयते॥ ॥ १७८ ।
 शिलाचूर्णेन यो मर्त्यो देवतायतने नृप ।

-
- * देवतायतने यस्तु कृत्वा सम्भार्जनमिति (क) ।
 † द्रवीभूता इति (घ), (ङ) । (च), (छ) पुस्तकयोरेतः परं षट्ठी श्लोकपादा न सन्ति ।
 ‡ द्रवीभूता इति (घ) ।
 § द्रवीभूतानीति (घ) ।
 ¶ (क) पुस्तकेऽतः परं एकः श्लोको नास्ति ।
 ॥ विष्णुलोके पुनं वसेदिति (ख), (घ), (ङ) ।

करोति स्वस्तिकादीनि तेषां पुण्यं निशामय ॥ १७९ ।
 यावत्यः कणिका भूमौ क्षिप्ता रविकुलीद्भव ।
 तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुते ॥ १८० ।
 यः कुर्याद्दीपरचनां शालिपिष्टादिभिर्नृपः* ।
 न तस्य पुण्यमाख्यातुमुक्त्वा हेऽद्भ्यतैरपि† ॥ १८१ ।
 अखण्डं दीपं यः कुरुते‡ विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम्§ ॥ १८२ ।
 अर्चितं शङ्करं दृष्ट्वा विष्णुं वाऽपि नमेत्तु यः ।
 स विष्णुभवनं प्राप्य वसेद्भ्यतैरतं ऋप ॥ १८३ ।
 प्रदक्षिणचयं॥ कुर्याद्यो विष्णोर्मनुजेश्वर ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समश्रुते ॥ १८४ ।
 अथे॥ प्रदक्षिणं कुर्याद्यस्तु विष्णोः परात्मनः ।
 एकेनैवाश्वमेधस्य सम्पूर्णं फलमश्रुते** ॥ १८५ ।
 शिवं प्रदक्षिणं कृत्वा†† सव्यासव्यविधानतः ।

* शालिपिष्टादिभिर्नर इति (क) ।

† शक्तो वर्षभ्यतैरपि इति (क) ।

‡ यः कुर्यादिति (ख) ।

§ फलमाप्नोत्यनुत्तममिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ वेद्यं प्रदक्षिणमिति (क) ।

॥ अङ्गमिति (क), (ङ) ।

** (क) पुस्तके अतः परं "द्वितीयेनाधिराजत्वं तृतीयेन्द्रसम्पद"मिति श्लोकात्
वर्तते ।

†† शिवं प्रदक्षिणं कुर्यादिति (क), (घ), (ङ) ।

यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु । १८६ ।
 राजन् प्रदक्षिणैकेन सुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 द्वितीयेनाधिराजत्वं तृतीयेनेन्दुसम्पदम्* ॥ १८७ ।
 शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।
 लङ्घयित्वैकमेकं स्यादलङ्घ्यादयुतत्रयम्† ॥ १८८ ।
 सुत्वा स्तोत्रैर्जगन्नाथं नारायणमनामयम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ॥ १८९ ।
 देवतायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रनृत्यति ।
 गीतानि गायत्यथवा तत्फलं शृणु भूपते ॥ १९० ।
 गन्धर्व्वराजतां गानैर्नृत्यैरिन्द्रगणेशतामू‡ ॥
 प्राप्नोत्यष्टकुलैर्युक्त आकल्पं मोक्षभाङ्ग्नरः ॥ १९१ ॥
 मुखवाद्यकृती ये तु देवतायतने नराः ।
 विमानशतसंयुक्ताः कल्पं स्वर्गाधिवासिनः ॥ १९२ ॥
 करशब्दं प्रकुर्व्वन्ति देवतायतने तु ये ।
 ते सर्व्वे पापनिर्मुक्ता विमानेशा युगद्वयम्§ ॥ १९३ ॥
 देवतायतने ये तु घण्टानादं प्रकुर्व्वन्ते॥

-
- * तृतीयेनेन्दुसंयुतः इति (घ) ।
 † अलङ्घ्यादयुतत्रयमिति (ख) ।
 ‡ इन्द्रगणेशतामिति (ख) ।
 § युगद्वयमिति (क), कल्पं स्वर्गाधिवासिनः इति (ङ) ।
 ¶ सदानन्दं प्रकुर्व्वन्ते इति (ख) ।

तेषां पुच्छं निगदितुं कः शक्नोऽस्तीह पण्डितः* ॥ १८४ ।
 अदा धातुविकारैर्वा वर्षकैर्गोमयेन वा ।
 उपलेपनकथसु नरो वैमानिको भवेत् ॥ १८५ ।
 भेरीसदृशपटहविषाणाद्यैश्च† छिच्छिमैः ।
 सन्तर्प्य देवदेवेशं लभन्ते यत् फलं शृणु ॥ १८६ ।
 देवस्त्रीशतसंयुक्ताः सर्वकर्म्मसमन्विताः ।
 सर्वलोकमनुप्राप्य‡ मोदन्ते कल्पपञ्चकम् ॥ १८७ ।
 देवतायतने राजन् कुर्वन् शङ्करवं नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ १८८ ।
 काहलादिरवं कुर्वन् देवतायतने नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकाधिपो भवेत् ॥ १८९ ।
 तासादिकांस्यनिनदं कुर्वन् विष्णुगृहे नरः ।
 यत् फलं लभते प्राञ्जः शृणुष्व§ गदतो मम ॥ २०० ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानशतसङ्कुलः ।
 गीयमानश्च गन्धर्वैर्विष्णुना सह मोदते ॥ २०१ ।
 एवमाद्या महाधर्माः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उक्ताः कियन्तो राजेन्द्र कस्तान्वर्षयितुं क्षमः ॥ २०२ ।

* कः समर्थोऽस्ति पण्डितः इति (क), (ख), (घ) ; कः शक्नोऽस्ति च पण्डितः इति (ङ) ।

† निशावाद्यैश्चेति (ख), निषादाद्यैश्चेति (ग), निस्सनाद्यैश्चेति (ङ) ।

‡ स्वर्गलोकमनुप्राप्येति (ख) ।

§ शृणुष्वं नदत इति (क) ।

यो देवः सर्व्वभुग्विष्णुः कामरूपी* निरञ्जनः ।
 सर्व्वधर्मफलं राजन् सम्पूर्णं प्रददाति च ॥ २०३ ।
 यस्य स्मरणमात्रेण देवदेवस्य चक्रिणः ।
 सफलानि भवन्त्येव सर्व्वकर्माणि भूपते ॥ २०४ ।
 परमात्माक्षरोऽनन्तः† पुण्यकर्मफलप्रदः ।
 सत्कर्मकर्त्तृभिर्नित्यं स्मृतः सर्व्वार्त्तिनाशनः ॥ २०५ ।
 धर्माच्च विष्णुः सकलानि‡ विष्णुः
 कर्माणि विष्णुश्च स एव भोक्ता ।
 कार्य्यञ्च विष्णुः करणानि विष्णु-
 स्तस्मान् किञ्चिद्वातिरिक्तमस्ति ॥ २०६ ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे त्रयोदशोऽध्यायः ।

-
- ० कामरूपीति (ख) ।
 † परमात्मा जननाय इति (ख) ।
 ‡ सकलाच्च विन्दरिति (घ) ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।*

काल उवाच ।

पापभेदान् प्रवक्ष्यामि तघा† स्थूलाश्च यातनाः ।
शृणुष्व धैर्यमास्थाय रौद्रा हि नरका यतः ॥ १ ।
पापिनो ये दुरात्मानो नरकान्निषु सन्ततम् ।
पथन्ते तेषु तान्बन्धे भयङ्करफलप्रदान् ॥ २ ।
तपनो बालुकाकुम्भो महारौरव-रौरवी ।
कुम्भीपाको निरुच्छासः कालसूत्रः प्रमर्दनः‡ ॥ ३ ।
असिपत्रवनं घोरं§ लालाभक्षो हिमोत्कटः ।
शृषावस्था वसाकूपस्तथा¶ वैतरणी नदी ॥ ४ ।
श्वभक्ष्यो मूत्रपानश्च पुरीषक्रद एव च ।
तप्तशूलं तप्तशिलाशाल्मलीद्रुममेव च ॥ ५ ।
तथा शोणितकूपश्च घोरं शोणितभोजनम्॥ ।
स्वमांसभोजनश्चैव** वक्रिज्वालाप्रवेशनम् ॥ ६ ।

* (ख) पुस्तके चतुर्दशोऽध्यायः, पञ्चदशोऽध्यायस्यापि कियान् भानो नास्ति ।

† यथा इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रमर्दनः इति (ख) ।

§ नरकमसिपत्रश्च इति (क) ।

¶ भटाकूपस्तथेति (क), (घ), (ङ) ।

॥ शोणितभक्ष्यमिति (घ) ।

** स्वमांसभक्ष्यश्चैवेति (घ) ।

शिलावृष्टिः शस्तवृष्टिर्वृष्टिवृष्टिस्तथैव च ।
 क्षीरोदकं चोष्णतीयं तप्तायःपिण्डभक्षणम्* ॥ ७ ।
 अधःशिरःशोषणञ्च मरुत्प्रपतनस्तथा ।
 तथा पाषाणयन्त्राणि क्षामिभोजनमेव च ॥ ८ ।
 क्षाराम्बुपानभ्रमणं तथा क्रकचदारणम् ।
 पुरीषलेपनञ्चैव पुरीषस्य च भोजनम् ॥ ९ ।
 रेतःपानं महाघोरं सर्व्वसन्धिषु दाहनम् ।
 अङ्गारशयनञ्चैव तथा मुषलमर्दनम् ॥ १० ।
 बह्विनि काष्ठयन्त्राणि कर्षणं छेदनं तथा ।
 पतनोत्पतनञ्चैव गदादण्डादिपीडनम्† ॥ ११ ।
 गजदन्तैः प्रहरणं नानासर्पैश्च दंशनम् ।
 धूमपानं पाशबन्धं नानाशूलायरोष्ठणम्‡ ॥ १२ ।
 क्षाराम्बुसेचनञ्चैव नासायाञ्च मुखे तथा ।
 घोरं क्षाराम्बुपानञ्च तथा लवणभक्षणम् ॥ १३ ।
 स्याच्छेदं स्यादुबन्धमस्त्रिच्छेदन्तथैव§ च ।
 क्षाराम्बुकर्णरन्त्राणां प्रवेशं मांसभोजनम् ॥ १४ ।
 पित्तपानं महाघोरं तथैव श्लेष्मभोजनम् ।

-
- * तप्तायःपिण्डभोजनमिति (घ) ।
  - † पदा दण्डावपीडनमिति (क) ।
  - ‡ शूलायरीपणमिति (क), (घ), (ङ) ।
  - § अस्त्रिभेदन्तथैव च इति (घ) ।
  - ¶ क्षाराम्बुपूर्वरन्त्राणामिति (ङ) ।

वृक्षायात्पतनञ्चैव जलान्तर्भोजनन्तथा ॥ १५ ॥
 पाषाणधारणञ्चैव शयनं कण्टकोपरि ।
 पिपीलिकाभिर्दशनं* वृक्षिकैश्चाऽपि पीडनम् ॥ १६ ॥
 व्याघ्रपीडा शिवापीडा तथा भद्रिषपीडनम्† ।
 कर्दमे शयनञ्चैव दुर्गन्धपरिपूरिते‡ ॥ १७ ॥
 शस्त्रास्त्रशयनञ्चैव महातीक्ष्णनिषेवणम्§ ।
 अत्युष्णतैलपानञ्च महत्काटुनिषेवणम् ॥ १८ ॥
 कषायोदकपानञ्च तप्तपाषाणभक्षणम्¶ ।
 अत्युष्णसिकतास्नानं तथा दशनशीर्षणम् ॥ १९ ॥
 तप्तायःशयनञ्चैव तप्तशीताम्बुसेचनम् ।
 सूचीप्रक्षेपणञ्चैव नेत्रयोर्मुखसन्धिषु ॥ २० ॥
 शिमे च वृषणे चैव अयोभारस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥
 एवमाद्या महाभाग यातनाः कोटिकोटिशः ।
 अपि वर्षसहस्रेण नाहं निगदितुं क्षमः ॥ २२ ॥
 एतेषु यस्य यत्पापं पापिनः क्षितिरक्षक ।
 तस्मै सर्वं संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २३ ॥
 ब्रह्महा च सुरापी च स्त्रीयी च शुकतस्यगः ।

* दशनमिति (न), (घ) । एवं सति हन्दीभङ्गः ।

† एतदहं (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ दुर्गन्धं परिती वहु इति (क) ।

§ महातीक्ष्णनिषेवणमिति (न) ।

¶ महत्काटुनिषेवणमिति (क) ; (घ) पुस्तके शोकसास पूर्वार्द्धं नास्ति ।

महापातकिनस्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ २४ ।
 पंक्तिभेदी वृथापाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
 आदेशी वेदविज्ञेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः ॥ २५ ।
 ब्राह्मणान्यः* समाह्वय दास्यामीति धनादिकम् ।
 पश्चान्नास्तीति तं† ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २६ ।
 यस्मात्तन्मं परिज्ञाय तमेव‡ द्वेष्टि योऽधमः ।
 करोति चाऽप्युदासीनं तमाहुर्ब्रह्मघातकम्§ ॥ २७ ।
 गवां दृष्ट्याभिभूतानां पानार्थमभियायिनाम्¶ ।
 अन्तरायीभवेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २८ ।
 स्नानार्थं भोजनार्थं वा गच्छती ब्राह्मणस्य यः ।
 समायात्यन्तरायत्वं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २९ ।
 अनधीत्य च शास्त्राणि शास्त्रार्थं वक्ति योऽधमः ।
 अहङ्काररतो यस्य तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥ ॥ ३० ।
 प्रायश्चित्तं चिकित्साञ्च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूते तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३१ ।
 यथैस्त्वर्थ्याभिमानेन विद्याधनमदेन वा ।

* ब्राह्मणानां समाह्वय इति (घ) ।

† पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयादिति (क) ।

‡ तेनैव द्वेष्टीति (ग) ।

§ (घ) पुलके (२७) श्लोको नास्ति ।

¶ पानार्थमभिधावतामिति (क), (ङ) ।

॥ (क) पुलके (३०) श्लोको नास्ति, तत्स्थाने (३८) श्लोकः पठितः ।

द्विजानाक्षिपते सर्वान्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३२ ।
 परनिन्दासु निरतः स्वाक्रोत्कर्षपरस्रः* यः ।
 असत्यनिरतश्चैव ब्रह्महृष्टा परिकीर्तितः ॥ ३३ ।
 अन्योद्दिगकरश्चैव तथा चान्यस्य सूचकः ।
 दम्भाचारपरश्चैव ब्रह्महेत्यभिधीयते ॥ ३४ ।
 नित्यं प्रतिग्रहरतस्तथा प्राणिवधे रतः ।
 अधर्मस्वानुमन्ता च ब्रह्महेत्यभिधीयते† ॥ ३५ ।
 ब्रह्महत्यासमं पापमेवं बहुविधं नृप ।
 सुरापानसमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ ३६ ।
 गणान्नभोजनश्चैव गण्डिकान्ननिषेवणम् ।
 प्रतिताम्नादनश्चैव सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३७ ।
 श्रीपासनपरित्यागी देवलस्यान्नभोजनम् ।
 सुरापयोषितः‡ संयोगं सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३८ ।
 यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः§ सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ३९ ।
 यः शूद्रेणाभ्यनुष्नातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ४० ।

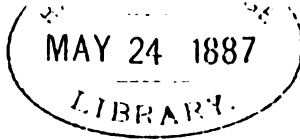
* चाक्रोत्कर्षपरस्र यः इति (क) ।

† ब्रह्महृष्टा परिकीर्तित इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ सुरापराऽपि इति (ग) ।

§ सुरापी च स विज्ञेय इति (क), (घ) ; सुरापी स च विज्ञेयः इति (ङ) ।

¶ सुरापी च स इति (क) ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

१८३

एवं बहुविधं पापं सुरापानसमं नृप* ।
हेमस्तेयसमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ ४१ ।
कन्दमूलफलानाञ्च कस्तूरीपट्टवाससाम् ।
तथा स्तेयञ्च रत्नानां स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४२ ।
क्रमुकस्यापहरणं† पयसश्चन्दनस्य च ।
कर्पूरस्यापहरणं‡ स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४३ ।
ताम्रायस्त्रिपुकांस्थानाऽमाज्यस्य च मधोस्तथा॥ ।
स्तेयं सुगन्धिद्रव्याणां हेमस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४४ ।
रसद्रव्याऽपहरणं धान्यानां हरणन्तथा ।
रुद्राक्षहरणञ्चैव स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४५ ।
गुर्वङ्गनासमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
भगिनीगमनञ्चैव पुत्रस्त्रीगमनन्तथा** ।
रजस्वलाभिगमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४६ ।
भ्रातृस्त्रीगमनञ्चैव वयस्वस्त्रीनिषेवणम् ।
विश्वस्तागमनञ्चैव गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४७ ।

* समं स्मृतमिति (क), (घ), (ङ) ।

† क्रमुकस्याऽपि हरणमिति (क), (घ) ।

‡ कर्पूरस्याऽपि हरणमिति (क) ।

§ ताम्रायञ्चैव कांस्थानामिति (क) ।

॥ मधोरिति चार्धं, मधुन इति साधु ।

॥ स्तेयं गन्धद्रव्याणाञ्च हेमस्तेयसमं स्मृतमिति (क), स्वर्णस्तेयसमं स्मृतमिति (ग) ।

** एतद्वरचदयं बहुषु पुत्रकेषु नास्ति ।

अकालकर्षकारणं पुत्रीगमनमेव च ।
 हीनजात्यभिगमनं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 परस्त्रीगमनञ्चैव गुरुतल्पसमं स्मृतम्* ॥ ४८ ।
 वेदत्रयाविहीनत्वं गुरुतल्पसमं स्मृतम् । ४९ ।
 पिष्टयन्नपरित्यागी धर्मकार्यविलोपकृत्† ।
 यतिनिन्दापरश्चैव विप्रियो गुरुतल्पगः‡ ॥ ५० ।
 ब्रह्मेवमादयो राजसहापातकसंघ्निताः ।
 एतेष्वन्यतमे वापि सङ्गच्छत्तत्समा भवेत् ॥ ५१ ।
 यथा कथञ्चित्पापानां महद्भिः परमर्षिभिः ।
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तादिकल्पनैः ॥ ५२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि पापानि शृणु भूपते ।
 समस्तपापतुल्यानि महानरकदानि वै ॥ ५३ ।
 यः शूद्रेष्वर्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ।
 न तस्य निष्कृतिश्चास्ति प्रायश्चित्तायुतैरपि§ ॥ ५४ ।
 नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
 स सर्वथातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ५५ ।
 पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।

* बह्व्यु पुस्तकेषु (४७।४८) श्लोकयोर्विपर्ययो हो दृश्यते ।

† धर्मकार्यविनाशकृद्दिति (घ) ।

‡ (ङ) पुस्तके (४९।५०) श्लोकौ न सः ।

§ (क) पुस्तके (५१।५४) श्लोकौ न सः ।

राजन्वेदविदो वापि सर्वशास्त्रार्थविद्यदि* ॥ ५६ ।
 आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरकमश्नुते ॥ ५७ ।
 योषिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।
 स कौटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्† ॥ ५८ ।
 यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि ।
 तदाप्रभृति शूद्रश्च योषितो वापि न स्पृशेत्‡ ॥ ५९ ।
 स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्वर्गने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्व्वा शङ्करस्य वा§ ॥ ६० ।
 विष्णुं वा शङ्करं वापि आश्रमाचारवर्जितैः ।
 अर्चितं राजशार्दूल स्वप्नेऽपि च न पूजयेत् ॥ ६१ ।
 यः शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वाऽपि नमस्कृतः ।
 ब्रह्मेवात्यन्तदुःखानि पश्यन्त्यामुष्मिकं किमुगा ॥ ६२ ।
 आभीरपूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि जनेश्वर ।
 नमस्तन्नाशयत्येव किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ६३ ।
 शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा॥ पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वाऽपि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ६४ ।

* सर्वशास्त्रविदो यदि इति (क) ।

† आकल्पं रौरवं व्रजेदिति (क), रौरवं वसेदिति (घ), (ङ) ।

‡ शूद्रो न स्पृशेत्, योषितो वापि न स्पृशेद्युरित्यर्थः ।

§ विष्णो वा शङ्करेऽपि वा इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ संप्राप्य स्थितवान् गृहे इति (क) ।

॥ योषिदेति (घ) ।

ब्रह्महत्यादिपापानां कदाचिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 ब्रह्मणं हेष्टि यस्तस्य निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥ ६५ ।
 विश्वासघातकानाञ्च छतघ्नानां जनेश्वर ।
 शूद्रस्त्रीसङ्गिनाञ्चैव निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित्* ॥ ६६ ।
 शूद्रान्नपुष्टदेहानां वेदनिन्दारतात्मनाम् ।
 शुबनिन्दापरायाञ्च निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥ ६७ ।
 शिवनिन्दापरायाञ्च विश्वनिन्दारतात्मनाम् ।
 सत्कथानिन्दकानाञ्च नेहाऽसुत्र च निष्कृतिः ॥ ६८ ।
 बौद्धान्यं विशेष्यसु महापथ्यपि वै द्विजः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति† प्रायश्चित्तप्रतैरपि ॥ ६९ ।
 बौद्धाः पाषण्डिनः प्रोक्ता यतो वै वेदनिन्दकाः ।
 तस्माद्द्विजस्तामेवेत यदि वेदेषु भक्तिमान् ॥ ७० ।
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजा बौद्धान्यं विशेत् ।
 ज्ञात्वा वै‡ निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ७१ ।
 एतेषां पापबाहुल्यान्नरकं कल्पकोटिषु§ ।
 एते पाषण्डिनः प्रोक्तास्तस्माद्देषां न निष्कृतिः ॥ ७२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि प्रोक्तान्येतानि ते प्रभो ।

* (क) पुनश्च (६६) बौद्धस्य चित्तोपदत्ततृतीयपादौ तथा (६७) श्लोकश्च न सति ।

† न तस्य निष्कृतिश्चास्ति इति (ग) ।

‡ ज्ञात्वा च इति (ग) ।

§ नरकं न निवर्तते इति (क) ।

अघानि तेषां नरकान् गदती मे* निशामय ॥ ७३ ।
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 पचन्ते नरकेष्वेषु† वंशायुतसमन्वितः ॥ ७४ ।
 ततः कर्माऽवसानेन‡ स्यावराः प्रभवन्ति ते ।
 कल्पत्रितयपर्यन्तं तदन्ते क्षमयो हि ते§ ॥ ७५ ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
 विष्ठाभुजो भवन्त्येते पुरीषक्षमयस्तथा ॥ ७६ ।
 ततस्त्वाशीविषाः कल्पं तदन्ते क्षमयो हि ते॥ ।
 तथैव युगसाहस्रं तदन्ते स्नेच्छजातयः ॥ ७७ ।
 क्रमेण** कर्माशेषेण गोलकाः†† प्रभवन्ति ते ।
 कुण्डाश्च जन्मन्येकस्मिंस्ततो विप्रो ह्यकिञ्चनः ॥ ७८ ।
 दारिद्र्यपीडितो नित्यं प्रतिग्रहपरायणः ।
 पापं प्रतिग्रहाद्याति पापान्नरकमश्नुते ॥ ७९ ।
 तव राजन्महाभाग यातना याः प्रकीर्तिताः ।
 महापातकिनस्तासु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ८० ।

* वदती मे इति (क) ।

† नरकं चोरे इति (ग) ।

‡ कर्माऽवशेषेण इति (ग) ।

§ क्षमयो हि ते इति (ङ) ।

¶ क्षमयसथा इति (घ), (ङ) ।

॥ तदन्ते पश्यते हि ते इति (क), (घ), (ङ) ।

** तदन्ते इति (घ) ।

†† गच्छकाः इति (ग), गच्छिकाः इति (घ), (ङ) ।

तदन्ते पृथिवीमेत्य सप्तजन्मसु गर्हभाः* ।
 ततः श्वानो विह्वराहा भवेयुर्दशजन्मसु ॥ ८१ ।
 आश्रताब्दं विट्कमयस्ततस्ते मूषिका वृषा† ।
 तावत्कालं भवेयुश्च सर्पा द्वादशजन्मसु‡ ॥ ८२ ।
 ततः सहस्रजन्मानि§ मृगाद्याः पशवो वृष ।
 शताब्दं स्थावरा राजंस्तदन्ते गोशरीरिणः¶ ॥ ८३ ।
 ततस्तु सप्त जन्मानि चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 ततः षोडश जन्मानि शूद्राद्या हीनजातयः ॥ ८४ ।
 ततस्तु जन्मद्वितये वैश्यः क्षत्रिय एव च ।
 तत्राप्यतिबलैर्नित्यं बाध्यमानो हि॥ जीवति ॥ ८५ ॥
 ततश्च विप्रतां प्राप्य दरिद्रे व्याधिपीडितः ।
 प्रतिग्रहपरो नित्यं ततो नरकमश्रुते** ॥ ८६ ॥
 असूयाविष्टमनसां रौरवं नरकं श्रुतम् ।
 तत्र कल्पत्रयं स्थित्वा चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ ८७ ॥
 मा ददस्तेति यो ब्रूयाद्देवान्मनी ब्राह्मणेषु च ।

* गर्हिता इति (घ), गर्हितः इति (ङ) ।

† (क) पुस्तकेऽतः परं कति श्लोका न सन्ति ।

‡ (घ) पुस्तकेऽतः परं सार्धैकश्लोकी नास्ति ।

§ ततः षोडश जन्मान्मनीति (ङ) ।

¶ तदन्तेष्वशरीरिण इति (ङ) ।

॥ बाध्यमानोऽपि जीवति इति (ङ) ।

** (घ) पुस्तके (८५) श्लोकस्य चतुर्थपरचादारभ्य (८६) श्लोकस्य तृतीयपरचाव-

धिकः प्रथमो नास्ति ।

स श्रयोनिश्रतं गत्वा चाण्डालेषु निपात्यते* ॥ ८८ ।
 ततो विष्ठाकृमिः कल्पं ततो व्याघ्रस्त्रिजम्बनि ।
 तदन्ते नरकं याति युगानामेकविंशतिम्† ॥ ८९ ।
 परनिन्दारता ये च‡ ये च निष्ठुरभाषिणः ।
 दानानां विघ्नकर्त्तारस्तेषां पापफलं शृणु ॥ ९० ।
 तमायःपिण्डवदनाः सूचीपूरितलोचनाः ।
 अधःशिरार्धपादाश्च ताद्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ ९१ ।
 एवं शताब्दपर्यन्तं तदन्ते शोणिते ऋदे ।
 मग्नाः कण्ठस्थपाषाणाः शताब्दं निवसन्ति ते ॥ ९२ ।
 ततः सर्वेषु घोरेषु नरकेषु समाः शतम् ।
 स्थित्वा कर्मावशेषेण तरन्त्यामिषभोगिनः§ ॥ ९३ ।
 परद्रव्यापहर्त्तृणां नरकं शृणु पण्डितग ।
 मुखलोदूखलाभ्याश्च तुद्यन्ते॥ तस्करा भृशम् ॥ ९४ ।
 तदन्ते तप्तपाषाणग्रहणं वत्सरत्रयम् ।
 ततश्च कालसूत्रेण भिद्यन्ते सप्तवत्सरान् ॥ ९५ ।
 शोचन्तः स्वानि कर्माणि परद्रव्यापहारकाः** ।

* श्रयो निश्रतं गत्वा चाण्डालेषु च जायते इति (घ), (ङ) ।

† युगानामेकविंशतिमिति इति (घ), (ङ) ।

‡ परनिन्दापरा ये चेति (घ), (ङ) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

ग एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति, (ङ) पुस्तके तु तदङ्गुलानामध्यमारोपितम् ।

॥ ताद्यन्ते इति (क), चूर्णन्ते इति (घ), (ङ) ।

** परद्रव्यापहारतः इति (ग) ।

ततः क्रमेष पथ्यन्ते नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ८६ ।
 परस्त्रसूचकानाञ्च नरकं शृणु भूपतेः ।
 तावद्युगसहस्राणि तप्तायःपिच्छभक्ष्यम् ॥ ८७ ।
 उत्पाद्यन्ते तु रदनाः सन्दंशैर्भृशदारुणैः ।
 निरुच्छासे महाघोरि कल्पान्तं निवसन्ति ते ॥ ८८ ।
 परस्त्रीलोलुपानाञ्च नरकं शृणु भूपते ।
 तप्ततान्त्रस्त्रियस्तीन रमन्तेः प्रसभं बहुः ॥ ८९ ।
 रमन्ते तेन संगृह्य विद्रावन्तं प्रसह्य ताः ॥
 दिग्मथ्यस्य क्षतं कर्म तदन्ते नरकान्क्रमात् ॥ १०० ।
 अन्धं भजन्ते भूपाल पतिं त्यक्त्वा च या स्त्रियः ।
 तासाञ्च नरकान्वष्ट्ये गदतो मे निशामय ॥ १०१ ।
 तप्तायःपुरुषास्तासु ॥ तप्तायःशयने बलात् ।
 गृहीत्वा कल्पपर्यन्तं रमन्तेऽतिबलान्विताः ॥ १०२ ।
 ततस्त्रैर्योषितो मुक्त्वा हुताशनसमोख्यम् ॥
 अयस्तभं समास्त्रिथ तिष्ठन्त्यद्दसहस्रकम् ॥ १०३ ।

* (क) पुस्तकेऽतः परमटी श्रीकपादा न सन्ति ।

† तावद्युगसहस्रानु तप्तायःपिच्छभोजनमिति (घ), (ङ) ।

‡ रमन्ते इति (क), (घ) ।

§ बलादिति (क), (ख), (ङ) ।

॥ ताः स्त्रियो विद्रावन्तं तं संगृह्य तेन सह रमन्त इत्यर्थः ।

॥ तप्तायःपुरुषास्तासु इति (क), (घ), (ङ) । एवं बहुषु पुस्तकेषु पुरुषाणां कर्मन्वी
 स्त्रितेऽपि कर्तृत्वसाधिकस्त्रारस्त्रापदेवाऽवसन्त्वितमस्याभिः ।

** हुताशनसमोख्यमिति (ग) ।

ततः चारोदकस्नानं चारोदकनिषेवणम् ।
 तदन्ते नरकाग्स्वर्गान्क्रमेण परिभुञ्जते ॥ १०३ ।
 यो हन्ति ब्राह्मणीं गाञ्च क्षत्रियाञ्च नृपोत्तम ।
 स एता यातनाः सर्वा भुङ्क्ते कल्पेषु पञ्चसु ॥ १०४ ।
 यः शृणोति महन्निन्दां सादरञ्च* शृणुष्व मे ।
 तेषां कर्षेषु पात्यन्ते तप्तायःकीलसञ्चयाः† ॥ १०५ ।
 ततश्च तेषु छिद्रेषु तैलमत्युष्णमुख्यम् ।
 पूर्यते‡ च ततश्चापि कुम्भीपाकं प्रपद्यते ॥ १०६ ।
 नास्तिकानां प्रवक्ष्यामि नरकं शृणु भूपते§ ।
 अग्दानां कोटिपर्यन्तं नरकं भुञ्जते हि ते ॥ १०७ ।
 ततश्च कल्पपर्यन्तं पुरीषं भुञ्जते नृप ।
 युगन्तुषु रौरवं पञ्चासप्तसैकतभोजनम् ॥ १०८ ।
 ब्राह्मणान्ये निरीक्षन्ते क्रोधदृष्ट्या॥ नराधमाः ।
 तप्तसूचीसहस्रान्तु तेषां नेत्रेषु पूर्यते## ॥ १०९ ।
 ततः चाराम्बुधाराभिः सिच्यन्ते नृपसत्तम ।

* सादरं तच्छृणुष्व मे इति बहुषु पाठः ।

† तप्तायःफालसञ्चया इति (न) ।

‡ सिच्यन्त इति (ङ) ।

§ (घ) पुस्तके एतदहं नास्ति ।

॥ कुम्भीपाकं रौरवमिति (न), तत्र कुम्भीपाकं चाने, कुम्भे इति वाङ् ।

॥ क्रोधदृष्ट्या इति (घ), (ङ) ।

चक्षुःषु युज्यते इति (घ), (ङ), (ङ) ।

ततश्च क्रकचैर्वीरैर्भियन्ते पापकारिणः* ॥ ११० ।
 विभ्वासघातिनाश्चैव मर्यादाघातिनान्तथा ।
 परासन्नोलुपानाश्च नरकं शृणु दास्यम् ॥ १११ ।
 अमांसभोजिनो नित्यं† भक्षमाणाः श्वभिस्तथा ।
 नरकेषु समस्तेषु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ११२ ।
 प्रतिग्रहपरता ये च‡ ये च नक्षत्रपाठकाः ।
 ये च देवसकाशानां भोगिनस्तच्छृणुष्व मे ॥ ११३ ।
 राजन्नाकल्पपर्यन्तं यातनासु च दुःखिनः ।
 पचन्ते सततं पापा विष्ठाभोगरताः सदा ॥ ११४ ।
 ततश्च भुवमासाय चाण्डालाः शतजन्मसु ।
 भवन्ति बहुदुःखार्ता दरिद्रा व्याधिपीडिताः ॥ ११५ ।
 असत्यनिरतानाश्च तथा निष्ठुरभाषिणाम् ।
 उत्पाद्यन्ते सदा जिह्वाः सन्दंशैर्भृशदारुणैः ॥ ११६ ।
 ततस्त्रैलेन सिच्यन्ते§ कालसूत्रप्रपीडिताः ।
 ततः क्षारोदकस्नानं मूत्रविष्ठानिवेषणम् ।
 तदन्ते भुवमासाय भवन्ति स्त्रीच्छजातयः ॥ ११७ ।
 अन्योद्दिगकारा ये तु यान्ति वैतरणीं नदीम् ।

* पापकर्त्रिण इति (ग) ।

† अमांसभोजिनो नित्यमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रतिग्रहपरता ये चेति (क) ।

§ पचन्ते इति (क), (घ), (ङ) ।

मुक्तपञ्चमहायज्ञा* नानाभक्षा† भवन्ति हि ॥ ११८ ।
 श्रीपासनपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत् ।
 अनुष्ठानविहीनाश्च क्षमिभक्षं प्रयान्ति हि ॥ ११९ ।
 नृपैतेषाञ्चतुर्णाञ्च दुःखं पञ्चयुगावधि ।
 तदन्ते भुवमासाद्य भवन्ति परसेवकाः ॥ १२० ।
 विप्रग्रामकरादानं कुर्वतां गृणु भूपते ।
 यातनास्त्रासु पथ्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १२१ ।
 विप्रग्रामेषु भूपाल यः कुर्यादधिकङ्करम् ।
 ससहस्रकुलो भुङ्क्ते नरकान् कल्पकोटिषु ॥ १२२ ।
 विप्रग्रामे करादाने योऽनुमन्यति पातकीऽ ।
 स एव कृतवायाजन्वा ब्रह्महत्यायुतायुतम् ॥ १२३ ।
 श्वविष्ठाभोगिनो नित्यं नरा द्वातिथ्यवर्जिताः ॥ ।
 कालसूत्रे महाघोरे वसन्ति हि चतुर्युगम् ॥ १२४ ।
 अयोनी च वियोनी च पशुयोनी च यो नरः*** ।
 सिद्धा रेतो महापापी रेतोभोजनमाप्नुयात् ॥ १२५ ।

* त्यक्तपञ्चमहायज्ञा इति बहुषु पाठः ।

† खाद्याभक्षा इति (ग) ।

‡ (क) पुनर्के एव स्त्रीको नास्ति ।

§ पापकृदिति बहुषु पाठः ।

¶ स एव कृतवान् पापी ब्रह्महत्यायुतायुतमिति (घ) ।

॥ वास्त्रातिथ्यविवर्जिता इति (ङ) ।

*** अयोनी पशुयोनी च योनरः कर्तुमिच्छतीति (झ) ।

वसाकूपं ततः प्राप्य स्थित्वा दिव्याब्दसप्ततिम् ।
 रैतीभोगी भवेन्नर्चः सर्वलोकेषु निन्दितः ॥ १२६ ।
 उपवासदिने राजन्दन्तधावनकन्नरः ।
 स घोरं नरकं याति* व्याघ्रभक्षं चतुर्युगम् ॥ १२७ ।
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्तु† वसुन्धराम् ।
 तस्य पापफलं वञ्चे गदती मे निशामय ॥ १२८ ।
 स कोटिकुलसंयुक्तः प्रभुञ्चन् पूतिमृत्तिकाम् ।
 यातनास्त्रासु पच्यन्ते प्रत्निकं कल्पकोटिषु ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि जायन्ते विद्भुजस्य ते ॥ १२९ ।
 गणयेद्यसु‡ ष्ठिवीं मृषा तन्नरकं मृषु ।
 स कोटिकुलसंयुक्तो निमज्जत्युष्णकर्हमे ॥ १३० ।
 ततो विष्ठाङ्गदे मन्मस्तिष्ठेद्युगसहस्रकम् ।
 तदन्ते यातनास्त्रासु यावदिन्द्रास्यतुर्हय ॥ १३१ ।
 ततश्च ष्ठिवीमित्य सर्वलोकेषु निन्दितः ।
 ब्रषी कुष्ठाभिभूतश्च भवेद्युगग्रतं नरः§ ॥ १३२ ।
 यः स्वकर्मापरित्यागी पापवृष्टीत्युच्यते बुधैः ।
 तस्मिन्काले तस्मिन्मद्ये तावुभावतिपापिनी ॥ १३३ ।

-
- * घोरं नरकं यातीति (क), (घ), (ङ) ।
 † यो हरेत्ते इति (क), (घ) । हरेत्तेति (ङ) ।
 ‡ गीपयेद्यसु ष्ठिवीमिति (क) ।
 § भवे जन्मग्रतं नरः इति (क), (घ), (ङ) ।
 ¶ तस्मिन्ः सादिति (ग) ।

कल्पकोटिसहस्राक्षि कल्पकोटिशतानि च ।
 सहस्रवंशसंयुक्ती नरके वासमश्रुते ॥ १३४ ॥
 यस्तु सन्तप्रशङ्गादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः* ।
 स सर्व्वयातनाभोगी चाण्डालो जन्मकोटिषु ॥ १३५ ॥
 तं द्विजं† तमप्रशङ्गादिलिङ्गाङ्किततनुन्नरः ।
 सन्ध्याय‡ रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १३६ ॥
 चक्राङ्किततनुर्यत्र तत्र कोऽपि न संवसेत् ।
 यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्महा भवेत् ॥ १३७ ॥
 गङ्गास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा ।
 चक्राङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्य्यं जपेन्नरः§ ।
 जपेत्तत्र पौरुषं सूक्तमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ १३८ ॥
 लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्य्यं जपेन्नरः|| ।
 जपेच्च शतरुद्रीयमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ १३९ ॥
 ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्व्वदेवसमाश्रिता ।
 सा चेत्सन्तापिता राजन् किं वक्ष्यामि महिनसः ॥ १४० ॥

* शङ्कारिलिङ्गचिह्नतनुरिति (ग), (घ) । (ङ) पुरुषो इत आरभ्य शार्ङ्गोक्तयं
 नास्ति ।

† यं द्विजमिति (ग) । तमप्रशङ्गारिलिङ्गेति (क), (घ) ।

‡ संख्याय नरकमिति (ग) ।

§ जपेन्नर इति (ग) ।

¶ प्रजपेत्पौरुषं सूक्तमिति (क), जपेत् पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेदिति (घ),
 (ङ) । जपेत्तेत्यत्र जपेदिति साधु ।

|| जपेन्नर इति (ग) ।

चक्राङ्किततनुर्वापि राजर्क्षिङ्गाङ्कितोऽपि वा ।
 नाधिकारी परिश्रेयः* त्र्यौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु ॥ १४१ ।
 भृतकाध्यापकाश्चैव भृतकाध्यायिनस्तथा ।
 आकल्पं यातनां भुङ्क्ते† तदन्ते स्त्रीच्छजातयः ॥ १४२ ।
 स्त्रीशूद्राणां समीपे तु वेदाध्ययनकक्षरः ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु प्राप्नोति नरकान् क्रमात् ॥ १४३ ।
 देवद्रव्यापहर्त्तारो गुरुद्रव्यापहारकाः ।
 ब्रह्महत्यायुतसमं दुष्कृतं भुञ्जते नराः ॥ १४४ ।
 अनाथधनहर्त्तारोऽनाथं ये विहिंसन्ति च‡ ।
 तेषां पापफलं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ १४५ ।
 अधःशिरोर्धंपादाश्‡ कीलितास्तम्भकहये ।
 धूमपानरता नित्यं तिष्ठन्त्यान्नघ्नवासरम् ॥ १४६ ।
 आरामे पुष्यहर्त्तारो देवपूजार्थकल्पिते ॥
 ते यान्ति नरकं घोरं बह्निज्वालाप्रवेशनम् ॥ १४७ ।
 जले देवालये वाऽपि यः सृजेद्देहजं मलम् ।
 भूषहत्यासमं पापं प्राप्नोतीत्यतिदारुणम् ॥ १४८ ॥

* नाधिकारी परिश्रेय इति (क) ।

† आकल्पं यातनां भुङ्क्ते इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ अनाथधनहर्त्ता यदनाथं ये विहिंसन्ति चेति (क) ।

§ अधःशिरोर्धंपादा इति आर्षे, अधःशिरोर्धंपादाः अधःशिरोर्धंपादावेति साधु ।

¶ आरामपुष्यहर्त्तारो देवपूजाऽनुकल्पित इति (क) ।

॥ भूषहत्यादिकं पापं स प्राप्नोतीत्यतिदारुणमिति (क), भूषहत्यासमं पापं संप्राप्नो-
 त्मिति दारुणमिति (घ), (ङ) ।

दन्तास्थिकेशनखरान्यः सृजिहेवतालये ।
 जले वा भुक्तशेषश्च तस्य पापफलं शृणु ॥ १४८ ।
 प्रासप्रतीदनैर्भिन्ना आर्त्तरावविराविणः ।
 अत्युष्णतैलपानश्च कुम्भीपाकन्ततः क्रमात् ॥ १५० ।
 ब्रह्मस्वं हरते यस्तु तुषं वा काष्ठमेव वा ।
 स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १५१ ।
 ब्रह्मस्वहरणं राजन्निहामुत्र च दुःखदम्* ।
 इह सम्पद्दिनाशय परत्र नरकाय च ॥ १५२ ।
 कूटसाध्यं वदेद्यस्तु तस्य पापफलं शृणु ।
 स याति यातनाः सर्वा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १५३ ।
 इह पुत्राश्च पौत्राश्च विनश्यन्ति परत्र च† ।
 रौरवं नरकं याति यः साध्यमनृतं वदेत् ॥ १५४ ।
 ये चातिकामिनो मर्त्या ये च मिथ्याभिवादिनः ।
 तेषां मुखे जलौकाश्च‡ पूर्यन्ते पद्मगोपभाः ॥ १५५ ।
 एवं षष्टिसमाः स्थित्वा ततः चाराम्बुसेचनम् ।
 श्वर्मांसाहारनिरता विशन्ति चारकर्हमम्§ ॥ १५६ ।
 ततो गजैर्निपात्यन्ते मरुप्रपतनस्तथा ¶ ।

* इहाऽऽमुत्राऽभि दुःखदमिति (क), (घ), (ङ) ।

† परत्र वा इति (क), (घ) ।

‡ जलौकास्तु इति (क), (ङ) ।

§ चारकर्हमे इति (क), (घ), (ङ) ।

¶ मरुप्रपतनं तथा इति (क), (घ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य हीनाङ्गाः प्रभवन्ति च* ॥ १५७ ।
 ऋती नाभिगमेयस्तु स्वस्त्रियं मनुजेश्वर ।
 स याति रौरवं† घोरं ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ॥ १५८ ।
 अनाचाररतान्दृष्ट्वा यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तत्पापार्हमवाप्नोति यतोऽपेक्षापरायणः‡ ॥ १५९ ।
 पापिनां पापगणनां यः करोति नराधमः ।
 अस्तित्वे तुल्यपापी स्यान्मिथ्यात्वे द्विगुणभवेत् ॥ १६० ।
 अपापे पातकं यस्तु समारोपति§ निन्दति ।
 स याति नरकान् घोरान्यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १६१ ।
 पापिनां पातकं यस्तु वदेत्तत्कष्टयोगं भवेत् ।
 पापिनां नित्यपापानां पापार्हं नश्यति च्छात् ॥ १६२ ।
 कन्यागामी नरो॥ यस्तु भक्ष्यमाशुः श्वभिः सदा ।
 स याति धूमपानञ्च सृषावस्थां ततः क्रमात् ॥ १६३ ।
 यस्तु व्रतानि संगृह्य असमाप्य परित्यजेत् ।
 सोऽसिपञ्चवनं प्राप्य हीनाङ्गो जायते भुवि ॥ १६४ ।
 अन्यैः संगृह्यमाणानां व्रतानां विघ्नकृत्नरः ।

* विधीनाङ्गा भवन्ति च इति (क) ।

† नरकं घोरमिति (क) । पुनश्चेऽस्मिन् श्लोकादस्मादनन्तरं दशश्लोका न सन्ति ।

‡ यतोऽपेक्षापरायण इति चार्थे, यत्तु अपेक्षा यदुपेक्षा वेति साधु ।

§ समारोपतीत्यार्थे, समारोपयतीति साधु ।

॥ तत्तुल्यपापी भवेदिति (घ) ।

॥ रती यस्तु इति (ग) ।

त्रिसप्तकुलसंयुक्तः स याति श्लेषभोजनम् ॥ १६५ ॥
 न्याये च धर्मशिक्षायां पक्षपातं करोति यः ।
 न तस्य निष्कृतिर्भूप प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ १६६ ॥
 अभोज्यभोजी संप्राप्य पित्तपानं समायुतम् ।
 चण्डालवंशे संजातो गोमांसाशी भवेत्सदा ॥ १६७ ॥
 अवमन्य द्विजान्वाग्भिर्ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।
 सर्व्वाश्च यातना मुक्ता चाण्डालो दशजन्मसु ॥ १६८ ॥
 विप्राय दीयमाने तु यो विघ्नं कुरुते नरः ।
 स याति ब्रह्महत्यानां सहस्राणां शतायुतम् ॥ १६९ ॥
 अपहृत्य परस्यार्थं यः परेभ्यः प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७० ॥
 अन्यायसाधितं द्रव्यं यद्यान्यस्मै प्रयच्छति ।
 स याति नरकं घोरं यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७१ ॥
 प्रतिश्रुत्याऽप्रदानेन लालाभक्षं ब्रजेन्नरः ।
 यतिनिन्दापरो राजञ्छिलायन्तं ब्रजेन्नरः* ॥ १७२ ॥
 आरामच्छेदिनो यान्ति युगानामेकविंशतिम् ।
 श्लभेजनं ततो यान्ति क्रमात्सर्व्वाश्च यातनाः ॥ १७३ ॥
 देवतागृहभेत्तारस्तडागानाञ्च भेदिनः ।
 पुष्पारामभिदृशैव† यां गतिं प्राप्नुयुः शृणु ॥ १७४ ॥
 कोटिकोटिकुलैर्युक्ताः कल्पकोट्ययुतानि षट् ।

* त्रिषाष्टं ब्रजेन्नरः इति (क) ।

† पुष्परोमभेदिनश्च इति (ग) ।

यातनासु च सर्वासु* पच्यन्ते वै पृथक् पृथक् ॥ १७५ ।
 ततश्च विष्ठाकमयः कल्पकोटिषु भूपते ।
 तदन्ते विद्भुजस्ते वै कल्पानामेकविंशतिम् ॥ १७६ ।
 तथैव ते क्षमिभुजो युगानामेकविंशतिम् ।
 ततश्च भुवमासाद्य चाष्णालाः कोटिजन्मसु ॥ १७७ ।
 ग्रामनाशकराश्च पापश्च सुमहत्तरम् ।
 न समर्थो† निगदितुं जन्मकोटिशतैरपि ॥ १७८ ।
 देवपुर्दाहका ये तु तथैव ग्रामदाहकाः ।
 यावद्ब्रह्मा सृजत्येतत्तावत्तरकमाप्नुयुः ॥ १७९ ।
 यस्य कस्य च पापस्य योऽनुमन्ता भवेन्नरः ।
 स याति तत्र पापार्थं नरकांश्च यथोचितान्‡ ॥ १८० ।
 कुण्डाग्नी गोलकाग्नी च तथैव ग्रामयाजकः ।
 अयाज्ययाजकश्चैव महापातकिनः स्मृताः ॥ १८१ ।
 आह्वयिका§ देवलका ग्रामनक्षत्रयाजकाः ।
 तएते ब्रह्मचाष्णालाणा महापातकपञ्चमाः॥ ॥ १८२ ।
 एतेषां यातनाः सर्वा युगानामेकविंशतिम् ।

* यातनास्तासु इति बहुषु पाठः ।

† न समर्थोऽस्मि नदितुमिति (क) ।

‡ यथोचितानिति (ख), (घ), (ग) ।

§ अयाजका देवलका इति (ङ) ।

¶ तदन्ते ब्रह्मचाष्णाला इति (च), (ज) ; तएव ब्रह्मचाष्णाला इति (घ) ।

॥ महापथिकपञ्चमा इति (झ), (ञ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालाः सप्तजन्मसु ॥ १८३ ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च मित्रद्रोहरताश्च ये ।
 तेषाञ्च यातनाः सर्वा यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १८४ ।
 उत्सन्नपितृदेवेभ्यो वेदमार्गवह्निष्कृताः ।
 पापगणा इति विख्याता यातना बहवः स्मृताः ॥ १८५ ।
 एवं बहुविधाः प्रोक्ताः पातकाश्चापपातकाः ।
 तेषान्तु संख्याबाहुल्यात्क्रियन्तस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ १८६ ।
 पापानां यातनानाञ्च* धर्मणाश्चैव भूपते ।
 संख्यां निगदितुं शक्नो लोके को विष्णुना ऋतेषु ॥ १८७ ।
 एतेषां सर्वपापानां धर्मशास्त्रविधानतः† ।
 प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु पापराशिः प्रणश्यति ॥ १८८ ।
 प्रायश्चित्तानि कार्याणि समीपे कमलापतेः ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात्सफलानि भवन्ति हि ॥ १८९ ।
 गङ्गा च तुलसी चैव सत्सङ्गी हरिकीर्त्तनम् ।
 अनसूया हृदिंसा च सर्वपापप्रणाशिनः ॥ १९० ।
 विष्णुर्पितानि कर्मणि सफलानि भवन्ति हि ॥
 अनर्पितानि कर्मणि भस्मानि न्यस्तहृदयवत् ॥ १९१ ।

-
- * पातकानाञ्च इति (क), (घ), (ङ) ; कर्मणाश्चैव भूपते इति (ङ) ।
 † संख्यां निगदितुं लोके कः चनो विष्णुना ऋते इति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ धर्मशास्त्रविशारद इति (ङ) ।
 § सफलानि भवन्ति च इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।
 ¶ भवन्ति च इति (ग) ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यद्धान्यन्मोक्षसाधनम्* ।
 विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत् ॥ १८२ ॥
 विष्णोर्भक्तिः† परा नृणां सर्वपापप्रणाशिनी ।
 भक्तिमग्निः कृतं कर्म सफलं स्यान्महीपते ॥ १८३ ॥
 भक्तिर्दशगुणा नृणां‡ पापारण्यदवानलः ।
 तामसै राजसैश्चैव सात्त्विकैश्च नृपोत्तम ॥ १८४ ॥
 यद्धान्यस्य विनाशार्थं भजते अहया हरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसाऽधमा ॥ १८५ ॥
 योऽर्चयेत्कैतवधिया खैरिणी स्वपतिं यथा ।
 नारायणं जगन्नाथं सा वै तामसमध्यमा ॥ १८६ ॥
 देवपूजापरान्दृष्टा मत्सरी§ योऽर्चयेत्हरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसीत्तमा ॥ १८७ ॥
 धनधान्यादिकं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेत्हरिम् ।
 अहया परयाविष्टः सा भक्ती राजसाऽधमा ॥ १८८ ॥
 यः सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य माधवम् ।
 अर्चयेत्परया भक्त्या सा वै राजसमध्यमा ॥ १८९ ॥
 सालोक्यादिपदं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेत्हरिम्¶ ।

* मोक्षसाधकमिति (ग) ।

† विश्वभक्तिः परा नृणामिति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

‡ दशगुणाश्रया इति (क), (घ), (ङ) । पापारण्यदवीपमा इति (च), (ज) ।

§ देवपूजापरान्दृष्टा मनुजामिति (क), (ङ) । मनुभोथोऽर्चयेत्हरिमिति (घ) ।

¶ समुद्दिष्टासंभवेत्हरिमिति (क), (घ) ।

विज्ञेया पृथिवीपाल सा भक्ती राजसोत्तमा ॥ २०० ।
 यस्तु स्वकृतपापानां क्षयार्थं पूजयेत्परिम् ।
 अक्षया परया राजन् सा भक्तिः सात्त्विकाधमा ॥ २०१ ।
 हरेरिदं प्रियमिति शुश्रूषां कुरुते नरः* ।
 जनेषु अक्षया युक्तो भक्तिः सात्त्विकमध्यमा† ॥ २०२ ।
 विधितुष्टगार्ह्येयस्तु दासवच्चक्रपाणिनम् ।
 भक्तीनां प्रवरा ज्ञेया सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०३ ।
 नारायणस्य महिमां‡ काश्चिच्छ्रुत्वाऽपि§ यो नरः ।
 तन्मयत्वेन सन्तुष्टः सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०४ ।
 अहमेव परो विष्णुर्भूयि सर्वमिदं जगत् ।
 इति यः सततं पश्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥ २०५ ।
 एवं दशविधा भक्तिः संसारच्छेदकारिणी ।
 तत्रापि सात्त्विकी भक्तिः सर्वकामफलप्रदा ॥ २०६ ।
 तस्माच्छृणुष्व भूपाल संसारच्छेदमिच्छता ।
 स्वकर्माणोऽविरोधेन भक्तिः कार्य्या जनार्द्दने ॥ २०७ ।
 यः कर्माणि परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति ।
 न तस्य तुष्यते विष्णुराचारात्पूज्यते यतः ॥ २०८ ।

* हरेरिदं प्रियमिति कृत्वा मगधि योनरः इति (क) ।

† कर्माणि कुरुते भूप ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (क), ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (घ), (ङ) ; (ग), (घ) पुस्तकयोः जनेषु इत्यस्य स्थाने जनेभ्य इति पाठोऽस्ति ।

‡ महिमानित्यर्थं महिमानमिति साधु ।

§ काश्चिद्भुत्वा च इति (क), (ग) । अथ भुत्वेति चार्थम्, उक्तेति साधु ।

सर्वांगमानामाचारः प्रथमः परिकल्प्यते* ।
 आचारप्रभवो धर्मी धर्मस्य प्रभुरभ्युतः ॥ २०९ ।
 तस्मात्कार्यार्था हरौ भक्तिः स्वधर्मस्याविरोधिनी ।
 सदाचारविहीनानां धर्मार्थी न सुखप्रदीप† ॥ २१० ।
 त्वया महीश यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितं मया ।
 तस्माद्दर्शयस्व भूत्वा सुखी भव दृढव्रत ॥ २११ ।
 पूजयस्व प्रयत्नेन नारायणमनामयम् ।
 तस्मिन् संपूज्यमाने तु सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ २१२ ।
 पूजयस्व हरं विश्वमेकबुद्ध्या‡ महीपते ।
 भेदज्ञानाद्ब्रह्महत्यानामयुतायुतदुष्कृतम् ॥ २१३ ।
 शिव एव हरिः साक्षाद्हरिरेव शिवः स्वयम्§ ।
 तयोरन्तरकथाति नरकान् कोटिकोटिशः ॥ २१४ ।
 आत्मघातनपाप्मानो¶ राजंस्तव पितामहाः ।
 वसन्ति नरके ते च दग्धाः कपिलकोपतः ॥ २१५ ।
 तानुद्धर महाभाग गङ्गाजलनिषेवचैः॥ ।
 गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव पण्डित ॥ २१६ ।

- * प्रथमः परिकल्पित इति (ङ) ।
 † धर्मा चप्यासुखप्रदाः इति (ग) ।
 ‡ एकमत्या इति (क), (घ), (ङ) ।
 § हरिः साक्षाद्शिवः स्वयमिति (घ) ।
 ¶ आत्मघातकपाप्मान इति (ग), (घ), (ङ) ।
 ॥ निषेवचैः इति (घ) ।

केशमस्त्रि नखं दन्तं* भस्म वापि जनेश्वर ।
 गङ्गायाः स्पर्शमात्रेण† ताम्रयत्यच्युतं पदम् ॥ २१७ ।
 यस्यास्त्रि भस्म वा राजन् गङ्गायां क्षिप्यते नरैः‡ ।
 महापातकमुक्तोऽपि§ स याति परमं पदम् ॥ २१८ ।
 गुह्यं शृणुष्व राजेन्द्र गङ्गा पापप्रणाशिनी ।
 यद्विन्दुषेचनादेव प्रयान्ति परमं पदम् ॥ २१९ ।
 यानि कानि च पापानि प्रोक्तानि तव पण्डित ।
 तानि पापानि नश्यन्ति गङ्गाविन्दुभिर्षेकतः॥ ॥ २२० ।

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा पृथिवीपालं धर्मराजो मुनीश्वराः ।
 अन्तर्दधे स राजाऽपि तपस्तप्तुं मनोदधे ॥ २२१ ।
 निक्षिप्य पृथिवीं सर्वां सचिवेषु महीपतिः ।
 तपस्तप्तुं मुनिश्रेष्ठास्तुहिनाद्रिं जगाम सः ॥ २२२ ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे काव्यसंवादी नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

-
- * केशमस्त्रिनखरं दन्तमिति (क) ।
 † स्पर्शमात्रेण गङ्गायासं त्रयत्यच्युतं पदमिति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ जनेः इति (क) ।
 § महापातकमुक्तो वा इति (ग), महापातकमुक्तो वा इति (घ), महापातक-
 मुक्तोऽपीति (ङ) ।
 ¶ एष श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।
 ॥ गङ्गाविन्दुभिर्षेचनादिति (ङ) ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

हिमवन्निरिमासाद्य किं चकार महीपतिः ।

कथं वा हतवान् गङ्गां सूत तद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

भगीरथो महाराजाः जटाचीरधरो वने ।

गच्छन् हिमाद्रिं तपसे ययौ गोदावरीतटम् ॥ २ ।

तत्रापश्यन्महारथं भृगोरात्रमसुप्तमम् ।

कृष्णसारसमाकीर्णं मातङ्गचयसेवितम् ॥ ३ ।

भ्रमद्भ्रमरसंयुक्तं कूजद्विहगसङ्कुलम् ।

व्रजहराहनिकरं समरीबालवीजितम् ॥ ४ ।

वृत्त्यभयूरनिकरं शारङ्गगणयोजितम् ॥ ५ ।

प्रवर्द्धितमहावृक्षं मुनिकन्याभिरादरात् ॥ ५ ।

शालतालतमालाढ्यं वृद्धिन्तालमण्डितम् ॥ ६ ।

प्रचयन्नाङ्गकुहालशमीरुचकशोभितम् ॥ ६ ।

* कवचाहतवान् गङ्गामिति (क), (घ), (ङ) ।

† महाभागः इति (घ), (ङ) ।

‡ गोदावरीतटे इति (क), (घ), (ङ) ।

§ शारङ्गगणसेवितमिति (घ) ।

¶ सूतद्विशाखमण्डितमिति (क), (घ) ; तथोक्ततः परं चरचदयमधिकं वर्तते

यथा—त्रिरीवाःसुंनपुत्रागनागपम्पकसेवितम् ।

मालतीयूथिकाकुन्दचम्पकाश्वत्यभूषितम्* ।
 उत्फुल्लकुसुमोपेतं ऋषिसङ्घनिषेवितम् ।
 वेदशास्त्रसमुद्घोषं भृगोः प्राविशदान्ममम्† ॥ ७ ।
 गृणन्तं परमं ब्रह्म वृतं शिष्यवरैर्मुनिम् ।
 तेजसा सूर्यसङ्काशं भृगुस्तत्र ददर्श सः ॥ ८ ।
 ननाम विधिवद्भूपस्तस्मै मुनिवराय सः ।
 आतिथ्यं भृगुरप्यस्मै चक्रे सम्मानपूर्वकम् ॥ ९ ।
 ज्ञातातिथ्यक्रियो राजा भृगुणा परमर्षिणा ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयान्मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ।

राजीवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 भगवांसुष्यते येन संसारार्णवतारकः ॥ ११ ।
 पूज्यते कर्मणा येन‡ भगवान् भूतभावनः ।
 अनुशान्नाऽस्मि ते ब्रह्मन् सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ।

भृगुरुवाच ।

राजंस्तवेष्पितं ज्ञातं त्वं हि पुण्यवतां वर ।
 अन्यथा स्वकुलं सर्वं कायमुत्सुमर्हसि ॥ १३ ।
 यो वा की वापि भूपाल गङ्गासेकादिभिः स्वकान् ।

* यातिविद्यार्थिकापुङ्गवचम्पकाश्वत्यभूषितमिति (क) ; (घ), (ङ) पुस्तकयोः कुन्द-
 स्थाने फुल्लेति पाठो वर्तते ।

† आश्रमं प्राविशद्भृगोरिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ कर्मणा पूज्यते येनेति (क), (ङ) । कर्मणा पुण्यते येनेति (घ) ।

उद्धर्तुकामस्तं विद्यावररूपधरं हरिम् ॥ १४ ।
 कर्मणा येन देवेशो नृणामिष्टफलप्रदः ।
 तत्रवक्ष्यामि राजेन्द्र शृणुष्व सुसमाहितः ॥ १५ ।
 भव सत्यपरो राजन्नहिंसानिरतस्तथा ।
 सर्वभूतहितो नित्यं न वदेन्नानृतं क्वचित् ॥ १६ ।
 त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
 कुरु पुण्यमहीराजं स्मर विष्णुं सनातनम् ॥ १७ ।
 कुरु पूजां महाविष्णोर्याहि शान्तिमनुत्तमाम् ।
 षष्ठाक्षरं महामन्त्रं जप्त्वा त्रेयो गमिष्यसि ॥ १८ ।

राजीवाच ।

सत्यन्तु कीदृशं प्रोक्तमहिंसा वाऽपि कीदृशी ।
 सर्वभूतहितत्वञ्च प्रोक्तं कीदृग्विधं मुने ॥ १९ ।
 अनृतं कीदृशं प्रोक्तं दुर्जनाद्यैव कीदृशाः ।
 साधवः कीदृशाः प्रोक्तास्तथा पुण्यञ्च कीदृशम् ॥ २० ।
 अर्त्तव्यञ्च कथं विष्णुस्तस्य पूजा च कीदृशी ।
 शान्तिर्नाम च का प्रोक्ता किमष्टाक्षरसंग्रहम् ॥ २१ ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ मुनेः* तत्त्वार्थकोविद् ।
 एतन्मे पुत्रवात्सल्यात्सर्व्वमाख्यातुमर्हसि ॥ २२ ।

भृगुरुवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ तव बुधिरनुत्तमा ।
 यत्प्रष्टोऽहं त्वया राजन्तत्सर्व्वं प्रवदामि ते ॥ २३ ।

* वेद तत्त्वार्थकोविद् इति (क) ।

यथार्थकथनं राजसत्त्वमित्यभिधीयते* ।
 धर्माविरोधतो वाच्यन्तस्त्रि धर्मपरायणैः ॥ २४ ।
 देशकालादिविघ्नानात्स्वधर्मस्थाविरोधतः ।
 यद्वचः प्रोच्यते सद्भिस्तत्त्वमभिधीयते ॥ २५ ।
 सर्वेषामेव जन्तूनामल्लेशजननं हि यत् ।
 राजन्नहिंसा विज्ञेया सर्वकामार्थदायिनी ॥ २६ ।
 धर्मकार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता ।
 सर्वलोकहितत्वं वै प्रोच्यते धर्मकोविदैः ॥ २७ ।
 इच्छानुवृत्तिकथनं धर्माधर्माविवेकतः ।
 अमृतं तच्च विज्ञेयं सर्वश्रेयोविरोधितम् ॥ २८ ।
 ये लोकविहिषो मूर्खाः कुमार्गरतनुद्वयः ।
 ते राजन्दुर्जनाः प्रोक्ताः सर्वकर्मवहिष्कृताः ॥ २९ ।
 धर्माधर्मविवेकेन वेदमार्गानुसारिणः ।
 सर्वलोकहिते सक्ताः साधवः परिकीर्तिताः ॥ ३० ।
 हरिप्रीतिकरं यच्च सद्भिश्च परिरञ्जितम् ॥
 आत्मनः प्रीतिजनकं ॥ तत्पुण्यं परिकीर्तितम् ॥ ३१ ॥

* सत्त्वमाहुर्विपश्चित इति (क), (घ) । सत्त्वं प्राहुर्विपश्चित इति (ङ) ।

† सर्वश्रेयोविरोधक इति (क), विरोधि तदिति (ङ) ।

‡ सर्वधर्मवहिष्कृता इति (घ) ।

§ प्रोक्ता इति केचित्पठन्ति ।

¶ परिकीर्तितमिति (घ) ।

॥ प्रीतिजननमिति (घ) ।

सर्व्वं जगदिदं विष्णुर्विष्णुः सर्व्वस्य कारणम् ।
 अहश्च विष्णुरिति यस्तद्विष्णोः स्मरणं विदुः ॥ ३२ ।
 सर्व्वदेवमयो विष्णुर्विधिनेतस्त्र पूजनम् ।
 इति या मनसः प्रीतिः सा भक्तिः परिकीर्त्तिता ॥ ३३ ।
 सर्व्वभूतमयो विष्णुः परिपूर्णः सनातनः ।
 इत्यभेदपरा भक्तिः सा पूजा परिकीर्त्तिता ॥ ३४ ।
 स मता शत्रुभिन्नेषु वशित्वञ्च तथा नृप ।
 यदृच्छासाभसन्नुष्टिः शान्तिर्नाम्ना प्रकीर्त्तिता ॥ ३५ ।
 एते सर्व्वे समाख्यातास्तपःसिद्धिप्रदायकाः ।
 समस्तपापराशीनान्तरसा नाशहेतवः* ॥ ३६ ।
 अष्टाक्षरमहामन्त्रं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
 वञ्चामि तव राजेन्द्र पुरुषार्थैकसाधनम्† ॥ ३७ ।
 विष्णुप्रियकरं मन्त्रं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्‡ ।
 नमो नारायणायेति जपेत्प्रणवपूर्व्वकम् ॥ ३८ ।
 शङ्खचक्रधरं शान्तं नारायणमनामयम् ।
 सञ्जीसंस्थितवामाङ्गं तथाऽभयकरं प्रभुम् ॥ ३९ ।
 किरीटकुण्डलधरं नानामण्डनभूषितम्§ ।
 भ्राजत्कीस्तुभमालाढ्यं श्रीवत्साङ्घितवचसम् ॥ ४० ।

* तपसा नाशहेतव इति (ङ) ।

† (घ) पुरुषोऽतः परं चलारः शोकपादा न सन्ति ।

‡ सर्व्वपापप्रणाशनमिति (ञ), (ञ) ।

§ नानामण्डनशोभितमिति (क), (घ), (ङ) ।

पीताम्बरधरं देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 ध्यायेदनादिनिधनं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ ४१ ।
 एवंभूतं महाविष्णुं पश्येदात्मानमात्मनि ।
 स याति सर्व्वत्रेयांसि विश्रामं कुरु भूपते ॥ ४२ ।
 वाच्यो नारायणः प्रीक्तो मन्त्रस्तहाचकः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्बन्धो नित्य एव महात्मनः ॥ ४३ ।
 यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं* घोरः संसारसागरः ।
 तथाऽनादिर्महाविष्णुः संसारान्मोचकः स्मृतः ॥ ४४ ।
 स एव धाता जगतां सर्व्वकामफलप्रदः ।
 अन्तर्यामी ज्ञानरूपी† परिपूर्णः सनातनः ॥ ४५ ।
 इत्येतत्सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 स्वस्ति तेऽस्तु तपःसिद्धिं लभ गच्छ यथासुखम् ॥ ४६ ।

श्रीसूत उवाच ।

एवमुक्त्वा महीपालो भृगुणा परमर्षिणा ।
 परमां प्रीतिमापन्नः प्रपेदे तपसे वनम् ॥ ४७ ।
 हिमवन्निरिमासाद्य गङ्गातीरे मनोरमे ।
 नादेश्वरे महाक्षेत्रे तपस्तेपेऽतिदुश्चरम् ॥ ४८ ।
 राजा त्रिषवणस्त्रायी कन्दमूलफलाशनः ।
 क्षतातिथ्यर्हणश्चाऽपि नित्यं हीमपरायणः ॥ ४९ ।

* यथा नानाप्रवृत्तोऽयमिति (क), यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयमिति (ङ) ।

† कालरूपीति (क), (ख) । कामरूपीति (ङ) ।

सर्वभूतहितः शान्ति नारायणपरायणः* ।
 पत्नैः पुत्रैः फलैस्तोयैस्त्रिकालं हरिपूजकः ॥ ५० ॥
 एवं बहुविधं कालं नीत्वा ह्यत्यन्तधैर्यवान्† ।
 ध्यायन्नारायणं देवं शीर्षपर्णाशनोऽभवत् ॥ ५१ ॥
 प्राणायामपरो भूत्वा राजा परमधार्मिकः ।
 निरुच्छासपरो भूत्वा तपस्तप्तुं प्रचक्रमे ॥ ५२ ॥
 ध्यायन्नारायणन्देवमनन्तं परमव्ययम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि निरुच्छासपरोऽभवत् ॥ ५३ ॥
 तस्य नासापुटद्राघ्नी धूमो जज्ञे भयङ्करः ।
 तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च चासौ जज्ञे महामुने ॥ ५४ ॥
 अधिकारक्षयभयाद्देवाः‡ सम्नासपीडिताः ।
 अभिजग्मुर्महाविष्णुर्यत्रास्ते जगतां पतिः§ ॥ ५५ ॥
 क्षीरोदस्योत्तरं तीरं संप्राप्य त्रिदिवेश्वराः ।
 अस्तुवन्देवदेवेशं पशुपाशविमोचकम् ॥ ५६ ॥
 देवा जजुः ।

नताः स्म विष्णुं जगदेकनाथं
 स्मरन्समस्तार्त्तिहरं परेशम् ।

-
- * एतदर्थं (क). (ङ) पुस्तकयोगाति ।
 † सोऽन्तश्च धैर्यवानिति (घ) ।
 ‡ साधिकारक्षयभयादिति (घ). (ङ) ।
 § जगतां गतिरिति (ङ) ।
 ¶ प्रास्तुवन्देवदेवेशमिति (क), (घ), (ङ) ।

स्वभावशुद्धं परिपूर्णभावं
 वदन्ति* तं ज्ञानगतञ्च तज्ज्ञाः ॥ ५७ ।
 ध्येयः सदा धर्मिजनैः परात्मा
 स्वेच्छाशरीरैः कृतदेवकार्यैः ।
 जगत्स्वरूपो जगदेकनाथ-
 स्तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ५८ ।
 यन्नामसङ्कीर्त्तनतो सुरारैः†
 समस्तपापाः प्रशमं प्रयान्ति ।
 तमीशमाद्यं पुरुषं पुराणं
 नताः स्म विष्णुं पुरुषार्थसिद्धैः‡ ॥ ५९ ।
 यत्तेजसा भान्ति दिवाकराद्या
 नातिक्रमन्त्यब्धिनदीनदाद्याः ।
 कालात्मकं तं त्रिदशादिदेवं
 नताः स्म रूपं पुरुषार्थरूपम् ॥ ६० ।
 जगत्करोत्यजभवस्वजस्रम्§
 पुनन्ति लोकान् श्रुतयश्च विप्राः¶ ।

-
- * विदन्ति तन्निति (क) ।
 † असुरारैरिति (ग) ।
 ‡ पुरुषार्थसिद्धाविति (घ) ।
 § अजभवोऽस्वजस्रमिति (घ) ।
 ¶ श्रुतयश्च देवा इति (ङ) ।

तमादिदेवं गुणसन्निधानं
 यदान्नया तं प्रणताः स विष्णुम् ॥ ६१ ।
 वरं वरेष्ठं मधुकैटभारिं
 सुरासुराद्यर्चितपादपद्मम् ।
 सङ्गत्तसङ्कल्पितसिद्धिहेतुं,
 ज्ञानैकवेद्यं प्रणताः स विष्णुम्* ॥ ६२ ।
 नारायणन्देवमनन्तमीशं†
 पीताम्बरं पद्मभवादिसेव्यम् ।
 यज्ञप्रियं यज्ञभुजं‡ विष्टुचं
 नताः स सर्वोत्तममिष्टदत्तम् ॥ ६३ ।
 सच्चिदानन्दकृतस्वरूप-
 मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।
 अनादिमध्यान्तमजं परेशं
 रूपादिहीनं प्रणताः स देवम्§ ॥ ६४ ।

-
- * प्रणताः स देवमिति (क) ।
 † नारायणं विष्टुमनन्तमीशमिति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ यज्ञकरमिति (क), (घ), (ङ) ।
 § एव श्लोकः (क) (घ) पुस्तकयोरेवं पठितः—
 अनादिमध्यान्तमजं परेश-
 मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।
 सच्चिदानन्दकृतस्वरूपं
 रूपादिहीनं प्रणताः स देवम् ॥ इति ।

(ङ) पुस्तके एव श्लोको नास्ति ।

इति सुतो महाविष्णुर्देवैरिन्द्रादिभिस्तदा* ।
 चरितं तस्य राजर्षेर्देवानां संन्यवेदयत् ॥ ६५ ।
 हरिः सुरागसमाशास्य तेषां दत्त्वाऽभयं द्विजाः ।
 तपश्चरति राजर्षिर्यत्र तं देशमाययौ ॥ ६६ ।
 शङ्खचक्रधरो देवः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तस्य राज्ञः सर्व्वजगद्गुरुः ॥ ६७ ।
 ददर्शाराद्धरिं राजा भाभासितदिगन्तरम्† ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं स्फुरत्कुण्डलमण्डितम् ॥ ६८ ।
 विकसत्पद्मपत्रार्चं विभ्राजन्मुकुटोज्ज्वलम् ।
 श्रीवत्सकौस्तुभधरं पीताम्बरधरं प्रभुम्‡ ॥ ६९ ।
 दीर्घबाहुमुदारार्कं§ सुरार्चितपदाम्बुजम् ।
 पश्यन्ननाम भूपालोदण्डवत् क्षितिमण्डले ॥ ७० ।
 अनन्तहर्षसम्पूर्णः¶ सरोमात्रः सगद्गदः ।
 कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्णेत्याह पुनः पुनः ॥ ७१ ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ह्यन्तर्यामी जनार्दनः ।
 उवाच कृपयाविष्टी॥ भगवान् भूतभावनः ॥ ७२ ।

* तथा इति (ङ) ।

† ददर्शाराद्धरिं चाचात्प्रभामासितदिसुखमिति (क) ।

‡ पीताम्बरधरं विभुमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ अतमाङ्गमिति (क) ।

¶ अनन्तहर्षसम्पूर्ण इति (घ) ।

॥ उवाच कृपया विष्टुरिति (क), (ङ) ।

श्रीभगवानुवाच ।

भगीरथ महाभाग तवाभीष्टं भविष्यति ।
 आगमिष्यन्ति मत्सोकं तव पूर्वपितामहाः ॥ ७३ ।
 मम मूर्ध्नि नरं शशुं यज स्तोत्रैः स्वशक्तितः ।
 स ते समस्तश्रेयांसि विधास्यति न संशयः* ॥ ७४ ।
 अहमप्यद्रिजानाथं यजामि प्रत्यहं नृप ।
 तस्मादाराधयेयानं स्तोत्रैः सुखप्रदम्† ॥ ७५ ।
 अनादिनिधनो देवः सर्वकामफलप्रदः ।
 त्वया संपूजितो राजंस्तव श्रेयो विधास्यति ॥ ७६ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशो जगतां पतिरण्युतः‡ ॥
 अन्तर्दधे स विश्वात्मा उत्तम्यौ सोऽपि भूपतिः ॥ ७७ ।
 किमिदं स्वप्न आहोस्त्रिभ्यस्त्वैति द्विजोत्तमाः ।
 चिन्ताकुलोऽभूद्राजेन्द्रः किं करोमीति विस्मितः ॥ ७८ ।
 अथान्तरीक्षे वागुच्चैः प्राह सन्धान्तचेतसम्§ ।
 सत्यमेतद्देदितव्यं॥ न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ७९ ॥
 तदोत्थनाः क्षितिपतिरीयानं लोककारणम् ।

* तेन शोत्रैश्च श्रेयांसि विधास्यन्ति न संशय इति (क) ।

† शोत्रैश्च तु सुखप्रदमिति (क) ।

‡ जगताः पतिरिति (घ), जगतां पतिरण्युत इति (ङ) ।

§ (क) पुत्रके सन्धान्तचेतनेति वाक्यविशेषणम् ।

॥ सत्यमेतदिति व्यक्तमिति (क), (ङ), सत्यमेतदिति प्रोक्तमिति (घ) ।

समस्तदेवतारूपमस्तीषीङ्गकितस्परः* । ८० ।
 प्रणमामि जगन्नाथं प्रणतार्त्तिप्रणाशनम् ।
 प्रमाणागोचरं† देवमीशानं प्रणवात्मकम् ॥ ८१ ॥
 जनद्रूपमयोनिन्तं‡ सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
 ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं§ विश्वरूपं नतोऽस्मि तम् ॥ ८२ ॥
 आदिमध्यान्तरहितमनन्तमजमव्ययम् ।
 यमामनन्ति योगीन्द्रास्तं वन्दे तुष्टिवर्धनम्॥ ८३ ॥
 नमो लोकाधिनाथाय रक्षते परिरक्षते॥ ।
 नमोऽसु नीलकण्ठाय पशूनां पतये** नमः ॥ ८४ ॥
 नमश्चैतन्यरूपाय पुष्टानां पतये नमः ।
 नमः कल्पधनाशाय नमो मीढुष्टमाय ते†† ॥ ८५ ॥
 नमो रुद्राय देवाय‡‡ कपर्दीय§§ प्रचेतसे ।

* समस्तदेवतादीनामस्तीषीदिति (क) । (क), (ङ) पुस्तकयोरतः परं राजी-
 वाचेति पाठो वर्तते ।

† प्रणामगोचरमिति (ग) ।

‡ जनद्रूपमयं मित्यमिति (क) ।

§ ऊर्ध्वरेतमिति चाक्षे, ऊर्ध्वरेतसमिति साधु ।

¶ तुष्टिवर्धनमिति (क), (ङ) ।

॥ रक्षते, परिरक्षते इति चार्थप्रयोगी ; रक्ष्यते, परिरक्ष्यते इति तद्योर्थेषामर्थ
 साधुत्वमेव ।

** प्रजानां पतये नम इति (ङ) ।

†† नमस्ते विन्नसाक्षिणे इति (क) ।

‡‡ देवेश इति (ङ) ।

§§ कन्दर्पाय इति (क), (घ) ।

नमः पिनाकहस्ताय शूलहस्ताय ते नमः ॥ ८६ ।
 नमस्ते सर्वभूताय घण्टाहस्ताय ते नमः* ।
 नमः पञ्चास्यहस्ताय क्षेपाणां पतये नमः ॥ ८७ ।
 नमः कपालहस्ताय पाशसुङ्गरपाणिने ।
 नमः समस्तपापानां सुष्णतां पतये नमः ॥ ८८ ।
 नमो गणाधिदेवाय क्षेत्रिणां† पतये नमः ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यपतये नमः ॥ ८९ ।
 हिरण्यरतये तुभ्यं विश्वरूपाय वै नमः ।
 नमो ध्यानस्वरूपाय नमस्ते ध्यानसाक्षिणे ।
 नमस्ते ध्यानसंख्याय अहिब्रह्माय ते नमः ॥ ९० ।
 येनेदं विश्वमखिलं चराचरविराजितम् ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव अम्भ्राहृष्टिरिवाऽजनिः‡ ॥ ९१ ।
 स्वप्रकाशं महात्मानं परं ज्योतिः सनातनम् ।
 यमामनन्ति तं वन्दे§ सवितारं नृचक्षुषः¶ ॥ ९२ ।
 उमाकान्त विरूपाक्ष नीलकण्ठ सदाशिव ।
 मृत्युञ्जय महाभाग यद्गर्भं तत्त्वमावह ॥ ९३ ।
 कपर्दिने नमस्तुभ्यं नीलश्रीवाय ते नमः ।

-
- * इत्यर्हं (क) पुस्तके नास्ति ।
 † वचसो' पतये नम इति (क) ।
 ‡ प्रभी वृष्टिविराजतीति (क) ।
 § यमामनन्ति तत्त्वज्ञा इति (क), (क) ।
 ¶ सचक्षुष इति (न) ।

लशानुरेतसे तुभ्यं शिवी नः सुमना भव ॥ ८४ ।

यतः समुद्राः सरितोऽद्भ्यश्च

गन्धर्व्यक्षाः सुरसिद्धसङ्घाः ।

यतश्च चेष्टां कुरुते हि जन्तुः

स नोऽस्तु देवश्च शुभप्रदश्च ॥ ८५ ।

ध्यायन्ति यं योगिजना विशुद्धं

सर्वान्तरात्मास्वरूपगेयम् ।

स्वतन्त्रमेकं* गुणवन्निधानं

नमामि भूयः प्रणमामि भूयः† ॥ ८६ ।

तदिदं‡ शङ्करस्तीर्णं सागरेण प्रभाषितम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति त्रिसन्ध्यं§ यः पठेन्नरः ॥ ८७ ।

इति सुतो महादेवः शङ्करो लोकशङ्करः ।

आविर्बभूव भूपस्य सन्तप्तपसस्तदा ॥ ८८ ।

पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् ।

त्रिलोचनमुदारार्द्धं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

विशालवक्षसं देवमष्टबाहुं महौजसम् ॥ ८९ ।

* सुमन्त्रमेकमिति (घ) ; (क), (ङ) पुस्तकयोः श्रीकृष्णस्य प्रथमचरित्रमेव पठ्यते—

“यतोऽपि देवः कृतिसंनिभक्तः”—तथाऽपि (क) पुस्तके कृतिसन्निपत्तमिति पाठः । सुमन्त्रलोकमित्यपि कश्चित् पाठः ।

† नमामोति पाठोऽप्यस्ति, (ङ) पुस्तके तु नास्ति ।

‡ यद्वदं शङ्करस्तीर्णमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ त्रिसन्ध्यासु पठेन्नर इति (क), (ङ) ।

गजचक्रान्तरधरं* सुरार्चितपदाम्बुजम् ।
 दृष्ट्वा सगन्धदी राजा दण्डवत्प्रितिमण्डले ।
 ननामोच्चैर्महादेवं महादेवेति कीर्त्तयन् ॥ १०० ।
 विभ्राय भक्तिं भूपस्य शङ्करः शशिशेखरः ।
 राजानं प्राह तुष्टोऽस्मि वरयेति वरं मुदा ॥ १०१ ।
 पूजितोऽस्मि त्वया सम्यक् स्तोत्रेण तपसाऽनघ ।
 भुक्त्वा च भोगानतुलानां† तथाऽऽ मोक्षमवाप्सरसि ॥ १०२ ।
 इत्युत्तो देवदेवेन राजा सन्तुष्टमानसः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ १०३ ।
 राजीवाच ।

अनुयाञ्चोऽस्मि यदि ते वरदेन महेश्वर ।
 त्रिमार्गगाप्रसादेन उच्यरास्त्वपितामहान् ॥ १०४ ।
 देवदेव उवाच ।
 तव‡ दत्ता मया गङ्गा तेषाञ्चैव परा गतिः ।
 तव मोक्षपदं दत्तमितुक्त्वाऽन्तर्दधौ शिवः ॥ १०५ ।
 कपर्दिंसुकुटाग्रस्था गङ्गा लोकैकपावनी ।
 पावयन्ती जगत्सर्वमन्वगच्छद्गङ्गीरथम् ॥ १०६ ।
 ततःप्रवृत्ति सा देवी निर्भ्रंसा मलहारिणी ।

-
- * व्याघ्रचक्रान्तरधरमिति (क) ।
 † भुक्त्वा भोगानखिलाणामिति (क), (ख) ।
 ‡ तत इति (क), (ख) ।
 § राजन्दता मथेति (ख), एषा ददति (ग), (घ) ।

भागीरथीति विख्याता सर्व्वलोकेषु पण्डित ॥ १०७ ।
 सगरस्यात्मजाः पूर्व्वं यत्र दग्धा मुनीश्वराः ।
 तं देशं भ्रावयामास गङ्गा सर्व्वसरिह्वरा ॥ १०८ ।
 यदा संप्रावितं भस्म सागराणाम्तु गङ्गया ।
 तदैव नरके मग्नाः सागरास्ते गतैनसः ॥ १०९ ।
 पुरा सन्नुद्यमानेन* यमेन परिशिञ्चिताः ।
 त एव पूजितास्तेन गङ्गोदकपरिप्लुताः ॥ ११० ।
 गतपापान् परिप्राय यमः सगरसम्भवान् ।
 प्रणम्याभ्यर्ष्य विधिवदित्याह विनयाऽन्वितः ॥ १११ ।

यम उवाच ।

भो भो राजसुता यूयं नरकान् भृशदारुणान् ।
 एतावन्तं तु समयं भुक्तवन्तः स्वकर्म्मभिः ॥ ११२ ।
 धन्यस्तदन्वये जातो भगीरथ इति श्रुतः ।
 ततोऽस्मात्सारिता यूयं नरकाद्भृशदारुणात् ॥ ११३ ।
 आरुह्याशु विमानानि सर्व्वकामाऽन्वितानि च ।
 गच्छध्वं† विष्णुभवनं सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ११४ ।
 इत्युक्तास्ते महात्मानो यमेन गतकल्मषाः ।
 शतकोटिकुलैर्युक्ता विष्णुलोकं प्रपेदिरे ॥ ११५ ।
 एवंप्रभावा सा गङ्गा हरिपादाग्रसम्भवा ।
 सर्व्वलोकेषु विख्याता महापातकनाशिनी ॥ ११६ ।

* संतापमानेनेति (क) ।

† गच्छध्वमिति चापं, गच्छत इति साधु ।

ब्रह्मं* सुपुण्यमायुषं महापातकनाशनम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि गङ्गास्नानफलं लभेत्† ॥ ११७ ॥
 यथैतत्पुण्यमाख्यातं प्रपठेद्देवतालये ।
 स याति विष्णुसालोक्यं‡ यावदिन्द्राश्चतुर्ह्य ॥ ११८ ॥

इति बृहन्नारदीयपुराणे भगीरथसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ।

—:—

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ब्रतानि संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वंस्यपिसत्तमाः ।
 प्रसीदति हरिर्यैश्च पशुपाशविमोचकः* ॥ १ ॥
 अनायासेन सर्व्वेषां प्रसीदति जनार्दनः ।
 इहामुच सुखञ्चापि† तपोवृद्धिश्च जायते ॥ २ ॥
 येन केनाऽप्युपायेन हरिपूजापरायणाः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानमिति‡ प्राङ्मुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥

* तद्विदं पुण्यमाख्यानमिति (ख) ।

† लभेदिति चार्थं, लभेतेति साधु ।

‡ सायुष्यमिति (ग) ।

* पशुपतिविमोचक इति (ख) ।

† इहाऽनन्त सुखञ्चापीति (ख) ।

‡ परमं धामेति (ख) ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां जलशायिनम् ।
 उपोषितोऽर्चयेत्सम्यङ्द्वारः अद्वासमन्वितः* ॥ ४ ।
 स्नातः शुक्लाम्बरधरी† दन्तधावनपूर्वकम् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैः सम्यगर्चयेद्वाग्यतो‡ हरिम् ॥ ५ ।
 केशवाय नमस्तुभ्यमिति विष्णुम्पूजयेत् ।
 जुहुयाद्गन्नी§ यत्नेन अनेनैव तिलाहुतीः ॥ ६ ।
 रात्री जागरणं कुर्याच्छालग्रामसमीपतः ।
 स्नापयेत्प्रस्थपयसा नारायणमनामयम् ॥ ७ ।
 गीतैर्व्वादौश्च नैवेद्यैर्भस्त्रैर्भोज्यैश्च केशवम् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवं महालक्ष्म्या समन्वितम् ॥ ८ ।
 पुनः कल्पं समुत्थाय कृत्वा कर्म यथोचितम् ।
 पूर्व्ववत्पूजयेद्देवं वाग्यतो नियतः शुचिः ॥ ९ ।
 पायसं घृतसंयुक्तां¶ नारिकेलजलान्वितम् ।
 मन्त्रेणानेन विप्राय दद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् ॥ १० ।
 केशवः केशिहा देवः सर्व्वसम्पत्प्रदायकः ।
 परमान्नप्रदानेन भक्त्या स्वादिष्टसाधकः॥ ॥ ११ ।

- * तपःअद्वासमन्वित इति (ख) ।
 † प्रातः शुक्लाम्बरधर इति (क), (ग) ।
 ‡ गन्धपुष्पैः फलेः सम्यक् पूजयेदिति (ख) ।
 § जुहुयादष्टाविति (ख) ।
 ¶ घृतसन्निभमिति (क) ।
 ॥ इष्टदायक इति (ख) ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो बन्धुभिः सह ।
 नारायणपरो भूत्वा* स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १२ ।
 इति यः कुरुते भक्त्या केशवार्चनमुत्तमम् ।
 स याति पौण्डरीकस्य फलमष्टगुणं द्विजाः ॥ १३ ।
 पौषे मासि† सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 नमो नारायणायेति पूजयेन्न्यतो हरिम् ॥ १४ ।
 पयसा पूर्वमानेन नारायणमनामयम् ।
 संज्ञाप्य जागरं कुर्यात्त्रिकालार्चनतत्परः ॥ १५ ।
 धूपदीपैः सनैवेद्यैर्गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ।
 वृत्तैर्गीतैः प्रवाद्यैश्च‡ स्तोत्रैश्चापि यजेत्परिम् ॥ १६ ।
 कृष्णराक्षसं§ विप्राय दद्यात्कष्टतदक्षिणम् ॥ १७ ।
 सर्व्वात्मा सर्व्वलोकेशः सर्व्वव्यापी सनातनः ॥
 नारायणः प्रसन्नः स्यात्कृष्णराक्षप्रदानतः॥ ॥ १८ ।
 मन्त्रेणानेन विप्राय दत्त्वा चाप्यन्नमुत्तमम्** ।

* नारायणप्रीतये च स्वयमिति (क) ।

† पुष्यमासे इति (क), (ग) ।

‡ वृत्तैर्गीतैश्च वाद्यैरेति (क), गीतवाद्यैश्च वृत्तैरेति (ख), वृत्तैश्च गीतवाद्यैरेति (ग) ।

§ कृष्णराक्षसं विप्रायेति (क), (ग) ; (ख) पुसकेऽष्वाक्नोक्तात्पूर्व्वनिर्दिष्टं त्रीकारं वर्त्तते इति—“ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्वेनत्पूजयेत्परिम् ।”

कृष्णराक्षसतच्छुद्धसम्पाकः ।

¶ सर्व्वव्यापी जनार्दन इति (घ) ।

॥ कृष्णराक्षसप्रदानत इति (ग) ।

** दद्यात्कृष्णराक्षसप्रदानमिति (ख) ।

द्विजाश्च भोजयेद्भक्त्या स्वयमद्यात्मवान्धवः ॥ १९ ।
 य एवं पूजयेद्भक्त्या देवं नारायणं प्रभुम् ।
 अग्निष्टोमाष्टकफलं सम्पूर्णं समवाप्नुयात् ॥ २० ।
 माधस्य शुक्लहादश्यां पूर्व्ववत्* समुपोषितः ।
 नमो नमो माधवायेति† हुत्वा चाष्टौ‡ घृताहुतीः ।
 पूर्व्वमानेन पयसा, स्नापयेन्माधवं तथा§ ॥ २१ ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यगर्चयेन्नयतो नरः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात्पूर्व्ववद्भक्तितो नरः¶ ॥ २२ ।
 कल्पकर्म॥ च निर्व्वर्त्त्य माधवं पुनरर्चयेत् ।
 प्रस्थं तिलानां विप्राय दद्याद्दे मन्त्रपूर्व्वकम् ।
 सदक्षिणं सवस्त्रञ्च सर्व्वपापविसुक्तये ॥ २३ ।
 माधवः सर्व्वभूतात्मा सर्व्वकर्मफलप्रदः ।
 तिलदानेन महता सर्व्वान्कामान्प्रयच्छतु** ॥ २४ ।
 मन्त्रेषानेन विप्राय दत्त्वा भक्तिसमन्वितः ।

* पूर्व्वतः समुपोषित इति (क) ।

† नमो माधवायेति (ख), नमोनारायणायेति (ग) ।

‡ हुत्वा चाष्टौ च घृताहुतीः इति (क), हुत्वाष्टौ च घृताहुतीः इति (ख), हुत्वा
 चष्टौ च घृताहुतीः इति (घ) ।

§ स्नापयेत्क्षेत्रवन्धवा इति (ग) ।

¶ रात्रौ जागरणं कृत्वा पूर्व्ववद्भक्तितत्पर इति (ख) ।

॥ कल्पं कर्म च निर्व्वर्त्त्य इति (ख), कल्पं कर्म चेति (ग), (घ) ।

** कामान्प्रयच्छति (क) ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या* संस्कारभाषणं प्रभुम्† ॥ २५ ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या तिलदानव्रतं द्विजः ।
 स सम्पूर्णमवाप्नोति वाजपेयफलं शतम्‡ ॥ २६ ।
 फाल्गुनस्य सिते पक्षे द्वादश्यां ससुपोषितः ।
 गोविन्दाय नमस्तुभ्यमिति संपूजयेद्भृती ॥ २७ ।
 अष्टोत्तरशतं ह्रुत्वा घृतसन्निभ्रितं तिलम् ।
 पूर्णमानेन पयसा गोविन्दं स्नापयेच्छुचिः ॥ २८ ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं‡ चिकालं पूजयेच्चरिम् ॥ २९ ।
 समाप्य काल्यकर्माणि॥ गोविन्दं पूजयेन्मुने ।
 त्रीन्नाडकञ्च॥ विप्राय दद्याद्दक्षं सदक्षिणम् ॥ ३० ।
 नमो गोविन्द सर्वेश गोपिकाजनवल्गव ।
 अनेन धान्यदानेन प्रीतो भव जगद्गुरो ॥ ३१ ।
 एवं कृत्वा व्रतं सम्यक् सर्वपापविवर्जितः ।
 गीतेधमखजं पुण्यं सम्पूर्णं प्राप्नुयान्नरः** ॥ ३२ ।
 चैने मासि सिते पक्षे द्वादश्यां ससुपोषितः ।

* ब्राह्मणान् भोजयेत्यच्चादिति (ख), (ग) ।

† सम्पूर्णं भाषणं प्रभुमिति (क) ।

‡ वाजपेयफलं द्विजा इति (ख) ।

§ कुर्यादिति (ख) ।

॥ समाप्य सर्वकर्माणीति (क), समाप्य काल्यकर्माणीति (ख) ।

॥ धान्यादकञ्च विप्रायेति (ख) ।

** गीतेधस्मान्धमस्य सम्पूर्णं फलमनुते इति (ख) ।

नमोऽसु विष्णवे तुभ्यमिति पूर्ववदर्चयेत् ॥ ३३ ।
 क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं पूर्वमानेन भक्तितः ।
 तथैव स्नापयेद्विष्णुं घृतप्रस्थेन सादरम् ॥ ३४ ।
 कृत्वा जागरणं रात्रावर्चयेत्पूर्ववद्वतीम् ।
 ततः कर्षं यथा कर्म समाप्य हरिमर्चयेत् ॥ ३५ ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुमिश्रितिलाहुतीः ।
 सदक्षिणञ्च विप्राय दद्यादादृकतण्डुलम् ॥ ३६ ।
 प्राणरूपी महाविष्णुः प्राणदः प्राणवल्लभः ।
 तण्डुलस्य प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दन ॥ ३७ ।
 एवं कृत्वा नरो भक्त्या सर्वपापविवर्जितः ।
 अत्यग्निष्टोमयज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥ ३८ ।
 वैशाखशुक्लद्वादश्यामुपोष्य मधुसूदनम् ।
 द्वाणक्षीरेण देवेशं स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ३९ ।
 जागरस्तत्र कर्त्तव्यस्त्रिकालार्चनसंयुतः ॥
 नमस्ते मधुहन्तेति क्षुद्रयाद्भक्तितो घृतम् ॥ ४० ।
 ततः प्रातः समभ्यर्च्य विधिवन्मधुसूदनम् ॥ १ ॥

* चर्चयेत्प्रयतो हरिमिति (क), चर्चयेत्प्रयतो प्रतीति (ख) ।

† (ख) पुस्तके ततः कर्षं समुत्थायेति पठित्वा चरञ्चतुष्टयं परिहृत्य दद्यादादृक-
 तण्डुलमिति पठितम् ।

‡ लभेदिति चात्रै, लभेतेति साधु । एवं परचाऽपि ।

§ जागरन्तत्र कर्त्तव्यमिति केपुषित्याठः, तत्र जागरन्तदस्य क्रीयत्वमर्थम् ।

¶ (क) पुस्तकेऽतः परं श्लोकद्वयं नास्ति ।

दद्यादध्वात्मविदुषे घृतप्रस्थं सदक्षिणम् ॥ ४१ ।
 नमस्ते देवदेवेश सर्वलोकैकभावन* ।
 घृतदानेन महता सर्वाङ्कामान्ददस्व मे ॥ ४२ ।
 एवं दत्त्वा घृतं विप्राः† संपूज्य मधुसूदनम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तोऽश्वमेधाष्टफलं लभेत् ॥ ४३ ।
 ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ।
 क्षीरिणाढकमानेन स्नापयेच्च त्रिविक्रमम् ॥ ४४ ।
 नमस्त्रिविक्रमायेति पूजयेन्नक्तिसंयुतः ‡
 जुहुयात्पायसेनैव अष्टोत्तरशताह्वतीः ॥ ४५ ।
 कृत्वा जागरणं सम्यक् पुनः पूजां प्रकल्प्य च§ ।
 अपूपविंशतिं दद्यात् ॥ ब्राह्मणाय सदक्षिणम् ॥ ४६ ।
 देवदेव जगन्नाथ प्रसीद परमेश्वर ।
 उपायनञ्च संगृह्य भवाऽभीष्टफलप्रदः॥ ॥ ४७ ।
 भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरमेधफलं लभेत्** ॥ ४८ ।

* सर्वलोकैकभावन इति (ग) ।

† एवं दत्त्वा घृतं मन्त्रा इति (ख) ।

‡ (ग) पुस्तकेऽतः परं श्लोकद्वयं नास्ति ।

§ पुनः पूजां प्रकल्प्यते इति (क) ।

¶ पूपाणां विंशतिर्देवैति (ख), अपूपविंशतिं दत्त्वेति (क), (ग) ।

॥ नमाऽभीष्टप्रदो भवेति (ख), (ग) ।

** नरमेधफलाष्टकमिति (ख), नरमेधाष्टकं फलमिति (ग) ।

आषाढशुक्लद्वादश्यामुपवासी जितेन्द्रियः ।
 वामनं पूर्वमानेन ज्ञापयेत्यथसा व्रती ॥ ४८ ।
 नमस्ते वामनायेति दूर्वाहोमञ्च शक्तितः ।
 कुर्याज्जागरणं सम्यग्वामनं चार्चयेत्ततः* ॥ ५० ।
 सदक्षिणञ्च दध्यन्नं नारिकेलसमन्वितम् ।
 दद्यादात्मविदे भक्त्या वामनार्चनशालिने ॥ ५१ ।
 वामनो बुद्धिदोदाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम् ।
 वामनस्तारको भूयाहामनाय नमो नमः ॥ ५२ ।
 अनेन दत्त्वा दध्यन्नं शक्तितो भोजयेद्विजान् ।
 संप्राप्नोति द्विजश्रेष्ठाः स गोयासव्रतत्रयम् ॥ ५३ ।
 श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ।
 क्षीरेण मधुमिश्रेण श्रीधरं शक्तितोयजेत् ॥ ५४ ।
 नमोऽस्तु श्रीधरायेति गन्धाद्यैः पूजयेत् क्रमात् ।
 लुडुयात्पृषदाज्येन यथाशक्ति द्विजोत्तमाः ॥ ५५ ।
 जागरणञ्च कर्त्तव्यं पुनः पूजां तथैव च ।
 दातव्यं चैव विप्राय आढकक्षीरमुत्तमम् ॥ ५६ ।

* वामनचार्चयेत्पुनरिति (ख), (ग) ।

+ चान्द्रायणव्रतं फलमिति (क), स गोयासव्रतं फलमिति (ख), अपिष्टोमव्रतं फलमिति (ग) ।

‡ श्रीधरं शक्तितोऽर्चयेदिति (ग) ।

§ जागरणञ्च कर्त्तव्यमिति (ख), (ग), (घ), जागरणञ्च कर्त्तव्य इति साधु ।

वस्त्रञ्च दक्षिणाञ्चैव दातव्यं हेमकुण्डली* ।
 मन्त्रेणानेन विप्रेन्द्राः सर्वकामार्थसिद्धये† ॥ ५७ ।
 क्षीराब्धिंशायिन्द्रेवेष पशुपाशविमोचकः ।
 क्षीरदानेन सुप्रीतो भव सर्वसुखप्रदः ॥ ५८ ।
 धनेन दत्त्वा विप्रांश्च भोजयेच्छक्तितो व्रती‡ ॥
 ब्रह्ममेधसहस्रस्य सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥ ५९ ।
 मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।
 आपयेद्ग्रीषपयसा हृषीकेशं जगद्गुरुम् ॥ ६० ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्यमिति संपूज्य यत्नतः ।
 चरुणा मधुयुक्तेन लुडुयाच्छक्तितो व्रती ॥ ६१ ।
 जागरादीणि निर्वर्त्य दद्यादात्मविदे ततः §
 चाढकार्कञ्च गोधूमं दक्षिणाञ्च स्वशक्तितः ॥ ६२ ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्यं सर्वलोकैकहेतवे ।
 मम सर्वसुखं देहि गोधूमस्य प्रदानतः ॥ ६३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्याण स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्ममेधफलं लभेत् ॥ ६४ ।
 मासि चाश्वयुजे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।

* हेमकुण्डलमिति (घ) ।

† सर्वकामसिद्धये इति (ख) ।

‡ भोजयेच्छक्तितो व्रतीति (क), (ग), शक्तितोभोजयेद्व्रतीति (ख) ।

§ (ख) पुस्तकेऽतः परं षट् पादा न सन्ति ।

¶ भोजयेद्व्रतीति (क), (ग) भोजयेत्वादि (ख) ।

पद्मनाभश्च पयसा स्नापयेत्पूर्व्ववच्छुचिः* ॥ ६५ ।
 नमस्ते पद्मनाभाय इति होमं स्वशक्तितः ।
 तिलव्रीहियवैश्वैव पूजाञ्च विधिवत्ततः† ॥
 जागरञ्चैव निर्व्वर्त्त्य पुनः पूजां प्रकल्प्य च ॥
 दद्याद्विप्राय कुडवं‡ मधुमिश्रं सदक्षिणम् ॥ ६६।६७ ।
 पद्मनाभ नमस्तुभ्यं सर्व्वलोकपितामह ।
 मधुदानेन सुप्रीतो भव सर्व्वसुखप्रदः ॥ ६८ ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या पद्मनाभस्य पूजनम् ।
 ब्रह्ममेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६९ ।
 कार्त्तिके मासि द्वादश्यामुपवासी जितेन्द्रियः ।
 क्षीरेणाढकमानेन दध्ना चाज्येन तावता ।
 नमो दामोदरायेति स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुमिश्रतिलाहुतीः ॥ ७०।७१ ।
 जागरं नियतः कुर्व्व्यान्निकालार्चनतत्परः ।
 प्रातः संपूज्य देवेशं पद्मपुष्पैर्मनोहरैः§ ॥ ७२ ।
 पुनरष्टोत्तरशतं शुद्धयात्सृष्टैस्त्रिलैः ।
 पद्मभक्ष्ययुतं चान्नां दद्याद्विप्राय भक्तितः ॥ ७३ ।

-
- * स्नापयेत्पद्मनाभश्च पूजयेत्पूर्व्ववच्छुचिरिति (क) ।
 † कार्त्तव्यो विधिवत्तत इति (ख) ।
 ‡ कुडवं मधुमिश्रमिति (क), कुडवं मधु विप्रा इति (ख), (ग) ।
 § नक्षपुष्पैर्मनोरमैरिति (क), पद्मपुष्पैर्मनोरमैरिति (ख), (ग) ।
 ¶ पद्मपत्रस्थितं चाऽन्नमिति (क) ।

दामोदर जगन्नाथ सर्वकारणकारण ।
 चाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ७४ ।
 अनेनोपायनं दद्यात्* त्रिचिदाय तपस्विने ।
 दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या† ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् ॥ ७५ ।
 एवं कृत्वा व्रतं सम्यगश्रीयाद्भुभिः सह ।
 अश्वमेधसहस्राणां द्विगुणं फलमनुते ॥ ७६ ।
 एवं कुर्यान्नृती यस्तु द्वादश्यां व्रतमुत्तमम्‡ ।
 संवत्सरं सुनिश्चिष्टाः स याति परमम्पदम् ॥ ७७ ।
 एकमासे द्विमासे वा यः कुर्यान्नृत्तितत्परः ।
 तत्फलं समवाप्नोति स याति परमम्पदम् ॥ ७८ ।
 एवं संवत्सरं कृत्वा कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चदश्यां सुनीश्वराः§ ॥ ७९ ।
 ज्ञात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
 शुक्लमालाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 मण्डलं कारयेद्विष्यं चतुरस्रं सुशोभनम्¶ ।
 घण्टाचामरसंयुक्तं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।

* (क) पुस्तकेऽचानेन पायसं दद्यादिति पठित्वा चरचवट्कं परिलम्ब्य चिबुचं फलमनुते इति पठितम् ।

† यथाशक्तेति शार्ङ्गं, यथाशक्तीति साधु ।

‡ द्वादशीव्रतमुत्तममिति (ख) ।

§ द्विजीतम्ना इति (ख) ।

¶ सुशोभितमिति (क) ।

॥ किङ्किणीचवशोभितमिति (ख) ।

अलङ्कृतं गन्धमास्त्रैर्वितं ध्वजराजितम्* ।
 छादितं शुक्लपुष्पेण दीपमालाविभूषितम्† ॥ ८०।८१।८२।
 तन्मध्ये सर्वतोभद्रं कुर्यात्सर्वमलङ्कृतम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्कुम्भान्वाद्दशाम्बुप्रपूरितान् ॥ ८३ ।
 एकेन शुक्लवस्त्रेण केशायैः शोधितेन च ।
 कुम्भान्वाद्दयेद्विप्राः‡ पञ्चरत्नैः समन्वितान् ॥ ८४ ।
 लक्ष्मीनारायणं देवं कारयेद्भक्तिमान् व्रती ।
 हेन्ना वा राजतेनाऽपि तथा ताम्नेण वा द्विजाः ॥ ८५ ।
 स्नापयेत्§ प्रतिमान्ताञ्च कुम्भोपरि सुसंयमी ।
 तन्मूर्त्त्यं वा द्विजश्रेष्ठाः काञ्चनं वापि शक्तितः ॥ ८६ ।
 सर्वव्रतेषु मतिमान्वित्तशाळ्यं परित्यजेत् ।
 यदि कुर्यात्क्षयं यान्ति तस्यायुर्धनसम्पदः ॥ ८७ ।
 अनन्तशायिनं देवं नारायणमनामयम् ।
 पञ्चाश्रुतेन प्रथमं॥ स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ८८ ।
 नामभिः केशवाद्यैश्च उपचारान्प्रकल्पयेत् ।

* अलङ्कृतं पुष्पमालैर्वितं ध्वजराजितमिति (ख) ।

† दीपमालाविराजितमिति (ख) ।

‡ तान् कुम्भान् छादयेद्विप्राः पञ्चरत्नसमन्वितानिमिति (क), कुम्भान्वाद्दयेद्विप्राः पञ्चरत्नसमन्वितानिमिति (ख) ।

§ स्नापयेदिति (ख) ।

॥ क्षयं यतीति (क) ।

॥ पञ्चाश्रुतेन परममिति (क), (ख) ।

रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुराणश्रवणादिभिः ॥ ८९ ।
 जितनिद्रो भवेत्सम्यगुपवासी जितेन्द्रियः ।
 त्रिकालमर्चयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ ९० ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कक्षकर्म* समाप्य च ।
 तिलहोमं व्याहृतिभिर्ब्रूती कुर्यात्सहस्रकम् ॥ ९१ ।
 पुनः सम्पूजयेद्देवं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्पुराणपठनं विजाः† ॥ ९२ ।
 दद्याद्वाद्दशविप्राणां दध्यसं पायसं नुधाः‡ ।
 अपूपैर्दशभिर्युक्तं सष्टतश्च सदक्षिणम् ॥ ९३ ।
 देवदेव जगद्रूप भक्तानुग्रहविग्रह ।
 गृह्णाणोपायनं कृष्ण§ सर्वाभीष्टप्रदो भव ॥ ९४ ।
 अनेनोपायनं दद्यात्पार्थयेत् प्राञ्जलिस्ततः¶ ।
 आधाय भूमिं जानुभ्यां विनयावनतो व्रती ॥ ९५ ।
 नमो नमस्ते सुरदेवराज॥
 नमोऽस्तु ते देव जगन्निवास ।
 कुरुष्व सम्पूर्णफलं ममाद्य
 नमोऽस्तु त्वभ्यं पुरुषोत्तमाय ॥ ९६ ।

* कक्षं कर्मेति (ख) ।

† देवदेवस्य पुरतः कुर्यात्पाठं पुराणकामिति (क), पुराणपठनं नुध इति (ख) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ गृह्णाण पायसं कृष्ण इति (ख) ।

¶ अर्चयेत्प्राञ्जलिस्तत इति (क) ।

॥ सुरदेव राजमिति (क) ।

इति संप्रार्थयेद्दिवा देवञ्च पुरुषोत्तमम् ।
 दद्यादर्घ्यञ्च देवाय जानुभ्यामवनीं गतः ॥ ९७ ।
 लक्ष्मीपते नमस्तुभ्यं पयोनिधिनिवासिने ।
 अर्घ्यं गृह्णाण देवेश त्रिया च सहितो विभुः* ॥ ९८ ।
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु† ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमश्चुतम् ॥ ९९ ।
 इति विज्ञाप्य देवस्य तत्सर्व्वं संयमी व्रती‡ ॥
 प्रतिमां वस्त्रसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेत्§ ॥ १०० ।
 ब्राह्मणाभोजयेत्पश्चाच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणामुणा ।
 भुञ्जीत वाग्यतः पश्चात्स्वयं वन्भुजनैः सह॥ ॥ १०१ ।
 आसायं शृणुयाद्विष्णुकथां विद्वज्जनैस्तथा** ॥ १०२ ।
 इत्येवं कुरुते यस्तु पावनं द्वादशीव्रतम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति परत्राऽमुत्र चोत्तमान् ॥ १०३ ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः सर्व्वपापविवर्जितः ।

* त्रिया त्वं सहितः प्रभो इति (ख), (ग) ; सहितं विभुरिति (घ) ।

† तपोयज्ञक्रियासु चेति (घ) ।

‡ संयमी व्रतमिति (ख), (ग) ।

§ प्रतिमां भक्तिसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेदिति (क), (ङ) ; प्रतिमां दक्षिणायुक्ता-
 माचार्यावेति (ख) ।

¶ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् शक्त्या दद्याच्च दक्षिणामिति (ङ) ।

॥ वन्भुजनैः सह इति (क) ।

** एतदर्थं (क) पुरुषं नाम्नि, विद्वज्जनैः सहिति (ग), (ङ) ।

प्रयाति विप्रा भवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १०४ ॥

य इदं शृणुयान्निव्यं हादशीव्रतमुत्तमम् ।

वाचयेद्वापि विप्रेन्द्रा वाजपेयफलं लभेत् ॥ १०५ ॥

इति बृहन्नारदीयपुराणे संवत्सरेहादशीव्रतकथनं नाम चौदशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यन्नतं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।

सर्वपापहरं पुण्यं* सर्वदुःखनिवर्हणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव योषिताम् ।

समस्तकामफलदं सर्वव्रतफलप्रदम् ।

दुःखप्रनाशनं धर्म† दुष्टघ्ननिवर्हणम्‡ ॥

सर्वलोकेषु विख्यातं पौर्णमीव्रतमुत्तमम्§ ॥ २॥३ ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम ।

येन चौर्येण पापानां कोटिः कोटिः प्रशाम्यति ॥ ४ ॥

* सर्वपापहरं दिव्यमिति (ग) ।

† दुःखप्रनाशनं धर्ममिति (घ) ।

‡ दुष्टघ्ननिवर्हणमिति (क) ।

§ पौर्णिमाव्रतमुत्तममिति (ङ) ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे पीर्णमास्यां यतः शुचिः* ।
 ज्ञानं कुर्याद्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ५ ।
 शुक्लाम्बरधरः शुद्धो गृहमागत्य वाग्यतः ।
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्नाननारायणं प्रभुम् ।
 नित्यं देवार्चनं कृत्वा पश्चात्सङ्कल्पपूर्वकम्† ।
 लक्ष्मीनारायणं देवमर्षयेद्भक्तिभावतः ॥ ६।७ ।
 आवाहनासनाद्यैश्च गन्धपुष्पादिभिर्व्रती ।
 नमो नारायणायेति पूजयेद्भक्तितत्परः ॥ ८ ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च‡ पुराणपठनादिभिः ।
 स्तोत्रैराराधयेद्देवं व्रतकृद्वाग्यतः शुचिः ॥ ९ ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्स्यण्डिलं चतुरस्रकम् ।
 अरद्धिमानं तत्राग्निं स्थापयेद्गृह्यमार्गतः§ ॥ १० ।
 आज्यभागान्तपर्यन्तं॥ कृत्वा पुरुषसूक्ततः॥ ।
 चरुणा च तिलैश्चापि घृतेन जुहुयात्तथा ॥ ११ ।

* पीर्णस्यां नियतः शुचिरिति (न), (घ), (ङ) ।

† पश्चाच्च भक्तितत्पर इति (ख) ; पश्चात्सङ्कल्पमाचरेदिति (घ) ; (ङ) पुस्तकेऽतः परं चरुचयं नास्ति, (ङ) पुस्तके एव श्लोकः परश्लोकश्च न सः ।

‡ गीतैर्वाद्यैश्च नैवेद्यैरिति (क) ।

§ स्थापयेद्गृह्यमन्त इति (ख), गृह्यमागत इति (ङ), स्थापयेच्च लवेदत इति कश्चित्पाठः ।

॥ आज्यभागं ततः कुर्यादिति (क) ।

॥ कृत्वा पुरुषसूक्तिमिति (ङ) ।

एकवारं द्विवारं वा त्रिवारं वापि शक्तितः* ।
 होमं कुर्यात्त्रयत्नेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ १२ ।
 प्रायश्चित्तादिकं सर्वं स्वर्गोक्तविधानतः ।
 समाप्य होमं विधिवच्छान्तिस्सूक्तं जपेद्बुधः ॥ १३ ।
 पश्चाद्देवं समागत्य पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तन्नोपवासं देवाय अर्पयेन्नक्तिसंयुतः† ॥ १४ ।
 पीर्थमास्यां निराहारः स्थित्वा देव तवाग्नया ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष परेऽङ्घ्रि शरणं भव ॥ १५ ।
 इति विघ्नाप्य देवाय अर्घ्यं दद्यात्तथेन्दवे ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा शुक्लपुष्पाक्षतान्वितमूढः ॥ १६ ।
 क्षीरोदार्षवसभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः प्रभो‡ ॥ १७ ।
 एवमर्घ्यं प्रदायेन्दोः प्रार्थयेत्प्राञ्चलिस्ततः ।
 तिष्ठन्पूर्वमुखो भूत्वा पश्यन्निन्दुश्च सत्तमाः ॥ १८ ।
 नमः शुभ्रांशवे तुभ्यं॥ द्विजराजाय ते नमः ।
 रोहिणीपतये तुभ्यं लक्ष्मीम्नात्रे नमो नमः॥ ॥ १९ ॥

* वा च शक्तित इति (ख) ।

† तन्नोपवासं कृत्वा तु अर्पयेन्नक्तितत्पर इति (ख), तन्नोपवासं देवायेति (घ) ।

‡ शुक्लपुष्पत्रयान्वितमिति (ख) ।

§ रोहिण्यासहितं प्रभो इति (घ) ।

॥ नमः सुभ्रांशवे तुभ्यमिति (ख) ।

॥ लक्ष्मीम्नात्रे नमोऽसु ते इति (क) ।

ततश्च जागरं कुर्व्यात्पुराणश्रवणादिभिः ।
जितेन्द्रियो वशी शुद्धः पाषण्डालापवर्जितः ॥ २० ।
ततः प्रातः प्रकुर्वीत* आचारश्च यथाविधि ।
पुनः सम्पूजयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ २१ ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छक्तितः† प्रयती नरः ।
बन्धुभृत्यादिभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २२ ।
एवं पुथादिमासेषु पौर्णमास्यामुपोषितः ।
अर्चयेद्भक्तिसंयुक्तो नारायणमनामयम् ॥ २३ ।
एवं संवत्सरं कृत्वा कार्तिकायां पौर्णमीदिने‡
उद्यापनं प्रकुर्वीत तद्विधानं वदामि वः ॥ २४ ।
मण्डपं कारयेद्दिव्यं चतुरस्रं सुमण्डलम्§ ।
शोभितं पुष्पमालाभिर्वितानध्वजराजितम्¶ ॥
बहुदीपसमाकीर्णं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।
दर्पणैश्चामरैश्चैव कलसैश्च समावृतम् ॥ २५।२६ ।
तन्मध्ये सर्वतोभद्रं पञ्चवर्णविराजितम् ।

* ततः प्रातश्च कुर्वीत इति (क) ।

† भक्तितः प्रयती नर इति (ख) ।

‡ पौर्णमादिने इति (घ), (ङ) । कार्तिकायामिति चार्धे कार्तिके इति चापु दिने इत्यस्य विशेषणत्वात् ।

§ चतुरस्रं सुशोभनमिति (ग), चतुरस्रं प्रमण्डलमिति (घ), चतुरस्रं सुमण्डलमिति (ङ) ।

¶ वितानध्वजपूजितमिति (घ) ।

॥ किङ्किणीवरशोभितमिति (ङ), (ग) ।

कृत्वा जलान्वितं कुम्भं न्यसेत्स्योपरि द्विजाः ॥ २७ ॥
 पिधाय कुम्भं वस्त्रेण शोधितेनातिशोभिना* ।
 हेन्ना वा राजतेनापि तथा ताम्नेण वा† द्विजाः ।
 लक्ष्मीनारायणं देवं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ॥ २८ ॥
 पञ्चासृतेन संस्त्राप्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा‡ ।
 भक्ष्यभोग्यादिनैवेद्यैः§ पूजयेत्संयतेन्द्रियः॥ ॥ २९ ॥
 जागरश्च तथा कुर्यात्सम्यक्त्रयासमन्वितः॥ ।
 ततः प्रातश्च विधिवत्पूर्ववद्विष्णुमर्चयेत् ॥ ३० ॥
 आचार्य्याय प्रदातव्या प्रतिमा दक्षिणान्विता ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या विभवे सत्यवारितम्** ॥ ३१ ॥
 तिलदानं प्रकुर्वीत यथाशक्तिसमन्वितः†† ।
 कुर्याद्भोजौ च विधिवत्तिलहोमश्च पूर्व्ववत् ॥ ३२ ॥
 एवं कृत्वा नरः सम्यग्ब्रह्मीनारायणं व्रतम् ।

* शोधितेनापि शोभिना इति (क) ।

† ताम्नेण वै द्विजाः (घ) ।

‡ गन्धपुष्पादिभिः कृत्वादिभि (ख), (ग) ।

§ यक्षभोग्यादिनैवेद्यैरिति (घ) ।

॥ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

॥ (क) पुस्तकेऽतः परं—

“कुर्याद्भोजौ च विधिवत्तिलहोमश्च पूर्व्ववत्”इतिवधिकाच्चं वर्तते ।

** ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या यथाविभवमानत इति (क) ।

†† यथाशक्त्या समान्वित इति (ख), यथाशक्त्या समन्वित इति (ग), (क) ।

इह भुक्त्वा* महाभोगान्पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ३३ ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः कुलायुतसमन्वितः† ।

प्रयाति विष्णुभवनं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ३४ ।

इति ब्रह्मरहस्ये पुराणे पौर्णमासीव्रतकथनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

—o—

अष्टादशोऽध्यायः ।

(ध्वजारोपणव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणसंज्ञितम्* ।

सर्वपापहरं पुण्यं विष्णुप्रीणनकारणम् ॥ १ ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रीशूद्राणाञ्च सत्तमाः ।

सर्वदुःखोपशमनं संसारच्छेदकारकम्† ॥ २ ।

यः कुर्याद्विष्णुभवने ध्वजारोपणमुत्तमम् ।

* इति मुक्ताखिलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमाहत इति (ख) ।

† (ग) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

* ध्वजारोपणमुत्तममिति (ख), ध्वजारोपणसङ्गतमिति (घ) ।

† सर्वदुःखोपशमनं संसारीच्छेदकारकमिति (ख) ।

स पूज्यते विरिञ्चाद्यैः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ३ ॥*
 हेमभारसहस्रन्तु योददाति कुटुम्बिने ।
 तत्फसन्तु समानं स्याद्भजारोपणकर्मणः ॥ ४ ॥†
 ध्वजारोपणतुल्यं स्याद्भङ्गास्नानमनुत्तमम् ।
 अथवा तुलसीसेवा शून्यलिङ्गप्रपूजनम्‡ ॥ ५ ॥
 अहो पूर्वमहो पूर्वमहोपूर्वमिदं द्विजाः ।
 सर्वपापहरं पुष्टं ध्वजारोपणसंन्नितम्§ ॥ ६ ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय ज्ञात्वाचम्य यथाविधि॥
 यानि कर्माणि कार्याणि ध्वजारोपणकर्मणि ।
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि॥ शृणुध्वं गदती मम ॥ ७ ॥
 कार्त्तिकस्य सिते पक्षे द्वादश्यां प्रयती नरः ।
 स्नानं कुर्यात्प्रयत्नेन दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ८ ॥
 एकादश्यां ब्रह्मचारी## जपेन्नारायणं स्मरन् ।
 धीताम्बरधरः शुद्धः स्वपेन्नारायणायतः ॥ ९ ॥

* संपूज्यते विरिञ्चाद्यैरिति (ब), (ङ) ।

† तत्फसन्त्वत्मानं स्याद्भजारोपणकर्मणः इति (ख), ध्वजारोपणकर्मणः इति (ग), ध्वजारोपणसन्नितमिति (ङ), अथ पुस्तकेऽतः परं सार्वविज्ञाको न सः ।

‡ त्रिवलिङ्गप्रपूजनमिति (ख) ।

§ ध्वजारोपणसङ्गतमिति (घ) ।

॥ एतदर्थं पुस्तकान्तरेषु न दृश्यते ।

॥ तानि वक्ष्यामि सर्वाणीति (ख) ।

एकाको ब्रह्मचारी च स्वपेन्नारायणायत इति (ख), स्वपेन्नारायणं स्मरन्मिति (ग), (ङ) ।

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वाचम्य यथाविधि* ।
 नित्यकर्माणि निर्वर्त्य पञ्चाङ्गिणुं समर्चयेत्† ॥ १० ।
 चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धं कृत्वा च स्वस्तिवाचनम् ।
 नान्दीत्राहं प्रकुर्वीत ध्वजारोपणकर्माणि ॥ ११ ।
 ध्वजस्तम्भौ च गायत्र्या प्रोक्षयेद्वस्त्रसंयुतौ ।
 सूर्यश्च वेनतेयश्च द्विमांशुं तत्पटेऽर्चयेत्‡ ॥ १२ ।
 धातारश्च विधातारं पूजयेत्स्तम्भके द्वये§ ।
 हरिद्राक्षतगन्धाद्यैः शुद्धपुष्पैर्विशेषतः¶ ॥ १३ ।
 ततो गोचर्मामान्तु स्यण्डिलञ्चोपलिप्य तु ।
 आधायाऽग्निं खण्ड्योक्त्या भाज्यभागादिकं क्रमात् ।
 जुहुयात्पायसेनैव॥ घृतमष्टोत्तरं शतम् ॥ १४ ।
 प्रथमं पौरुषं सूक्तं विष्णवे समिदाहुतीः** ।
 ततश्च वेनतेयाय स्वाहेत्यष्टाहुतीस्तथा ॥ १५ ।
 सामीधेनुस्वाहा पञ्च†† जुहुयात्प्रयतो द्विजाः ।

* विधानत इति (ङ) ।

† समुच्चयेदिति (क) ।

‡ द्विमांशश्च ततोऽर्चयेदिति (क), (ख) ।

§ पूजयेत्स्तम्भकद्वये इति (ख) ।

¶ शुद्धपुष्पे विशेषत इति (ङ) ।

॥ जुहुयात्पायसेनैवेति (ख) ।

** विश्वीरेकामरावतीमिति षड्बु पाठः ।

†† सोमधेन्या घृतेनैवेति (क), सोमधेनुं समुद्धूयेति (ख) ।

सौरं मन्त्रं जपेत्तत्र* ग्रान्तिसूक्तांश्च शक्तितः ॥ १६ ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादुपकण्ठं हरिः शुचिः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमर्चयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १७ ।
 ततो मङ्गलवाद्यैश्च सूक्तपाठैश्च शोभनैः ।
 नृत्यैश्च स्तोत्रपठनैर्नयेद्विष्णुालये ध्वजाम् ॥ १८ ।
 देवस्य हारदेशे वा शिखरे वा मुदान्वितः ।
 सुखिरं स्थापयेद्विप्रा ध्वजं सुस्तम्भसंयुतम् ॥ १९ ।
 गन्धपुष्पाद्यैर्देवं धूपदीपैर्मनोरमैः ।
 भस्मभोज्यादिसंयुक्तैर्नैवेद्यैश्च हरिं यजेत् ॥ २० ।
 एवं देवालये स्थाप्यः शोभनं ध्वजसुत्तमम् ।
 प्रदक्षिणमनुब्रह्म स्तोत्रमेतदुदीरयेत् ॥ २१ ।
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ २२ ।
 येनेदमखिलं जातं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 स्वयमेष्यति यच्चैतत्तं प्रपन्नोऽस्मि माधवम् ॥ २३ ।
 न जानन्ति परं भावं यत्र ब्रह्मादयः सुराः ।

* वीरान्मन्त्रानिति (ख) ।

† एव श्लोकः (ङ) पुस्तके नास्ति ।

‡ स्थाप्येति चात्र, स्थापयित्सेति साधु ।

§ यथैव तन्निति (घ) ।

योगिनो यं प्रपश्यन्ति* तं वन्दे ज्ञानरूपिणम् ॥ २४ ।
 अन्तरीक्षन्तु यन्नाभिर्यौर्मूर्त्ता यस्य चैव हि ।
 पादौ हि यस्य स्यात्† पृथ्वी तं वन्दे विश्वरूपिणम् ॥ २५ ।
 यस्य त्रीचे दिशः सर्वा यश्चतुर्दिनकच्छयी ।
 ऋक्सामयजुषीयेन तं वन्दे ब्रह्मरूपिणम् ॥ २६ ।
 यन्मुखाद्वाङ्मया जाता यद्वाहोरभवन्नृपाः ।
 वैश्या यस्योक्ता जाताः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायतः‡ ॥ २७ ।
 मनसश्चन्द्रमा जाती दिनकश्चक्षुषस्तथा ।
 प्राणैभ्यः पवनो जाती सुखाद्ग्निरजायत ॥ २८ ।
 मायासङ्गममात्रेण वदन्ति पुरुषं तु यम् ।
 स्वभावविमलं शुद्धं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥ २९ ।
 क्षीराब्धिशायिनं देवमनन्तमपराजितम् ।
 सङ्गत्तवत्सलं विष्णुं§ भक्तिगम्यं नमाम्यहम् ॥ ३० ।
 पृथिव्यादीनि भूतानि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्माणि येनासंस्तं वन्दे सर्वतोभुजम् ॥ ३१ ।

* योगिनोयं प्रपश्यन्ति इति (ख), (ग), (ङ) ।

† पादौ हि यस्य च पृथ्वी इति (क), पादावभूवैव पृथ्वीति (ख), पादौ च यस्या-
ऽभूत् पृथ्वी (ग), पादौ यस्याऽभवत्पृथ्वीति (ङ) ।

‡ शूद्रोऽभ्यजायतेति (क), शूद्रोऽजायतेति (ग) ।

§ सङ्गत्तवत्सलं देवमिति (ङ) ।

¶ सुसूक्षाश्च च येनासंस्तं वन्दे सर्वतोमुखमिति (ख), सूक्ष्मासूक्षाश्चेति (ग), (ङ) ।

यद्ब्रह्म परमन्धाम सर्व्वलीकोत्तमोत्तमम्* ।
 निर्गुणं परमं सूक्ष्मं प्रपद्यतेऽस्मि पुनः पुनः ॥ ३२ ।
 अविकारमजं† शुद्धं सर्व्वतोबाहुमीश्वरम् ।
 यमानमन्ति योगीन्द्राः सर्व्वकारणकारणम् ॥ ३३ ।
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकयः ।
 श्रीलोकान्वगाप्य भूतात्मा मुहूर्त्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ३४ ।
 यो देवः सर्व्वभूतानामन्तरात्मा जगन्मयः‡ ।
 निर्गुणः परमानन्दः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३५ ।
 हृदयस्थोऽपि दूरस्थो मायया मोहितात्मनाम् ।
 ज्ञानिनां सर्व्वगो यस्तु स मे विष्णुः प्रसीदतु§ ॥ ३६ ।
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च हाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्यते च पुनर्हाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३७ ।
 ज्ञानिनां कर्म्मिणाञ्चैव तथा भक्तिमतां वृषाम् ।
 मतिदाता विश्वभुग्यः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३८ ।
 जगद्वितार्थं ये देहाभियन्ते लीलया हरेः¶ ।
 तानर्चयन्ति विबुधाः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३९ ।
 यमानमन्ति वै सन्तः सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

-
- * सर्व्वलीकोत्तमोत्तममिति (ङ) ।
 † निर्गुणकारणमिति (ख) ।
 ‡ (ख) पुस्तके एतद्वदे नास्ति । सर्व्वभूतात्मा जगदगापी जगन्मय इति (ग) ।
 § (ग) पुस्तके एषज्ञोऽपी नास्ति ।
 ¶ जगद्वितार्थं यो देहाभियन्ते लीलया हरेः । यमर्चयन्तीति (ख) ।

निर्गुणश्च गुणाधारं* स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४० ।
 परेशः परमानन्दः परात्परतरः प्रभुः ।
 चिद्रूपस्वित्परिज्ञेयः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४१ ।
 य इदं कीर्त्तयेन्नित्यं स्तोत्राणामुत्तमोत्तमम् ।†
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ४२ ।
 इति सुत्वा नमेद्विष्णुं ब्राह्मणांश्च प्रपूजयेत्‡
 आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्दक्षिणाच्छादनादिभिः§ ॥ ४३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो भक्तिभावतः॥
 पुत्रमित्रकलत्रार्थैर्बन्धुभिः सह वाग्यतः ।
 कुर्वीत पारणां विप्रा नारायणपरायणः ॥ ४४ ।
 यस्त्वेतत्कार्त्तं कुर्वीत ध्वजारोपणसंज्ञितम्॥ ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं** सुसमाहिताः ॥ ४५ ।
 पटध्वजस्य†† विप्रेन्द्रा यावच्चलति वायुना ।

* निर्गुणश्च गुणाधार इति (घ) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

‡ ब्राह्मणांश्च प्रपूजयन्निति (क) ।

§ दक्षिणाद्यर्चनादिभिः इति (घ) ।

॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्भक्तितो भक्तिभाविश्च इति (ख) । तत्र परार्द्धश्च नास्ति ।

॥ ध्वजारोपणसंज्ञितमिति (ख) ।

** यश्च ध्वजमिति चार्त्तं, यश्चत इति साधु ।

†† एवं ध्वजस्येति (ख), पटध्वजस्येति (घ) ।

तावन्ति पापजालानि नश्यन्त्येव न संशयः# ॥ ४६ ।
 महापातकयुक्तोवा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
 ध्वजं विष्णुगृहे कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७ ।
 यावद्दिनानि वसति ध्वजं विष्णुगृहे† दिजाः ।
 तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमभ्युते‡ ॥ ४८ ।
 आरोपितं ध्वजं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति धार्मिकाः ।
 तेऽपि सबो विमुच्यन्ते महापातककोटिभिः§ ॥ ४९ ।
 आरोपितो ध्वजां विष्णुगृहे ध्रुवन् स्वकं पटम् ।
 कर्तुः सर्वाणि पापानि धुनोति निमिषार्धतः ॥ ५० ।

सूत उवाच ।

नृणुध्वस्ययः॥ पुण्यमितिहासं पुरातनम् ।
 सर्वपापप्रशमनं नारदेन प्रभाषितम् ॥ ५१ ।
 आसीत्युरा कृतयुगे सुमतिर्नाम भूपतिः ।
 सोमवंशोद्भवः श्रीमान्सप्तहीपैकराट् स्वयम् ॥ ५२ ।
 धर्मवान्## सत्यसंकल्पः शुचिर्वैश्वान्तिप्रियः ।

-
- नश्यन्ती नाऽपि संशय इति (ख), नश्यन्तीति साधु ।
  - † हरिगृहे वृषा इति (ख) ।
  - ‡ हरिसारूप्यमभ्युते इति (ख) ।
  - § सुपपातककोटिभिः इति (ख), (ग), (ङ) ।
  - ¶ आरोपितं ध्वजमिति बहुषु पाठोऽस्ति, ध्वजशब्दस्य पुंस्त्वान्न स मभोरसः ।
  - ॥ शश्वत्स्ययः सव्ये इति (ग) । शश्वतेति साधु, एवमन्यत्रापि ।
  - धर्मवान् सत्यसम्पन्नः शुचिर्वैश्वान्तिप्रिय इति (ख), शुचिर्वैश्वान्तिप्रिय इति (ग) ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः* सर्वसम्पद्भिर्भूषणः ॥ ५३ ।
 सदा हरिकथासेवी हरिपूजापरायणः ।
 हरिभक्तिपराणाञ्च शुश्रूषुरनहङ्कृतिः† ॥ ५४ ।
 पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शी‡ गुणान्वितः ।
 सर्वभूतहितः शान्तः क्षतघ्नः कीर्त्तिमान्नृपः ॥ ५५ ।
 तस्य भार्या महाभागा सर्वलक्षणसंयुता ।
 पतिव्रता पतिप्राणा नाम्ना सत्यमतिः स्मृता§ ॥ ५६ ।
 तावुभौ दम्पती नित्यं हरिपूजापरायणी ।
 जातिस्मरौ महाभागी सत्यक्षी सत्यरायणी॥ ५७ ।
 अन्नदानरती नित्यं जलदानपरायणी॥ ।
 तडागारामवप्रादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥ ५८ ।
 सा तु सत्यमतिर्नित्यं शुचिर्विष्णुगृहे सती ।
 नृत्यत्यत्यन्तसन्तुष्टा मनोघ्ना मञ्जुवादिनी** ॥ ५९ ।
 सोऽपि राजा महाभागी हादशीहादशीदिने ।
 ध्वजमारोपयामास मनोघ्नं बहुविस्तरम् ॥ ६० ।
 एवं हरिपरं नित्यं राजानं धर्मकोविदम् ।

- * सर्वलक्षणसम्पूर्ण इति (क) ; सर्वसम्पद्भिर्भूषित इति (ख), (ग) ।
 † अगहङ्कृत इति (ख), (ग) ।
 ‡ सर्वदर्शीति (घ) ।
 § सत्यमतिः स्मृता इति (ग), सत्यमतिः सम्रा इति (ङ) ।
 ¶ एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।
 ॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।
 ** नित्यं श्रवति सन्तुष्टा मनोघ्ना मञ्जुभाविणीति (ख) ।

तस्य प्रियां सत्यमतिं देवा अपि सदाऽसुवन् ॥ ६१ ।
 त्रिलोकविभ्रुती तौ च दम्पत्यत्यन्तधार्मिकीः ।
 आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामो विभाणकः ॥ ६२ ।
 विभाणकं मुनिं श्रुत्वा समायान्तं जनेश्वरः ।
 प्रत्युच्ययौ सपत्नीकः पूजाभिर्विविधैः स्तवैः ॥ ६३ ।
 कृतातिथ्यक्रियं शान्तं कृतासनपरिग्रहम् ।
 नीचासनगता भूपः प्राञ्जलिर्मुनिमन्नवीत् ॥ ६४ ।
 राज्ञोवाच ।

भगवन् कृतकृत्याऽस्मि त्वदभ्यागमने प्रमोदः ।
 सतामागमनं सन्तः प्रशंसन्ति सुखावहम् ॥§ ६५ ।
 यत्र स्यान्महतां प्रेम तत्र स्तुः सर्व्वसम्पदः ।
 तेजः॥ कीर्त्तिर्धनं पुत्रा॥ इति प्राहुर्विपश्चितः ॥ ६६ ।
 यत्र वृद्धिः** गमिष्यन्ति श्रेयांस्यनुदिनं मुने ।
 तत्र सन्तः प्रकुर्व्वन्ति महतीं करुणां प्रभो ॥ ६७ ।
 यो मूर्ध्नि धारयेद्ब्रह्ममहत्पादतलोदकम्§§§ ।

-
- * दम्पत्यत्यन्तधार्मिकीकानित्यत्र सन्धिराश्वः ।
 † प्रादागिर्वाक्यमन्नवीदिति (क), (घ) ।
 ‡ विभो इति (क), त्वदभ्यागमनेषु चेति (ख) ।
 § सुखाव हीति (क) ।
 ¶ तेषामिति (क), (न) ।
 ॥ वरुं विभा इति (घ) ।
 ** सिद्धिमिति (क) ।
 †† महताश्च पदीदकमिति (क) ।

स ज्ञातः सर्व्वतीर्थेषु पुण्यवान्नात्र संशयः ॥ ६८ ।
 मम पुत्राश्च दाराश्च सम्पत्त्वयि समर्पिता ।
 मामाज्जापय शास्ता मे* ब्रह्मन् किं करवाणि ते ॥ ६९ ।
 विनयावनतं भूपं तं निरीक्ष्य मुनीश्वरः ।
 सृग्मन् करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ ७० ॥†
 ऋषिरुवाच ।
 राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्व्वं त्वत्कुलोचितम् ।
 विनयावनताः सर्व्वे परं श्रेयोऽलभन्ति‡ ह्ये ॥ ७१ ।
 धर्मैश्चार्य्यैश्च कामैश्च मोक्षैश्च नृपसत्तम ।
 विनयाज्जभते सर्व्वं विनयात्किं न साध्यते ॥ ७२ ।
 प्रीतोऽस्मि तव भूपाल सन्मार्गाः परिपन्थिनः§ ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग यत्पृच्छामि तदुच्यताम् ॥ ७३ ।
 अर्हणा बहवः सन्ति हरिसन्तुष्टिकारिकाः ।
 त्वमद्याप्युद्यतो॥ नित्यं ध्वजारोपणकर्म्मणि ॥ ७४ ।
 तव भार्य्यापि साध्वीयं नित्यं नृत्यपरायणा॥ ।
 किमर्थमेतद्वृत्तान्तं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ७५ ।

* शान्तात्मनिति (ख), (ग) ।

† एषश्चेकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

‡ लभन्तीति शार्धे, लभन्ते इति साधु ।

§ सन्मार्गाः परिवर्तिन इति (ख), (ग) ।

॥ त्वमद्याप्युद्यत इति (क), त्वमद्याभ्युद्यत इति (ख) ।

॥ नित्यं ध्वजपरायणा इति (ख) ।

राजोवाच ।

ऋणुष्व भगवन् सर्व्वं यत्पृच्छसि वदामि तत् ।
 आश्चर्य्यभूतं भूतानामावयोश्चरितं मुने ॥ ७६ ।
 अहमासं पुरा शूद्रो मातलिर्नाम सत्तम ।
 कुमार्गनिरतो नित्यं सर्व्वलोकाहिते रतः ॥ ७७ ।
 पिशुनो धर्मविहेषी देवद्रव्यापहारकः ।
 महापातकसंसर्गाहित्तपुत्रक्षयं गतः† ॥ ७८ ।
 नित्यं निहुरवक्त्रा च पापी वेश्यापरायणः ।
 एवं स्थितः कश्चिक्कालमनाट्य मद्दहचः‡ ॥ ७९ ।
 सर्व्वबन्धुपरित्यक्तो दुःखी वनमुपागमम् ।
 ऋगर्मासाशनो नित्यं तथा मार्गविरोधकत्§ ॥ ८० ।
 एकाकी दुःखबहुलः अशंसं निर्जने वने ।
 एकदा क्षुत्परिभ्रान्तो निदाघान्ते पिपासितः¶ ।
 जीर्यं देवालयं विष्णोरपश्यं निर्जने वने ।
 हंसकारण्णवाकीर्यं समीपेऽस्य महत्सरः॥ ८१८२ ।

* कृतमाश्चर्य्यं लोकानामावयोरिति (क), आश्चर्य्यभूतं लोकानामिति (ख), (ग), (ङ) ।

† गोत्रघ्न ब्रह्महा चीरः सर्व्वप्राचिबधे रत इति (ख), महापातकसंसर्गो विप्रद्रव्या-
 ऽपहारक इति (ग), (ङ) ।

‡ एतद्दहा तु दुष्कर्मं सर्व्वेभ्यस्तो महात्मभिरिति (क) ।

§ तन्नमार्गविरोधकदिति (ख) ।

¶ एकदा क्षुत्पिपासार्तं इति(क), एकदा क्षुत्परिभ्रान्तः सदा पूर्णपिपासित इति(ख)।

॥ वत्समीपे महत्सर इति (ङ) ।

पर्यन्तवनपुष्पोष्णादितं तन्मनीश्वर ।
 अपिबं तत्र पानीयं तत्तटे विगतश्रमः* ॥ ८३ ।
 उन्मूल्य विषमूलानि तटक्षुच्च विनिवारिता† ।
 तस्मिन्नीर्णालये‡ विष्णोर्निवासं कृतवानहम् ॥ ८४ ।
 जीर्णस्फुटितसन्धानं§ तथा चाहमकारिषम् ।
 पर्यैस्तृणैश्च काष्ठैश्च गृहं सम्यक् प्रकल्पितम् ॥ ८५ ।
 भूमी मन्नाग्यबाहुल्यादुपलिप्ता¶ मुनीश्वर ।
 तत्राहं व्याधवृत्तिस्थो हत्वा बहुविधामृगान् ।
 आजीवं वर्त्तनं कृत्वा वत्सराणाञ्च विंशतिम् ॥ ८६ ।
 अथेयमागता साध्वी विन्ध्यदेशसमुद्भवा ।
 निषादकुलसम्भूता नाम्ना कोकिलिनी स्मृता ॥ ८७ ।
 बन्धुवर्गपरित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा ।
 ब्रह्मन् क्षुत्तृट्परिभ्रान्ता शीचन्ती स्वकृतां क्रियाम् ॥ ८८ ।
 दैवयोगात्ममायाता भ्रमन्ती विजने वने ।
 मामेषा ग्रीष्मतापार्त्ता अन्तस्तापप्रपीडिता ॥ ८९ ।
 इमां दुःखवतीं दृष्ट्वा जाता मे विपुला घृणा ।
 मया दत्तं जलञ्चास्यै मांसं वन्यफलं तथा ॥ ९० ।

-
- * तत्तटे विगतश्रम इति (क) ।
  - † सा च तथा विनिवारिता इति (ख) ।
  - ‡ तस्मिन् शीर्णालये विष्णोरिति (ख) ।
  - § शीर्णस्फुटितसन्धानमिति (क), (ख), (ग) ।
  - ¶ भूमिर्मन्नीगवाहुल्यादिति (क), (घ), मन्नाग्यवात्सल्यादिति (ग) ।

गतञ्चमा तथा ब्रह्मन्मया पृष्टा यथायथम् ।
 न्यवेदयत्स्वकर्माणि तानि शृणु महामुने ॥ ८१ ।
 इयं कीकिलिनी नाम्ना निषादकुलसञ्चया ।
 दान्तिकस्य* सुता विद्वद्यवसद्विभ्यपर्वते ॥ ८२ ।
 परस्वहारिणी नित्यं सदा पैशुन्यवादिनी ।
 बन्धुवर्गैः परित्यक्ता यतो हतवती पतिम् ॥ ८३ ।
 कान्तारि विजने ब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ।
 इत्येवं स्वकृतं कर्म सर्वं मद्भ्रं न्यवेदयत् ॥ ८४ ।
 तस्मिन्देवालये विष्णोरहश्चैयञ्च† वै मुने ।
 दम्पतीभावमाश्रित्य स्थितौ मांसाश्रयी तदा ॥ ८५ ।
 एकदा भयपानेन भक्तावावाञ्च निर्भरी‡ ।
 तच्च§ देवालये रात्रौ मुदितौ मांसभोजनात् ॥ ८६ ।
 बद्धा वस्त्रञ्च दण्डाग्ने प्रमत्तौ मद्यसेवया ।
 अत्यन्तहर्षसम्पन्नावावां सम्यगनृत्यताम् ॥ ८७ ।
 तत्काल एव पञ्चत्वमावयोरभवन्मुने॥ ।
 आगता यमदूताश्च पाशहस्ता भयङ्कराः ॥ ८८ ।
 कर्मणा तेन तुष्टात्मा भगवान्मधुसूदनः ।

* रामकण्ठ सुतेति (ख) ।

† तस्मिन्देवालये ब्रह्मनिनि (ग) ।

‡ शून्यत इति (ख) ।

§ तस्मिन्देवालये इति (घ) ।

॥ तस्मिन् एव पञ्चत्वमावयोरभवन्मुने इति (ख) ।

स्वदूतान् प्रेषयामास मदाहरणकारणात् ॥ ९९ ।
 संवादस्तु महानासीदूतानां तत्र सत्तम ।
 मया श्रुतञ्च तत्सर्वं शृणु धर्मविदां वरः ॥ १०० ।
 दूतास्ते देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाधराः ।
 सहस्रसूर्यसङ्घाशाः शान्ताः कीमलभाषिणः ॥ १०१ ।
 भयङ्करान् पाशहस्तान्दृष्टिणी यमकिङ्करान् ।
 तानूचुर्देवदूतास्ते हरिनामपरायणाः ॥ १०२ ।

देवदूता ऊचुः ।

भो भोः क्रूरा दुराचारा विवेकपरिवर्जिताः ।
 मुञ्चध्वमेतौ निष्पापी दम्पती हरिवज्रभौ ॥ १०३ ।
 विवेकस्त्रिषु लोकेषु सम्पदामादिकारणम् ।
 तथा विवेकशून्यत्वमापदामादिकारणम् ॥
 अपापे पापधीर्यस्य तं विद्यात्पुरुषाधमम् ॥ १०४ ।

यमदूता ऊचुः ।

युष्माभिः सत्यमेवोक्तमेतौ पातकिसत्तमौ ।
 ज्ञेया हिः पापिनो दण्डास्तन्नेष्यामी वयन्विभीः ॥ १०५ ॥
 श्रुतिप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥

* शङ्ख चक्रविदां वर इति (क) ।

† एतदर्थं (ख) पुनश्चो गति ।

‡ वै इति (ख), (ग) ।

§ यमाऽ न्तिकमिति (ग) ।

¶ विपर्यये इति (क), लक्षणं च विपर्यय इति (ख) ।

एतावधर्म्मचरितौ तन्नेष्यामी यमान्तिकम्* ॥ १०६ ।
 एतच्छ्रुत्वाऽतिक्लृपिता देवदूता मञ्जीवसः ।
 प्रत्युत्तुःस्तान्ममभटान् भाभासितदिगन्तराः ॥ १०७ ।

देवदूता जघुः ।

अहो कष्टं धर्म्मदृशामधर्म्मः सृशतेऽ मृहान् ।
 सम्यग्विवेकशून्यत्वमापदां हि पदं महत्पा ॥ १०८ ।
 प्राप्तेनाद्यविशेषेण॥ नरकाध्यक्षतां गताः ।
 यूयं किमर्थमव्यापि कर्त्तुं पापानि सोद्यमाः** ॥ १०९ ।
 अधर्म्मोक्त्वाद्यपर्यन्तं महापातकिनोऽपि चः‡ ।
 तिष्ठन्ति नरके यूयंऽऽ यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ११० ।
 पूर्वसञ्चितपापानां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।
 किमर्थं पापकर्म्मणि करिष्यथ पुनः पुनः ॥ १११ ॥

-
- * यथन्वितौ इति (ग) ।
 † श्रुत्वा तु इति (ख), (ग) ।
 ‡ उत्तुः इति (ग) ।
 § सृशते इति आर्षे, सृशतीति साधु ।
 ¶ मिदानं आपदां महदिति (ख) ।
 ॥ अधविशेषेणेति (क), (ग), पूर्वपापविशेषेणेति (ङ) ।
 ** वीर्यता इति (ख) ।
 †† क्षम्येति (ख), (ग), (ङ) ।
 †† य इति (ङ) ।
 §§ नूनमिति (घ), (ङ) ।

श्रुतिप्रणिहिता धर्माः* सत्यं सत्यं न संशयः ।

किन्वाभ्यां चरितान्वर्णान् प्रवक्ष्यामीं† यथातथम् ॥ ११२।

एतौ पापविनिर्मुक्तौ हरिशुश्रूषणे रतौ ।

हरिणा शुध्यमानौ‡ च सुशुद्धं मा विलम्बयताम् ॥ ११३ ।

एषा वै नर्त्तनसूत्रे तथा चैषध्वजं§ भटाः ।

अन्तकाले विष्णुगृहे तेन पापविमोचिती ॥ ११४ ।

उत्क्रान्तिकाले यन्नाम श्रुतवन्तोऽपि ये¶ सक्तत् ।

लभन्ते॥ परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः ॥ ११५ ।

महापातकयुक्तौ वा युक्तौ वा सर्व्व**पातकैः ।

ईक्षिता भगवद्गतौर्लभन्ते परमं पदम्†† ॥ ११६ ।

यतीनां विष्णुभक्तानां परिचर्यापरायणैः ।

ईक्षिता‡‡ःश्चापि गच्छन्ति पापिनोऽपि परां गतिम् ॥ ११७।

* श्रुतिप्रणिहितौ धर्म इति (क), (ख) ।

† प्रवक्ष्यामीति वङ्गु पाठः ।

‡ शुष्यमाचौ इति (क), (ख), गृह्यमाचौ इति (ख), पुष्यमाचौ इति (ग) ।

§ तथाचैक इति (ख) ।

¶ इह वै इति (क), चय वै इति (ख), अपि वै इति (ग), (ख), (ख) यान्ति ते इति (क) ।

॥ यान्ति ते इति (क) ।

** यक्षीति (क), (घ) ।

†† परमां गतिमिति (ख) । तत्र ईक्षितास्थाने इक्षिता इति पाठः ।

‡‡ ईक्षिता इति (क) ।

सुहर्तं वा सुहर्तांश्च यस्मिंश्चरिमन्दिरे ।

स याति परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः ॥ ११८ ।

उपलेपनकर्त्तारौ सम्भार्जनपरायणौ ।

एतौ हरिगृहे नित्यं शीर्षसन्धानकारिणौ ॥ ११९ ।

जलसेचनकर्त्तारौ दीपदौ हरिमन्दिरे ।

कथमेतौ महाभागौ प्रणेथ्यथ यमक्षयम्* ॥ १२० ।

इत्युक्त्वा देवदूतास्ते छित्त्वा पाशं तदैव† ह्रि ।

आरोप्यावां विमाने तु‡ ययुर्विष्णोः परम्पदम् ॥ १२१ ।

आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्रिथः ।

भुक्तवन्तौ महाभोगान्यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ १२२ ।

युगकोटिसहस्राणि युगकोटिशतानि च ।

उषित्वा विष्णुभवने ब्रह्मलोकं समागतौ ॥ १२३ ।

तावत्कालञ्च तत्राऽपि स्थित्वेन्द्रपदमागतौ ।

तत्राऽपि भावुकं भोगं भुक्त्वा दिव्यमनुत्तमम् ॥

ततः पृथ्वीशतां प्राप्य क्रमेषु सुनिसत्तम ।

अत्राऽपि सम्पदतुला हरिपूजाप्रसादतः ॥ १२४।१२५ ।

अनिच्छया कृतेनाऽपि प्राप्तमेवंविधं मुने ।

सम्यगाराध्य विश्वेशं भक्तिभावेन माधवम् ।

* नयिष्यथ यस्मान्निकमिति (ख), नयिष्यथेति चार्धे, नैष्यथेति साधु, तत्र चार्धः
परं सूत उवाच इति पाठो वर्त्तते ।

† तथेवेति (क), (घ) ।

‡ विमानन्विति (ख), (ग) ।

प्राप्सामीति* परं श्रेय इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२६ ॥

अवशेनाऽपि† यत्कर्म कृतम्‡ सुमहत्फलम् ।

ददाति हि तृष्णां विप्र किं पुनः सम्यगर्चनात् ॥ १२७ ॥

एतत्सर्वं निशम्याऽसौ विभाण्डको मुनीश्वरः ।

अभिनन्द्य महीपालं प्रययौ स्वतपोवनम् ॥ १२८ ॥

सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुध्वं विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।

परिचर्यां च सर्वेषां कामधेनुपमा स्मृता ॥ १२९ ॥

हरिपूजापराणाञ्च हरिरेव सनातनः ।

ददाति परमं श्रेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ १३० ॥

य इदं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

वाचयेच्छृणुयाद्वाऽपि ध्वजारीपणपुण्यभाक् ॥ १३१ ॥

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणेऽष्टादशोऽध्यायः ।

समाप्तञ्च ध्वजारीपणव्रतम् ।

* प्राप्सामीति (ग), (घ), प्राप्सामीति (ङ) ।

† अवशम्भावोति (ङ) ।

‡ तदिति (ङ) ।

जनविंशोऽध्यायः ।

(हरिपञ्चकव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्यद्वृतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं सुसमाहिताः* ।
हरिपञ्चकविख्यातं सर्व्वलोकेषु दुर्लभम्† ॥ १ ॥
नारीणाञ्च नराणाञ्च सर्व्वदुःखनिवर्हणम् ।
धर्मार्थकामः‡ मोक्षाख्यपुरुषार्थैकसाधनम् ॥ २ ॥
सर्व्वभीष्टप्रदश्चैव§ सर्व्वव्रतफलप्रदम् ।
सर्व्वव्रतोत्तमं श्रेष्ठं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ ३ ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां नियतेन्द्रियः ।
कुर्व्यात्स्नानादिकां कर्मा दत्तधावनपूर्व्वकम् ॥ ४ ॥
छात्वा देवार्चनं सम्यक् तथा पञ्च महाध्वरान् ।
एवं व्रती भवेत् ॥ तस्मिन्दिने निगृहीतेन्द्रियः ॥ ५ ॥
ततः॥ प्रातः समुत्थाय एकादश्यां सुनीम्बराः ।

-
- * अविषयता इति (ग) ।
  - † एतदुच्यते (ग) पुस्तके नास्ति ।
  - ‡ सर्व्वकामार्थेति (क) ।
  - § फलश्चेवेति (ख) ।
  - ¶ एकादशी भवेदिति (ग), (क), एकादशीदिने इति (घ) ।
  - ॥ तवेति (ग) ।

ज्ञानं कृत्वा यथाचारं हरिञ्चैवाऋर्षयेद्गृहे ॥ ६ ।
 आपयेद्देवदेवेशं पञ्चामृतविधानतः ।
 अर्षयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ७ ।
 धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्बूलैश्च प्रदक्षिणैः ।
 सम्पूज्य देवदेवेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ८ ।
 नमस्ते ज्ञानरूपाय ज्ञानदाय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते सर्वरूपाय सर्वसिद्धिप्रदाय च ॥ ९ ।
 एवं प्रणम्य देवेशं देवदेवं जनार्दनम् ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण उपवासं समर्पयेत् ॥ १० ।
 पञ्चरात्रं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ।
 त्वदाज्ञया जगत्स्वामिन्ममाभीष्टप्रदो भव ॥ ११ ।
 एवं समाप्य देवस्य उपवासान्ऋजितेन्द्रियः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्व्यादेकादश्यां व्रती द्विजाः ॥ १२ ।
 द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां जितेन्द्रियः ।
 पौर्णमास्याञ्च कर्त्तव्यमेवं विष्णुर्चनं द्विजाः ॥ १३ ।
 एकादश्यां पौर्णमास्यां कर्त्तव्यं जागरं द्विजाः ॥ १४ ।
 पञ्चामृतेन च पूजा तु सामान्यदिनपञ्चसु ।

* हरिर्नैवेति (ग) ।

+ (च) इति (घ) ।

‡ उपवासमिति (ख), (ङ) ।

§ कर्त्तव्यजागर इति चाधु, कर्त्तव्यं जागरणं द्विजा इति (ख), (ङ) ततश्च

कन्दोभक्तः ।

¶ पञ्चानतादीति (ख) ।

क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं पौर्णमास्यान्तु शक्तितः ॥ १५ ।
 तिलहोमश्च कर्त्तव्यस्तिलदानञ्च सत्तमाः ।
 ततः षष्ठे दिने प्राप्ते निर्व्वर्त्य स्वाश्रमक्रियाम् ।
 संप्राश्य पञ्चगव्यन्तु अर्चयेत्पूर्व्ववद्धरिम् ॥ १६ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्भिभवे सत्यवारितम्* ।
 ततः स्वधन्नुभिः सार्द्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १७ ।
 एवं पुष्यादिमासेषु कार्त्तिकान्तेषु सत्तमाः ।
 शुक्लपक्षे व्रतं कुर्यात्पूर्व्वमुक्ता† विधानतः ॥ १८ ।
 एवं संवत्सरं कुर्याद्भ्रतं पापविनाशनम् ।
 पुनर्मासे मार्गशीर्षे कुर्यादुद्यापनं व्रती ॥ १९ ।
 एकादश्यां निराहारो भवेत्पूर्व्ववदुत्तमाः ।
 द्वादश्यां पञ्चगव्यञ्च प्राशयेत्समाहितः ॥ २० ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्देवदेवं जनार्दनम् ।
 अभ्यर्च्योपायनं दद्याद्ब्राह्मणाय जितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 पायसं मधुसंमिश्रं घृतयुक्तं फलाऽन्वितम् ।
 सुगन्धिफलसंयुक्तं‡ पूर्णकुम्भं सदक्षिणम् ॥
 वस्त्रेणाच्छादितं कुम्भं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
 दद्याद्दध्यात्मविदुषे ब्राह्मणाय सुनीश्वराः ॥ २२।२३ ।
 सर्व्वात्मन् सर्व्वभूतेश सर्व्वव्यापिन् सनातन ।

* चवारितानिति (ख) ।

† कुर्व्वन्नुक्तेति (क), (ग), (घ) ।

‡ चवस्त्रगन्धसंयुक्तमिति (ख) ।

परमाश्रुप्रदानेन सुप्रीतो भव माधव ॥ २४ ।
 नारायण नमस्तुभ्यं जगन्नाथपरायण ।
 कुम्भोदकप्रदानेन प्रीतो भव जनार्दन ॥ २५ ।
 अनेनोपायनं दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 शक्तितो बन्धुभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २६ ।
 व्रतमेतत्तु यः कुर्याच्चरिपञ्चकसंज्ञितम्* ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ २७ ।
 व्रतमेतत्तु कर्त्तव्यमिच्छद्भिर्मोक्षमुत्तमम् ।
 समस्तपापकान्तारे दावानलसमं द्विजाः ॥ २८ ।
 गवां कोटिसहस्राणि दत्त्वा यत्फलमश्नुते ।
 तत्फलं समवाप्नोति एकस्मादुपवासतः ॥ २९ ।
 यश्चेतच्छृणुयाद्गतया नारायणपरायणः ।
 स मुच्यते† महाघोरैरुपपातककोटिभिः ॥ ३० ।

इति श्रीहनुमत्पुराणे पुराणे ऊनविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्च हरिपञ्चकव्रतम् ।

* संज्ञकमिति (क), (ख) ।

† प्रमुच्यते इति (क) ।

विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यद्वयं प्रवक्ष्यामि ऋणुष्वं सुसमाहिताः ।
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वलोकोपकारकम् ॥ १ ।
आषाढे आवणे वापि तथा भाद्रपदेऽथवा* ।
तथा चाश्वयुजे वापि कुर्यादेतद्वयं द्विजाः ॥ २ ।
एतेष्वन्यतमे मासि शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।
प्रातर्दशम्यां स्नायीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ३ ।
नित्यं देवार्चनं कुर्याद्यत्नतो नियतेन्द्रियः ।
एकादश्यां ब्रह्मचारी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ ४ ।
प्राशयेत्यञ्जगव्यञ्च स्वपेक्षिणुसमीपतः† ।
ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ॥
अथवा पूजयेद्विष्णुं वशी क्रोधविवर्जितः ।
विद्वद्भिः सहितो विष्णुमर्चयित्वा यथोचितम्‡ ॥ ५ ।
संकल्पन्तु तथा कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
मासमेकं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ॥ ७ ।
मासान्ते पारणं कुर्यां देवदेव§ त्वदान्नया ।

* तथेति (क), (ख) ।

† समीपग इति (ख) । (क) पुस्तके एव श्लोकः परशैकस्य पूर्वार्धे च न सः ।

‡ यथोचितमिति (घ), (ङ) ।

§ देवमेवमिति (ख), (घ) ।

तपोरूपं नमस्तुभ्यं* तपसां फलदायिने† ॥ ८ ।
 ममाभीष्टफलं देहि सर्व्वविघ्नान्निवारय ।
 एवं समर्प्य‡ देवस्य विष्णोर्मासत्रतं शुभम् ।
 ततःप्रभृति मासान्तं निवसेत्हरिमन्दिरे ।
 प्रत्यहं स्नापयेद्देवं पञ्चासृतविधानतः ॥ ९।१० ।
 दीपं निरन्तरं कुर्यात्तस्मिन्मासे हरिर्गृहे§ ।
 प्रत्यहं दन्तकाष्ठञ्च अपामार्गस्य शाखया ।
 कृत्वा स्नायीत विधिवन्नारायणपरायणः ॥ ११ ।
 तर्पणं विष्णवे¶ कुर्यात्केशवाद्यैश्च नामभिः ।
 द्वादशभिर्विष्णुपूजामेभिरेव न संशयः॥ ॥ १२ ।
 एवं मासोपवासञ्च** कुर्यात्हरिपरायणः ।
 तदन्ते प्रयतः स्नायाद्विष्णुं पूर्व्ववदर्थयेत् ॥ १३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या†† भक्तियुक्तः सदक्षिणम् ।
 स्वयञ्च बन्धुभिः सार्धं भुञ्जीत प्रयतेन्द्रियः‡‡ ॥ १४ ।

* नमसोऽस्त्विति (घ) ।

† फलदायकेति (ग) ।

‡ समर्प्येति (घ) ।

§ गृहे गृहे इति (ख), तत्र तर्पणमित्यादि श्लोको नास्ति ।

¶ विष्णोस्तु तर्पणमिति (क) ।

॥ समाचरेदिति (ग) ।

** तु इति (ग) ।

†† पश्चादिति (ख) ।

‡‡ (ख) पुसकोऽतः परं सार्धैकः श्लोको नास्ति ।

व्रतं मासोपवासाख्यमेवं कुर्यान्नयोदश ।
 तदन्ते वेदविदुषे गां दद्याच्च सदक्षिणाम् ॥ १५ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या हादश प्रयतेन्द्रियः ।
 शक्त्या च दक्षिणां दद्याद्ब्रह्मास्त्राभरणानि च ॥ १६ ।
 मासोपवासेनैकेन वाजपेयफलं लभेत् ॥
 यदि द्वयङ्कतं तस्य पीरुक्करीकफलं लभेत् ॥ १७ ।
 मासोपवासचितयं यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 अश्वी सोमस्यः यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ १८ ।
 चतुःकत्वः कृतं येन पराकं मुनिसत्तमाः ।
 स लभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसम्भवम् ॥ १९ ।
 पञ्चकत्वो व्रतमिदं कृतं येन महात्मना ।
 अत्यग्निष्टोमजं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ २० ।
 मासोपवासं षट्कत्वः कुर्याद्यस्तु समाहितः ।
 षोडशोऽष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥ २१ ।

* ब्रह्मभोति (ख) ।

† लभेदिति आर्षे, लभेतेति साधु । एवं लभधातोः परस्मैपदप्रयोगोऽन्यत्र च चार्षोऽज्ञेयः ।

‡ आतीर्यामस्मेति (क), (ग), (घ), (ङ) ।

§ अपिष्टोमाष्टकीद्वयमिति (ख) ।

¶ द्विगुणं फलमाशुवादिति (क), अपिष्टोमाकर्म पुण्यं द्विगुणं प्राप्नुयान्नर इति (ख), द्विगुणं प्राप्नुयान्नर इति (ग), (ङ) ।

॥ द्विगुणं फलमश्नुते इति (ग) ।

निराहारेण यो मासं सप्तकत्वस्तथा नयेत्* ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं† लभेत्‡ ॥ २२ ।
 मासोपवासं यः कुर्यादष्टकत्वो मुनीश्वराः ।
 नरमेधाख्ययज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत्‡ ॥ २३ ।
 यस्तु मासोपवासांश्च॥ नवकत्वः समाचरेत् ।
 गोमेधमखजं पुण्यं लभते द्विगुणं नरः॥ ॥ २४ ।
 दशकत्वस्तु यः कुर्यात्पराकां मुनिसत्तमाः ।
 स याति ब्रह्ममेधस्य त्रिगुणं** फलमुत्तमम् ॥ २५ ।
 एकादश पराकांश्च यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य हरिसालोक्च††मश्नुते ॥ २६ ।
 मासोपवासान्यः कुर्याद्द्वादश प्रयतेन्द्रियः‡‡ ॥ २७ ।
 स याति हरिसारूप्यं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ २७ ।
 त्रयोदश पराकांश्च यः कुर्यात्प्रयतो नरः§§ ।

* मुनीश्वरा इति (ख) ।

+ नरमेधस्य यज्ञस्य फलं पञ्चगुणमिति (ख), तत्र परः श्लोको नास्ति ।

‡ भवेदिति (ग) ।

§ भवेदिति (ग) ।

॥ उपवासश्चेति (घ) ।

॥ स लभेद्विगुणं नर इति (क), (घ) ।

●● द्विगुणमिति (ख), (घ) ।

†† सारूप्यमिति (ग) ।

‡‡ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

§§ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

स याति परमानन्दं यत्र गत्वा न शीचति ॥ २८ ।
 मासोपवासनिरता गङ्गाज्ञानपरायणाः ।
 धर्ममार्गप्रवक्तारो मुक्ता एव* न संशयः ॥ २९ ।
 यतीनां ब्रह्मचारीणामवीराणाञ्च† सत्तमाः ।
 मासोपवासः कर्त्तव्यो वनस्थानां विशेषतः ॥ ३० ।
 नारी वा पुरुषो वापि व्रतमेतच्च दुर्लभम् ।
 कृत्वा मोक्षमवाप्नोति योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ३१ ।
 गृहस्थो वानप्रस्थो वा वर्षी वा भिक्षुरिव‡ च ।
 अद्वैतज्ञानशून्योऽपि§ मोक्षमस्मात्प्रभवेत् ॥ ३२ ।
 य इदं व्रतमाहात्म्यं नारायणपरायणः ।
 शृणुयाद्वाचयेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे मासोपवासव्रतखण्डं
 नाम विंशोऽध्यायः ।

— • —

* शीवेति (ख) ।

† ब्रह्मचारीणामिति ह्यन्दीऽनुरीषादावै, ब्रह्मचारिणामिति साधु ।

‡ भिक्षुकोऽपिचेति (ख) ।

§ कलैतवभ्राणशून्योऽपीति (क) । एष श्लोकः (ग) पुस्तके नास्ति ।

एकविंशोऽध्यायः ।

(एकादशीव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

इदमन्यत्रवक्ष्यामि व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव योषिताम् ।
मोक्षदं कुर्वतां भक्त्या विष्णोः प्रियतरं द्विजाः* ॥ २ ।
एकादशीव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।
कर्त्तव्यं सर्वथा विप्रा† विष्णुप्रीणनकारणम्‡ ॥ ३ ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
यदि भुङ्क्ते स पापी स्यात्परत्र नरकं व्रजेत् ॥ ४ ।
उपवासफलं प्रेषु§र्ज्ज्याङ्गत्तचतुष्टयम् ।
पूर्वापरदिने रात्रावहोरात्रन्तु मध्यमे ॥ ५ ।
एकादशीदिने यस्तु भोक्तुमिच्छति सत्तमाः ।
स भोक्तुं सर्वपापानि स्पृहयालुर्न संशयः॥ ६ ।
भवेद्दृश्यामेकाशी द्वादश्याञ्च मुनीश्वराः ।

* तथेति (ग) ।

† विप्रैरिति (ख), (ग) ।

‡ हेतवे इति (ख) ।

§ लिप्सरिति बहुवु पुस्तकेषु पाठः ।

॥ स्पृहयेन्नात्र संशय इति (ख) ।

एकादश्यां निराहारो यदि सुक्लिमभीषति ॥ ७ ।
 यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि* च ।
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ८ ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां कथञ्चिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 एकादश्यान्तु यो भुङ्क्ते निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥ ९ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा याति परं‡ पदम् ॥ १० ।
 एकादशी महापुण्या विष्णुप्रियकरी§ तिथिः ।
 संसेव्या सर्वथा विप्रैः संसारच्छेदलिप्सुभिः ॥ ११ ।
 दशम्यां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुमर्चयेत्प्रयतो नरः ॥ १२ ।
 एकादशीं चरेत्तस्मिन्दिने॥ निगृह्णीतेन्द्रियः ।
 विष्णोः समीपे प्रयीत** नारायणपरायणः ॥ १३ ।
 एकादश्यां तथा स्नात्वा सम्पूज्य च जनार्दनम् ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् ततस्त्वेवमुदीरयेत् ॥ १४ ।

* समानि चेति (ख) ।

† कदाचिन्नास्ति निष्कृतिरिति (ग), नापि कुत्रचिदिति (ङ) ।

‡ स याति परममिति (ख) ।

§ प्रियतरिति (ख) ।

॥ प्रयतेन्द्रिय इति (क), (ख), (ग) ।

॥ एकादशौदिने तस्मिन्चरेदिति (ङ) ।

●● आशौ चेति (घ), (ङ) ।

†† ततस्तस्मदीरयेदिति ।

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽहनि परे ह्यहम् ।
 भोष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाऽप्युत ॥ १५ ।
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
 भक्तिभावेन तुष्टात्मा उपवासं समर्पयेत् ॥ १६ ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्प्राङ्गारं नियतो व्रती ।
 गीतैर्वायैश्च नृत्यैश्च पुराणश्रवणादिभिः ॥ १७ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय द्वादशीदिवसे व्रती ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुं पूजयेत्संयतेन्द्रियः* ॥ १८ ।
 पञ्चानृतेन संस्त्राप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां पयसा स्त्राप्य† हरिसारूप्यमश्रुते ॥ १९ ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनाऽनेन केशव ।
 प्रसीदः‡ सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो मव ॥ २० ।
 एवं विज्ञाप्य विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम्§ ॥ २१ ।
 ततः स्वबन्धुभिः सार्धं नारायणपरायणः ।
 कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २२ ।
 एवं यः प्रयतः कुर्यात्पुण्यमेकादशीव्रतम् ।
 स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ २३ ।

-
- पूजयेच्च जितेन्द्रिय इति (ख) ।
  - † स्त्राप्येति स्त्रार्थं, स्त्रापयित्वेति चाधु ।
  - ‡ प्रसादेति (ग) ।
  - § दद्याच्च दक्षिणानामिति (ख) ।

उपवासव्रतपरो धर्मकारी च सत्तमाः* ।
 चण्डालाग्नितश्चापि वास्रान्नेषापि नार्चयेत् ॥ २४ ।
 नास्तिकान् भिन्नमर्थ्यादान्निन्दकान् पिशुनांस्तथा ।
 उपवासव्रतपरो नालपेक्षर्व्वथा बुधः† ॥ २५ ।
 वृषलीसूतिपोष्टारं‡ वृषलीपतिमेव च ।
 अयान्ययाजकश्चैव नालपेक्षर्व्वथा§ व्रती ॥ २६ ।
 कुण्डाग्निं गायकज्ञा तथा देवलकाग्निम् ।
 भैषज्यकार्यकर्त्तारं देवहिजविरोधिनम् ।
 परामलोलुपश्चैव परस्त्रीनिरतं तथा ।
 व्रतोपवासनिरतो वास्रान्नेषाऽपि नार्चयेत् ॥ २७।२८ ।
 इत्येवमादिभिः शुद्धो वशी सर्व्वगुणैर्युतः॥ ।
 उपवासपरो भूत्वा परां सिद्धिं गमिष्यति ॥ २९ ।
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति विष्णुसमो देवस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३० ।
 नास्ति वेदसमं शास्त्रं नास्ति शान्तिसमं सुखम् ।
 नास्ति चक्षुःसमं** ज्योतिस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३१ ।

* धर्मधारीति (ख), उपवासपरो धर्मकारी च सुनिसत्तमा इति (ग) ।

† च कुक्ष्यंभिरिति (क) ।

‡ वृषलीमभिपोष्टारमिति (ख) ।

§ सर्व्वदेति (ख) ।

¶ गोवक्ष्यति (ख) ।

॥ सर्व्वहिते रते इति (ख), (ग) ।

** सत्यसममिति (ख) ।

नास्ति क्षमासमा ख्यातिर्नास्ति कीर्त्तिसमं धनम्† ।
 नास्ति ज्ञानसमो लाभस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३२ ।
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं भद्रशीलस्य तत्पितुर्गालवस्य च ॥ ३३ ।
 पुरा हि गालवो नाम मुनिः सत्यपरायणः ।
 उवास नर्मदातीरे शान्तो दान्तस्तपोनिधिः ॥ ३४ ।
 बहुवृक्षसमाकीर्णं नानामृगनिषेविते‡ ।
 सिद्धचारणगन्धर्व्वयक्षविद्याधराऽन्विते ॥ ३५ ।
 कन्दमूलफलैः पूर्णं मुनिवृन्दनिषेविते ।
 गालवो नाम विप्रेन्द्रो निवासमकरोच्चिरम् ॥ ३६ ।
 तस्याऽभवद्भद्रशील इति ख्यातः सुतो वशी ।
 जातिस्मरौ महाभागे नारायणपरायणः ॥ ३७ ।
 बालक्रीडनकालेऽपि भद्रशीलो महामतिः ।
 मृदा च विष्णोः प्रतिमां कृत्वा पूजापरोऽऽभवत् ॥ ३८ ।
 विप्रान् बोधयते॥ नित्यं विष्णुः पूज्यो नरैरिति ।
 एकादशीव्रतञ्चैव कर्त्तव्यमतिपण्डितैः ॥ ३९ ।
 एतेन बोधितास्त्रापि शिशवोऽपि मुनीश्वराः ।

* धनं इति (ख) ।

† बलमिति (घ), (ङ) ।

‡ मृगवर्गनिषेविते इति (ख) ।

§ कर इति (क), (ग), (ख) पुस्तके एतदर्थं परशीकच नसः ।

¶ बोधयतीति साधु ; विप्रानाबोधयत्येवेति (क) ।

हरिर्गृहं विनिर्णाय सदा* पूजापराभवन्† ॥ ४० ।
 नमस्कुर्वन् भद्रशीलो‡ विष्णवे सर्व्वजिष्णवे ।
 सर्व्वेषां जगतां स्वस्ति भूयादित्यब्रवीत्सदा ॥ ४१ ।
 क्रीडाकाले सुहृत्तं वा सुहृत्ताईमथाऽपि वा ।
 एकादशीति सङ्कल्प्य विष्णवे प्रणमत्यसौ ॥ ४२ ।
 एवं सुचरितं दृष्ट्वा तनयं गालवो मुनिः ।
 अपृच्छद्विस्मयाविष्टः समाभाष्य‡ तपोनिधिम् ॥ ४३ ।
 गालव उवाच ।
 भद्रशील महाभाग भद्रशीलोऽसि सुव्रतण ।
 चरितं॥ मङ्गलं यत्ते योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ४४ ।
 हरिपूजापरो नित्यं सर्व्वभूतहिते रतः* ॥
 एकादशीव्रतपरो लोकानुग्रहतत्परः ॥ ४५ ।
 निर्द्वन्द्वो निर्द्वन्द्वः शान्तो हरिध्यानपरायणः ।
 जातेयं परमा बुद्धिः कथं वक्तुं ममार्हसि† ॥ ४६ ।

-
- * हरिं सदैव निर्णाय सर्व्व रति (ख) ।
 † परा चभवन्निति साधु ।
 ‡ भद्रमतिरिति (ख) ।
 § समाभिप्रेति (ख), समाभिष्य रति (क), तपोनिधिरिति (ख), (न) ।
 ¶ पुत्रकैति (ख) ।
 ॥ चरितमिति (ख) ।
 ** (ग) पुत्रकैऽतः परं साहैकः शैकी नास्ति ।
 †† ददाईतीति (ख) ।

भद्रशीलः पितुर्वाक्यं श्रुत्वा प्रहसिताननः ।
स्वानुभूतं* यथावृत्तं सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

भद्रशील उवाच ।

शृणु तात महाभाग अनुभूतं मया पुरा ।
जातिस्मरत्वाज्जानामि यमेन परिभाषितम्† ॥ ४८ ॥
एतच्छ्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो गालवो विस्मयान्वितः ।
उवाच प्रीतिमापन्नो भद्रशीलं महामतिम् ॥ ४९ ॥

गालव उवाच ।

कस्त्वं पूर्वं महाभाग किमुक्तञ्च यमेन ते ।
कस्य वा केन हेतोश्च‡ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ॥

भद्रशील उवाच ।

अहमासं पुरा तात राजा सोमकुलोद्भवः ।
धर्मकीर्त्तिरिति§ ख्यातो दत्तात्रेयेण शासितः ॥ ५१ ॥
नववर्षसहस्राणि मर्ही कृत्स्नामपालयम् ।
अधर्मास्तु¶ तथा धर्मा मया तु बहवः कृताः ॥ ५२ ॥
ततः त्रिया प्रमत्तोऽहं बह्वधर्मा॥ख्यकारिषम् ।

* स्वानुभूतमिति (क), आत्मभूतमिति (ग) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच, इति पाठो वर्तते । .

‡ वा हेतोरिति (ख) ।

§ धर्मकीर्त्तिरिति (क), (क) ।

¶ च इति (ख) ।

॥ श्रीधर्माचीति (क) ।

पाषण्डजनसंसर्गात्पाषण्डचरितोऽभवत् ॥ ५३ ।
 पुरार्जितानि पुष्पानि मया तु सुबह्वन्यपि ।
 पाषण्डालापमात्रेण प्रनष्टानि तपोधन ॥ ५४ ।
 पाषण्डैर्बोधितोऽहन्तु वेदमार्गं समत्यजम् ।
 मखाश्च सर्वे विध्वस्ता कूटयुक्तिविदा मया ॥ ५५ ।
 अधर्मनिरतं मान्तु दृष्ट्वा महेशजाः प्रजाः ।
 सदैव दुष्कृतं चक्रुः षष्ठांशस्तत्र मेऽभवत् ॥ ५६ ।
 एवं पापसमाचारो व्यसनाभिरतस्तथा ।
 मृगयाभिरतोभूत्वा* छिकदा प्राविशं वनम् ॥ ५७ ।
 ससैन्योऽहं वने तत्र हत्वा बहुविधान्मृगान् ।
 क्षुत्तृट्परिगतः† आन्तो रेवातीरमुपागमम् ॥ ५८ ।
 प्रवृद्धतापविक्रान्तो रेवायां स्नानमाचरम् ।
 अदृष्टसैन्य एकाकी पीड्यमानः क्षुधा तृषा‡ ॥ ५९ ।
 समेतास्तत्र मे केचित्सात तीर्थनिवासिनः§ ।
 एकादशीव्रतपरा मया दृष्टा निशामुखे ॥ ६० ।
 निराहारश्च तत्राहमेकाकी तज्जनैः सह ।
 जागरं कृतवांस्तात सेनया रहितो निश्रिण ॥ ६१ ।

* भ्रयानिति (ग) ।

† परिहत इति (ख) ।

‡ पीड्यमानो बहुषवेति (ख), क्षुधातृषामिति (ग), (ङ) ।

§ ततीरवासिन इति (ग), (ङ) ।

न (क) पृष्ठे ६१, ६२ श्लोकयोः स्थाने एवं पाठोऽस्ति—एकादशीतिथिः सा च
 देवयोगान्निशामुखे । निराहारश्च तत्राहमेकाकी बभूवर्जितः । जागरं कृतवानिति ।

अध्वश्रमपरिश्रान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितः ।
 तत्रैव जागरास्तेऽहं तात* पञ्चत्वमागतः ॥ ६२ ।
 ततो यमभटैर्बद्धो महादंष्ट्राभयङ्करैः ।
 अनेकक्लेशसम्पन्नाभ्यार्गान् प्राप्नो यमान्तिकम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनमपश्यं समवर्त्तिनम् ॥ ६३ ।
 अथ कालश्चित्रगुप्तमाह्वयेदमभाषत ।
 अस्य शिञ्जाभिधानञ्च यथा तद्वद् पण्डित ॥ ६४ ।
 एवमुक्तश्चित्रगुप्तो धर्मराजेन सत्तमाः† ।
 चिरं विचारयामास पुनश्चेदमभाषत ॥ ६५ ।
 असौ पापरतः सत्यं तथापि शृणु धर्मप ।
 एकादश्यां निराहारात्सर्वपापैर्विमोचितः‡ ॥ ६६ ।
 एकादशीदिने ह्येष रेवातीरे मनोरमे ।
 जागरञ्चोपवासञ्च कृत्वा पापैर्विमोचितः ॥ ६७ ।
 यानि कानि च पापानि कृतानि सुबह्वनि च ।
 तानि सर्वानि नष्टानि उपवासप्रभावतः ॥ ६८ ।
 एवमुक्तो धर्मराजश्चित्रगुप्तेन धीमता ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ मम ताताति§कम्पितः ॥ ६९ ।
 पूजयामास मां तात भक्तिभावेन धर्मराट् ।

* तत इति (घ), (ङ) ।

† धर्मवान् सत्यविक्रम इति (क) ।

‡ सर्वपापविमोचित इति बहुषु पाठः ।

§ तपेति (ख) ।

ततश्च* स्रभटान्सर्वानाङ्गयेदमभाषत ॥ ७० ।

यम उवाच ।

शृणुध्वं महचो दूता हितं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।

धर्मेषु निरतामर्त्यान्मानयध्वं ममाऽन्तिकम् ॥ ७१ ।

ये विष्णुभक्तिनिरताः प्रयताः कृतघ्नाः†

एकादशीव्रतपरा विजितेन्द्रियाश्च ।

नारायणाश्रुत हरे शरणं भवेति

सन्तोः‡ वदन्ति सततं तरसा त्यजध्वम् ॥ ७२ ।

नारायणाश्रुत जनार्दन कृष्ण विष्णो

पद्मेश पद्मजनितः§ शिव शङ्करेति ।

नित्यं वदन्त्यखिललोकहिताः प्रशान्ता

दूराद्गुटास्यजत तत्र न मेऽस्ति शिष्या ॥ ७३ ।

नारायणार्पितक्रियान्गा हरिभक्तभक्ता-

नाचार॥मार्गनिरतान् गुरुसेवकांश्च** ।

सत्याचदाननिरतान् हरिभक्तिमूलान्††

* ततोयमथ स्रभटानिति (क) ।

† कृतपञ्चव्रता इति (घ) ।

‡ शान्ता इति (क), (ग) ।

§ पद्मदयितः इति (ख), पद्मत्रपितः इति (घ) ।

¶ विधीनिति (ख) ।

॥ स्वाचार इति (क) ।

** हरिकौर्मिसक्तानिति (ख) ।

†† एष पादः (ख) पुस्तके नास्ति ।

दूतास्यजध्वमनिशं हरिनामशक्तान् ॥ ७४ ।

पाषण्डसङ्गरहितान्द्विजभक्तिनिष्ठान्

सत्सङ्गलोलुपपरांश्च तथाऽऽतिथेयान् ।

शशोर्हरेश्च समबुद्धिमतस्तथैव

दूतास्यजध्वसुपकारपराङ्मनानाम् ॥ ७५ ।

ये वीक्षिताः हरिकथामृतसेवकैश्च

नारायणस्तुतिपरायणमानसैश्च ।

विप्रेन्द्रपादजलसेवनसंप्रदृष्टै-

स्तान्गपापिनोऽपि च भटाः सततं त्यजध्वम् ॥ ७६ ।

ये मादृतातपरिभर्त्सनशीलिनश्च

लोकद्विषो द्विजजनाहितकर्म्मणश्च ॥

देवस्वलोभनिरताङ्गननाशहेतू-

स्तानानयध्वमपराधरतांश्चः दूताः ॥ ७७ ।

एकादशीव्रतपराङ्मुखमुग्रशीलं

लोकापवादनिरतं परऽनिन्दुकश्च ।

ग्रामस्य नाशकरासुत्तमनिन्दुकश्च

दूताः समानयत विप्रधनेषु लुब्धम् ॥ ७८ ।

* वीक्षिता इति (क) ; तत्र सेवकाः. मानसाः, भटा इति प्रथमाः. पञ्चमी ।

+ कर्म्मणश्च इति चार्धं, कर्म्मणश्च इति सार्धं । कर्म्मिणश्चेति (ख), (ग) ।

‡ अपराधकृतचेति (ख) ।

§ विजेति (ग) ।

¶ वे ग्रामनाशकरमिति (क) ।

ये विष्णुभक्तिविमुखा न नमन्ति ये च
 नारायणाय शरणागतपालकाय ।
 विष्णुलक्ष्मणं नहि याति नरोऽतिमूर्खः*
 स्नानानयध्वमतिपापतरान्† प्रशास्त्रान् ॥ ७८ ।

एवं संश्रुतवान् पूर्वं यमेन परिभाषितम् ।
 दृष्टोऽहः‡मनुतापेन क्षुत्वा तत्कर्णं§ तत्र वै ॥ ८० ।
 पितृभ्रंशानुतापेन तद्वर्षंश्रवणेन॥ च ।
 तदैव सर्वपापानि निःशेषं विगतानि च॥ ॥ ८१ ।
 पापशेषविनिर्मुक्तं हरिसारूप्यतां गतम् ।
 सहस्रसूर्यसङ्घातं मां ननाम यमस्तदा ॥ ८२ ।
 एतद्दृष्ट्वा विस्मितास्ते यमदूता भयोत्कटाः ।
 विश्वासं परमं चक्रुर्यमोक्ते सर्व एव ते ॥ ८३ ।
 ततः सम्पूज्य मां कालो विमानशतसङ्कुलम् ।
 सद्यः सम्प्रेषयामास तद्दिष्णीः परमं पदम् ॥ ८४ ।
 विमानकोटिभिः सार्धं सर्वभोगसमन्वितैः ।
 कर्णैश्चा तेन जनक विष्णुलोकं मयोषितम् ॥ ८५ ।

- * मूढ इति (क) ।
 † पापक्षरामिति (ख) ।
 ‡ सुष्टोऽहमिति (क) ।
 § सरसर्षेति (ख) ।
 ¶ करणेनेति (ख) ।
 ॥ भी इति (ग), वै इति (क) ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 स्थित्वा विष्णुपदे पश्चादिन्द्रलोकां समागतः ॥ ८६ ।
 तथापि सर्वभोगाद्यः सर्वदेवनमस्कृतः ।
 तावत्कालं दिवि स्थित्वा ततो भूमिं समागतः ॥ ८७ ।
 अत्रापि* विप्रप्रवर कुले महति सन्भवः ।
 जातिस्मरत्वाज्जानामि सर्वमेतन्मुनीश्वर ॥ ८८ ।
 तस्माद्विष्णुर्चनीद्योगं ततोऽहं† प्रकरोमि वै ।
 एकादशीव्रतमिदमिति न ज्ञातवान्‡ पुरा ॥ ८९ ।
 जातिस्मृति§ प्रभावेण तज्ज्ञातं साम्प्रतं मया ।
 अवशेनापि यत्कर्त्तव्यं कृतं तस्य फलन्त्विदम् ॥ ९० ।
 एकादशीव्रतं भक्त्या कुर्वतां किमुत¶ प्रभो ।
 तस्माच्चरित्थे जनक शुभ॥मिकादशीव्रतम् ।
 विष्णुपूजाञ्चाहरहः परमस्थान**काङ्क्षया ॥ ९१ ।
 एकादशीव्रतं ये तु कुर्वन्ति अक्षया नराः ।

* तत्र इति (ग), (ङ) ।

† ताताइमिति (ख), (घ) ।

‡ चाज्ञातवानिति (क) ।

§ स्मर इति (घ) ।

¶ किमत इति (क) ।

॥ पुण्यमिति (घ) ।

** पूजाश्च परमं वदन्तः स्थानेति (क), पूजाश्च वदन् इति (ङ) ।

ते यान्ति विष्णुभवनं* परमानन्ददायकम्† ॥ ८२ ॥

यद्येतत्‡ नृण्युयाच्चित्तं पठेद्वा भक्तिभावतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एवं पुत्रवचः श्रुत्वा सन्तुष्टो गालवो मुनिः ।

अवाप परमां तुष्टिं मनसाऽप्यति§ हर्षितः ॥ ८४ ॥

मज्जन् सफलं जातं महंशः पावनीकृतः ।

यतोऽसौ॥ मत्कुले जातो विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ८५ ॥

इति सन्तुष्टचेतासु तस्य पुत्रस्य धीमतः ।

हरिपूजाविधानञ्च यथावत्समबोधयत्॥ ८६ ॥

इत्येतद्देव मुनिगणा यथावत्कथितं मया ।

सद्बोधविस्तराभ्याञ्च किमन्यत्कथयामि वः ॥ ८७ ॥

इति बृहन्नारदीयपुराणे एकादशोऽध्यायः ।

* भवनं विष्णोरिति (क) ।

† नारचमिति (ग) ।

‡ त्वेतिदिति (ख) ।

§ चातीति (घ) ।

॥ यतस्तमिति (ङ) ।

॥ समबोधयदिति (च), (छ), (ज) तनु चार्धमेव ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमविधिः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथितं भवता सर्व्वं सूत तत्त्वार्थकोविद ।
भागीरथ्याः सुमहिमा धर्माधर्माश्च सत्तम* ॥ १ ।
हरिपूजाविधानञ्च व्रतपूजा सविस्तरम् ।
एकादश्याश्च महिमा त्वया प्रोक्तो विशेषतः ॥ २ ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामो वर्णाश्रमविधिं मुने ।
तथैव चाश्रमाचारं प्रायश्चित्तविधिं मुने ॥ ३ ।
एतत्सर्व्वं महाभाग सूत तत्त्वार्थकोविद ।
कृपया परयाविष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वं ऋषयः सर्व्वे यदुक्तो ब्रह्मसूनुना ।
सनत्कुमारमुनये वर्णाश्रमविनिर्णयः† ॥ ५ ।
वर्णाश्रमाचारवताः‡ पूज्यते हरिरव्ययः ।
तस्मादृष्यामि विप्रेन्द्रा मन्वाद्यैस्त्रोदितञ्च यत् ॥ ६ ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चत्वार एव ते§ ।

* कोविद इति (ख), सत्तमा इति (ग) ।

† यदुक्तं निर्णयमिति बहुषु पाठोऽस्ति । निर्णयस्तु पुंस्त्वात्स चार्थ एव ।

‡ युतैरिति (ख), (ग) ।

§ इति (क) ।

वर्षा इति समाख्याता एतेषां ब्राह्मणोऽधिकः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो द्विजाः प्रोक्तास्त्रिजास्तथा ॥
 मादतस्योपनयनाद्दीक्षाया जन्म वै क्रमात् ॥ ८ ।
 एतेर्वर्षैः सर्वधर्माः कार्या वर्षानुरूपतः † ।
 स्ववर्षैः धर्मत्यागेन पापणः प्रोच्यते बुधैः ॥ ९ ।
 स्वगृह्योद्दिष्टं कर्म द्विजः कुर्वन् कृती भवेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्यात्सर्वधर्मैः ‡ वद्विष्णुतम् ॥ १० ।
 युगधर्माः परियाद्या वर्षैरेतैर्यथोचितम् ।
 ग्रामाचारस्तथा ग्राम्यः स्मृतिमार्गाविरोधतः ॥ ११ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यत्नात्कर्मान् समाचरेत् ।
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् ॥ १२ ।
 समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्षासुगं कन्यासूपयमस्तथा ॥ १३ ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ॥ ।
 मांसदानं तथा आद्ये वानप्रस्थान्त्रमस्तथा ॥ १४ ।
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।

-
- पिजातय इति (क) ।
  - † खरूपत इति (क) ।
  - ‡ खकर्मोति (ख) ।
  - § सर्वधर्मोति (ख) ।
  - ¶ पसवर्षानामिति (ग) ।
  - || च शोर्वध इति (क), ऽपि गौरिति (क) ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाग्रमेधकी ॥ १५ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
 इमान्धर्मान् कलियुगे वज्रर्मानाहुर्मनीषिणः ॥ १६ ।
 देशाचाराः परियाह्नास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।
 अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मावहिष्कृतः ॥ १७ ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव सप्तमाः ।
 क्रियाः समासतो वक्ष्ये शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ १८ ।
 दानं दद्याद्विजेन्द्राणां यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा* ।
 स्वहृत्पथं यजेच्चैव† अन्यानध्यापयेत्तथा ॥ १९ ।
 याजयेद्यजने‡ योग्यान्विप्रो नित्योदकी भवेत् ।
 कुर्याच्च वेद्यग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा§ ॥ २० ।
 शास्त्रजीवी भवेच्चैव तद्याग्नेश्च परिग्रहम् ।
 यावे रत्ने च॥ पारक्ये समबुद्धिर्भवेत्तथा ॥ २१ ।
 सर्वलोकहितं कुर्यान्मृदुवाक्यमुदीरयेत् ।
 ऋतावभिगमः पत्न्यां ब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥ ॥ २२ ।

* यज्ञेदित् चाने, यज्ञेतेति साधु, एवं परत्रापि ।

† इत्यथे याजयेदेकमिति (क), याजयेदेवमिति (ख), याजयेदेव इति (ग)
 याजयेच्चैव इति (ङ) ।

‡ याजयेद्युर्जानमिति (ख) ।

§ तवाग्नेश्च_परिग्रहमिति (ख), तत्रातः परं चरन्वयं ऋषि, (क) पुस्तकेऽतः परं
 साहचर्येण न सन्ति ।

॥ याज्ञद्रव्ये चेति (ख) ।

॥ शस्यते ब्राह्मणस्य वै इति (ख), (ग), (ङ) ।

न कस्याप्यहितं ब्रूयाद्विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 दानानि दद्याद्विभ्रेभ्यः* क्षत्रियोऽपि द्विजोत्तमाः† ॥ २३ ।
 कुर्याच्च वेदग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा ।
 शस्त्राजीवो भवेच्चैव पालयेत्कर्मातो महीम् ।
 दुष्टानां शासनं कुर्याच्छिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २४ ।
 पाशुपाशश्च बाणिव्यं क्षत्रियं द्विजसत्तमाः ।
 वेदस्वाध्ययनश्चैव वैश्यस्याऽपि प्रकीर्तितम् ॥ २५ ।
 दद्याद्दानञ्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेन्न च‡ ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रूषानिरतो भवेत् ॥ २६ ।
 ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु प्रशस्यते ।
 सर्व्वलोकहितैषित्वं मङ्गलं प्रियवादिता ।
 अनायासो महीष्वाहस्तितिचानभिमानिता ।
 सामान्यं सर्व्ववर्णानां सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 सर्व्वे च सुक्तिमायान्ति स्वान्मोचितकर्माणा ॥२७॥२८॥२९॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियाचारमाश्रयेदापदि द्विजाः ।
 क्षत्रियोऽपि च विद्वृत्तिमत्यापदि समाश्रयेत् ॥ ३० ।
 नाश्रयेच्छूद्रवृत्तिं तु अत्यापद्यपि वै द्विजः ।

* विप्राचामिति बहुषु पाठः ।

† द्विजोत्तम इति (ख), (क) ।

‡ दद्याद्दानञ्च विप्राणां यज्ञैर्देवान्यजेत्तवेति (क), दद्याद्दानञ्च विप्रीभ्यो यज्ञैर्देवान् यजेत्तथा । कुर्याच्च दारग्रहणं धर्मैश्चैव समाचरेत् । ऋयविक्रयजैर्वापि धनेः कावतरेण धन्यधिकः पाठः (ख),(ग) पुसकथोर्द्धयते । यजेत वेति (ग), यजेत्तवेति (क) ।

यद्याश्रयेद्विजो भूढः स चाण्डाल इति स्मृतः ॥ ३१ ।
 ब्राह्मणश्चण्डियविशो द्विजा इति हि विन्दुताः ।
 चत्वारश्चाश्रमास्तीर्षा पञ्चमी नोपपद्यते ॥ ३२ ।
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्च सप्तमाः ।
 एते चैवाश्रमाः* प्रीक्षाः पञ्चमी नोपपद्यते† ॥ ३३ ।
 चतुर्भिराश्रमैरेभिः साध्यते धर्म उक्तमः‡ ॥
 विश्वासुथति विप्रेन्द्राः कर्मयोगरतात्मनाम्§ ॥ ३४ ।
 निस्तृष्टाः शान्तमनसः स्वकर्मपरिनिष्ठिताः ।
 ते यान्ति परमं स्थानं नावर्त्तन्ते यतः पुनः ॥ ३५ ।

इति श्रीब्रह्मरक्षीयपुराणे चर्षाश्रमविधिकवने चयोविंशोऽध्यायः ।

चयोविंशोऽध्यायः ।

वर्षाश्रमाचारविधिः ।

सूत उवाच ।

वर्षाश्रमाचारविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
 शृणुध्वन्मृषयः सर्व्ये सुसमाहितचेतसः ॥ १ ।

-
- * एतएवाश्रमा इति (ग) ।
 † (ख) पुस्तके एष श्लोकी नास्ति ।
 ‡ सप्तमा इति (ख), उक्तमा इति (घ), (ङ) ।
 § स्वकर्मपरिनिष्ठिता इति (क) ।

यः स्वकर्त्तव्यं परित्यज्य परकर्त्तव्यं निवेवते ।
 पाषण्डः स हि विज्ञेयः सर्वधर्मैः बहिष्कृतः ॥ २ ॥
 गर्भाधानादिसंस्काराः कार्य्या मन्त्रविधानतः ।
 स्त्रीषाममन्त्रतः कार्य्या यथाकालं यथाविधि ॥ ३ ॥
 सीमन्तं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि शस्यते† ।
 षष्ठे वा सप्तमे वापि अष्टमे वापि कारयेत् ॥ ४ ॥
 जाते पुत्रे पिता स्नात्वा‡ सखेन जातकर्त्तव्यं § ।
 कुर्व्यान्नाग्नीसुखं आचंनं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ ५ ॥
 हेष्वा वा॥ चारुधान्यैर्व्यां जातआचं प्रकल्पयेत्** ।
 अन्नेन†† कारयेद्यसु स चण्डालसमो भवेत् ॥ ६ ॥
 स्नात्वाऽभ्युदयिकं आचंनं पिता पुत्रस्य वाग्यतः ।
 कुर्व्यात् नामनिर्द्देशं सूतकान्ते‡‡ यथाविधि ॥ ७ ॥
 अस्मष्टमर्धहीनस्य§§ अतिगुर्व्वचरान्वितम् ।

• सर्वधर्मैः बहिष्कृत इति (क), (ख); सर्वधर्मैः बहिष्कृत इति (ग) ।

† कारवेदिति (ग) ।

‡ स्नात्वा इति (क) ।

§ जातकर्त्तव्यं तु इति (ख) ।

¶ नाग्नीषादयेति (क), (ख); नाग्नीषादं वै इति (ग) ।

॥ हेष्वा चेति (क), हेष्वावेति (ख), (ग) ।

•• प्रकल्पयेति इति (ग) ।

†† अन्नेन चारुवेद्यसु स च चण्डाल उच्यते इति (ख) ।

‡‡ सूतकायेति (ग) ।

§§ चर्धहीनत्विति (ग) ।

नादद्यान्नाम* विप्रेन्द्रास्तथा च विषमाक्षरम् ॥ ८ ।
 ढृतीये वक्षरे चौङ् पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।
 षष्ठे चैवाष्टमे वाऽपि कुर्याद्गुह्योक्तमार्गतः† ॥ ९ ।
 दैवयोगादतिक्रान्ते गर्भाधानादिकर्मणि ।
 कर्त्तव्यः क्षण्णपादो वै चौङ्गे वार्धे प्रकल्पयेत्‡ ॥ १० ।
 गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्थोपनायनम् ।
 आषोडशाब्दपर्यन्तं कालमाहुश्च गौचतः ॥ ११ ।
 गर्भैकादशमेऽब्दे तु राजन्यस्थोपनायनम् ।
 आहाविंशाब्दपर्यन्तं कालमाहुर्विपश्चितः ॥ १२ ।
 विशोपनयनं प्रोक्तं गर्भैकादशमेव च ।
 चतुर्विंशतिपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ।
 एतत्कालावधेयस्य द्विजस्यातिक्रमो यदि§ ।
 सावित्रीपतितं विद्यान्नासपेत्तं कदाचन ॥ १४ ।
 द्विजोपनयने विप्रा मुख्यकालव्यतिक्रमे ।
 द्वादशाब्दं चरेत्कृच्छ्रं पञ्चाशान्द्रायणं चरेत्¶ ॥ १५ ।

* न कुर्यान्नामेति (क) ।

† नष्टपु पुसकेषु—

ढृतीये च चतुर्वे च पञ्चमे षष्ठमे तथा ।

सप्तमे चाष्टमे वापि कुर्याद्गुह्योक्तमार्गतः ॥

इति श्रीबीऽसि । (क) पुसके तु नष्टम इत्यत्र नष्टक इति पाठोऽसि ।

‡ पादलक्ष्मी वै गौचं दुर्गे प्रकल्पयेदिति (क), चौङ्गे वर्धमिति (ख) ।

§ भवेदिति (ख) ।

¶ चान्द्रायणं तथेति (क) ।

सान्तपनद्वयश्चैव कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्याल्लर्तापि ब्रह्महा भवेत् ॥ १६ ।
 मीची विप्रस्य विज्ञेया धनुष्यां चचियस्य च ।
 भावी वैश्वस्य विज्ञेया शृणुष्वमजिनस्तथा ॥ १७ ।
 विप्रस्य प्रोक्तमैश्वर्यं रीरवं चचियस्य च ।
 भाजं वैश्वस्य विज्ञेयं दण्डान्वक्ष्ये यथाक्रमात्* ॥ १८ ।
 पासायं ब्राह्मणस्योक्तं तृपस्वीदुम्बरस्तथा ।
 वैश्वं वैश्वस्य विज्ञेयं प्रमायं शृणुत द्विजाः ॥ १९ ।
 विप्रस्य केषमानं स्वादासलाटं तृपस्य तु ।
 नासायसञ्चितं दण्डं वैश्वस्याहुर्मनीषिणः† ॥ २० ।
 तथा वासांसि वक्ष्यामि विप्रादीनां यथाक्रमात् ।
 काषायश्चैव माञ्जिष्ठं चारिद्रश्च‡ प्रकीर्तितम् ॥ २१ ।
 उपनीतो द्विजो विप्राः परिचर्यापरो गुरोः ।
 वेद्यदृश्यपर्यन्तं निवसेद्गुरुवैश्वानि§ ॥ २२ ।
 प्रातःस्नायी भवेद्वर्षींणामित्कुशफलादिकान् ।
 शुर्व्यर्धमाहरेन्नित्यं कर्ष्यं कर्ष्यं सुनीश्वराः ॥ २३ ।
 यज्ञोपवीतमजिनं दण्डश्च द्विजसप्तमाः ।

* एषश्लोकः (ख) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

† विपश्चित इति (ख), (ग) ।

‡ चारितश्चेति (ख) ।

§ मन्दिरमिति (ख) ।

¶ तुष्ठीमिति (क) ।

नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद्वाह्यं* भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥ २४ ।
 वर्षिणो वर्त्तनं प्राहुर्भिक्षाद्येनैव केष्वसम् ।
 भिक्षाञ्च त्रीत्रियागारादाहरेत्ययतेन्द्रियः ॥ २५ ।
 भवत्पूर्वं ब्राह्मणस्य भवन्मर्षं नृपस्य चणं ।
 भवदन्तं विश्वः प्रोक्तं भिक्षयाहार एव च ॥ २६ ।
 सायं प्रातरभ्निकार्यं यथाकालं जितेन्द्रियः† ।
 कुर्यात्प्रतिदिनं वर्षीं ब्रह्मयज्ञञ्च तर्पणम् ॥ २७ ।
 अन्निकार्यपरित्यक्तः पतितः प्रोच्यते बुधैः ।
 ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महा परिकीर्त्तितः ॥ २८ ।
 देवताभ्यर्चनञ्चैव शुश्रूषा च परं गुरोः ।
 भिक्षान्नं भोजयेन्नित्यं नैकात्राशी‡ कदाचन ॥ २९ ।
 आनीय नित्यं॥ विप्राणां गृहान्निष्ठां जितेन्द्रियः ।
 निवेद्य गुरवेऽश्रीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ३० ।
 मधुस्त्रीमांसलवणताम्बूलं दन्तधावनम् ।
 उच्छिष्टभोजनञ्चैव दिवास्वापञ्च॥ वर्जयेत् ॥ ३१ ।
 छत्रपादुकगन्धाश्च तथा माख्यानुलेपने ।

* धृत्वा इति (ख) ।

† शु इति (ग) ।

‡ २६ श्लोकः, २७ श्लोकस्य पूर्वार्धश्च (क) (ख) पुस्तकयो र्भेदः ।

§ नैकात्राशीति (ख) ।

¶ आनीयाऽभिक्षेति (क), (ख), (ङ) ।

॥ स्वप्नेति (ख), (ङ) ।

जलकेलियूतगीतवाद्यश्च परिवर्जयेत्* ॥ ३२ ॥
 परीवादं रोषतोषं† विप्रक्षापं तथाश्चनम् ।
 पाषण्डजनसंयोगं‡ शूद्रसंघञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥
 अभिवादनशीलः स्वाह्वेषुं च यथाक्रमम् ।
 ज्ञानवृक्षास्तपोवृक्षा वयोवृक्षा इति त्रयः ॥ ३४ ॥
 आध्यात्मिकानि दुःस्थानि निवारयति योगुरुः ।
 वेदशास्त्रोपदेशेन तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ३५ ॥
 असावहमिति ब्रूयाद्विजोवै अभिवादाने ।
 नाभिवाद्याश्च विप्रैश्च चक्षियाद्याः कदाचन ॥ ३६ ॥
 नास्तिकं भिन्नमर्थ्यादं कृतज्ञं ग्रामयाजकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत्§ ॥ ३७ ॥
 पाषण्डं पतितं मूर्खं¶ तथा नक्षत्रपाठकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ३८ ॥
 उन्मत्तश्च शठं धूर्तं धावन्तमशुचिन्तया ।
 अभ्यक्ताङ्गशिरश्चैव जपन्तं नाभिवादयेत् ॥ ३९ ॥
 तथा ज्ञानं प्रकुर्वन्तं समित्युष्यकरं तथा ।
 उदपात्रधरश्चैव भुञ्जानं नाभिवादयेत् ॥ ४० ॥

* एष श्लोकः (ख) (घ) पुरुषकीर्तिः ।

† रोषतापमिति (क), (ग) ; शोषतापमिति (ख) ।

‡ पाषण्डजनसंसर्गमिति (ग) ।

§ शेषश्च कितवश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेदिति (क), (क) ।

¶ पतितं त्राव्यमिति (ग), (क), ३३-३८ श्लोकाः (घ) पुरुषके न सन्ति ।

विवाद्शीलिनश्चण्डं रमन्तं जलमध्यगम् ।
 भिक्षान्नधारिणश्चैव शयानं नाभिवादयेत्* ॥ ४१ ।
 भर्तृर्त्नीं पुष्पिणीं जारां सूतिकां गर्भपातिनीम्† ।
 कृतघ्नीञ्च तथा चण्डां कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ४२ ।
 सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि‡ ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ४३ ।
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे स्वाध्यायसमये तथा ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम्§ ॥ ४४ ।
 आद्यं व्रतं तथा दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
 यज्ञञ्च तर्पणञ्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥ ४५ ।
 कृतेऽभिवादाने यस्तु न कुर्व्यात्प्रतिवादनम् ।
 नाभिवादः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ४६ ।
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य गुरोरभिमुखः॥ सदा ।
 तस्य पादौ च संगृह्य अधीयीत॥ विचक्षणाः ॥ ४७ ।
 अष्टकासु चतुर्हस्तां प्रतिपत्पर्व्वणो**स्तथा ।

-
- एष श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।
  - + सूतां गर्भपातिनीमिति (च) ।
  - ‡ देवतायतने तथेति (ग) ।
  - § पुरातनमिति (ख) ।
  - ¶ शुद्धमिरत इति (क) ।
  - ॥ अधीयन्त इति (घ) ।
  - पञ्चशीरिति (क), (ख) ।

महाभरक्षां विप्रेन्द्राः श्रवणद्वादशीदिने ॥
 भाद्रपदापरपक्षे द्वितीयायां तथैव च ।
 शयनीत्यानद्वादश्यां त्रीनिये मरणं गते ॥
 भाषादी कार्त्तिकी चैव फाल्गुनी च द्विजीत्तमाः ।
 द्वितीया शुक्लपक्षस्य ग्रामदाहे तथैव च ॥
 माघस्य सप्तमी शुक्ला नवम्यश्वयुजे तथा ।
 परिवेशाधिके* सूर्ये त्रीनिये गृहमागते ॥
 वन्दिते ब्राह्मणे चैव प्रवृत्ते कस्यहे तथा ।
 सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे ह्यकाशगर्जिते तद्भाषा† ॥
 उल्काशनिप्रपाते च तथा विप्रेऽवमानिते ।
 मन्वादिषु च विप्रेन्द्रा युगादौ च चतुष्टये‡ ।
 नाधीयीत द्विजः कश्चिद्वर्षकर्म§ फलोत्सुकः ॥ ४८—५३ ॥
 शुक्लद्वितीया वैशाखे प्रेतपक्षे चयोदशी ।
 कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।
 एते युगादयः प्रोक्ता दत्तस्वाचयकारकाः॥ ॥ ५४ ॥
 मन्वादींश्च प्रवक्ष्यामि ऋणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ५५ ॥
 अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी सिता ।

* परिवेशादिके इति (क) ।

† (क) पुस्तके परिवेश इत्यारम्भ सार्द्धैः शोकौ नास्ति । सन्ध्यावासिन्धुं (ख)
पुस्तके नास्ति ।

‡ युगादिषु चतुर्षु च इति (ख), चतुर्षपीति (ग) ।

§ सम्येखीक इति (घ), फलार्थिक इति (ङ) ।

॥ दत्तस्वाचयकारिका इति (ख), (ग), (ङ) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
 आषाढशुक्लदशमी सिता माघस्य सप्तमी ।
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ।
 फाल्गुनस्याप्यमावास्या* पीषस्यैकादशी† सिता ।‡
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री§ ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ।
 मन्वाद्दयः समाख्याता दत्तस्याद्यकारकाः¶ ।
 द्विजैः॥ श्रावण्णु कर्त्तव्यं मन्वादिषु युगादिषु ॥५६—५८॥
 श्राद्धे निमन्त्रिते चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः** ।
 अग्रनक्षत्रे चैव नाधीयीत द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥
 शवानुगमने चैव आरण्यकमधीत्य च ।
 सूतकक्षितये चैव अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६१ ॥
 सर्पादिदर्शने चैव†† तथा भूकम्पनेऽपि च ।
 एवमादिषु सर्वेषु अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

* फाल्गुनस्य लमावासेति (क), (ग), (ङ) ।

† पुषस्यैकादशीति (क), (ग), (ङ) ।

‡ (ख) पुषस्ये तृतीयेत्यारम्भं ज्ञीकषयं नास्ति ।

§ चैवेति (क) ।

¶ कारिका इति (ख), (ग), (ङ) ।

॥ विज्ञैरिति (ग) ।

** तथा भूकम्पनेऽपि चेति (ख) ।

†† (ख) पुषस्ये श्राद्धे निमन्त्रित इत्यत आरम्भं सर्पादिदर्शने चैवेत्यतः प्रथमी नास्ति ।

अन्ध्यायेष्वधीतानां प्रजाः प्रजा यशः त्रियम् ।
 आयुषं बलमारोग्यं निज्जन्तति यमः स्वयम् ॥ ६३ ॥
 अन्ध्यायेषु योऽधीते तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम्* ।
 न तं सन्धाषयेद्दिवा न तेन सह संवसेत् ॥ ६४ ॥
 कुक्कुटगोसकयोः केचिज्जडादीनाञ्च सत्तमाः ।
 वदन्ति शोपनयनं तत्पुत्रेषु च† केचन ॥ ६५ ॥
 अन्धीत्य तु यो वेदाब्ज्यास्त्राणि पठते नरः ।
 शूद्रतुल्यः स विज्ञेयो नरकायीपपद्यते ॥ ६६ ॥
 नाचारफलमाप्नोति‡ यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ६७ ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
 अन्धीयानविप्रस्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥ ६८ ॥
 शब्दो ब्रह्ममयो§ विष्णुर्वेदः साक्षात्परिः श्रुतः ।
 वेदाध्यायी ततो विप्राः सर्वाङ्गकामानवाप्स्यति॥ ६९ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे बर्षान्नमविषो षोडशोऽध्यायः ।

* घातकमिति (क), (ख), (ग) ।

† तत्पुत्रादिष्विति (ख), (ग), (क) ।

‡ नैव तत्फलमाप्नोतीति (क), (ख) ; (क) पुरुषो एतन्नाप्यूर्ध्वमन्धीतो द्विती
 बलु नाचारिषु प्रपद्यते इत्यधिवाचं वर्तते ।

§ सर्व्वधर्ममय इति (ख) ।

॥ नवाग्रुथादिति (ख) ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

वेद्यहृषपर्यन्तं शश्रूषानिरतो गुरोः ।
अनुज्ञातस्तस्तेन कुर्व्यादग्निपरिग्रहम् ॥ १ ।
वेदाङ्गानि च वेदांश्च धर्मशास्त्राणि च* द्विजाः ।
अधीत्य गुरवे दत्त्वा दक्षिणां स भवेद्गृही ॥ २ ।
रूपलक्षणसम्पन्नां सगुणां सुकुलोद्भवाम्† ।
द्विजः समुहहेत्वन्याः‡ सुश्रीलां धर्मचारिणीम् ॥ ३ ।
मादृतः पञ्चमादीनां पिदृतः सप्तमात्तथा ।
द्विजः समुहहेत्वन्यामन्यथा गुरुतल्पगः ॥ ४ ।
रोगिणीश्चैव वृत्तार्चीं सरोगकुलसम्भवाम् ।
अतिकेशामकेशाश्च वाचालां‡ नोदहेद्बुधः ॥ ५ ।
कोपनां च वामनाश्चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।
न्यूनाधिकारिणीमुन्मत्तां पिशुनां नोदहेद्बुधः ॥ ६ ।
स्थूलगुल्फा दीर्घजह्वां तथैव पुरुषाकृतिम् ।
श्लथुव्यञ्जनसंयुक्तां विकारां॥ नोदहेद्बुधः ॥ ७ ।

* वेति (ग) ।

† सुकुलोद्भवमिति (क) ।

‡ (ख) पुत्रकैः परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

§ कालां नोदहेदिति (ग) ।

¶ कपिलामिति (ख) ।

॥ श्लथुव्यञ्जनसंघातामिति (क) । न्यां नैवादहेदिति (ख) ।

वृथाहास्यमुखीश्चैव सदान्यगृहवासिनीम् ।
 विवादग्रीलां भ्रमितां निष्ठुरां नोदहेद्बुधः ॥ ८ ।
 बह्वग्रनीं खूलदन्तां खूलोष्ठीं चर्धरस्तराम् ।
 अतिक्रान्तां रत्नवर्षीं धूर्तीं नैवोदहेद्बुधः* ॥ ९ ।
 सदा रोदनग्रीलाश्च पाण्डुवर्षाश्च कुम्भिताम् ।
 आसक्तायादिसंयुक्तां निद्राग्रीलाश्च नोदहेत् ॥ १० ।
 अनर्थभामिनीश्चैव लोकहेषपरायणाम् ।
 परापवादनिरतां तस्करां नोदहेद्बुधः† ॥ ११ ।
 दीर्घनासाश्च कितवां तनूरुहविभूषिताम् ।
 खर्विकां‡ वक्रवृत्तिश्च सर्व्वथा नोदहेद्बुधः ॥ १२ ।
 बालभावाद्विज्ञातस्वभावासुदहेद्यदि ।
 प्रगल्भामगुणां ज्ञात्वा सर्व्वथा तां परित्यजेत् ॥ १३ ।
 भर्तृपुत्रेषु या नारी निष्ठुरा सर्व्वथा भवेत् ।
 परानुक्लिनो§ चैव सर्व्वथा तां परित्यजेत् ॥ १४ ।
 विवाहास्तथाष्टविधा ब्राह्मण्या मुनिसत्तमाः¶ ।
 पूर्व्वः पूर्व्वो वरो ज्ञेयः पूर्व्वभावे परः परः ॥ १५ ।

* (क) पुस्तके ८।९ स्त्रीकौ न सः ।

† नो गृहेद्बुध इति (क) ।

‡ खर्व्वितामिति (क), (ख) ; खर्व्वितामिति (ग), (ङ) ।

§ परायाज्ञादिनीति (घ) ; परानुक्लिनोमिति (ङ) ।

¶ एतदष्टं (क) पुस्तके नास्ति । विवाहाष्टविधा इति (घ), विवाहोष्टविध इति (ङ) । तथाष्टमेत्यर्थम् ।

ब्राह्मी दैवस्तथैवार्धः* प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वी राक्षसश्चैव पेशाचो ह्यष्टमः† चतुः ‡ ॥ १६ ।
 ब्राह्मीश्चैव विवाहेन विवहेहै‡ द्विजोत्तमः ।
 दैवेनाप्यथवा कुर्यात्कीचिदार्धं प्रचक्षते ॥ १७ ।
 प्राजापत्यादयो विप्रा विवाहाः पञ्च गर्हिताः ।
 अभावेषु च पूर्वेषु§ कुर्यादेवं परान् बुधः ॥ १८ ।
 यन्नोपवीतहितयं सोत्तरीयञ्च धारयेत् ॥ १९ ।
 सुवर्णकुण्डलेण चैव धीतवस्तद्वयं तथा ।
 अनुलेपनलिप्ताङ्गः क्लृप्तकीशनखः॥ शुचिः ॥ २० ।
 धारयेद्देषवं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ २१ ।
 उष्णीषममलं कृत्रं पादुके चाप्युपानही ।
 धारयेत्पुष्पमाख्ये च** सुगन्धे†† प्रियदर्शनः ॥ २२ ।
 नित्यमध्यायशीलश्च‡‡ यथाचारं समाचरेत् ।

- * तथा चार्धः इति (क), (ग) ।
 † चाष्टम इति (ख), (ङ) ; चाष्टमीमत इति (ग) ।
 ‡ विवहेहे सव्यथापीति (घ) ।
 § चतुर्पूर्वेषु इति (क), क्लृप्तपूर्वेषु इति (ख), अभावेषु तु इति (ग) ।
 ¶ कुण्डलश्चैवेति (क), (ङ) ।
 ॥ क्लृप्तकीशनख इति (ख) ।
 ** पुष्पमाख्येति (ङ) ।
 †† सुगन्धः प्रियदर्शन इति (क), (ग) ; सुगन्धिरिति (ङ) ।
 ‡‡ नित्यं त्वाध्यायशीलश्च इति (क), त्वाध्यायशीलः स्वादिति (ख), (ग) ।

पराशं नैव भुञ्जीत परदारंश्च वर्जयेत्* ।
 पादेन नाक्रमेत्† पादसुच्छिष्टं नैव सङ्गयेत् ॥ २३ ।
 न संहताभ्यां कण्ठूयेत्‡ बाहुभ्यामात्मनः शिरः ।
 पूज्यदेवास्यस्यैव§ नापसव्यं ब्रजेहिजाः ॥ २४ ।
 देवार्थायमनस्मानव्रतत्राहक्रियासु च ।
 न भवेत्पुन्ययोगश्च नैकवस्त्रधरस्तथा ॥ २५ ।
 नारोहेदुद्भयानश्च॥ शुष्कवादं॥ विवर्जयेत् ।
 अन्धस्त्रियं न गच्छेच्च पैशुन्यं परिवर्जयेत् ॥ २६ ।
 नापसव्यं ब्रजेहिप्रान्धत्यश्च चतुष्पथम् ।
 असूयां मन्थरश्चैव दिवास्नापश्च** वर्जयेत् ॥ २७ ।
 न वदेत्परपापानि स्वपुत्रं नैव कीर्त्तयेत्†† ।
 स्नानं नाम‡‡ स्नानञ्च मानसैवापि§§ गोपयेत् ॥ २८ ।

* परवादं विवर्जयेदिति (ख), परदारश्च वर्जयेदिति (ग), परपाकश्च वर्जयेदिति (ङ) ।

† पादंयेदिति (ख) ।

‡ न संहताभ्यां पाविष्यां कण्ठूयेदिति (क), (ख), (ग) (ङ) ।

§ पूजने देवतामाचेति (क) ।

॥ न पिबेदुष्पानचेति (ख) ।

॥ शुष्कवैरमिति (ग) ।

** सप्रचेति (ग) ।

†† १६।१० स्त्रीकी (ख) पुस्तके न साः ।

‡‡ स्नानञ्च स्नानवचमिति (ख), स्नानम वेति (ग) ।

§§ मानसैवापि गोपयेदिति (ग), मानसैव.भिगोपयेदिति (ङ) । मन्थसैवापि गोपयेदिति कचित्पाठः ।

न दुर्जनैः सह* वसेन्नाशास्त्रं नृण्युत्तथा ।
 . असारयूतगीतेषु द्विजसु न रतिं चरेत् ॥ १८ ।
 मार्गस्थितमघोष्छिष्टं† शूद्रश्च पतितं तथा ।
 श्वश्च भिषजं सृष्टा‡ सचेलं ज्ञानमाचरेत् ॥ २० ।
 चित्तिश्च चित्तिकाष्ठश्च यूपं चाण्डालमेव च ।
 सृष्टा देवसकश्चैव सचेलं ज्ञानमाचरेत्§ ॥ २१ ।
 दीपखटातनुष्ठायाग्नौ केशवस्त्रं घटोदकम् ।
 आज्ञाजार्जरैश्च॥ हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ २२ ।
 सूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्रान्नभोजनम् ।
 ह्यप्लीपतिसङ्घश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २३ ।
 असञ्छास्त्राभिगमनं खादनं नखकेशयोः ।
 तथैव मग्गशयनं सर्वथा** परिवर्जयेत् ॥ २४ ।
 गामश्वश्च†† सभाश्चैव तथैव च चतुष्पथम् ।
 देवतायतनश्चैव नापसव्यं ब्रजेद्विजाः ॥ २५ ।

-
- * दुर्जनैः सहसंवास इति (ख) ।
 † चाद्रोस्थिबधिरोष्छिष्टमिति (ख) ।
 ‡ हरेति (क) ; असुरं पापकं सृष्टा सवासो जलनाविन्देति (ख) ।
 § सवासो जलनाविन्देति (ख) ।
 ¶ प्रदीपश्च तथा हाया इति (ख) ।
 ॥ दुग्धश्चेति (क) ।
 ** सर्वदेति (ख) ।
 †† यानान्नलमिति (ख) ।

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत्* ।
 ताम्बूलमशुचिर्नाद्यात्तथा सुप्तं न बोधयेत् ॥ २६ ।
 नाशुद्धोऽग्निं† परिचरेत्पूजाञ्च शुद्धदेवयोः‡ ।
 न वामहस्तेनैकेन पिवेदङ्गेषु वा जलम् ॥ २७ ।
 न चाक्रमेद्गुरोऽर्थायां तदाभ्राञ्च मुनीश्वराः ।
 न निन्देद्योगिनो§ विप्रा व्रतिनोऽपि यतींस्तथा ॥ २८ ।
 परस्परस्त्र नर्थाञ्च कदाऽपि न वदेद्विजाः ।
 दर्शे च पौर्बमास्याञ्चण यागं कुर्याद्यथाविधि ॥ २९ ।
 श्रीपासनञ्च होतव्यं सायं प्रातर्ह्रिजातिभिः ।
 श्रीपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ।
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्थ्यपि॥ ।
 दर्शे च प्रेतपक्षे च आर्षं कुर्याद्गृही द्विजाः ॥ ३१ ।
 मन्वादिषु स्युताङ्गेषु षट्कासु** च सप्तमाः ।
 नवधान्ये समायाते गृही आर्षं समाचरेत् ॥ ३२ ।
 श्रोत्रिये गृहमायाते षष्ठ्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

-
- * न लेपनमिति (घ) ।
 † नाशुद्धाग्निमिति (ख) ।
 ‡ पूज्याश्च शुद्धदेवताः इति (ख) ।
 § शिष्यश्च इति (ख) ।
 ¶ पौर्बमासे चेति (ग) ।
 ॥ ततस्त्रिमिति (ख) ।
 ** षट्कादिष्विति (ख) ।

पुण्यत्रेतेषु तीर्थेषु* गृहीत्वा च समाचरेत् ॥ ३३ ।
 यत्रो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ।
 वृथा भवति विप्रेन्द्रा जर्हृपीण्डं विनाकृतम् ॥ ३४ ।
 जर्हृपीण्डञ्च तुलसीं चात्रे नेच्छन्ति केचन ।
 वृथाचारः परिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोऽर्थिभिर्नरैः ॥ ३५ ।
 इत्येवमादयो धर्माः स्मृतिमार्गेषु‡ चोदिताः ।
 कार्य्यां हिजातिभिः सम्यक् सर्व्वकामफलप्रदाः ॥ ३६ ।
 सदाचारपरा ये तु तेषां विष्णुः प्रसीदति ।
 विष्णौ प्रसन्नतां याते किमसार्धं द्विजोत्तमाः§ ॥ ३७ ।

इति श्रीवृहन्नारदीयपुराणे वर्षात्रयविधिवर्णनं चतुर्विंशोऽध्यायः ।

— • —

* पुण्यत्रेति (ख) ।

† वृथाचार इति (घ) ।

‡ स्मृतिमार्गेषु (ख) ।

§ वदस्व मे इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सदाचारविधिः ।

गृहस्वस्व सदाचारं वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ।
कुर्वतां सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ १ ।
ब्राह्मी मुहूर्ते चोत्थाय पुत्रवार्त्ताविरोधिनीम् ।
वृत्तिं सञ्चिन्तयेद्दिवाः क्षतकोशप्रसाधनः ॥ २ ।
दिवा संन्यासु कर्षस्वब्रह्मसूत्र उदसुखः ।
कुर्व्यान्मूत्रं पुरीषञ्च * रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥ ३ ।
शिरः प्राहृत्य वस्त्रेषु अन्तर्धीय त्वयैर्महीम् ।
वहन् काष्ठं करिष्येकं तावन्मौनी भवेद्विजाः ॥ ४ ।
पथि गोष्ठे नदीतीरे तद्भागं कूपसन्निधीः † ।
तथैव वृक्षच्छायायां कान्तारे वृद्धिसन्निधी ‡ § ५ ।
देवासुरे तद्योयाने कष्टभूमी चतुष्पथे ।
ब्राह्मचानां समीपे च तथा गोऽश्वत्ययोपिताम्पा ॥ ६ ।

* कुर्व्यान्मूत्रपुरीषे तु इति (ख), पुरीषसु इति (ग) ।

† तद्गामे इति (ख) ।

‡ पाचसन्निधी इति (ख) ।

§ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।

¶ तथा गोष्ठसमीपत इति (ख), गीगुहसन्निधाविति (ख), गीगुहोपिता-
मिति (ग) ।

तुषाङ्गारकपालेषु जलमध्ये तथैव च ।
 एवमादिषु देशेषु मलमूर्चं न कारयेत् ॥ ७ ।
 ग्रीचे यत्रः* सदा कार्यः ग्रीचमृत्तो द्विजः स्मृतः ।
 ग्रीचाचारविहीनस्य समस्तं कार्यं निष्फलम् । ८ ।
 ग्रीचं तद्विविधं प्रोक्तं† वाङ्ममाभ्यन्तरं स्मृतम्‡ ।
 गृह्णन्त्याभ्यां बहिःगृह्णन्तीभ्यश्चद्विस्तमान्तरम्§ ॥ ९ ।
 गृहीतमिन्नप उत्याय ग्रीचार्थं मृत्तिकां गृहेत्॥ ।
 गन्धलेपचयकरं ग्रीचं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 अनुच्छिष्टप्रदेशे तु ग्रीचार्थं मृत्तिकां गृहेत्** ॥ १० ।
 न मूषिकादिजनितानां†† फालोत्कृष्टां‡‡ तथैव च ।
 वापीकूपतडागेषु नाहरैश्चाह्नमृत्तिकाम् ॥ ११ ।
 ग्रीचपुर्व्याप्रयत्नेन नादायान्तर्जले मृदम् ।
 खिङ्गे मृदेका दातव्या तिस्रो वा भिद्रयोर्द्वयम् ॥ १२ ॥

* ग्रीचयत्रः सदा कार्यं इति (ग), ग्रीचमृत्ता पिजाः स्मृता इति च (ग) ।

† ग्रीचशैतिं (ग), तद्विविधं प्रोक्तमिति (क) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ तथापरेति (ख) ।

¶ गृहीतग्रीचशोत्यायेति (क) ।

॥ गृहेदिति भावं, गृह्णीयादिति साधु । एवमन्वयापि । हरैदिति (ख), मृद-

नाहरैदिति (ग) ।

** एवं परचापि । हरैदिति (ख) ।

†† न च शूकादिसहितमिति (ख) ।

‡‡ हालोत्कृष्टमिति (ख) ।

अपाने पञ्च वामे तु दश सप्त तद्योभयोः ।
 तिस्रस्त्रिस्रः प्रदातव्याः पादयोर्मृत्तिकाः पृथक् ॥ १३ ।
 एवं ग्रीचं प्रकुर्वीत गन्धलेपापनुत्तये ।
 एतच्छौचं गृहस्वस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १४ ।
 त्रिगुणं वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
 स्वग्रामे* पूर्णमाचारं पथ्यर्चणं सुनिसत्तमाः ॥ १५ ।
 आतुरे नियमो नास्ति महापदि तथैव च ॥ १६ ।
 गन्धलेपचयकरं ग्रीचं कुर्व्याप्रयत्नतः† ॥
 स्त्रीषामनुपनीतानां गन्धलेपचयावधि‡ ॥ १७ ।
 व्रतस्थानाञ्च॥ सर्वेषां यतिवच्छौचमिष्यते ।
 विधवानाञ्च विप्रेन्द्रा एवं ग्रीचं प्रकीर्त्तितम् ॥ १८ ।
 एवं ग्रीचञ्च निर्बल्यं पश्चाद्दे सुसमाहितः ।
 प्राप्नुस्योदप्नुस्यो वापि॥ ज्ञात्वाभ्ययतेन्द्रियः ॥ १९ ॥
 त्रिचतुर्ध्वानि चेदापो गन्धफेनादिवर्जिताः ।
 द्विर्माजयेत्कपालञ्च त्रयेषौष्ठौ च सत्तमाः ॥ २० ।

* स्वग्रामे इति (ग) ।

† यथार्थमिति (घ) ।

‡ कुर्वीत सर्वत इति (ङ) । एतदङ्गं (ग) पृथक्के नास्ति ।

§ चयोविधिरिति (च) ।

¶ व्रतस्थानान्तु इति (ग) ।

॥ आश्राविति (क) ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नासारन्महयं स्पृशेत्* ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नेत्रोत्रे यथाक्रमम् ॥ २१ ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिदेशं स्पृशेद्दुधः† ।
 तलेनोरःस्यलक्षैव अङ्गुस्थयैः शिरः स्पृशेत् ॥ २२ ।
 तलेन वाङ्गुस्थयैर्वा स्पृशेदंसौ विचक्षणः ।
 एवमाचम्य विप्रेन्द्राः शुचिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २३ ।
 ततः ज्ञानं प्रकुर्वीत‡ मार्जनं तिलतर्पणम् ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत गायत्रार्घ्यं रवेः क्षिपेत् ॥ २४ ।
 गायत्रीञ्च जपेत्प्रातस्तिष्ठन्नासूर्यदर्शनात्§ ।
 तथैव सायमासीनो जपेदाऋक्षदर्शनात् ॥ २५ ।
 उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने क्षिपेदर्घ्यञ्च॥ पूर्व्ववत् ।
 गायत्रीञ्च जपेत्सम्यक् तिष्ठन्नासीन एव वा ॥ २६ ।
 प्रातर्मध्यन्दिने चैव गृहस्थः ज्ञानमाचरेत् ।
 ब्रह्मयज्ञं प्रकुर्वीत॥ दर्भपात्रिर्मुनीश्वराः ॥ २७ ।
 वेदोद्दितानि कर्माणि** प्रमादादकृतानि वै ।

-
- (क) पुस्तकेऽतःपरं पाठार्थं नास्ति । तलेनोष्ठाविति (ख), (ग) ।
  - + विजा इति (ख) ।
  - ‡ प्रकुर्वीतीति (ख) ।
  - § तिष्ठन्नासीन एव च इति (क) ।
  - ¶ सूर्यञ्च पूर्व्ववदिति (क) ।
  - ॥ ब्रह्मचर्यञ्च कुर्वीतीति बहुषु पाठः ।
  - ** कार्याणीति (ख) ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्व्याद्यथाक्रमम्* ॥ २८ ।
 नोप्राप्ते यो द्विजः सन्ध्यां धूर्त्तो मूर्खो ज्ञानापदि ।
 पापकः स हि विज्ञेयः सर्वकर्म्मोऽवहिष्कृतः ॥ २९ ।
 यस्तु सन्ध्यादिकर्म्मोऽपि कूटयुक्तिविशारदः ।
 परित्यजति तं विद्याभ्रहापातकिनां वरम् ॥ ३० ।
 ये द्विजा अभिः३भाषन्ते त्वक्तसन्ध्यादिकर्म्मणाम् ।
 ते यान्ति नरकान् घोरान्धावदाचन्द्रतारकम् ॥ ३१ ।
 देवार्चनं तथा कुर्व्याद्देवदेवं यथाविधि ।
 आयातमतिधिं सम्भ्रगन्धाद्यैः३ प्रपूजयेत् ॥ ३२ ।
 वक्तव्या मधुरा वाची अतिधिष्वागतेषु वै ।
 जसावकन्दमूलैर्वा गृही यामेन॥ वार्चयेत् ॥ ३३ ।
 अतिधिर्यस्य भन्नाग्रो गृह्णात्प्रतिनिवर्त्तते ।
 स तस्यै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ३४ ।
 अघ्रातगोचनामानमन्यथामादुप्रागतम् ।
 विपश्चितोऽतिधिं प्राहृर्विष्णुवत्तं॥ प्रपूजयेत् ॥ ३५ ।

-
- * अतन्द्रित इति (ग) ।
 † सर्व्ववर्त्तेति (न) ।
 ‡ अपीति (ख) ।
 § अर्चन्वाद्यैरिति (ख) ।
 ॥ गृही यामेन वेति (क), (ख) ।
 ॥ विष्णुवर्त्तमिति (क), विष्णुभक्तमिति (ख) ।

स्वग्रामवासिनं त्वेकं* त्रीनियं विष्णुतत्परम् ।
 चनाथं† प्रत्यहं विप्रमुद्दिश्य स्वपितृन्वजेत् ॥ ३६ ।
 पञ्चयज्ञपरित्यागी ब्रह्महेत्युच्यते बुधैः ।
 कुर्व्यादहरहस्तस्मात्पञ्च यज्ञान् प्रयत्नतः ॥ ३७ ।
 देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।
 वृषज्ञो ब्रह्मयज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३८ ।
 श्रुत्वमित्रादिसंयुक्तः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 द्विजो नाभोग्धमश्रीयात्पानं नैव परित्यजेत् ॥ ३९ ।
 संस्वाप्य चासने‡ पादौ वस्त्राहं परिधाय वा ।
 मुखेन§ धर्मितं भुक्त्वा सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ ४० ।
 खादितानं पुनः खादेश्चोदकानि फलानि वै ।
 प्रत्यक्षलवणश्चैत्र गोमांसाशी निगद्यते ॥ ४१ ।
 आपोशानि चाचमने पेयद्रव्येषु च द्विजः ।
 शब्दं न कारयेद्दिवाः कुर्याच्चैन्नारकी भवेत् ॥ ४२ ।
 पथ्यमन्नं प्रभुञ्जीत यास्यतीऽन्नं न कुक्षयेत् ।
 ततस्त्वाचम्य विप्रैश्चाः॥ शास्त्रचिन्तापरो भवेत् ॥ ४३ ।
 रात्रावपि यथाशक्त्या शयनासनभोजनैः ।

* ऐकनिति (ख) ।

† चनाथी इति (ख) ।

‡ आसने इति (ख) ।

§ अग्नेनेति (ख) ।

॥ (ख) पुस्तकैऽनः परं एकः श्लोको नास्ति ।

कन्दमूलफलैर्वापि चायातमतिधिं यजेत् ॥ ४४ ।
 एवं गृही सदाचारं कुर्यात्प्रतिदिनं बुधाः ।
 यथाचारःपरित्यागी प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥ ४५ ।
 दूषितां[†] स्वतनुं दृष्ट्वा पक्षिताद्यैश्च सप्तमाः ।
 पुनेषु भार्यां निक्षिप्यः[‡] वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ४६ ।
 भवेत्त्रिषवश्चत्वार्यी नखममृजटाधरः ।
 ढबशायी ब्रह्मचारी पञ्चयज्ञपरायणः ॥ ४७ ।
 फलमूलाशने नित्यं स्वाध्यायनिरतस्तथा ।
 दयावान्सर्वभूतेषु नारायणपरायणः ॥ ४८ ।
 वर्जयेद्भ्रामजातानि पुण्याणि च फलानि च ।
 अष्टौ घासांश्च भुञ्जीत न कुर्याद्भ्रात्रिभोजनम् ॥ ४९ ।
 अभ्यङ्गं वन्यतैलेन वानप्रस्थः समाचरेत् ।
 व्यवायं वर्जयेच्चैव निद्रासस्त्रश्च वर्जयेत् ॥ ५० ।
 सृषावादं[§] परीवादं मिथ्यावादश्च वर्जयेत् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं नित्यं नारायणं स्मरन् ॥ ५१ ।
 वानप्रस्थः प्रकुर्वीत तपश्चान्द्रायणादिकम् ।
 सहेतुं शीततापादि वङ्गं परिचरेत्सदा ॥ ५२ ।

* चवाचरेति (ख) ।

† दुःखितामिति (ख) ।

‡ पुने भार्यां निक्षिप्येति (ख) ।

§ परिवादं परीवादमिति (क) । एव शीकः (ख) पुनके नास्ति ।

यदा मनसि* वैराग्यं जातं सर्वेषु जन्तुषु† ।
 तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५३ ।
 वेदान्ताभ्यासनिरतः‡ शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
 निर्दम्बो निरहङ्कारो निर्दमः सर्वदा भवेत् ॥ ५४ ।
 समादिगुणनिर्युक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
 नम्रो वा जीर्णकौपीनो भवेन्मुण्डो यती द्विजः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानाऽपमानयोः ॥ ५५ ।
 एकरात्रं वसेद्भामे त्रिरात्रं नगरे वसेत् ।
 भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नाशी§ भवेद्यतिः ॥ ५६ ।
 अनिन्दितद्विजगृहे व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 विवादादरहिते चैव भिक्षार्थं पर्यटयेति ॥ ५७ ।
 भवेत्तिसवनस्त्रायी नारायणपरायणः ।
 जपेच्च प्रणवं नित्यं यतात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ५८ ।
 नैकान्नाशी भवेद्यस्तु कदाचिन्नम्पटो यतिः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ५९ ।
 विप्रा यदि यतिर्लिपुः॥ प्रवृत्तः॥ दम्बको भवेत् ।

-
- समस्त इति (क) ।
  - † वस्तुषु इति (क), (ख) ।
  - ‡ वेदाभ्यासेषु निरत इति (क) ।
  - § नैकान्नादीति (ख) ।
  - ॥ दौर्भाग्यादिति (क) ।
  - ॥ प्रवृत्तदम्बक इति (क) । लोभात्प्रवृत्तदम्बक इति (ख) दम्बक इति (क) ।

स चण्डालसमी ज्ञेयो वर्णाश्रमविगर्हितः ॥ ६० ।
 आत्मानं चिन्तयेद्देवं नारायणमनामयम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्धर्मं शान्तं मायावीतमममत्सरम् ॥ ६१ ।
 अल्पयं परिपूर्णञ्च सदानन्दैकविग्रहम् ।
 ज्ञानस्वरूपममलं परं ज्योतिः सनातनम् ॥ ६२ ।
 अविकारमनाद्यन्तं जगच्चैतन्यकारणम् ।
 निर्गुणं परमं ध्यायेदात्मानं परमात्परम् ॥ ६३ ।
 पठेदुपनिषदात्मं वेदार्थाद्यैव चिन्तयेत् ।
 सहस्रश्रीर्षं देवेशं सदा ध्यायेज्जितेन्द्रियः ॥ ६४ ।
 एवं ध्यानपरो यस्तु यतिर्विगतमत्सरः ।
 स याति परमानन्दं परं ब्रह्मणं सनातनम् ॥ ६५ ॥‡
 इत्येवमाश्रमाचारान्यः करोति द्विजः क्रमात् ।
 स याति परमं स्थानं यच्च गत्वा न शोचति ॥ ६६ ।
 वर्णाश्रमाचाररताः सर्व्वपापविमोचिताः ।
 नारायणपरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६७ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे सदाचारवर्णने पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—•—

• नासातीतमिति (क) ।

+ परज्योतिरिति (क) ।

‡ (क) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठोवर्णते ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

आहविधिः ।

सूत उवाच ।

शृणुष्वशृणुष्यः सर्वे आहस्य विधिसुत्तमम् ।
यच्छ्रुत्वा* सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ १ ।
विप्रः क्षयाह्नः पूर्वेषुः ज्ञात्वा त्वेकाग्रतो भवेत् ।
अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥ २ ।
दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गं तथैव च ।
स्वाध्यायश्च परान्नानि आहकर्त्ता विवर्जयेत् ॥ ३ ।
अध्वानं कलहं क्रोधं व्यवायश्च बुधस्तथा ।
आहकर्त्ता च भोक्ता च दिवास्नापश्च† वर्जयेत् ॥ ४ ।
आहे निमन्त्रितो यस्तु व्यवायं कुरुते यदि ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥ ५ ।
आहे नियोजयेद्दिप्रं श्रोत्रियं विष्णुतत्परम् ।
यथार्थाचारनियतं‡ प्रसन्नं§ सुकुलोद्भवम् ॥ ६ ।
रागद्वेषविहीनश्च पुराणार्थविशारदम् ॥॥

* यस्कलेति (घ) ।

† क्षप्रचेति (क) ।

‡ तथा त्वाचारनियतमिति (ख), यथा स्नाचारनिरतमिति (ग), (ङ) ।

§ प्रशान्तमिति (क), (ख), (ङ), प्रशान्तं संकुलोद्भवमिति (ग) ।

॥ (क) पुस्तके तृतीयपदसंस्कारो न सः ।

चिमधुचिसुपर्चं सर्वभूतदयापरम् ॥ ७ ।
 देवपूजारतश्चैव* स्मृतितत्त्वविशारदम् ।
 वेदार्थतत्त्वसम्पन्नं† सर्वलोकहिते रतम् ॥ ८ ।
 छतन्नं गुणसम्पन्नं गुह्यशुभेषु रतम् ।
 परोपदेशनिरतं शास्त्रार्थकथनैस्तथा‡ ।
 एते नियोजितव्या वै आचे विप्रा सुनीश्वराः ॥ ९ ।
 आचे वर्ज्यान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं मदतो मम ।
 न्यूनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च प्रायशो§ रोगिण्यस्तथा ॥ १० ।
 कुष्ठी च कुनल्ली चैव सम्पटश्च॥ क्षतव्रतः॥ ।
 नक्षत्रपाठजीवी च तथाच श्वदाहकः** ॥ ११ ।
 कुवादीनां†† परिवेत्ता च तथा देवसकश्च यः‡‡ ।
 निन्दको मर्षणो धूर्त्स्तथैव ग्रामयाजकः§§ ॥ १२ ।

* देवपूजापरं निवृत्तमिति (ख), देवपूजापरश्चैवेति (ग) ।

† वेदान्ततत्त्वसम्पन्नमिति (क) ।

‡ सम्पन्नकथनैस्तथेति (क), (ख), (ग) ।

§ कर्षा इति (ख), रोमश्च इति (ग) ।

॥ सम्पत्कश्च इति (क), (ग), (ङ) ।

॥ कर्षणक इति (ख) ।

** ग्रामयाजक इति (ख) ।

†† विवादीति (क) ।

‡‡ तथा देवसकः खलः इति (क), (ग), शठ इति (ख) ।

§§ ग्रामदाहक इति (ख) ।

असच्छास्त्रामिःनिरतः परान्ननिरतस्तथा ।
 वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ॥ १३ ।
 कुण्डस्य गोलकस्यैव अयाज्यानाञ्च याजकः ।
 दण्डाचारो वृथामुण्डी अन्यस्त्रीधनतत्परः † १४ ।
 विष्णुभक्तिविहीनश्च शिवभक्तिपरास्तुखः ।
 वेदविक्रयणस्यैव स्मृतिविक्रयिणस्तथा ॥ १५ ।
 व्रतविक्रयिणस्यैव मन्त्रविक्रयिणस्तथा † ।
 गायकाः‡ काव्यकर्तारो भिषक्शास्त्रोपजीविनः ॥ १६ ।
 वेदनिन्दापरास्यैव विप्रनिन्दापरास्तथा § ।
 निस्त्रं राजीपसेवी च कृतघ्नः कितवस्तथा ॥ १७ ।
 सदामानपरस्यैव दूरतसेवापरायणाः ¶ ।
 मिथ्याभिवादिनस्यैव ग्रामारण्यप्रदाहकः ॥ १८ ।
 तथातिकामुकस्यैव तद्यैव रसविक्रयी ।
 कूटयुक्तिरतस्यैव ॥ आद्ये वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥ १९ ॥
 निमन्त्रयीत पूर्व्वेदुस्तस्मिन्नेव दिनेऽथवा ।
 निमन्त्रितो भवेद्दिप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ २० ॥

* असच्छास्त्रामिति (ग) ।

† (क), (घ) पुस्तकयोः अयाज्येत्यारभ्य तथेत्यन्तः पाठः पतितः ।

‡ गायना इति (ख) ।

§ परनिन्दापरास्यैव दूतायनपरायणा इति (ख), तथा परः स्त्रीको नास्ति ।

¶ ग्रामारण्यप्रदाहक इति (क), तथातः परं चरणद्वयं नास्ति ।

॥ परास्यैवेति बहुषु पाठः ।

आद्ये चक्षुः कर्त्तव्यः प्रशस्तश्चेति सप्तमाः ।
 निमन्त्रयेद्विजं प्राञ्जं दर्भपाण्डिर्जितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कथ्यं कर्त्तव्यं समाप्य च ।
 आद्यं समाचरेद्विद्वान् काले कुतपसंभवे ॥ २२ ।
 दिवसस्याष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।
 स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥ २३ ।
 अपराह्नः पितृष्वान्तु दत्तः कालः स्वयम्भुवा ।
 तत्काल एव दातव्यं कथ्यं तस्माद्दुःखिजोत्तमैः ॥ २४ ।
 यत्कथ्यं दीयते विप्रैरकाले सुनिसप्तमाः ।
 राक्षसं तच्च विप्रैर्यं पितृणां नोपसर्पति ॥ २५ ।
 कथ्यं दत्तन्तुः सायाह्ने राक्षसं तद्भवेत्तद्विः ।
 दाता नरकमाप्नोति भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ २६ ।
 अथाहस्य तिथिर्विप्रा यदि स्वर्गतिधिर्भवेत् ॥ ।
 व्याप्तापराह्निकायान्तु आद्यं कार्यं विजानता ॥ २७ ।
 अथाहस्य तिथिर्या तु अपराह्नहये यदि ।
 पूर्व्यां चये तु कर्त्तव्या वृद्धी कार्य्या तद्योत्तरा ॥ २८ ।

* कालं कर्त्तव्यं इति (ख) ।

† कुतपसंभवे इति (ख) ।

‡ तत्रे इति (घ) ।

§ दत्तं कथ्यन्विति (क), कथ्यं दत्तश्चेति (ङ) ।

¶ नामसं तद्भवेदिति (ख) ।

॥ यदि युक्ततिथिर्भवेदिति (ख) ।

सुहृत्सहितयं पूर्वदिने स्यादपरेऽहनि ।
 तिथिः सायाह्नगा तत्र परा* कथ्यस्य विद्युता ॥ २८ ।
 केचित्पूर्वदिन† प्राहुर्मुहूर्त्सहितये सति ।
 नैतन्मतं हि सर्वेषां कथ्यदाने सुनीश्वराः ॥ ३० ।
 निमग्नितेषु विप्रेषु मिलितेषु द्विजोत्तमाः ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेष्योऽनुष्ठां समाचरेत् ॥ ३१ ।
 आहार्यं समनुष्ठातो विप्रान् भूयी निमग्नयेत् ।
 उभौ च विश्वेदेवार्थं पित्र्यं‡ चीन्ः यथाविधि ॥ ३२ ।
 देवतार्थं च पित्र्यभिकैकं वा निमग्नयेत् ।
 आहार्यं समनुष्ठातो मण्डलं कारयेद्द्वयम्§ ॥ ३३ ।
 चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।
 वैश्यस्य वर्तुलं श्रेयं शूद्रस्याभ्युच्चरं भवेत् ॥ ३४ ।
 ब्राह्मणानामभावे तु श्रातरं पुत्रमेव च ।
 आत्मानं वा नियुञ्जीत न विप्रं वेदवर्जितम् ॥ ३५ ।
 प्रक्षास्य विप्रपादांश्च आचान्तानुपवेश्य च ।
 यथावदर्चनं॥ कुर्व्यात्परं नारायणं प्रभुम् ॥ ३६ ।

-
- * यवेति (क), या स्यादिति (ख) ।
 † पूर्वदिने इति (घ) ।
 ‡ पित्रे चीन्वीति (क), (घ) ।
 § कारयेत्तवमिति (क), (ख) ।
 ॥ यथाचर्चनं तत इति (ग) ।

ब्राह्मणानाम् मध्ये तु* हारदेशे च सत्तमाः ।
 अपहता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु विकिरित्तिलान्† ॥ ३७ ।
 यवैर्दभैश्च विश्वेषां देवानामिदमासनम् ।
 दत्त्विति भूयोदद्याच्च देवेभ्यश्चप्रतीक्ष्यम्‡ ॥ ३८ ।
 अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।
 अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥ ३९ ।
 आसाद्य पात्रं द्वितयं दभंशाखासमन्वितम् ।
 तत्पात्रे वेचयेत्तयं शन्नोदेवीत्यृचा द्विजः ॥ ४० ।
 यवोऽसीति अवाग्विद्वा गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत्§ ।
 आवाहयेत्ततो देवान्विधेदेवास इत्यृचा ॥ ४१ ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं॥ समाहितः ॥ ४२ ।
 गन्धैश्च पत्रपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सत्तमाः॥ ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत्** ॥ ४३ ।

-
- * ब्राह्मणानाम् मध्ये चेति बहुषु पाठः ।
 † कर्त्ता भुवि किरित्तिलानिपि क्वचित् पाठः ।
 ‡ दत्ते च भूयो दद्याच्च द्वैरे इत्यं बहुमत इति (क), (ङ) ।
 दत्ते तु भूयो दद्याच्च पितृणां तदनन्तरमिति (ख) ।
 दत्त्विति भूयो दद्याच्च देवेभ्यश्च इति अत्रमिति (ग) ।
 § प्रपूज्य चेति (ख), (ग), (ङ) ।
 ¶ ऊर्ध्वादर्घ्यमिति (क), दद्यादर्घ्यं पूर्ववदिति (ङ) ।
 ॥ यजेतत इति (ख) ।
 ** एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

देवैश्च समनुष्ठातो यजेत्पिष्टगणांस्तथा* ।
 तिलसंयुक्तदर्भैश्च दद्यात्तेषां तद्यासनम् ॥ ४४ ॥†
 पात्राख्यासादयेत्तीक्ष्णं अर्घ्यार्घं पूर्ववद्विजः ।
 शक्रोदेव्या जलं क्षिप्वा तिलोऽसीति तिलं क्षिपेत् ॥ ४५ ॥
 उग्रस्त इत्यृचावाह्यं पितॄन् विप्रः समाहितः ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं च पूर्ववत् ॥ ४६ ॥
 गन्धैश्च पत्रपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सप्तमाः ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत् ॥ ४७ ॥
 ततोऽन्नयासमादायः‡ छतयुक्तं विचक्षणः ।
 अग्नीकरिष्ये इत्युक्त्वा तेभ्योऽनुष्ठां समाहरत् ॥ ४८ ॥
 करवै करवासीति विप्रोक्त्वा ब्राह्मणैर्द्विजाः ।
 कुक्ष्य क्रियताञ्चेति कुक्ष्य चेत्याहृतं§ द्विजाः ॥ ४९ ॥
 औपासनाग्निमाधाय स्वगृह्णीतविधानतः ।
 सोमाय पिष्टमते स्वाहा॥ नम इति च सप्तमाः ।
 अन्नये कव्यवाहनाय स्वाहा नम एव च॥ ।
 स्वधाम्तेनापि वा विप्रा जुहुयात्पिष्टयज्ञवत् ॥ ५०॥५१ ॥

* यजेदिति चार्घं, यजेतेति साधु ।

† (ख), (ग), (घ) पुस्तकेषु ४४—४६ श्लोका न सन्ति ।

‡ ततोऽनुष्ठां समादायेति (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

§ कुक्ष्येत्याहरेद्विजा इति (ग) । (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

॥ (ख) पुस्तके स्पर्धति पाठः, एवं परचापि ।

॥ स्वधा नम इति क्रमात्स्वाहात्तेनापीति (ग) ।

आभ्यानिवाहुतिभ्याश्च पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।#
 अन्वभावे तु विप्रस्य पाथी होमो विधीयते ॥ ५२ ।
 यथाचारं प्रकुर्वीत पाथावग्नी च वा द्विजाः ॥ ५३ ।
 नष्टाग्निर्दूरभार्य्येत्पार्व्ये समुपस्थिते ।
 सन्ध्याग्निं ततः कार्य्यं कृत्वा तं विसृजेत्पृती ॥ ५४ ।
 यथाग्निर्दूरगो विप्राः पार्व्ये समुपस्थिते ।
 ऋत्विग्भिः कारयेच्छ्रावं साम्निकैर्विधिवद्विजाः ॥ ५५ ।
 यथाहृदिवसे प्राप्ते स्वस्वाम्निर्दूरगो यदि ।
 तदैव भ्रातरस्तत्र क्षीकृत्काम्निरिति स्थितिः ॥ ५६ ।
 औपासनाग्नी दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते ।
 यथाग्नी जुहुयादापि पाथी वा स हि पातकी ॥ ५७ ।
 औपासनाग्नी दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सप्तमाः ।
 पाथावेव च होतव्यमिति† तत्र समञ्चसम् ॥ ५८ ।
 प्राचीनावीतिना होमः कार्य्योऽग्नी द्विजसप्तमाः ।
 तच्छेषं विप्रपात्रेषु विक्रिरेत्संस्वरन् हरिम् ॥ ५९ ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च खाद्यैश्च खैर्लेर्विप्रान् प्रपूजयेत् ।
 अन्नत्यागं ततः कुर्यादुभयत्र समाहितः ॥ ६० ।
 भागच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
 ये यत्र विहिताः त्रासे सावधाना भवन्तु ते ॥ ६१ ।

• (न) पुत्रकेऽत्र पाठक्रमविपर्य्ययं चक्ष्यते, केचित् पूर्वपरिहृताः स्त्रीणां चपैव पठिताः ।

† प्रहोतव्यमिति (न) । (ख) पुत्रके एतदहं परस्त्रीकच न सः ।

इति संप्रार्थयेद्देवान्ये देवा स ऋचाऽगुवैः* ।
 तथा संप्रार्थयेद्दिवान्ये चेति ऋचा पितॄन् ॥ ६२ ।
 अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
 नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां† योगचक्षुषाम् ॥ ६३ ।
 एवं पितॄन्मस्त्रात् नारायणपरायणाः ।
 दत्तं हविष तत्कर्त्तव्यं विष्णवे च समर्पयेत् ॥ ६४ ।
 ततस्त्रे ब्राह्मणाः सर्वे भुञ्जीरन्वाग्यता दिवाः ।
 हसते रोदते घोरं राक्षसं तद्भवेत्तविः ॥ ६५ ।
 यथाचारं प्रदेयश्च मधुमांसादिकं तथा ।
 पाकादि न प्रशंसेरन्वाग्यता घृतभाजनाः ॥ ६६ ।
 यदि पात्रं त्यजेयुस्ते ब्राह्मणाः आचभोजिनः ।
 आचे हन्ता स विप्रेयो नरकायीप्रपद्यते ॥ ६७ ।
 भुञ्जानेषु च विप्रेषु चान्योन्यं संस्पृशेद्यदि ।
 तदन्नमत्यजन् भुञ्जा गायत्राष्टमं जपेत् ॥ ६८ ।
 भुञ्जमानेषु‡ विप्रेषु कर्त्ता आचपरायणः ।
 स्मरन्नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।
 रक्षीन्नान्मैष्णवांश्चैव पैतृकांश्च विशेषतः ।
 जपेच्च पीरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयन्तथा ॥ ६९।७० ।

* ये देवा मानुवाचवेदिति (ग) ।

† ऋषीणां इति (क), ध्यायिनामिति (ख), (ङ) ।

‡ यत्कर्त्तव्यं इति कश्चित्पाठः ।

§ चापः प्रयोगः, भुञ्जानेति साधु ।

त्रिमधुत्रिसुपर्णाश्च पावमानीर्यञ्जुषि च ।
 सामान्यपि तद्योक्तानि वदेत्युक्त्वास्तथा ॥ ७१ ।
 इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 भुञ्जीरन् ब्राह्मणा यावत्तावदेव जपेत्* द्विजाः ॥ ७२ ।
 ब्राह्मणेषु च भुक्तेषु विकिरेन्नक्षिपेत्तथा ।
 श्रेष्ठमन्नं वदेन्नैव मधुसूक्तञ्च वै जपेत् ॥ ७३ ।
 स्वयञ्च पादौ प्रक्षाल्य सम्यगाचम्य पण्डिताः ।
 आचान्तेषु च विप्रेषु पिण्डं निर्व्यापयेत्ततः ॥ ७४ ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यादन्नथ्योदकमेव च ।
 दत्त्वा समाहितः कुर्यात्कृत्वा† गोत्राभिवादनम् ।
 अक्षालयित्वा पाचन्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 वसरे पितरस्तेषां भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः ॥ ७५।७६ ।
 दातारो नो विवर्धन्तामित्याद्यैः स्मृतिभाषितैः ।
 आग्नीर्वादी भवेत्तेभ्यो‡ नमस्कारं चरेत्ततः ॥ ७७ ।
 दद्याच्च दक्षिणां शक्या ताम्बूलं गन्धसंयुतम् ।
 न्युजपात्रमथानीय स्वधाकारमुदीरयेत् ॥ ७८ ।
 वाजे वाजे इति ऋचा पितृन्देवान्विसर्जयेत् ।
 भोक्ता च त्राहकृत्तस्यां रजन्यां मैघुनं त्वजेत् ॥ ७९ ।
 तथा स्वाध्यायमध्वानं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ८० ।

* भुञ्जते ब्राह्मणा वाचतावदेव वदेदिति (ङ) ।

† तवेति (ङ) ।

‡ आग्नीर्वादिं वनेतेभ्य इति (ङ) ।

अध्वगयातुरश्चैव विहीनश्च धनैस्तथा ।
 आमत्राचन्तु कुर्वीत हीना वा द्विजसत्तमाः ॥ ८१ ।
 द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमाचन्तु पाचयेत् ।
 पैटकेन तु सूक्तेन हीमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ८२ ।
 अत्यन्तद्रव्यशून्यश्च शक्त्या दद्यात्तृचं गवाम् ।
 ज्ञात्वा च विधिवद्विप्राः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥ ८३ ।
 अथवा रोदनं कुर्यादत्युच्चैर्विजने वने ।
 दरिद्रोऽहं महापापी वदेदिति विचक्षणः ॥ ८४ ।
 परेषुः आचक्षन्मूर्खी यो न तर्पयते पितॄन् ।
 तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥ ८५ ।
 आहं कुर्वन्ति ये मर्त्याः अन्नावन्तो मुनीश्वराः ।
 न तस्य सन्ततिच्छेदः सन्नासो वापि* जायते ॥ ८६ ।
 पितॄन्व्यजन्ति ये आचे तैश्च† विष्णुः प्रपूजितः ॥ ८७ ।
 पितरो देवताश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा‡ ।
 यन्नाश्च सिद्धा मनुजा हरिरेव सनातनः ॥ ८८ ।
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तस्माद्भोक्ता च दाता च सर्व्यं विष्णुः सनातनः ॥ ८९ ।
 विप्रा यदस्ति यन्नास्ति दृश्यन्नादृश्यमेव च ।

* सन्पन्नः सोऽपीति (ङ) ।

† तचेति (ङ) ।

‡ तजिनृष्टे जनत्रावे धर्मासुरासु देवता इति (ख) पुराणे चविषः पात्रो वर्तते ।

सर्वं विष्णुमयं ज्ञेयं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ८० ॥
 आधारभूतो विश्वस्य सर्वभूतात्मकोऽव्ययः † ।
 धनीपम्यस्रभावश्च भगवान् हृद्यकव्यभुक् ॥ ८१ ॥
 परं ब्रह्माभिधेयो यः एक एवः जनार्दनः ।
 कर्ता कारयिता चैव स वै विष्णुः‡ सनातनः ॥ ८२ ॥
 इत्येष वो मुनित्रेष्ठाः श्राद्धस्य विधिरत्तमः ।
 कथितः कुर्वतामिव पापशान्तिर्भविष्यति ॥ ८३ ॥
 य इदं पठते नित्यं श्राद्धकाले मुनीश्वराः ।
 पितरश्चैव तु शान्तिं सन्ततिश्चैव वर्धते ॥ ८४ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे श्राद्धविधिब्रह्मणी नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

• (क) पुस्तके एव श्लोको नास्ति । इत्यन्वाहस्यमेव चेति (न), (क) पुस्तकयोः श्लोकत्रयः ।

- † सर्वभूतात्मने नम इति (ख) ।
 ‡ परब्रह्माभिधेवात्मा पर एवेति (ख) ।
 § सर्वो विष्णुरिति (क), (ख), (ग) ।
 ¶ भक्षेति (ख), (न) ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

सूत उवाच ।

तिथीनां निर्णयं वक्ष्ये प्रायश्चित्तविधिं तथा ।
शुक्लध्वं सर्वधर्माणां सिद्धिर्येन प्रजायते ॥ १ ।
श्रीतस्मार्त्तव्रतं दानं यश्चान्यत्कर्म्म वैदिकम् ।
अनिर्णीतास्तु तिथिषु न किञ्चित्फलति द्विजाः ॥ २ ।
एकादश्याष्टमी षष्ठीः पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या द्वितीया च† उपवासव्रतादिषु ॥ ३ ।
परविद्याः प्रगस्ताः स्युर्न याद्याः‡ पूर्वसंयुताः ।
आभिरन्याश्च तिथयो याद्याः स्युः पूर्वसंयुताः ॥ ४ ।
नागविद्या च या षष्ठी शिवविद्या तु सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्या नोपीष्या स्यात्‡ कदाचन ॥ ५ ।
दर्शश्च पौर्णमासीश्च सप्तमीं पिष्टवासरम् ।
पूर्वविद्यां प्रकुर्वीषो नरकायोपपद्यते ॥ ६ ।
कृष्णपक्षे पूर्वविद्यामष्टमीश्च चतुर्दशीम् ।

* चेवेति (ख) ।

† द्वितीया चेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ अयाद्या इति (क) । (ग) पुस्तके श्लोकलाज पराङ्गे नास्ति ।

§ मैत्रीपीष्या इति (ख), नोपीष्या चेति (ङ) ।

प्रग्रस्तां केचिदाहुस्तु* द्वितीयां नवमीं तथा ॥ ७ ।
 व्रतादीनाञ्च सर्वेषां शुक्लपक्षे विशिष्यते ।
 अपराह्नाञ्च पूर्वार्द्धं† याञ्च त्रेष्ठतरं‡ विदुः ॥ ८ ।
 असञ्चये व्रतादीनां यदि पूर्वार्द्धिकी तिथिः ।
 शुद्धार्द्धितयं याञ्च भगवत्सुदिते रवौ§ ॥ ९ ।
 प्रदोषव्यापिनी याञ्चा तिथिर्नक्षत्रते सदा ।
 उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ॥ १० ।
 तिथिनक्षत्रसंयोगविहितव्रतकर्त्तव्यं चि ।
 प्रदोषव्यापिनी याञ्चा त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥ ११ ।
 अर्द्धरात्राद्धो या तु नक्षत्रव्यापिनी तिथिः ।
 सैव याञ्चा मुनिश्रेष्ठा नक्षत्रविहितव्रते ॥ १२ ।
 यदार्द्धरात्रयोर्व्याप्तं नक्षत्रन्तु दिनद्वये ।
 तत्पुण्यतिथिसंयुक्तं नक्षत्रं याञ्चमुच्यते ॥ १३ ।
 अर्द्धरात्रद्वये स्यातां नक्षत्रञ्च तिथिर्यदि ।
 त्वये पूर्वा प्रग्रस्ता स्याद्वही कार्या तथोत्तरा## ॥ १४ ।

-
- * केचिदाहुवैति (क), (ग) ; सामिति (घ) ।
 † अपराह्नाञ्च पूर्वार्द्धादिति (ग), (घ), (ङ) ।
 ‡ त्रेष्ठतममिति बहुषु पाठः । त्रेष्ठोव्रते सदेति (ख) ।
 § (ख) पुष्यके शीतोऽयं परश्वीकल्प च पूर्वार्द्धे नास्ति ।
 ¶ वितथमिति (ख), (ग) ।
 ॥ यदार्द्धरात्रधोरिति (क), (ख) ।
 ** यत्र पूर्वा प्रग्रस्ता स्यात्पुष्ये कार्या तथोत्तरति (ख) ।

ऋसहस्रविशुन्या चेद्वाद्या पूर्वा तथापरा ।
 ज्येष्ठाःसंमित्रिता मूला रोहिणी वक्रिसंयुता ॥ १५ ।
 मैत्रे संमित्रिता ज्येष्ठा सन्तानादिविनाशिनी ।
 ततः स्युस्त्रिघयः पुष्याः कर्कानुष्ठानतो दिवा ॥ १६ ।
 रात्रिप्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥ १७ ।
 तिथिनक्षत्रयोगेन वा पुष्या परिकीर्तिता ।
 तस्यान्तु यत्नतं कार्यं सैव कार्यं विचक्षतेः ॥ १८ ।
 उदयव्यापिनी याज्ञा ऋषणहादशीवते ।
 सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावद्वाद्या जपादिषु ॥ १९ ।
 संक्रान्तिषु च सर्वासु पुष्यकालं निगद्यते ॥
 ज्ञानदानजपादीनां कुर्वतामक्षयं फलम् ॥ २० ।
 तत्र कर्कटके त्रयो दक्षिणायनसंक्रमःः ।
 पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत्पुष्यकालं विदुर्बुधाः ॥ २१ ।
 वृषभे वृश्चिके चैव सिंहे कुम्भे तथैव च ॥
 पूर्वमष्टमुहूर्त्तान्तु याज्ञं ज्ञानजपादिषु ॥ २२ ।
 तुलायाश्चैव मेषे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।
 ज्ञेया दशैव घटिका दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ २३ ।

* ताव्येति (ख) । ऋषु मूल इति पुंस्तेन निर्दिष्टम् ।

† (क) पुष्यके वृषभपक्षे पूर्वविधा इत्यारभ्य पुष्यकालं निगद्यते इत्यनः सन्दर्भो नास्ति ।

‡ अब कर्कटके त्रयो दक्षिणायनसंक्रम इति (ख) ।

§ तथैव हीति (ख) ।

कन्यायां मिश्रुने चैव मीने धनुषि च द्विजाः ।
 घटिका षोडश त्रिधाः परतः पुण्डरीकाः ॥ २४ ।
 माकरं संज्ञामं* प्राङ्मुखस्यसंज्ञकम् ।
 मराच† चिंशटिकासत्वारिंशच्च पूर्वतः ॥ २५ ।
 आदित्यधोतकिरशौ‡ च स्यावस्तं नती यदि ।
 दृष्टा§ शुक्लीत विप्रेन्द्राः परेषुः शुभमण्डलम् ॥ २६ ।
 दृष्टचन्द्रा सिनीवासी नष्टचन्द्रा कुङ्कः श्रुता ।
 अमावस्या द्विधा प्रोक्ता विशुद्धै॥र्धर्मलिप्सुभिः ॥ २७ ।
 सिनीवासी द्विजैर्याज्ञा साम्निकैः आचक्रवर्षि ।
 कुङ्कः शूद्रेस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैस्तथा## ॥ २८ ।
 अपराङ्गद्वयव्यापिन्यमावास्या तिथिर्यदि ।
 चये पूर्वा तथा कार्या इद्वी कार्या तथा परा†† ॥ २९ ।
 अमावास्या प्रतीता चैवध्याङ्गात्परतो यदि ।
 भूतविद्येति विख्याता सद्भिः शास्त्रविशारदैः‡‡ ॥ ३० ।

* अर्कच सङ्गममिति (ख), संश्रितमिति च (ख) ।

† पराञ्जिघ्रसेति (ख), (न) ।

‡ शीतकिरवाविति (ख) ।

§ चालेति (ख) ।

¶ शुभमण्डलमिति (ख) ।

॥ विशुद्धिरिति (ख), (ङ) ।

नाग्निधरैरिति (ख) ।

†† चये पूर्वा तु कर्तव्या इद्वी कार्या तयोत्तरिति (ख), (न) ।

‡‡ ब्राह्मणेष्वपि वैरिति (ग) ।

अत्यन्तक्षयपक्षे तु परेद्युर्नापराह्णगा ।
 तत्र याज्ञा सिनीवाली सायाह्नव्यापिनी तिथिः ॥ ३१ ॥
 अर्वाचीनक्षत्रेः चैव सायाह्नव्यापिनी तत्राः ।
 सिनीवाली परा याज्ञा सर्वथा त्राह्णकर्मणि ॥ ३२ ॥
 अत्यन्ततिष्ठिहृत्तौ तु भूतविद्यां परित्यजेत् ।
 याज्ञा स्यादपराह्णस्या कुहः पैतृककर्मणि ॥ ३३ ॥
 तत्रार्वाचीनहृत्तः तु संख्याया भूतसंख्यता ।
 परेद्युर्विबुधश्रेष्ठैः कुहर्भाह्णापराह्णगा । ३४ ।
 मध्याह्नद्वितये प्राप्ताऽऽ अमावास्या तिथिर्विदि ।
 तत्रेच्छया च संग्राह्या पूर्व्या वाप्यधवा पराण ॥ ३५ ॥
 अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामि ॥ मतं सम्पूर्वपर्वणि ।
 प्रतिपद्विषये कुर्व्यायामक्षः॥ मुनिसप्तमाः ॥ ३६ ॥
 पर्वण्यो यच्चतुर्थाय आयाः प्रतिपदक्षयः ।
 यागकालः परिव्रियः†† प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥ ३७ ॥

* अत्रे इति (ख) ।

† तिथिरिति (ख) ।

‡ अर्वाचीनविद्या लिति (क), तत्रार्वाचीनहृत्तौ तु इति (ख), तत्रार्वाचीन-
हृत्तः लिति (ख) ।

§ व्याप्तेति (घ) ।

॥ पूर्व्या वाऽथ पराऽथवेति (ग) ।

॥ अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामि इति बहुषु पाठः ।

॥ अत्रेति (ख) ।

†† स विभ्रिय इति (ख), (ग), (ङ) ।

मध्याह्निकद्वितये स्वाताममावास्या च पूर्णिमा ।
 परेद्युरेव विप्रेन्द्राः सद्यः* काशी विधीयते ॥ ३८ ।
 पूर्वद्वये† परेद्युः स्वास्त्यमात्परतो‡ यद्दि ।
 सद्यः काशः परेद्युः स्वास्त्यमेवं तद्विद्यये ॥ ३९ ।
 सर्वैरेकादशी याज्ञा द्यमीपरिवर्जिता ।
 द्यमीसंयुता हन्ति पुण्यं जन्मपर्यवर्जितम् ॥ ४० ।
 एकादशी कक्षामात्रा द्वादश्यान्तु प्रतीयते ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति चेन्ना परा स्मृताऽ ॥ ४१ ।
 सम्पूर्णेकादशी शुभा द्वादश्यान्तु प्रतीयते ।
 त्रयोदशी च रात्र्यान्तु तत्र वक्ष्यामि सुव्रताः ॥ ४२ ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्वादुत्तरा यतिभिः स्मृता ।
 गृहस्था वृद्धि॥मिच्छन्ति यतो मोक्षं यतीश्वराः ॥ ४३ ॥
 द्वादश्यान्तु कक्षायाश्च यद्यस्यभ्यत†† पारणम् ।
 तदानीं द्यमीविद्याप्सुपोष्यैकादशी तिथिः ॥ ४४ ।
 शुक्ले वा यदि वा कृष्णे भवेदेकादशीद्वयम् ।

* सद्य इति (घ) ।

† पूर्वकाश इति (ग), पूर्वद्वये इति (ङ) ।

‡ सप्तरात्परत इति (ग), (ङ) ; (क) पुस्तके श्रीकक्षास्मान्निमपादो नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके एतदर्थं परश्रीकक्ष पूर्वाह्निक न सः ।

¶ सप्तमा इति (ग) ।

॥ अद्विमिति (ग) ।

** सुनीत्ररा इति (क), (ङ) ।

†† कक्षायां वा यदि सन्धेत पारणमिति (ग) ।

गृहस्थानान्तु पूर्वोक्ता यतीनामुत्तरा स्मृता ॥ ४५ ।
 द्वादश्यां विद्यते किञ्चिद्दशमी संयुता यदि ।
 दिनद्वये द्वितीयैव सर्वेषां परिकीर्त्तिता ॥ ४६ ।
 विद्याप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।
 अविद्यापि निषिद्धैव परतो द्वादशी यदि ॥ ४७ ।
 एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 द्वादश द्वादशी हन्ति* त्रयोदश्यान्तु पारथम् ॥ ४८ ।
 एकादशी कलामात्रा विद्यते द्वादशीदिने ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति वा विद्यतेऽद्यवा ।
 विद्याप्येकादशी तत्र पूर्वा स्वाद्गृहस्थान्तथा ।
 यतिभिद्योत्तरा ग्राह्या अवीराभिस्तथैव च† ॥ ४९।५० ।
 सम्पूर्णेकादशी शुभाः‡ द्वादश्यान्नास्ति किञ्चन ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तत्र कथं भवेत् ॥ ५१ ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्वादुत्तरा यतिभिस्त्रिभिः ।
 उपोष्यैव द्वितीयाऽपि§ केचिदाहुच भक्तितः ॥ ५२ ।
 एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

* तत्र क्रतुवर्तं पुस्तकमिति (ग) ।

† सर्वैश्च तत्रैव चेति (ख) ।

‡ विद्येति (क), तत्र द्वादश्याच्चासीति पाठः ।

§ द्वितीयेतीति (ख) ।

¶ दशम्यामिति (ख), (ग) । (क) पुस्तके विद्येत्यत्र उद्वेति पाठः ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत्* ॥ ५२ ॥
 उपोष्या द्वादशी शुक्ला† सर्वैरेव न संशयः ।
 केचिदाहुव पूर्वा तु तन्मतं ब्रह्ममन्त्रसम् ॥ ५४ ॥
 संक्रान्ती रविवारे च याषे च ग्रहयोस्तथा ।
 पारषधीपवासश्च न कुर्यात्पुनवान् गृहीः‡ ॥ ५५ ॥
 अर्केऽङ्गि पर्वरात्रौ च चतुर्दश्याष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहीरानं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्§ ॥ ५६ ॥
 आदित्यग्रहणे प्राप्ते पूर्व्यामचतुष्टये ।
 न कुर्यान्नोन्नतं विद्वान् कुर्याच्चिन्मांसभोजनम् ॥ ५७ ॥
 चन्द्रस्य ग्रहणे प्राप्ते पूर्व्यामत्रये तथा ।
 नाद्याहै यदि भुञ्जीत सुरापानसमं मृतम् ॥ ५८ ॥
 आदित्यगीतकिरषी अस्तावस्तङ्कती यदि॥
 दृष्ट्वा स्नात्वा च भुञ्जीत परेषुः शुद्धमङ्गलम् ॥ ५९ ॥
 अग्न्याधानेष्टिमध्ये तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठाः कथं कुर्वन्ति॥ याज्ञिकाः ॥ ६० ॥

* एतदहं (ख) पुस्तके नास्ति ।

† इति (क) ।

‡ (क), (क) पुस्तकयोर्द्वयनाचश्रीकोऽधिको दृश्यते—

“तथा च कश्चैकादश्यां मन्दवारि च वैष्टी ।

पारषधीपवासश्च न कुर्यात्पुनवान् गृही” ।

§ त्रजेदिति (ख) ।

¶ यदेति (ख) ।

॥ कुर्वन्ति (ख) ।

चन्द्रोपरागे जुहुयाद्ग्रमे सोम इत्युचाः ।
 आप्यायस्व ऋचा चैव सोमपास्त इति द्विजाः ॥ ६१ ।
 सूर्योपरागे जुहुयादादित्यं जातवेदसम् ।
 आसाद्य मोहयश्चैव त्रयो मन्वा उदाहृताः ॥ ६२ ।
 एवं तिथिं विनिश्चित्वा स्मृतिमार्गेषु पण्डितः ।
 यः करोति व्रतादीनि तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥ ६३ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मा धर्मैस्तुष्यति केशवः ।
 तस्माद्धर्मपरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६४ ।
 ये धर्मान् कर्तुमिच्छन्ति ते वै विष्णुस्वरूपिणः ।
 तस्माच्चैषां भवव्याधिः कदाचिच्चैव बाधते ॥ ६५ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे तिथिप्रायश्चित्तनिर्णये त्रिविनिर्णयो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ।

* (ख) पुस्तकेऽनैवंविधः पाठोऽस्ति—

चन्द्रोपरागे जुहुयाद्यजुषा सुसमाहितः ।
 आप्यायन् ऋरुपा वै सोमपास्त इति द्विजाः ।
 सूर्योपरागे जुहुयादुदित्यं जातवेदसमिति ।

नव ६१—६३ श्लोका न सन्ति ।

+ सुनिश्चितेति (ख) ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविधिः ।

सूत उवाच ।

प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुष्वं सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्व्वकर्म्मफलं लभेत् ॥ १ ॥
प्रायश्चित्तविहीनेषु यत्कर्म्म क्रियते द्विजाः* ।
तत्कर्म्मं निष्फलं याति न लभन्ते क्रियाफलम् ॥ २ ॥
कामक्रोधविहीनेषु सर्व्वशास्त्रविशारदैः ।
विप्रसु धर्म्मः प्रष्टव्यः† स्वधर्म्मफललिप्सुभिः ॥ ३ ॥
प्रायश्चित्तानि चीर्षानि नारायणपराश्रुषैः ।
न निष्पुबन्ति‡ विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ ४ ॥
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ५ ॥
यसु संवत्सरं यावच्छयनाशनभोजनैः ।
संवत्स्रततं विद्यात्पतितं सर्व्वकर्म्मसु§ ॥ ६ ॥
अन्नानान्नाह्नयं हत्वा शीरवासा जटी भवेत् ।

* इभिरिति (ग) ।

† कर्त्तव्य इति (घ) ।

‡ न विशुध्यन्तीति (ख), निष्पुबन्तीति (ङ) ।

§ (ग) पुस्तके श्लोकेऽत्र महान् पाठभेदो लक्ष्यते, यथा, यसु संवत्सरन्वैतैः ब्रह्मना-
शनभोजनैः । संवत्सरप्रतं विद्यात्पतितं सर्व्वकर्म्मसु इति ।

तस्यैव हतविप्रस्य कपालमभिधारयेत् ॥ ७ ।
 तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चास्यमेव वा ।
 तद्द्रव्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरी भवेत् ॥ ८ ।
 वन्याहारी भवेन्नित्यमेकाहारी मिताग्रनः ।
 सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥ ९ ।
 अध्ययनाध्यापनादीन्वर्जयेत्संस्कारन् हरिम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्जयेत् ॥ १० ।
 तीर्थान्यनुवसेच्चैव पुण्यतीर्थात्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेतः यामे भिक्षां समाचरेत् ॥ ११ ।
 शरावपात्रधारी स्याद्धारस्त्री विष्णुतत्परः ।
 वदेष ब्रह्महास्त्रीति समागाराणि पर्यटेत ॥ १२ ।
 चातुर्वर्णेषु वा भिक्षां त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।
 मिष्टामिष्टाविवेकेन वा एककालन्तु भोजयेत् ॥ १३ ।
 द्वादशार्धं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्माहर्ष्यैव जायते ॥ १४ ।

* मपीति (ग) ।

† (ख) पुस्तके ८९ त्रीणी न सः ।

‡ जीवेति भिक्षां, जीवेदिति साधु ।

§ सर्वत्रैव हि पर्यटन्ति (ख) ।

¶ एतद्वं (क) पुस्तके नास्ति । द्वादशविदेकेनेति (ख), द्वादशविदेके-
नेति (ग) ।

॥ उपनायत इति (ख) ।

व्रतमध्ये षडैर्वापि रोगैर्वापि निरुद्धितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं च प्राणान्वापि परित्यजेत् ॥ १५ ।
 यदा दद्याद्द्विजेन्द्राणां गवामयुतसुत्तमम् ।
 एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुचिः*माप्रयात् ॥ १६ ।
 दीक्षितं चत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महृषो व्रतम् ।
 अग्निप्रवेशनं वापि मरुत्पतनं† तथा ।
 दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ १७ ।
 आचार्याद्विधे चैव व्रतसुक्तं चतुर्गुणम् ।
 हत्वा तु विप्रमाचन्तु‡ चरेत्संवत्सरं व्रतम् ॥ १८ ।
 एवं विप्रस्य कथितः§ प्रायश्चित्तविधिर्हिजाः ।
 द्विगुणं चत्रियस्योक्तं त्रिगुणन्तु विशः स्मृतम् ॥ १९ ।
 ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्तं सुषण्यं विदुर्बुधाः॥
 राज्ञैव शिष्या कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ २० ।
 ब्राह्मणीनां वधेऽप्यर्थं पादस्तु॥ कन्यकावधे ।

* शुचिमाप्रयादिति (ख) ।

† अयुत्पतनमिति (ख), मरुत्पतनमिति (ग) । (ख) पुस्तके एतच्छ्लोकादन्तरं
षट् पादा न सन्ति ।

‡ माचरेति (ग) ।

§ एव विप्रस्य कथितं इति (ख), एष—कथित इति (ग) ।

॥ तस्य न निष्कर्त्तव्येदिति (क), तं हि अण्यं विदुरिति (ख) ।

॥ पादः स्नादिति (क) ।

हत्वा त्वनुपनीतान् तद्या पादव्रतं चरेत् ॥ २१ ।
 हत्वा तु क्षत्रियं विप्रः षड्वर्षं कच्छमाचरेत् ॥
 संवत्सरत्रयं वैश्यं हत्वा शूद्रन्तु वत्सरम् ॥ २२ ।
 दीक्षितस्त्र्यं स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सरम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वाः शुद्धो भवति निश्चितम् ॥ २३ ।
 प्रायश्चित्तविधानन्तु सर्व्वं न मुनिसत्तमाः ।
 वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्हमुक्तं मनीषिभिः ॥ २४ ।
 गौड़ी माध्वी च विज्ञेया पैष्टी चऽत्रिविधा सुरा ।
 चातुर्वर्ष्यैरपेया स्यात्तथा स्त्रीभिश्च पण्डिताः ॥ २५ ।
 चीरं घृतं वा गोमूत्रमेतेष्वन्यतमं द्विजाः ।
 स्नात्वाद्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 पक्वाग्निसन्निभं कृत्वा पिवेच्च कुङ्कुपं ततः ।
 तत्तु लौहेन पात्रेषु चायसेनाद्यवा पिवेत् ॥ २६।२७ ।
 तान्नेष वाद्य पात्रेषु तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ।

* (क) पुस्तकज्ञीकएव एवं पठितः,—“ब्राह्मणीनां वधे तर्ह्ये पादं चत्रवधे कृतम् ।
 हन्तुचाऽनुपनीतानां (अनुपनीतस्य ?) दद्यात्पादव्रतं तद्या ॥”

† षड् वर्षं तच्छमाचरेदिति (ख), षड्वर्षं व्रतमिति (ग) ।

‡ कुप्यारकृत्वा शुद्धो भवतीति ।

§ गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेयेति (क) ।

¶ कालिनाऽप्ययवा पिवेदिति (ख) । (७) पुस्तके प्रथमपाद एव कालिनेति
 पाठोऽस्ति ।

अन्नानजलबुध्या तु सुरां पीत्वा द्विजचरेत् ।
 ब्रह्महत्याघ्नं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ॥ २८ ।
 यदि रोगनिवृत्त्यर्थं मीषधार्थं सुरां पिबेत् ।
 तस्त्रीपनायनं भूयस्त्रायश्चदयन्तथा* ॥ २९ ।
 सुरासंसृष्टमन्त्रं† सुराभाष्योदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राङ्मुखाया चार्द्रस्य भक्षणम् ॥ ३० ।
 तालश्च पानसञ्चैव द्राघं खर्जूरसम्भवम् ।
 माधुकं शैलमाविष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ३१ ।
 गौडी माध्वी सुरा मद्यमेवमेकादयं शृतम् ।
 एतेष्वन्यतमं विप्रो न पिबेद्द्वै‡ कदाचन ॥ ३२ ।
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिबेद्ब्रह्मणो द्विजः ।
 तस्त्रीपनायनं भूयस्तत्तच्छुद्धं चरेत्तथा ॥ ३३ ।
 समघ्नं वा परोघ्नं वा बलाञ्छीर्ष्यं वा तथा§ ।
 परस्त्रानामुपादानं¶ स्त्रियमित्युच्यते बुधैः ॥ ३४ ।
 सुवर्षस्य प्रमाथन्तु॥ मन्वाद्यैः परिभाषितम् ।
 वञ्छे शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तीक्तिसाधनम् ॥ ३५ ॥

-
- * तथा चान्द्रायश्चदयन्मिति बहुषु पाठः ।
 † सुरासंसृष्टपानञ्चेति (ख) ।
 ‡ पिबेदिति (घ) ।
 § ब्रह्मणोऽपि चेति (घ) ।
 ¶ परस्त्रसहस्रपादानमिति (क), (ख), (घ) ।
 ॥ चेति बहुषु पाठः ।

गवाक्षगतमार्त्तण्ड-रश्मिमध्ये प्रदृश्यते ।
 नसरेखुप्रमाचन्तु रज इत्युच्यते बुधैः ॥ ३७ ।
 नसरेखुष्टकं निष्कःस्तन्नयं राजसर्षपः ।
 गीसर्षपं तन्नयन्तु तत्षट्कं यव उच्यते ॥ ३८ ।
 यवत्रयं कण्णलः स्यान्माषः स्यात्तस्य पञ्चकम् ।
 माषषोडशमानन्तु सुवर्षमिति कथ्यते ॥ ३९ ।
 हृत्वा ब्रह्मस्त्रमग्नाद्वाद्दशाब्दन्तु पूर्व्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्यात्रतश्चरेत् ॥ ४० ।
 गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥ ४१ ।
 कृतानुतापो देहश्च सम्पूर्णं लीपयेद्दृतेः ।
 कारीषच्छादितो दग्धः स्त्रियपापादिमुच्यते ॥ ४२ ।
 ब्रह्मस्त्रं चत्रियो हृत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।
 आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा† वा गोशतत्रयम् ॥ ४३ ।
 ब्रह्मस्त्रं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्ददाति तत्रैव प्रायश्चित्तविधिः कथम्‡ ॥ ४४ ।
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः§ ।
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्रा अन्यथा पतितो भवेत् ॥ ४५ ।

* गालमिति (ख), उच्य इति (ग) ।

† दद्यादिति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति (ख) ।

§ उपवासन इति (ख) ।

रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ।
 सुवर्षसहस्रेष्वेव† प्रायश्चित्तार्हमुच्यते ॥ ४६ ।
 त्रसरेषुसमं हेम हत्वा कुर्यात्समाहितः ।
 प्राणायामद्वयं कुर्यात्तेन शुध्यति सत्तमाः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा हत्वा निष्कप्रमाणाकम् ॥ ४६ ।
 प्राणायामाच्च चत्वारो राजसर्षपमात्रके ।
 गीसर्षपप्रमाणास्तु हत्वा हेमः‡ विचक्षणाः ।
 स्नात्वा च विधिवत्कुर्यात्प्रायश्चित्तसहस्रकम् ॥ ४८ ।
 यवमानसुवर्षस्य § स्त्रिये षष्ठी जपेद्विजाः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ४९ ।
 हेमः कृत्वा सप्तमानस्य॥ हत्वा सान्तापनं चरेत् ॥ ५० ।
 मासप्रमाणाहेमसु प्रायश्चित्तान्तु कथ्यते ।
 गीमूत्रपक्वयवभुक् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रये च शुद्धः स्वाम्भारायणपरायणः ॥ ५१ ॥
 किञ्चिद्भूतसुवर्षस्य स्त्रिये मुनिवरोत्तमाः ।
 गीमूत्रपक्वयवभुगव्देनैकेन शुध्यति ॥ ५२ ॥

- * तदङ्गप्रकृतमनुष्यस्त्रीति (ख) ।
 † एषिति (ग), (घ) ।
 ‡ वसेति (क) ।
 § यावन्माससुवर्षस्येति (घ) ।
 ॥ हेमस्त्रीसहस्रमचिनः इति (क) ।
 ॥ एतद्वचं (ग) पुस्तके नास्ति ।

सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तैयं कृत्वा मुनीश्वराः ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दान् समाहितः ॥ ५३ ।
 सुवर्णमानाश्रूने तु रजतस्तैयकर्मणि ।
 कुर्यात्सान्त्वयन् कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५४ ।
 दशनिष्कान्तपर्यन्तमर्घनिष्कचतुष्टयान् ।
 हत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥ ५५ ।
 दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तैयकर्मणि ।
 चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥ ५६ ।
 शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ॥
 सहस्रादधिकस्तैये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ५७ ।
 कांस्यपित्तलमुख्येषु† अयस्कान्ते तथैव च ।
 सहस्रनिष्कमाने तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥ ५८ ।
 प्रायश्चित्तन्तु रत्नानां स्तैये रजतवत्स्मृतम् ॥ ५९ ।
 गुरुतल्पगतानाञ्च प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यते ।
 अन्नानाम्नातरं गत्वा तत्क्षपत्रीमथापि वा ।
 स्वयमेव स्वमुष्कन्तु छिन्द्यात्पापमुदाहरन् ॥ ६० ।
 हस्ते गृहीत्वा मुष्कन्तु गच्छेद्दे नैर्ऋतीं दिशम् ।
 गच्छन्तं मार्गसंयुक्तं‡ कदाचिन्न निवारयेत् ॥ ६१ ।

* चान्द्रवर्षं द्विजा इति (क), (ग), प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजा इति (ख), चान्द्रवर्षं
 द्विजा इति (ङ) ।

† कांस्यपित्तलीवधौष्विति (ख), कांस्यपित्तलमेधौष्विति (घ) ।

‡ मार्गसंसक्तमिति (ङ) ।

अपस्वन् पृष्ठतोः* गच्छेत्प्राचान्तं यः स शुभ्यति ।
 मन्वस्यपतनं वापि कुर्यात्प्रापमुदाहरन् ॥ ६२ ॥
 सवर्षीत्तमवर्षीस्त्रीगमने त्वविजानतः† ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वाद्युदाहरन् समाहितः ॥ ६३ ॥
 अमत्याभ्यासतोः‡ गच्छेत्सवर्षीश्चित्तमाश्र वा ।
 कारीषवज्जिना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥
 रेतःशेकपूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्देतःशेकेऽग्निदाहनम्§ ॥ ६५ ॥
 सवर्षीत्तमवर्षीसु निवृत्तो वीर्यशेचनात् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्व्यं कच्छमाचरेत्¶ ॥ ६६ ॥
 अचियां पित्रभार्याश्च गत्वा विप्रः सक्रान्मुने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यान्नवाष्टान्विष्णुतत्परः॥ ॥ ६७ ॥
 वैश्यायां पित्रपत्न्यास्तु षड्व्यं कच्छमाचरेत् ।
 गत्वा यूथां गुरोर्भार्यां चिरव्यं व्रतमाचरेत् ॥ ६८ ॥
 मातृस्वसारश्च पित्रस्वसारं
 आचार्यभार्यामथ मातृलानीम् ।

* पृष्ठत इति (क), (न), (ङ) ।

† अविचारत इति (ख) ।

‡ स्वमत्स्येति (क), (ग) ।

§ रेतःशेकापिदाहनमिति (घ), (ङ) ।

¶ कच्छमान् भवेदिति (क) ।

॥ (ख) पृथगे एव स्त्रीषो नास्ति ।

पुत्रीञ्च गच्छेद्यदि कामतो यः
 श्वश्रूञ्च गत्वा शृणु तत्फलानि* ॥ ६८ ।
 दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ।
 एकस्मिन्नेव सेके तु बहुवारं त्रिवर्षकम् ॥ ७० ।
 एकवारं गते ह्यव्रतं कृत्वा विशुध्यति ।
 दिनद्वये† गते वक्रिदग्धः शुध्येत‡ नान्यथा ॥ ७१ ।
 चाण्डालीं पुङ्गवीञ्चैव§ सुषाञ्च भगिनीं तथा ।
 मित्रस्त्रियं शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ॥ ७२ ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षड्वर्षं मुनिसत्तमाः ।
 अकामतो व्रजेद्यस्तु चिरव्दं॥ ऋच्छमाचरेत् ॥ ७३ ।
 महापातकिसंसर्गे॥ प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकार्मफलं लभेत् ॥ ७४ ।
 यस्य येन भवेत्सङ्गी ब्रह्महादिचतुर्विंशतिः* ॥
 तत्तप्तन्तु निर्व्वर्त्य शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७५ ।

* नरकाय केवलमिति (क), व्रजेद्यदि ब्राह्मणघातकः स इति (ख), (ग) पुत्रके
 जेवपादो नास्ति ।

† दिनद्वये इति (ग) ।

‡ शुध्यतेति चार्धं, शुध्येदिति साधु ।

§ पुङ्गवीञ्चैवेति (क), पुङ्गवीमिति (ख) ।

॥ चिरव्दमिति (क) ।

॥ महापातकसंसर्गे इति (ग), (ख) ।

•• ब्रह्महत्याचतुर्विंशति (ख) ।

अन्नानात्पश्चरात्रन्तु सङ्गमेभिः करोति यः ।
 कायव्रतं* चरेत् सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ॥ ७६ ।
 द्वादशरात्रसंसर्गे महासान्तपनं† च्युतम् ।
 सङ्गं कृत्वार्धमाशे तु उपवासान्दशाचरेत् ॥ ७७ ।
 पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये च्युतम् ।
 कृत्वा षष्माससङ्गन्तु कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम्‡ ॥ ७८ ।
 किञ्चिद्भूनाद्दसङ्गे तु षष्मासं व्रतमाचरेत् ।
 अस्य द्वित्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानात्सङ्गे यथाक्रमम् ॥ ७९ ।
 मण्डूकं नकुलं काकं वराहं मूषिकं तथा ।
 मार्जारजाविकं श्वानं हत्वा वै§ कुक्कुटं तथा ।
 कृच्छ्रार्धमाचरेद्विप्रास्त्रिकृच्छ्रमश्वहा चरेत् ॥ ८० ।
 तप्तकृच्छ्रं¶ करिवधे पराकं गोवधे च्युतम् ।
 कामतो गोवधे नैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ॥ ८१ ॥
 यानशय्यासनाद्येषु पुष्पमूलफलेषु च ।
 भस्त्रभोज्यापहारिषु पञ्चगव्यं विशेषणम् ॥ ८२ ।
 शुष्ककाष्ठद्वयानाञ्च दुर्माषाञ्च॥ गुह्यस्य च ।

* कायकृच्छ्रमिति (ख) ।

† ज्ञानपनमिति (क), (ग) ।

‡ दशमिति (ख) ।

§ च इति (घ) ।

¶ सप्तकृच्छ्रमिति (घ), (ङ) ।

॥ द्रव्यावाधेति (ख) ।

चर्मभस्त्रामिषाणाञ्च निरोचं स्यादभोजनम् ॥ ८३ ॥
 टिट्ठिभं चक्रवाकञ्च हंसकारण्वं तथा ।
 उलूकं सारसञ्चैव कपोतं* जालपादकम् ।
 ककवाकुं वलाकञ्च शिशुमारञ्च कच्छपम् ।
 एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ ८४।८५ ॥
 प्राजापत्यव्रतं कुर्याद्वितीविष्णुभोजने ।
 चान्द्रायणव्रतं† प्रोक्तं शूद्रीच्छिष्टस्य भोजने ॥ ८६ ॥
 रजस्वलाञ्च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
 सूतिकां पतितञ्चैव उच्छिष्ट‡रजकादिकम् ।
 स्पृष्ट्वा सचेत् स्याथीत§ छतस्य प्राशनं तथा ।
 गायत्रीञ्च विशुद्धात्मा जपेदष्टशतं तथा ॥ ८७।८८ ॥
 एतेष्वन्यतमं स्पृष्ट्वा अन्नानाद्यदि भोजयेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितः¶ शुद्धेत्पञ्चगव्यस्य प्राशनात् ॥ ८९ ॥
 दानस्नानजपादीनां भोजनाध्वरयोस्तथा ।
 मध्ये नृणोति यद्येषां शब्दं** कुर्यात्कथं द्विजाः ॥ ९० ॥

* पातनमिति (क) ; (ख) पुस्तके ८४—८६ श्लोका न सन्ति ।

† चान्द्रायणव्रतमिति (क) ।

‡ उच्छिष्टमिति (ग) ।

§ स्याथीतेति चापे, स्याथदिति साधु । स्याथी स इति (ख) ।

¶ त्रिरात्रोपोषादिति (ख) ।

|| प्राशनादिति (ख) ।

** स च कुर्यादिति (ख) ।

उदमेभुक्तमनश्च स्यात्वा चोपवसेत्तथा ।
 द्वितीयेऽङ्गि घृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति पण्डिताः* ॥ ८१ ।
 ब्रतादिमध्ये मृच्छयाद्यद्येषां† सुनिसत्तमाः ।
 अष्टोत्तरसहस्रान्तु जपेहै वेदमातरम् ॥ ८२ ।
 पापानामधिकं पापं हिजदैवतनिन्दनम् ।
 न दृष्टा निष्कृतिस्तीषां सर्व्वशास्त्रेषु‡ सत्तमाः ॥ ८३ ।
 महापातकर्तृष्वानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
 प्रायश्चित्तान्तु सर्व्वेषामिव कुर्व्याद्यथाविधि ॥ ८४ ।
 प्रायश्चित्तानि सद्गुर्यान्नारायणपरायणः ।
 तस्य पापानि नश्यन्ति ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥ ८५ ।
 यस्तु रागादिऽनिर्मुक्तो योऽनुतापसमन्वितः॥
 सर्व्वभूतदयायुक्तो विष्णुस्मरणतत्परः॥ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
 सर्व्वैः प्रसृण्यते सर्व्वो यतो विष्णुः परं तपः ॥ ८६।८७ ।
 नारायणमनाद्यन्तं विश्वाकारः#मनामयम् ।

* अनुत्तमा इति (ख) ।

† यथावेषाञ्च सत्तमा इति (ख), यद्येषां अनिसत्तमा इति (ग) ।

‡ चोत्तमा इति (घ) ।

§ धनादीति (ख), ज्ञानादीति (ङ) ।

॥ सोऽनुतापसमन्वित इति (क), (ग), (ङ) ।

॥ इरिस्मरणतत्परः इति (ख) ।

** विश्वकायमिति (ख) ।

यस्तु संस्मरते* नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ।
 स्मृतो वा पूजितो वापि ध्यातो वा नमितोऽपि वा ।
 नाशयत्येव पापानि विष्णुरेव समातनः ॥ ८९ ।
 सम्पर्काद्यदि वा मोहाद्यस्तु पूजयते हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ९० ।
 सकृत्संस्मरणाद्विष्णोर्नश्यन्ति क्लेशसञ्चयाः ।
 स्वर्गादिभोगप्राप्तित्तु तस्य विघ्नोऽनुमीयते† ॥ ९१ ।
 मानुषं दुर्लभं जन्म प्राप्यते यैर्मुनीश्वराः ।
 तत्रापि हरिभक्तित्तु दुर्लभा परिकीर्तिता ॥ ९२ ।
 तस्मात्तद्विज्ञतालोलं मानुषं प्राप्य दुर्लभम् ।
 हरिं संपूजयेद्भक्त्या पशुपाशविमोचकम् ॥ ९३ ।
 सर्वान्तराया नश्यन्ति मनःशुद्धिश्च जायते ।
 परं मोक्षं लभेच्चैव‡ पूज्यमाने जनार्दने ॥ ९४ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थाः समातनाः§ ।
 हरिपूजापराणान्तु सिध्यन्ति नात्र संशयः॥ ९५ ।
 संसारेऽस्मिन्महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥ ९६ ।

* संस्मरतेदिति (ग) ।

† विघ्नः प्रतीयते इति (ख) ।

‡ लभेदिति 'आर्षं', लभेत इति साधु ।

§ (ख) पुरुषके श्रीब्रह्मास्य द्वितीय-द्वितीयपादौ न सः ।

¶ (ख) पुरुषके एव श्रीश्री नास्ति ।

पुत्रदारगृहवेने धनधान्यविमोहिनीम् ।
 सन्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे दर्पन्तु मा कथाः* ॥ १०७ ॥
 सन्तप्य कामं क्रोधञ्च लोभं मोहं मदं तथा ।
 परापवादं निन्दाञ्च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥ १०८ ॥
 व्यापारान् सकलांस्वज्ञा पूजयध्वं जनार्दनम् ।
 निकटा एव दृश्यन्ते कृतान्तनगरदुमाः ॥ १०९ ॥
 यावन्नायाति मरणं यावन्नायाति वै जरा† ॥
 यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावदेवार्चयेत् हरिम् ॥ ११० ॥
 धीमान् कुर्याद्विश्वासं शरीरेऽस्मिन्नशाश्वते‡ ॥
 नित्यं सन्निहितो मृत्युः सम्पद्यन्तश्चक्षुसा ॥ १११ ॥
 आसन्नमरणो देहस्तस्माद्दर्पं निषेधय§ ॥
 संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वेषु क्षणभङ्गुरम् ॥
 एतन्नान्नात्वा महाभागाः पूजयध्वं जनार्दनम् ॥
 आशु यास्वथवा तेनैव मीक्षमत्यन्तदुर्लभम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
 भक्त्या यजति॥ यो विष्णुं महापातकवानपि ।
 प्रयाति परमं स्थानं सर्वपापविमोचितः ॥ ११४ ॥

- * एतदर्थं कृती नर इति (ख) ।
 † यावन्मौषैव भक्तितेति (ख), यावन्नाभ्येति मरणं यावन्नाभ्येति वै जरति (ग) ।
 ‡ चन्नाशते शरीरेऽस्मिन्मौसान्नयेन विश्वेदेदिति (ख) ।
 § अर्थं निषेधयेदिति (ग) ।
 ¶ अनुयाययेति (ग) ।
 ॥ अथ यजतीति चार्थं, यजते इति आत्मनेपदं साधु ।

सर्वतीर्थानि यन्नाश्च साङ्गवेदाश्च सत्तमाः ।
 नारायणार्चनस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम्* ॥ ११५ ॥
 किं वेदैः किमु वा शास्त्रैः किं वा तीर्थाभिषेचनैः† ।
 विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ ११६ ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्तानि संक्षेपात्प्रायश्चित्तानि भो द्विजाः‡ ।
 सनत्कुमारमुनये नारदेन महात्मना ॥ ११७ ॥
 यजन्ति§ ये विष्णुमनन्तमूर्तिं
 निरीहभोद्धारगतं वरेण्यम् ।
 वेदान्तवेद्यं भवरोगवैद्यं
 ते यान्ति सर्वे पद्मच्युतस्य ॥ ११८ ॥
 अनादिमात्मानमनन्तशक्ति-
 माधारभूतं जगतां परेशम् ।
 ज्योतिःस्वरूपं परमच्युताख्यं
 सम्पूजिता यान्ति पदं पवित्रम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीब्रह्मरसदीपपुराणे प्रायश्चित्तविधिकथनोनामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

- * कलां नारायणस्यैते नार्हन्ति षोडशीमपीति (घ) ।
 † निवेवचैरिति (ग) ।
 ‡ (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।
 § अत्र यजन्तीति आर्षं, यजन्ते इति षाष्ठ ।
 ¶ वरमच्युताख्यमिति (ङ) ।

जननिंशोऽध्यायः ।

अथ यममार्गादिकथनम् ।

ऋषय ऊचुः# ।

कथितो भवता सम्यग्दर्शान्त्रमविधिर्मुने ।

ब्रह्मानीं त्रीतुमिच्छामी यममार्गं सुदुर्गमम्† ॥ १ ॥

तथा संसारदुःखान्निं तरक्लेशस्यसाधनम् ।

ऐहिकावरकांशैव‡ यथावद्वक्तुमर्हसि§ ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

विप्राः शृणुष्वं वक्ष्यामि यममार्गं सुदुर्गमम् ।

सुखदं पुण्यशीलानां पापिनान्तु भयङ्करम् ॥ ३ ॥

षड्भीतिसहस्राणि योजनानां मुनीश्वराः ।

यममार्गस्य विस्तारः पापिनां भयदायकः ॥ ४ ॥

ये नरा दानशीलाश्च ते यान्ति सुखिनो हिजाः ।

धर्मशून्या नरा यान्ति दुःखेन शृणु यातनाः॥ ५ ॥

प्रेतभूता विवस्त्राश्च॥ शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः ।

• (घ), (ङ) पुलकशीरेष पाठो नास्ति ।

† सुदुस्तरमिति (ख) ।

‡ ऐहिकाशुभिकांशैवेति (ख) ।

§ (क) पुलके एष श्लोकः परशुमेखन पूर्वार्धे च न सः ।

¶ अष्टतायनमिति (क), (ग), (ङ) ।

॥ सुदुःखानां इति (ख) ।

क्रन्दन्तः सुखरं दीनाः पापिनी यान्ति तत्पथे* ॥ ६ ॥

हृत्पमाना यमभटैः प्रतोदाद्यैस्तथायुधैः† ॥

इतस्ततः प्रधावन्तो यान्ति दुःखेन तत्पथे ॥ ७ ॥

वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्रा यममार्गं भयङ्करम् ।

तत्रैव पापिनी यान्ति शृण्वतामतिभीतिदम् ॥ ८ ॥

क्वचित्पङ्कः क्वचिद्वह्निः क्वचिन्नन्तमर्कर्मः ।

सन्तमसैकतासैव तीक्ष्णधाराः शिलाः क्वचित् ॥ ९ ॥

क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च‡ शिलावृष्टिस्तथैव च ।

जलवृष्टिः शस्त्रवृष्टिरुष्णाम्बुवर्षणस्तथा ॥ १० ॥

चारकर्हमवृष्टिश्च महातापान्वितो भरत ।

उष्णकर्हमवृष्टिश्च महानिज्जानि च§ क्वचित् ॥ ११ ॥

क्वचित्कण्टकवृक्षाश्च दुःखारोहाः शिलास्तथा ।

गाढान्धकाराश्च तथाण कण्टकावरणं महत् ॥ १२ ॥

* तत्पथीति बहुषु पाठः, एवं परंपापि ।

† प्रताडितेरिति (क) ।

‡ क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च महाधूमाम्बुलं क्वचित् ।

क्वचिदुःसहशीतश्च क्वचिदायुविशेषणम् ॥

क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च शिलावृष्टिस्तथैव च ।

जलवृष्टिः शस्त्रवृष्टीरुधिरावर्षणस्तथा ॥

गानाकण्टकवृष्टिश्च सा दाता पथि वै जलमिति (ख) ।

§ महादुष्टानि च क्वचिदिति (क) ।

¶ गाढार्भक्ता बहुविधा इति (क) ।

वप्रायारोहचक्षैव* कन्दरस्य प्रवेग्नम् ।
 मर्कराश्च तथा लोद्गाः सूचितुष्याश्च कण्टकाः ॥ १३ ।
 ग्रीवास्तश्च कश्चिन्मार्गे कश्चित्कीलकपङ्क्तयः† ।
 एवं बहुविधैः क्लेशैः पापिनो यान्ति सप्तमाः ॥ १४ ।
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च घातयन्तश्च‡ पापिनः§ ।
 पापेन यन्मिताः केचित्क्लिश्यमानास्तथायुधैः¶ ।
 मस्त्रास्त्रैर्नीयमानाश्च पृष्ठतः पापिनस्तथा॥ ॥
 नासाग्रपाग्रकृष्टाश्च** कर्णपाग्रैस्तथापरे ।
 गलपाग्रैः कृष्णमात्राः करे कृष्टास्तथापरे ॥
 पादाग्रपाग्रकृष्टाश्च†† केचिद्भ्रातृश्च बन्धिताः ।
 बहन्तश्चायसम्भारं शिवायैश्च प्रयान्ति वै ॥ १५।१६।१७ ।

● वप्रायारोहचक्षैवेति (ख), उवायारोहचक्षैवेति (घ) ।

† (क) (ख) पुस्तकवीरतःपरं बल्यमात्रं लोकाहं वरन्ते—

कश्चिद्गनाश्च मर्जन्ति धारयन्ति कश्चिन्नराः ।

(ख) पुस्तके धारयन्तीत्यत्र वाच्यम् इति पाठः ।

‡ क्षातयन्तश्चेति (ङ) ।

§ मारिता इति (च) ।

¶ चतुर्भिरिति (क), (ङ); कृष्णमात्रासवाच वैरिति (ख), कृष्णमात्रासवा
 कृष्णैरिति (ग) ।

॥ पीयमानाश्च केचिद्भ्रातृश्च बन्धिता इति (ख), बन्धिता इति चार्धं बद्धा इति
 चाधु ।

●● संकृष्टा इति (ख), एव लोकाः (ख) पुस्तके नास्ति, नासाग्रपादकृष्टाश्चेति (ग) ।

†† मस्त्रानैः पीयमानाश्च इति (ख) ।

अयोभारहयं केचिन्नासाद्येव तथापरे* ।
 कर्षाभ्याश्च तथा केचिद्वृत्तो यान्ति पापिनः ॥ १८ ।
 केचिच्च खल्ललिता† यान्ति ताद्यमानास्तथापरे‡ ।
 निरुच्छ्रासतया केचित्केचिच्छ्रादितलोचनाः§ ।
 छायाजलविहीने तु पयि यान्ति सुदुःखिताः॥ १९ ।
 शोचन्तः स्वानि॥ कर्षाषि शुष्ककण्ठीठतालुकाः ॥ १९।२० ।
 मुनीन्द्रा ये तु धर्मिष्ठा दानशीलाः सुबुद्धयः ।
 अतीवसुखसम्पन्नाः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २१ ।
 अन्नदा विबुधश्रेष्ठा भुञ्जन्तः** स्वादुः†† यान्ति वै ।
 नीरदा यान्ति सुखिनः पिवन्तः क्षीरमुत्तमम् ॥ २२ ।
 तक्रदा दधिदास्यैव पिवन्तः क्षीरमुत्तमम् ।
 घृतदा मधुदास्यैव क्षीरदाश्च द्विजोत्तमाः ।
 सुधापानं प्रकुर्वन्तः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २३ ।
 शकदः पायसं भुञ्जन्दीपदी ज्वलयन्दिशः ।
 वस्त्रदी विबुधश्रेष्ठा याति दिव्याम्बरं दधत् ॥ २४ ।

-
- * प्रयान्ति वै इति (ग) ।
 † गृहनिता इति (ख), (ग), (ङ) ।
 ‡ बध्मना इति (ख) ।
 § श्रादितलोचना इति (ङ) ।
 ॥ अत्यन्तदुःखिताः इति (ख) ।
 ॥ स्वानि शोचन्तीति (ख) ।
 ** भुञ्जन् इति शार्ङ्ग, भुञ्जाना इति साधु ।
 †† तत्र इति (ख) ।

परिष्कारप्रदो याति पूज्यमानोऽमरैः सदा ।
 शोदानेन नरो याति सर्वकामसमन्वितः ॥ २५ ॥
 भूमिद्वी रघदशैव विमाने सर्वसम्पत्तिः ।
 अश्वरोगशसङ्गीर्षे क्रीडन्त्याति यमाशयम् ॥ २६ ॥
 हयदो यानदशपि रघदश द्विजोत्तमाः ।
 यमाशयं विमानेन याति भोगान्वितेन वै ॥ २७ ॥
 अश्वरुहा मुनिश्रेष्ठा यानारुहाः प्रयान्ति वै ॥ २८ ॥
 फलदाः पुण्यदाशैव यान्ति संनोषसंयुताः ।
 अश्वरोगशसङ्गीर्षाः सर्वकामसमन्विताः ॥ २९ ॥
 ताम्बूलदो नरो याति तुष्टास्यो यममन्दिरम् ॥ ३० ॥
 मातापित्रीश्च शश्रूषां कृतवान्यो नरोत्तमः ।
 स याति परितुष्टात्मा पूज्यमानोऽमरैर्मुहुः† ॥ ३१ ॥
 शश्रूषां कुरुते यस्तु यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 द्विजान्निःक्रान्नाशानाश्च स यात्यतिसुखान्वितः ॥ ३२ ॥
 सर्वभूतदयायुक्तः पूज्यमानोऽमरैर्द्विजाः ।
 सर्वभोगान्वितेनासौ विमानेन प्रयाति वै ॥ ३३ ॥
 विद्यादानरतो याति पूज्यमानोऽजस्रतुना ।
 पुराणपाठको याति स्तूयमानो मुनीश्वरैः ॥ ३४ ॥
 एवं धर्मपरा यान्ति सुखेन यममन्दिरम् ।

* तुष्टाश्रेति (क), (ग), (घ) ।

† नहु इति नहुषु पाठः ।

‡ द्विजाश्रेति (घ) ।

दुःखेन पापिनी यान्ति यममार्गे सुदुर्गमे ॥ ३५ ॥
 यमसत्तुर्भुजो भूत्वा यङ्घ्रन्मगदादिभ्यत् ।
 पुण्यकर्म्मरतानाञ्च श्रेष्ठाश्चिन्तयदर्शयेत् ॥ ३६ ॥
 भो भो बुद्धिमतां श्रेष्ठा नरकक्लेशभीरवः ।
 युष्माभिः साधितं पुण्यं परत्र सुखदायकम् ॥ ३७ ॥
 मनुष्यजन्म सम्प्राप्य सुकृतं न करोति यः ।
 स एव पापिनां श्रेष्ठ आत्मघातकसंज्ञितः ॥ ३८ ॥
 अनित्यं मानुषं प्राप्य नित्यं यस्तु न साधयेत् ।
 स याति नरकं घोरं कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३९ ॥
 शरीरं यातनारूपं मलाद्यैः परिदूषितम् ।
 तस्मिन् करोति विश्वासं तं विद्यादात्मघातकम् ॥ ४० ॥
 भूतानां ॥ प्राचिनः श्रेष्ठास्तेषां वै बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
 कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मवादिष्वपि श्रेष्ठा निर्धामा इति होच्यते ॥
 एतेभ्योऽपि परो ज्ञेयो नित्यवाध्यानपरायणः ॥ ४३ ॥

• संग्रह इति (च), (ख) ।

† परिभूषितमिति (क), (घ) ।

‡ सर्वेषामिति (ख), (ग) ।

§ ब्रह्मवादिष्वपि तथा श्रेष्ठा निर्धम उच्यते इति बहुषु पाठः ।

¶ विश्वरिति (ख) ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ।
 सर्वत्र पूज्यते सम्यग्धर्मवाचाञ्च संग्रहः ॥ ४४ ॥
 गच्छन्तं पुण्यसंस्थानं सर्वभोगसमन्वितम् ।
 अस्ति चेदुष्कृतं किञ्चित्पञ्चात्तत्रैव भोक्त्व ॥ ४५ ॥
 एवं समस्तानभ्यर्च्य प्रापयित्वा च सन्नतिसु ॥
 आह्वय पापिनः सर्वान् कासदण्डेन तर्जयेत् ॥ ४६ ॥
 प्रसयात्पुत्रिनिर्घोषः† अक्षनाद्रिसमप्रभः ।
 विद्युत्प्रभायुधैर्भीमो‡ द्वाविंशद्गुणसंयुतः ॥
 योन्नतत्रयविस्तारो रत्नाक्षो दीर्घनासिकः ।
 दंष्ट्राकरारत्नवदनो वापीतुल्यविस्त्रोचनः ॥
 सत्सुखरादिभिर्युक्तश्चित्रगुप्तो विभीषणः ।
 सर्वे कृताश्च गर्जन्ति यमतुल्यविभीषणाः ॥ ४७।४८।४९ ॥
 ततोऽब्रवीत्तान् सर्वान् कम्पमानाञ्च§ पापिनः ।
 शोचतः स्वानि कर्माणि चित्रगुप्तो यमाश्रया ॥ ५० ॥
 भो भोः पापा दुराचारा अष्टादशप्रहर्षकाः॥
 किमु स्वमर्जितं॥ पापं युष्माभिरविवेकिभिः ॥ ५१ ॥

• (ख) पुत्रके एतदर्थे नास्ति ।

† प्रसयात्पुत्रिनिर्घोष इति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ विद्युत्प्रभायुधैर्भीम इति (ङ) ।

§ सुपापिन इति (ख) ।

॥ प्रदुःखिता इति (ख), प्रदूषिता इति (ग), प्रदूषका इति (ङ) ।

॥ किमर्थमर्जितमिति (ख), (ग), (ङ) ।

कामक्रोधादिदुष्टेन* सगर्वेषु तु चेतसा ।
 यद्यत्पापतरं तत्तत्किमर्थं चरितं† जनाः ॥ ५२ ॥
 कृतवन्तः पुरा यूयं पापान्यत्कृतवन्तः‡
 तथैव यातना भोग्याः किं वृथा ह्यतिदुःखिताः ॥ ५३ ॥
 पुत्रमित्रकलत्रार्थैः§ दुष्कृतं चरितं महत् ।
 तेषु कर्मवशाज्जाता यूयमत्रातिदुःखिताः ॥ ५४ ॥
 युष्माभिः पोषिता ये तु पुत्राद्यास्वन्यतो गताः ।
 युष्माकमेव तत्प्रापं प्राप्तं किं दुःखकारणम् ॥ ५५ ॥
 यथा कृतानि पापानि युष्माभिसु वङ्गनि वै ।
 तानि प्राप्तानि दुःखस्य कारणं नास्ति तेऽ जनाः ॥ ५६ ॥
 धर्मराट् पक्षपातम् न करोति हि हेनू जनाः ।
 विचारयध्वं यूयं तद्युष्माभिश्चरितं पुरा॥ ५७ ॥
 दरिद्रेऽपि च मूर्खे च पण्डिते वा श्रियान्विते ।
 आम्बे वापि च धीरे वाः॥ समवर्त्ती यमः स्मृतः ॥ ५८ ॥

* लीभेनेति (घ) ।

† विहितमिति (ख) ।

‡ कृतमित्रकलत्रार्थमिति (ग), (ङ) ।

§ हे इति (घ), (ङ) ।

¶ ते इति (घ), (ग) ।

॥ वरकृतं पुरेति (घ) ।

०० चापि च धीरे चंति (घ), (ग), सुधीरे चेति (ङ) ।

चित्रगुप्तस्य तद्वाक्यं* श्रुत्वा ते पापिनस्तदा† ।
 शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः ॥ ५८ ॥
 यमाज्ञाकारिणः सर्वे चण्डाद्या भतिवेगिताः ।
 नरकेषु च तान् सर्वान् प्रक्षिपन्त्यतिवेगिताः ॥ ६० ॥
 शुद्धकर्माफलम्ते तु भुक्तान्ते‡ पापशेषतः ।
 महीतल्लक्ष सम्प्राप्य भवन्ति स्वावरादयः ॥ ६१ ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् संग्रयो जातो मञ्चेतसि दयार्थव§ ।
 त्वं समर्थोऽसि तं ह्येतुं यतो व्यासेन बोधितः ॥ ६२ ॥
 धर्माच्च विविधाः प्रोक्ता पापानि सुबह्वनि वै ।
 चिरकासफलं प्रोक्तं भोगस्तेषां दयार्थव ॥ ६३ ॥
 दिनान्ते ब्रह्मणः प्रोक्तो नामो लोकावयस्य वै ।
 परार्थहितयान्तेऽपि ब्रह्माण्डस्यापि सप्तम ॥ ६४ ॥
 ग्रामदानादिपुष्पानां त्वयैव व्यासवत्तम ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु महाभागण उदाहृतः ॥ ६५ ॥
 तदन्त एव लोकानां विनाशः प्राकृते लये ।
 एकः शिष्यत एवेति त्वया प्रोक्तं जनार्दनः ॥ ६६ ॥

• चित्रगुप्तेरितं वाक्यमिति (ख), (ङ) ।

† तथेति (ङ) ।

‡ कर्माफलम्ते ते भुक्ता चने चेति ।

§ तमेवासि दयार्थं इति (ख) ।

¶ महात्मीय इति (ख) ।

एवं नः संशयं तात तत्सर्वं ह्येत्तुमर्हसि ।
पापादीनाञ्च भोगानां समाप्तिर्नैव जायते ॥ ६७ ॥
सूत उवाच ।

साधु साधु महाभागा गुह्याद्गुह्यतमन्विदम् ।
पृष्टं तद्दोः वदिष्यामि शृणुष्वं नान्यमानसाः ॥ ६८ ॥
नारायणोऽक्षयोःऽनन्तः परं ज्योतिः सनातनः ।
विद्युद्दी निर्गुणो नित्यो महामोहविवर्जितः ॥ ६९ ॥
निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिति भाति यः ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्यैश्च भेद्वानिति लक्ष्यते ॥ ७० ॥
गुणोपाधिकभेदेषु त्रिव्येतेषु सनातनः ।
संयोज्य मायामखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥ ७१ ॥
ब्रह्मरूपेण सृजति विष्णुरूपेण पाति च ।
अन्ते च रुद्ररूपेण सर्वमस्तीति निश्चितम् ॥ ७२ ॥
प्रलयान्ते समुत्थाय ब्रह्मरूपी जनार्दनः ।
चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्वमकल्पयत् ॥ ७३ ॥
स्यावराथाश्च विप्रेन्द्रा यत्र यत्र व्यवस्थिताः ।

- * पृष्टवन् इति (ख) ।
† अक्षर इति (क), (ग), पर इति (ख) ।
‡ मायामोहविवर्जित इति (ग) ।
§ (ख) पुनर्को ६९ श्लोकस्य पराशरं, ७० श्लोकस्य न सः ।
¶ संयोज्यमानमिति (क), (घ), (ङ) पुनर्कोषे पाठः ।
॥ चराचरात्मकमिति (ङ) ।

ब्रह्मा तपः जगत्सर्वं यः पूर्वञ्च करोति वै ॥ ७४ ।
 तस्मात्कृतानां पापानां पुण्यानाञ्चैव सप्तमाः ।
 अथश्वमनुभोक्तव्यं सर्वथा ह्यचयं फलम् ॥ ७५ ।
 माशुक्तंः क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
 अथश्वमिव भोक्तव्यं कृतं कर्म शभाश्वमन् ॥ ७६ ।
 यो देवः सर्वभूतानामन्तरात्मा जगन्नाथः ।
 सर्वकर्मफलं भुङ्क्ते परिपूर्णः सनातनः ॥ ७७ ।
 योऽसी विष्णोर्देवो देवो गुणभेदव्यवस्थितः ।
 स्रजत्नसि च पात्येतस्यै भुङ्क्ते वशोऽव्ययः ॥ ७८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे वनपुरीवर्चनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ।

● यश्चेति (क), (क) ।

† कृतं कर्म शभाश्वमिति (ख), तत्र परः श्लोको नास्ति ।

‡ माशुक्तमिति (ग) ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

संसारवर्णनम् ।

सूत उवाच ।

एवं कर्मपात्रनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिपुण्यस्थानेषु
पुण्यभोगमनुभूय, यातनासु च* अतीवदुःखतरं पापफलमनुभूय
चीचकर्मावसाने इमं लोकमागत्य† सर्वमयविकल्पेषु‡ सत्यु-
बाधासंयुतेषु स्वावरादिषु च जायन्ते ।

दृक्षगुणसत्तावस्तीगिरयश्च दृष्यानि च§ ।

स्वावरा इति विख्याता महामोहसमाहताः ॥ १ ।

स्वावरत्वेऽपि पृथिव्यामुत्तवीजानि जलसेकानुपदं सुसंस्कार-
सामग्रीवशादन्तरुच्यन्प्रपाटिताभ्युच्छूनत्वमासाद्य ततो मूल-
भावः॥ । तन्मूलादद्गुरोत्पत्तिस्तस्मादपि पर्यकाण्डसत्तादिकं,##
काण्डेषु च प्रसवमापद्यते†† । तेषु प्रसवेषु पुण्यसम्भवः, तानि

* यातनास्त्वतीविति (ख) ।

† प्रतिचक्रं कर्मविशेषे च यमलोकागम्येति (ख), कर्मावशेषेनेति (ग) ।

‡ सर्वभोगविशेषेति (ख), सर्वमयविशेषेति (ग) ; (ङ) पुत्रके सर्वभवे-
त्यादितः स्वावरत्वेऽपीत्यनः सन्दर्भो नास्ति ।

§ (ग) पुत्रके एतदर्थं नास्ति ।

¶ अन्तःपुष्पप्रपाटितामीति (ग), (घ) ।

॥ स्वावरत्वेऽपि पृथिव्यामुत्तवीजानि जलसेकानुपदं संस्कारमापद्यन् इति (ख) ।

●● वर्षकाण्डसत्तादिकमिति बहुषु पाठः ।

†† एव पाठः (ख) पुत्रके नास्ति । प्रसवाः प्रपद्यन् इति (ङ) ।

पुष्याच्चि कानिचिद्वृक्षानि कानिचिद्वृक्षानि कानिचित्
 फलहेतुभूतानि,* तेषु पुष्येषु बृहभावेषु† तन्मूलतसुषोत्पत्ति-
 र्जायते । तेषु तेषु भोक्तृणां प्राणिनां भोगसंस्कारसामग्री-
 वशादधिकारि-रविरश्मिकिरणसन्नतया‡ तदोषधिरससुषुप्तः
 प्रविश्य क्षीरभावं समेत्य स्वकाले तच्छुल्लतासुपगम्य तच्छुले
 दृढत्वमागते, श्लोषधयो न्नियन्ते । वनस्पतयसु श्लोषधिवदुत्पत्ति-
 भागत्य बृहभावसुपागम्य प्राणिनां भोगसंस्कारवशात्सर्वसरे
 फलिनः स्युः । स्वावरत्वेऽपि बहुकालं वायादिभिर्भक्षन्-
 ष्येदनदावाग्निदहनशीतातपादिदुःखमनुभूय न्नियन्ते ।

ततश्च जमयो भूत्वा सदा दुःखबहुलाः क्षणार्धं जीवन्तः,
 क्षणार्धं न्नियमाणाश्च बलवत्प्राणिपीडां निवारयितुमक्षमाः
 शीतवातादिक्लेशभूयिष्ठा नित्यं क्षुधाधिता मलमूत्रादिषु च
 संसरन्तो दुःखमनुभवन्ति ।

ततस्त एव पशुयोनिमागत्य§ बलवद्वाधावेक्षिता वृषोद्देग-
 भूयिष्ठाः क्षतजातादिनित्यमनाचारिणो॥ मातृष्वपि विषया-
 नुरागादिक्लेशबहुलाः ।

कस्मिंश्चिज्जन्तानि मांसमेध्याशनाः कस्मिंश्चिज्जन्तानि

* तानि पुष्याच्चि कानिचिद्वृक्षानि, कानिचिद्वृक्षहेतुभूतानीति (ख) ।

† पुष्येषु बृहभावेष्विति (ग), (ङ) ।

‡ अग्निदिकिरणसन्नादिति (ख), किरणसन्नतयेति (ग) ।

§ प्राणयति (ख), तत्रैतद्वाक्यसमाप्तिर्नास्ति ।

॥ नित्यं वनचारिण इति (ख) ।

कन्दमूलफलाशना दुर्बलप्राचिपीडानिरता दुःखमनुभवन्ति,
 ततोऽन्यजन्मन्यपि वाताशना मेधाद्यशनाश्च परपीडापरायणा
 नित्वं दुःखबहुलाः सन्ती ग्राम्यपशुयोनिमागता अपि
 स्वजातिवियोगभारोद्दहनपाशादिवन्धनताडनदहनधावनादि*
 सर्वदुःखान्यनुभवन्ति । एवं बहुयोनिषु सङ्गताः क्रमेषु मानुषं
 जन्म प्राप्नुवन्ति । क्वचित्पुण्यविशेषाच्च† क्रमेषुपि मानुषं जन्म
 प्राप्नुवन्ति । मनुष्यजन्मनि चर्म्मकारचण्डालव्याधरजककुम्भ-
 कारलोहकारसुवर्णकारतन्त्रवायवचिञ्जटागिष्ठाः‡ । क्रमेषु
 धावकलेखकभृतकयासनहारिता§द्विद्राहीनाङ्गाधिकाङ्गत्वा-
 दुःखबहुलाः । ज्वरतापशीतवातश्लेष्मगुल्मपादाक्षिभिरोरोग-
 गर्भपार्श्ववेदनादिदुःखमनुभवन्ति । मनुष्यत्वेऽपि यदा स्त्री-
 पुरुषयोर्ध्ववायं गतयोस्तत्समये रीतो यदा जरायुं प्रविशति
 तदैव कर्म्मवशाज्जन्तुः शुक्रैश्च सह जरायुं प्रविश्य शुक्रगोचित-
 कलने प्रवर्त्तते, तदैव जीवः प्रविशति, जीवप्रवेशात्पश्चाद्वात्
 कलनं भवति, अर्द्धमासे कलनभावमुत्पाद्यन् मासे प्रादेय-
 भावमापद्यते । ततः प्रभृति वायुवशाच्चैतन्यभावेऽपि मातुरुदरे
 दुःसहतापक्लेशतथैकत्र स्थातुमशक्यत्वाद्गमति । मासद्वये

* चारणादीति (क), (ग), (ङ) ।

† वा इति (क). पुण्यविशेषाद्वात्क्रमेषुपि इति (ग), (ङ) ।

‡ सौचिकजटागिष्ठा इति (ग), सौचिकवचिञ्जटागिष्ठा इति (ङ) ।

§ नीचशाननहारितेति (ग) ।

¶ उपेक्षेति (ङ) ।

पूर्वपुत्रमाकारमाचतासुपगम्य, मासन्तये पूर्वे करचरषाद्यव-
 द्रवभावसुपगम्यते, चतुर्मासेषु* गतेषु सर्वावयवानां सन्धिमेद-
 परिज्ञानम् । पञ्चस्रतीतेषु नखानामभिव्यञ्जनं,† षट्स्रतीतेषु
 नखसन्धिपरिस्फुटता, सप्तस्रतीतेषु रोमादीनां परिस्फुटता,
 अष्टमे मासे प्रारम्भे तच्छरीरे चैतन्यस्फुटतासुपगम्य नाभि-
 सूत्रेषु पुष्यमाचममेष्वमूत्रसिक्ताङ्गं जरायुषा बन्धितं रक्तास्त्रि-
 क्षमिवसामज्जास्त्रायुकेशादिद्रुषितैः कुत्सितः शरीरमिति वदन्
 स्वयमप्येवं परिद्रुषितदेहो मातुश्च कटुन्तस्रवषायुष्वब्रह्मच-
 षातिपीडिताः । एतैर्दृष्टमानमात्मानं दृष्ट्वा देही पूर्वजन्म-
 स्मरणानुभूतभावानुभावात्, पूर्वानुभूतदुःखितानि च स्मृत्वा-
 ऽत्यन्तदुःखेन परिदृष्टमानान्तःकरणी मा भूद्देहो मातुर्देहा-
 स्त्रीनो मूत्रादिरूपेषु दृष्टमान एवं मनसि विलपति । अहो
 हाऽत्यन्तपापीऽहं पूर्वजन्मनि भृत्यापत्यमित्तयोषिद्ब्रह्मच-
 धनधान्यादिव्यत्यन्तरागेण कसत्रादिपोषणार्थं परधनचेनादिकं
 पश्यतोहरषायुपायतोऽपहृत्य कामान्धतया परस्त्रीहरषादिक-
 मनुभूय महापापंमाचरम् । तैः पापैरहमेक एव विविध-
 नरकमनुभूय पुनः स्वावरादिषु महादुःखान्यनुभूय सम्प्रति
 जरायुषा परिवेष्टितान्तर्दुःखेन वह्निस्तापेन दह्यामि, मया
 पोषिता दारादयः स्वकर्मवशादन्यतो गताश्च ।

* चतुर्षु मासेष्विति (न) ।

† अभिव्यञ्जनतेति (न), (ङ) ।

‡ महापापान्नीति (ङ) ।

अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखेति* देहिनाम् ।
 देहस्तु पापात्मज्ञातस्तस्मात्पार्यं न कारयेत् ॥ १ ।
 मृत्युमित्रकलत्रार्थमन्यद्रव्यं हृतं मया† ।
 तेन पापेण दह्यामि‡ जरायुपरिवेष्टितः ॥ २ ।
 दृष्ट्वा त्वन्यत्रियं पूर्वं सन्तप्तोऽहमसूयया ।
 गर्भार्ग्निना हि‡ दह्येऽहमिदानीमतिपापकृत् ॥ ३ ।
 कायेन मनसा वाचा परपीडामकारिषम् ।
 तेन पापेन दह्यामि अहमेकोऽतिदुःखितः ॥ ४ ।
 एवं बहुविधं जन्तुर्विलप्य स्वयमेव च॥ ।
 आत्मानमात्मनाश्चास्योत्पत्तेः स्वयमनन्तरम्* ॥ ५ ।

सत्सङ्गेन विशुद्धमना भूत्वा सत्कर्माणि†† निर्वर्त्यास्त्रिल-
 जगदाधारात्मनः‡‡सत्यज्ञानानन्दमयस्य शक्तिप्रभावानुष्ठिताप-
 वर्गस्य लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य सकलसुरासुर‡‡‡गन्धर्व्यक्षराक्षस-

- * दुःखं ह्येति (ग) ।
 † अपाहृतमिति (ग) ।
 ‡ दह्यामीति आर्धं दह्यामि, दह्ये चेति साधु ।
 § तु इति (ग) ।
 ¶ अपीति (न), (ङ) ।
 ॥ एवं बहुविधं गर्भस्त्रीजन्तुर्विलप्येति (ङ) ।
 ** उत्पत्तेः समनन्तरमिति बहुषु पाठः ।
 †† सकलकर्माणीति (ग) ।
 ‡‡ जगदन्तरात्मन इति (ग) ।
 ‡‡‡ सिद्धगन्धर्व्येति (ग), (ङ) ।

पद्मगमुनिक्रियरः समूहार्चितचरणकमलं भक्तिः समभ्यर्च्य
दुःखसंसारच्छेदनकारणभूतं वेदरहस्योपनिषद्भिः परिरुद्धं
सकललोकपरायणं हृदि निधाय दुःखसंसाराङ्गारमतिक्रमिष्या-
मीति मनसि भावयति । ततस्तु मातुः प्रसूतिसमये सति
गर्भस्त्री देही वाङ्मेनः वायुना परिपीडितो मातुष्यापि दुःखं
कुर्वन् कर्म्मपाशेन बद्धो योनिमार्गाभिष्क्रामन् सकलयातना-
भोगमेककालमेवाशुभवन्नतिक्लेशेन योनियन्त्रपीडितो गर्भा-
भिष्क्रान्तो निःसंभ्रतां याति, तन्तु वाङ्गवायुः समुज्जीवयति ।
वाङ्गवायुस्यर्जनानन्तरमेव नष्टसृतिः पूर्वानुभूताखिलदुःखानि
वर्त्तमानस्यापि ज्ञानान्धभावाद्द्विज्ज्ञायात्सन्तदुःखमनुभवंति ।
एवं बाह्यत्वभावमापद्य जन्तुस्तथापि स्वमसन्भूतादिसितदेह-
धाध्यात्मिकादिदुःखेन ॥ पीद्यमानोऽपि किञ्चिदपि बलं न
शक्तः ॥ चतुष्टपीडितोऽनुदिने सति शिशोर्गर्भादिवेदना
विद्यत इति मन्वानया जनन्या शीघ्रप्रयोगः क्रियते । गर्भा-

* मुनिक्रियरिति (ग) ।

† ततस्तथा मातुरिति (क), ततस्तथाऽतुरिति (ग), ततस्तथाः प्रसूतिसमये इति (क) ।

‡ वाङ्मेनेति (क), (ग), (क) ।

§ ज्ञानाभावादिति (ग) ।

¶ बाह्यत्वमापद्य इति (ग), (क) ।

॥ ध्यात्मिकादिदुःखपीद्यमान इति (ग), (क) ।

*** बलमशक्त इति (ग), (क) ।

†† मलेति (क), चतुष्टपीडिते इदिते सति शिशोर्गर्भादिवेदना विद्यत इति मत्वा
जनन्याया शीघ्रप्रयोगं कुर्वेत इति (ग) ।

अङ्गवेदनापीडितोऽनुदिने स्नानादिकं* देयमिति मन्वानास्ताः प्रयतन्ते । एवमनेकभोगायधीनतया अनुभूयमाना दंशादीनपि† निवारयितुमशक्ताः बालभावमासाद्य मातापितृरूपाध्यायस्य ताडनं, सदा पर्यटनशीलत्वं, पांशुपङ्कभस्मादिषु क्रीडनं, सदा कलहनिरतत्वमशुचित्वं बहुव्यापाराभासकार्यविनियतत्वात्सम्भवे आध्यात्मिकदुःखमेवञ्च बहुविधमनुभवन्ति । ततस्तरुणभावे धनार्जनस्वार्जितरक्षणे तस्य नाशकरादिषु‡ अत्यन्तदुःखिता मायामोहिताः कामक्रोधादिदुष्टमानसाः सदासूयापरायणाः परस्वपरस्त्रीहरणोपायपरायणाः पुत्रमित्रकलत्रादिभरणोपायचिन्तापरायणाः वृथाऽहङ्कारदूषिताः पुत्रादिषु व्याधिपीडितेषु सत्सु सर्व्वव्याप्तिं§ परित्यज्य रोगादिभिः क्षीयितानां समीपे॥ स्वयमेवाध्यात्मिकादिदुःखेन परिमुक्ता वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तामुपाश्रुवन्ति॥ ।

गृहक्षेत्रादिकं कर्म्म किञ्चिन्नापि विचारितम् ।

समृद्धस्य** कुटुम्बस्य कथं भवति वर्त्तनम्†† ॥ १ ॥

- * गुणादिकमिति (घ) ।
- + दंशादिषुपीति (ग), (ङ) ।
- ‡ व्यादिन्मिति (क), (ग), (ङ) ।
- § व्याहृतिमिति (घ) ।
- ¶ रुदिन इति (ङ) ।
- ॥ उपाश्रुवत इति (ग) ।
- ** समृद्धस्येति (क) ।
- †† कथमेवं प्रवर्त्तितमिति (क) ।

- मम मूलधनं नास्ति वृष्टिश्चापि न वर्धति ।
 अश्वः पलायितः कुत्र गावः किं नागता मम ॥ २ ।
 वासापत्या च मे भार्या व्याधितोऽहश्च निर्धनः ।
 अनाचारात्कृषिर्नष्टा पुत्रा नित्यं रुदन्ति च ॥ ३ ।
 भग्नं ह्यिदं मे सद्य बान्धवा अपि दूरगाः* ।
 न लभ्यते वर्त्तनञ्च राजबाधातिदुःसहा ॥ ४ ।
 रिपवो माञ्च बाधन्ते कथं जेष्याम्यहं† रिपून् ।
 अथसायाचमद्याहं प्राप्ताश्चातिघयः‡ अमी ॥ ५ ।
 एवमन्तश्चिन्ताकुलाः स्रदुःखं निवारयितुमक्षमाः धिग्धि-
 शीदृग्धिधं भाग्यहीनं मां किमर्थं विदधातीति दैवमाक्षिपन्ति ।
 तत्रा ब्रह्मत्वमापन्नो हीयमानो जरापक्षितादिव्याप्तदेहो व्याध्-
 धैर्व्याध्यादिक्रमापन्नो§ऽतिकम्पमानावयवः श्वासकाशादि-
 पीडितोऽपातिश्लेषव्याप्तकण्ठः पुत्रदारादिभिर्भर्त्स्यमानः कदा
 मरणमुपयामीति चिन्ताकुलो मयि भूते सति मदूर्जितगृहक्षेत्रा-
 दिकं मत्पुत्रादयः कथं रक्षिष्यन्ति, कस्य वा भविष्यन्ति, मद्दने
 परैरपहृते पुत्रादीनां कथं जीवनं भविष्यतीति ममतादुःख-
 परिप्लुतो गाढं निम्बस्य श्रेषे वयसि कर्माणि कृतानि पुनः

* दुर्भगा इति (ग) ।

† जेष्यामि वै इति (ग) ।

‡ प्राणुचिका अमो इति (क), (ग) । सम्यभाव आर्षः ।

§ अधिराश्यादिक्रमापन्न इति (क), (ग) ।

¶ (क) पुस्तके नानाकीर्णलोचन इत्यधिकः पाठो वर्त्तते ।

पुनः स्मरन् क्षणे क्षणे विक्ररति च । तत्र त्वासन्नमरणे व्याधि-
पीडितोऽन्तस्तापार्त्तिः क्षणं शय्यायां क्षणं मध्ये इतस्ततः पथ्य-
टन् क्षुत्सृट्परिपीडितः किञ्चिन्मात्रमुदकं देहीत्यतिकार्षण्य-
तया याचमानः, तत्रापि ज्वराविष्टानामुदकं न श्रेयस्करमिति
सुवतां मनसाऽतिद्वेषं कुर्वन्मन्दचैतन्यो भवति । ततश्च
हस्तपादाकर्षणे न क्षमः रुदन्निर्वन्धुभिर्जनैर्वेष्टितो वल्लुमक्षमः
स्वार्जितं धनादिकं कस्य भविष्यति इति चिन्तापरो वाय्व-
विक्षीचनः । कण्ठे घुरघुरायिते सति शरीरान्निष्क्रान्तप्राणो
यभद्रतैर्भर्त्स्यमानः पाशयन्ति नरकादीनि पूर्ववदेवाश्रुते ।

तस्मात्संसारदावाग्नितापार्त्तिं हिजसत्तमाः ।

अभ्यसेत्परमं ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति# ॥ १ ॥

ज्ञानशून्या नरा ये तु पशवः परिकीर्त्तिताः ।

तस्मात्संसारमोक्षाय परं ज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २ ॥

मानुष्यं जन्म सम्प्राप्य सर्वकर्मप्रसाधकम् ।

हरिन्तु न भजेद्यस्तु कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३ ॥

अहो चित्रमहो चित्रमहो चित्रं सुनीश्वराः ।

संस्थिते कामदे विष्णौ नरो याति हि यातनाम् ॥ ४ ॥

नारायणे जगन्नाथे सर्वकामफलप्रदे ।

स्थितेऽपि ज्ञानशून्या वै पच्यन्ते नरके अहो ॥ ५ ॥

* (५) पुस्तके ज्ञानमप्रवचयद्यदयो धासन्ति धातवः ।

तथैव जीविनः सर्वे आकर्षणवशात्कृष्टः ।

स्रवणूपुरीषे तु शरीरेऽस्मिन्न ग्राह्यते ।
 ग्राह्यतं भावयन्त्यत्रा महामोहसमावृताः ॥ ६ ।
 मूर्च्छितं मांसरत्नाद्यैर्देहं सम्प्राप्य यो नरः ।
 संसारच्छेदकं विष्णुं न भजेद्यः स पातकी ॥ ७ ।
 अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टन्तु मूर्च्छता ।
 हरिध्यानपरो विप्राश्चण्डालोऽपि महासुखी ॥ ८ ।
 स्वदेहाभिर्गतं दृष्ट्वा मत्समूत्रादि किस्त्रिषम् ।
 उदेगं मानवा मूर्खाः किं नायान्ति हि पापिनः ॥ ९ ।
 दुर्लभं जन्म मानुषं प्रार्थ्यते चिद्दशैरपि ।
 तन्नन्वा परलोकार्थं यत्नं कुर्याद्दिवक्ष्यते ॥ १० ।
 अध्याकध्यानसम्पन्नाः हरिपूजापरायणाः ।
 सभन्ते परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ११ ।
 यतो जातमिदं विम्बं यतश्चैतन्यमश्रुते ।
 यस्मिंश्च विलयं याति संसारस्य विमोचकः ॥
 निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिव भाति यः ।
 तं समभ्यर्च्य देवेभ्यं संसारात्परिमुच्यते ॥ १२।१३ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे संसारवर्धनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् सर्वमाख्यातं यत्पृष्टं नो मुनीश्वर* ।
संसारपाशबन्धानां दुःखानि सुबहूनि च ॥ १ ।
एतत्संसारपाशस्य छेदकः कतमः स्मृतः ।
केनोपायेन मोक्षः स्यात्तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २ ।
प्राणिभिः कर्मजातानि क्रियन्ते प्रत्यहर्निशम् ।
भुज्यन्ते च मुनिश्रेष्ठा† तस्य नाशः कथं मवेत् ॥ ३ ।
कर्मणा देहमाप्नोति देही कामेन वर्धते ।
कामाक्षोभाभिभूतश्च लोभात्क्रोधपरायणः ॥ ४ ।
क्रोधाच्च धर्मनाशः स्वाद्धर्मनाशात्प्रतिभ्रमः ।
ग्रनष्टबुद्धिर्मनुजः पुनः पापं करोति च ॥ ५ ।
तस्माद्देहः पापमूलः पापकर्मरतस्तथा ।
देहजन्मवतां सिद्धिमोक्षोपायं वदस्व तत् ॥ ६ ।

सूत उवाच ।

साधु साधु महाभागा मतिर्वी विमलोच्छला ।
यस्मात्संसारदुःखानां नाशोपायमभीप्सवः ॥ ७ ।
यस्याग्नया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।

* विदुषा लयेति (ङ) ।

† मरश्रेष्ठा इति (ङ) ।

हरिश्च पाण्डको बद्धो नाशकः स हि मोक्षकः* ॥ ८ ।
 महदादिविशेषान्ता जाता यस्य प्रभावतः ।
 तं विद्यामोक्षदं विष्णुं नारायणमनामयम्† ॥ ९ ।
 यस्याभिन्नमिदं सर्वं यज्ञेऽङ्गं यच्च नेहते ।
 तमीषां‡मन्त्रं देवं ध्यात्वा मोक्षेण युज्यते§ ॥ १० ।
 अतिकारमजं शुभं स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
 ज्ञानरूपं महानन्दं¶ प्राहुस्तं मोक्षसाधकम्॥ ॥ ११ ।
 यस्यावताररूपाणि ब्रह्माद्या देवतागणाः ।
 समर्चयन्ति तं विद्याच्छाश्वतस्थानदं** हरिम् ॥ १२ ।
 जितप्राणा जिताहाराः सदा ध्यानपरायणाः ।
 हृदि पश्यन्ति यं नित्यं तद्वि ज्ञेयं†† सुखावहम् ॥ १३ ।
 निर्गुणोऽपि निराहारी लोकानुग्रहरूपधृक् ।
 आकाशमध्यगः पूर्णस्तं‡‡ प्राहुर्मोक्षदायकम्§§ ॥ १४ ।

- * मोक्षक इति (क)
 † (ख) पुस्तके एतन्मोक्षक परार्धे १०मश्लोकस्य न सः ।
 ‡ निश्चयमिति (ख), आद्यमिति (क) ।
 § दुःखेन युज्यते इति (ग) ।
 ¶ सदानन्दमिति (ख) ।
 ॥ साधनमिति (ग), (क) ।
 ** ध्यानाध्यानगतमिति (ख) ।
 †† तं विज्ञेयमिति (ख), तद्विज्ञेयं परम्यदमिति (ग) ।
 ‡‡ आकाशमध्यः पूर्णस्तिति (घ) ।
 §§ साधनमिति (ख) ।

अर्धक्षः सर्वधर्माणां योगिनां* हृदये स्थितः ।
 अनुपमो†ऽखिलाधारस्तं‡ देवं शरणं व्रजेत् ॥ १५ ।
 सर्वं सङ्गृह्य कल्पान्ते श्रेते यस्तु जले स्वयम् ।
 तं प्राहुर्मीक्षदं विष्णुं मनुजा§स्तत्त्वदर्शिनः ॥ १६ ।
 वेदार्थविद्भिः कर्मज्ञै¶रिच्यते बहुभिर्मलैः॥ ।
 कर्मणां फलदो विष्णुर्मीक्षदो भक्तवत्सलः ॥ १७ ।
 हृद्यकव्यादिदानेषु पिष्टदेवादिरूपधृक्** ।
 भुङ्क्ते यश्चरुोऽध्यक्षस्तं†† प्राहुर्मीक्षदं हरिम् ॥ १८ ।
 ध्यातो वा नमितो वाऽपि पूजितो वाऽपि भक्तितः ।
 ददाति शाश्वतं‡‡ स्थानं तं दयालुं समर्चयेत् ॥ १९ ।
 आधारः सर्वभूतानामेको यः पुरुषः स्मृतः§§ ।
 जरामरणनिर्मुक्तो मोक्षदो हरिरव्ययः ॥ २० ।

* कर्मणां टिट्ठिनामिति (ख), कर्मणामिति (ग) ।

† अरूपग इति (ख) ।

‡ गुणाधार इति (ग) ।

§ सुमय इति (ख), (ग) । (ख) पुस्तके अक्षाच्छ्रीकादगलरं ५१ श्लोकावधिकः

सन्दर्भो गतिः ।

¶ धर्मज्ञैरिति (ग). तत्त्वज्ञैरिति (ङ) ।

॥ बहुदक्षिणैरिति (ङ) ।

** हृद्यकव्यादिमित्यं येष्वपि देवादीति (क) ।

†† अत्यक्त इति (ग) । श्रीकृष्णस्य परार्थं (घ) पुस्तके गतिः ।

‡‡ स्वर्गतमिति (क) ।

§§ पर इति (ङ) ।

सम्पूज्य यस्य पादाब्जं देहिनीपि* सुनीम्बराः ।
 अमर्त्यतां ब्रजन्त्याश्च तं विदुः पुरुषोत्तमम् ॥ २१ ।
 आनन्दमच्चरं ब्रह्म परं ज्योतिः सनातनम् ।
 परात्परतरं यत्तु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २२ ।
 अच्चरं निर्गुणं नित्यमद्वितीयमरूपकम् ।
 परिपूर्वं ज्ञानमयं विदुर्मोक्षप्रदायकम् ॥ २३ ।
 एवम्भूतं परं वस्तु योगमार्गविधानतः ।
 य उपास्ते सदा योगी स याति परमं पदम्† ॥ २४ ।
 सर्वसङ्गपरित्यागी शमादिः‡ गुणसंयुतः ।
 कामाद्यैर्वर्जितो§ योगी लभते परमं पदम् ॥ २५ ।

ऋषय ज्ञतुः ।

कर्मणा केन योगस्य सिद्धिर्भवति योगिनाम् ।
 तदुपायं यथातत्त्वं च ब्रूहि नो वदतां वर ॥ २६ ।

सूत उवाच ।

ज्ञानलभ्यं परं मोक्षं प्राहुस्तत्त्वार्थचिन्तकाः ।
 तत्तज्ज्ञानं भक्तिमूलञ्च भक्तिः सत्कर्मजा॥ तथा## ॥ २७ ।

* देवा अपीति (घ) ।

† २१, २४ श्लोकौ (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ स्वर्गतमिति (ङ) ।

§ कामादिवर्जित इति (घ) ।

¶ महाभाग इति (क) ।

॥ सत्सङ्गमेति (ग) ।

** क्षुता इति (ङ) ।

दानानि यन्ना विविधास्तीर्थयात्रादयः क्षताः* ।
 येन† जन्मसहस्रेषु तस्य भक्तिर्भवेत्तरी ॥ २८ ॥
 अक्षयः परमे धर्मी भक्तिलेखेन जायते ।
 अक्षया परया चैव सर्वपापं प्रक्षयति ॥ २९ ॥
 सर्वपापेषु नष्टेषु बुद्धिर्भवति निर्मला ।
 सेव बुद्धिः समाख्याता ज्ञानशब्देन सूरिभिः ॥ ३० ॥
 ज्ञानञ्च मेाक्षदं प्राहुस्तज्ज्ञानं योगिनां भवेत् ।
 योगसु द्विविधः‡ प्रेक्षतः कर्मज्ञानप्रमेदतः ॥ ३१ ॥
 क्रियायोगं विना नृणां ज्ञानयोगो न सिध्यति ।
 क्रियायोगरतः§ स्तस्माच्छ्रद्धया हरिमर्षयेत् ॥ ३२ ॥
 प्रतिमाहिजभृम्वग्निसूर्यचित्रादिषु॥ द्विजाः ।
 अर्चयेत्हरिमेतेषु विष्णुः सर्वगतो यतः ॥ ३३ ॥
 कर्म्या मनसा वाचा परपीडापरासुखः ।
 परिपूर्णात्मकं विष्णुं पूजयेत्क्रिसंयुतः ॥ ३४ ॥
 अहिंसा सत्त्वमक्रोधा ब्रह्मचर्यापरिग्रही॥ ।
 अनीषा च दया चैव योगयोरुभयोः समाः ॥ ३५ ॥

* वेदेषु च निरूपिता इति (क) ।

† तेनेति (क) ।

‡ विविध इति (क), (घ) ।

§ क्रियायोगे मत इति (घ) ।

॥ चित्रान्बुधिति (ग) ।

॥ अपरयद्वैरिति (ग), (ङ) ।

चराचरात्मकं विष्णुं विष्णुरेव सनातनः ।
 इति निश्चित्य मनसा योमद्वितयमभ्यसेत् ॥ ३६ ॥
 आत्मवत्सर्वमृतानि मन्वाना ये मन्त्रीषिणः ।
 ते जानन्ति परं भावं देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ३७ ॥
 यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजाध्यानपरोऽ भवेत् ।
 न तदा तुष्यते विष्णुः प्रयतो धर्मतः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 यदि क्रामादिदुष्टात्मा देवपूजापरोऽ भवेत् ।
 दृष्ट्वाचारसु विप्रियः स वै पातकिनांऽ वरः ॥ ३९ ॥
 तपःपूजाऽध्यानरतो यद्व्यस्रयापरो भवेत् ।
 तत्तपः सा च पूजा च तद्भ्रान्तश्च निरर्थकम् ॥ ४० ॥
 तस्मात्सर्वात्मकं विष्णुं श्रमादिगुणतत्परः ।
 सुत्तर्धमर्षयेत्सम्यक्क्रियायोगपरो नरः ॥ ४१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहिते इतः ।
 समर्चयति देवेभ्यं क्रियायोगः स उच्यते ॥ ४२ ॥
 नारायणं जगद्योनिं सर्वान्तर्यामिनं हरिम् ।
 स्तोत्राद्यैः पूजयेद्यस्तु क्रियायोगः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 उपवासादिभिश्चैव पुराणश्रवणादिभिः ।

• ध्यानपूजारत इति (न) ।

† हरिपूजापर इति (न) ।

‡ सर्वपातकिनामिति (घ) ।

§ तपःपूज इति (क), (ङ) । ३८।३९ स्त्रीषी (घ) पुंसो न वाः ।

¶ क्रियायोग इति स्मृत इति (ङ) ।

पुण्याद्यैः प्रार्चनं* विष्णोः क्रियायोग इति स्मृतः† ॥ ४४ ॥
 एवं भक्तिमतां विष्णौ क्रियार्थोत्तरतात्मनाम् ।
 सर्वपापानि नश्यन्ति पूर्वजन्मार्जितानि वै ॥ ४५ ॥
 पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ।
 ज्ञानं हि मोक्षदं श्रेयः‡ तदुपायं वदामि तत् ॥ ४६ ॥
 चराचरात्मकं लोके नित्यञ्चानित्यमेव च ।
 सम्यग्बिधारयेद्दीमान् रुग्णः श्रास्त्रार्थकोविदेः ॥ ४७ ॥
 अनित्याद्य पदार्था हि नित्य एको हरिः स्मृतः ।
 अनित्यानि परित्यज्य नित्यमेव समाश्रयेत् ॥ ४८ ॥
 इहासुत्र च भोगेषु विमुक्तश्च तथा भवेत् ।
 अविरतो भवेद्यसु संसारे वर्तते पुनः ॥ ४९ ॥
 अनित्येषु पदार्थेषु यसु रागी चरेन्नरः ।
 तस्य संसारव्युच्छिन्तिः कदाचिन्नैव जायते ॥ ५० ॥
 शमादिगुणसम्पन्नो मुमुक्षुर्ज्ञानमभ्यसेत् ।
 शमादिगुणहीनस्य ज्ञानं नैव हि सिध्यति ॥ ५१ ॥
 रागद्वेषविहीनो यः शमादिगुणसंयुतः ।
 हरिध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५२ ॥
 सर्वभूतदयायुक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
 हरिध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५३ ॥

* प्रार्चनमिति (क), (ग) ।

† स उच्यते इति (ग) । (क) पुस्तके एव श्लोकः, परस्त्रीकल पूर्वार्धे च न सः ।

‡ प्राङ्गिरिति (ग) ।

। अतुर्भिः साधनैरेभिर्विशुद्धमतिरच्युतम् ।
 सर्व्वगं भावयेद्दिप्राः सर्व्वभूतदयापरम् ॥ ५४ ॥
 पराचरात्मकं विभ्रं स्थितं व्याप्य सनातनम् ।
 विष्णुं ज्ञानेन जानीयात्तज्ज्ञानं योगजं विदुः ॥ ५५ ॥
 बीभोपायमती वञ्चे संसारपरिपन्थिनः ।
 योगध्यानं विशुद्धं स्वात्तज्ज्ञानं मोक्षदं विदुः ॥ ५६ ॥
 भात्मनी द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।
 हे ब्रह्मन्वी वेदितव्ये इति चाद्यर्ष्व्वी श्रुतिः ॥ ५७ ॥
 परसु निर्गुणः प्रोक्तः† बृहन्नारयुतोऽपरः ।
 तयोरभेदविज्ञानं योग इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥
 एवं भूतपत्नके देहे यः साची हृदये स्थितः ।
 अपरः प्रीच्यते सद्भिः परमात्मा परः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 शरीरं क्षेत्रमित्याहुस्तस्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 अव्यक्तः परमः शुद्धः परिपूर्ण उदाहृतः ॥ ६० ॥
 यदा त्वङ्गभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
 भवेत्तदा मुनिश्रेष्ठाः‡ पाशच्छेदी भविष्यति ॥ ६१ ॥
 एकः शुद्धोऽचरो नित्यः परमात्मा जगन्नाथः ।

• चराचरात्मकमिति (न) ।

† अथ सन्निविच्छेद चार्थः ।

‡ यदात्मैति (घ) ।

§ भवेदात्मनि च श्रेष्ठा इति (घ) ।

नृणां विज्ञानभेदेन* भेदवानिव लक्षते ॥ ६२ ।
 एकमेवाद्वितीयन्तु परं ब्रह्म सनातनम् ।
 गीयमानस्य वेदान्तै†स्तस्मान्नास्त्वपरो द्विजाः ॥ ६३ ।
 न तस्य कर्म कार्यं वा रूपं वर्णमद्यापि वा ।
 कर्तृत्वं‡ वापि भोक्तृत्वं निर्गुणस्य परात्मनः ॥ ६४ ।
 निदानं सर्वहेतूनां§ तेजो यत्तेजसां परम् ॥
 अन्यन्नास्ति किमस्मात् प्रेयं वै॥ मुक्तिहेतवे ॥ ६५ ।
 शब्दं ब्रह्ममयं यत्तन्महदाद्यादिकं द्विजाः ।
 तद्विचाराद्भवेत्ज्ञानं** परं मोक्षस्य साधनम् ॥ ६६ ।
 यस्य ज्ञानविहीनैस्तु†† दृश्यते विविधं जगत् ।
 परमज्ञानिनामेतत्तावद्ब्रह्मालिकां‡‡ द्विजाः ॥ ६७ ।
 एक एव परानन्दो निर्गुणः परमात्परः ।
 स तु§§ विज्ञानभेदेन बहुरूपधरोऽव्ययः ॥ ६८ ।

* विज्ञानमानेवेति (क) ।

† वेदाद्यैरिति (क) ।

‡ कार्यत्वमिति (घ) ।

§ सूतानामिति (घ) ।

॥ प्रभुमिति (क), (ङ) ।

॥ अस्मादे तन्प्रेयमिति (क), अस्मात् तन्प्रेयमिति (ग), (ङ) ।

** ज्ञानमिति (क), (ग), (ङ) ।

†† सम्यग्ज्ञानविहीनानामिति (क), (ग), (ङ) ।

‡‡ परब्रह्मालकमिति (ख), (ग), भवेद्ब्रह्मालकमिति (ङ), इतीति (ख), (ग) ।

§§ स चेति (घ) ।

मायिकी मायया भेदं पश्यन्ति परमात्मनि ।
 तस्मात्प्रायां त्वजेऽयोगात्सुसुचिर्विप्रसत्तमाः ॥ ६८ ।
 नासद्रूपा न सद्रूपा माया वै नोभयान्मिकाः† ।
 अनिर्वाप्ता त्रिता त्रेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥ ७० ।
 मासैवाज्ञानशब्देन शब्दयते सुनिसत्तमाः ।
 तस्माद्ज्ञानविच्छेदो भवेद्विजितमायिनाम्‡ ॥ ७१ ।
 समातनं परं ब्रह्म ज्ञानशब्देन कथ्यते ।
 ज्ञानिनां परमात्मा वै हृदि भाति निरन्तरम् ॥ ७२ ।
 अज्ञानं नाशयेद्योगी योगेन बुधसत्तमाः ।
 अष्टाङ्गैः सिध्यते योगस्थानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ७३ ।
 यमाश्च नियमाश्चैव आसनानि च सत्तमाः ।
 प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानमेव च ॥ ७४ ।
 समाधिश्च सुनिश्चेष्टा योगाङ्गानि यथाक्रमम् ।
 एवं संक्षेपतो वक्ष्ये विधानानि सुनीश्वराः ॥ ७५ ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरियहाः ।
 अक्रोधश्चानसूया च प्रीक्षाः संक्षेपतो यमः ॥ ७६ ।
 सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ।
 अहिंसा कथिता सङ्कीर्योगसिद्धिप्रदायिनी ॥ ७७ ।
 यथार्थकथनं यत्तु धर्माधर्मविवेकतः ।

* जयेदिति (क), (ग), (ङ) ; विपेदिति (ख) ।

† नोभयान्मिकेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ भवेदे विजितमायिनामिति (ख), (ग), (ङ) ।

सत्यं प्राहुर्मुनिश्रेष्ठा अस्तेयं शृणुताधुना ॥ ७८ ।
 चीर्ष्यन् वा बलेनापि परस्वहरणं हि यत् ।
 स्तेयमित्युच्यते सन्निरस्तेयं तद्विपर्ययः ॥ ७९ ।
 सर्वत्र मैथुनत्वागो ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
 ब्रह्मचर्यपरित्यागी ज्ञानवानपि पातकी ॥ ८० ।
 सर्वसङ्गपरित्यागी मैथुने यस्तु वर्त्तते ।
 स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्ववर्णवह्निष्कृतः ॥ ८१ ।
 यस्तु योगरतो विप्रो विप्रयेषु स्पृहान्वितः ।
 तत्संभाषणमात्रेण ब्रह्महत्या भवेन्नृशाम् ॥ ८२ ।
 सर्वसङ्गपरित्यागी पुनः सङ्गी भवेद्यदि ।
 तत्सङ्गसङ्गिनां सङ्गात्सहापातकदोषभाक् ॥ ८३ ।
 अनादानं हि* द्रव्याशामापद्यपि सुनीश्वराः ।
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धिप्रदायकः† ॥ ८४ ।
 आत्मनस्तु समुत्कर्षं कुर्वन्निष्ठुरभाषणम् ।
 क्रोधमाहुर्षंभविदो ह्यक्रोधस्तद्विवर्जनमृषः ॥ ८५ ।
 धनाद्यैरधिकं दृष्ट्वा भृशं मनसि तापनम् ।
 असत्या कीर्तिता सन्निस्रद्योगोऽनसूयता‡ ॥ ८६ ।

* तिति (घ) ।

† संविद्धिकारक इति (क), (ग) ; संसिद्धिकारकमिति (ख) ।

‡ विसर्जनमिति (ख), तद्विपर्यय इति (ग), (ङ) ।

§ तत्त्वानी ज्ञानसूयतेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

एवं सङ्केपतः प्रोक्त्वा यमाद्यश्च बुधसप्तमाः ।
 नियमानद्यश्च वक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ ८७ ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचञ्च हरिपूजनम् ।
 सख्योपासनयुक्ताश्च नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ ८८ ।
 चान्द्रायणादिभिर्यत्तु शरीरस्य विशेषणम् ।
 तपस्तु गदितं सङ्घिर्योगसाधनमुत्तमम् ॥ ८९ ।
 प्रथमश्चोपनिषदं द्वादशाक्षरपञ्च च ॥
 अष्टाक्षरमहावाक्यमित्यादीनाञ्च यो जपः ॥ ९० ।
 स्वाध्यायश्च समाख्यातो योगसाधनमुत्तमम् ।
 स्वाध्यायं यस्यजेन्मूढस्तस्य योगो न सिध्यति ॥ ९१ ॥
 योगं विनापि स्वाध्यायैः पापनाशो भवेद्भ्रुवम् ।
 स्वाध्यायैः स्तूयमानास्तु सुप्रसीदन्ति देवताः ॥ ९२ ॥
 जपस्तु त्रिविधः प्रोक्तो वाचिकोपांशुमानसैः ॥
 जपेष्वेतेषु विप्रेन्द्राः पूर्वार्त्पूर्वार्त्परो वरः ॥ ९३ ॥
 मन्त्रस्त्रीञ्चारं च सम्यक् स्फुटाक्षरपदं यथा ।
 जपस्तु वाचिकः प्रोक्तः सर्वयज्ञफलप्रदः ॥ ९४ ॥

-
- * यज्ञा जपेति (न) ।
 † नियमानां प्रवक्ष्यामीति (ख) ।
 ‡ सुख्यायति (ख) ।
 § द्वादशाक्षरमेव चेति (ख), (न), (घ) ।
 ¶ योगपेदिति (ख) ।
 ॥ मानसा इति बहुवुः पाठः ।
 ** योगविधिप्रदायक इति (ख), (ङ) ।

मन्त्रस्योच्चारणं किञ्चित्पदात्पदविवेचनम्* ।

जपसु कथितोपांशुः पूर्वस्माद्† द्विगुणाधिकः ॥ ८५ ॥

धिया यदक्षरश्रेण्यां यत्तदर्थविचारणम् ।

मानससु जपः प्रोक्तो योगसिद्धिप्रदायकः‡ ॥ ८६ ॥

जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।

तस्मात्स्वाध्यायसम्पन्नो लभेत्§ सर्वमनोरथान् ॥ ८७ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टिः सन्तोष इति गीयते¶ ।

सन्तोषहीनः पुरुषो न लभेन्नर्भसम्पदः॥ ॥ ८८ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।

इत्यधिकं** कदा लाभ इति कामः प्रवर्तते†† ॥ ८९ ॥

तस्मात्कामं परित्यज्य देहसंशोषकारणम्‡‡ ।

यदृच्छालाभसन्तोषी भवेन्नर्भपरायणः ॥ ९० ॥

वाङ्मन्त्राभ्यन्तरभेदेन शौचं तद्विविधं स्मृतम् ।

* विवेचनमिति (ख) ।

† पूर्वस्मिति (क), (घ) ।

‡ ८५।८६ श्लोकौ (ङ) पुस्तके न सः ।

§ लभेतेति साधु ।

¶ कथ्यते इति (ख) ।

॥ नर्भं सर्वदेति (क), (ग) । नर्भं सर्वदेति (ङ) ।

** इतीऽधिकमिति (क), (ख), (ङ) । ततीऽधिकमिति (ग) ।

†† कामसु लभ्यते इति (ख) । प्रवर्तते इति (ङ) ।

‡‡ संशयकारणमिति (क) ।

वृजलाभ्यां वहिःशुद्धिर्भावशुद्धिरघान्तरम्* ॥ १०१ ।
 प्रन्तःशुद्धिविहीनेषु याः क्रियाः विविधाः कृताः ।
 न फलन्ति सुनिश्चिता भस्मानि न्यस्तहृदयवत् ॥ १०२ ॥
 भावशुद्धिविहीनानां समस्तं कर्म निष्फलम् ।
 तस्माद्वागादिकं सर्वं परित्यज्य सुखी भवेत् ॥ १०३ ॥
 वृदां भारसहस्रैस्तु कोटिकुभजलैस्तथा ।
 कृतभीषोऽविशुद्धात्माः स चाण्डाल इति स्मृतः‡ ॥ १०४ ।
 प्रन्तःशुद्धिविहीनस्तु देवपूजापरो यदि ।
 तद्देवमेव तं हन्ति नरकाच्च प्रपद्यते ॥ १०५ ॥
 प्रन्तःशुद्धिविहीनश्च वहिःशुद्धिं करोति यः ।
 अलङ्कृतः सुराभाण्डमिवाभाति द्विजात्तमाः ॥ १०६ ॥
 मनःशुद्धिविहीना ये*** तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ते ।
 न तान् पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ १०७ ॥
 वाचा धर्मान् प्रवदति मनसा पापमुच्छतिः†† ।

* तथान्तरमिति (क), (ग), (ङ) । तथापरेति (ख) ।

† येऽपरो इति (ख) (ग) ।

‡ दुष्टास्मिति इति (ख), (ग) ।

§ चाण्डालसदृशो हि सः इति (ख) ।

¶ शोपपद्यत इति (ग) ।

|| चाण्डालसदृशो हि च इति (ख), इति भाति द्विजीयना इति (ङ) ।

** विहीनास्मिति (ग) ।

†† इच्छतीति (ख), (ग) ।

जानीयात्तं मुनिश्रेष्ठा महापातकिनां वरम् ॥ १०८ ॥
 विशुद्धमानसा ये तु धर्ममात्रमुत्तमम्* ।
 कुर्वन्ति तत्फलं विद्यादक्षस्यसुखदायकम् ॥ १०९ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सुतिस्मरणपूजनेः ।
 हरिभक्तिर्दृढा यस्य हरिपूजति गीयते ॥ ११० ॥
 एवं यमाश्च नियमाः सन्निपाहः प्रचोदिताः ।
 एभिर्विशुद्धमनसां मोक्षं हस्तगतं विदुः ॥ १११ ॥
 यमैश्च नियमैश्चैव स्थिरबुद्धिर्जितेन्द्रियः ।
 अभ्यसेदासनं सम्यग्योगसाधनमुत्तमम् ॥ ११२ ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सौरश्चैव च† कौञ्जरम् ।
 कौर्मं वज्रासनश्चैव‡ वाराहं मृगचैलिकम् ॥ ११३ ॥
 क्रौञ्चश्च नालिकश्चैव सर्व्वतोभद्रमेव वा ।
 वार्धभं नागमात्स्यश्च वैयाघ्रश्चार्धचन्द्रकम् ॥ ११४ ॥
 दण्डं तार्क्षीसनं§ शैलं खड्गं मुद्गरमेव वा¶ ।
 माकरं चैपथं काष्ठं स्याणु वै हास्तिकर्णिकम् ॥ ११५ ॥
 भीमं वीरासनश्चैव योगसाधनकारणम् ।
 त्रिंशत्संख्यान्यासनानि मुनीन्द्राः कथितानि वः ॥ ११६ ॥

* अनुपममिति (ग), (घ), (ङ) ।

† शीवश्चैवेति (घ), (ङ) । सद्यं कौकुटकौञ्जराविति (ख), (ग) ।

‡ भद्रासनश्चैवेति (ङ) ।

§ चर्मं चापासनमिति (ख) ।

¶ एव चेति (क) ।

एषामेकतमं* वक्त्रां गुरुभक्तिपरायणः ।
 अभ्यासेन जयेन्प्राणावागातीतो† विमलरः ॥ ११७ ।
 प्राणसुखोद्मुखो वापि तथा प्रत्यसुखोऽपि वा ।
 अभ्यासेन जयेन्प्राणाग्निःशब्दे जनवर्जितः‡ ॥ ११८ ।
 प्राणो वायुः शरीरस्य आयामस्तस्य निग्रहः ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः कथितो हि सः ॥ ११९ ।
 अगर्भश्च सगर्भश्च द्वितीयस्तु तयोर्ध्वरः ।§
 उपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्कमन्वितः ॥ १२० ।
 रेषकः पूरकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधः प्रोक्तः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ १२१ ।
 जन्तूनां हृदिष्वा नाडी पिङ्गला परिकीर्तिता ।
 सूर्यदैवतका चैव पितृयोनिरिति स्मृता ॥ १२२ ॥
 देवयोनिरिति ख्याता इडा नाडी त्वदक्षिणा ॥ १२३ ।
 तत्राधिदैवतं चन्द्रः शृणुध्वं गदतो मम ।
 एतयोर्द्वयोर्मधेः सुषुम्ना नाडिका स्मृता ।
 अतिच्छन्ना शुभ्रतमा ज्ञेया सा ब्रह्मदेवता ॥ १२४ ।
 नामेन रेषयेद्वायुं रेषनाद्रेषकः स्मृतः ।

* एषामेकावगमिति (क) ।

† निश्वासे जनवर्जित इति (ख), तत्र परस्त्रीकीनास्ति । जन्मातीत इति (ग) ।

‡ (ग) पुस्तके श्लोकश्लेषेण पूर्वार्धे नास्ति ।

§ एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति । अगर्भश्च द्वितीयस्तु सगर्भश्च तयोर्ध्वर इति (ख) ।

¶ एतौ श्लोकी (घ) पुस्तके न सः । कुम्भकश्च प्रथक् प्रथमिति (क), (ग) ।

'पूरयेद्विद्येनैव पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥ १२५ ।
 स्वदेहपूरितं वायुं निगृह्य न विमुञ्चति ।
 सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत्कुम्भकः स हि विश्रुतः ॥ १२६ ।
 न गृह्णाति न त्यजति वायुमन्तर्वह्निःस्थितम् ।
 ज्ञेयं तच्छून्यकं नाम प्राणायामं यथास्थितम्* ॥ १२७ ।
 शनैः शनैर्विजेतव्याः प्राणा मत्तगजेन्द्रवत्† ॥
 अन्यथा खलु जायन्ते महारोगभयङ्कराः ॥ १२८ ।
 क्रमेण योजयेद्वायुं योगी विगतकल्मषः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः पदमश्नुते ॥ १२९ ॥
 विषयेषु प्रसक्तानि इन्द्रियाणि मुनीश्वराः ।
 समाहृत्य निगृह्णाति प्रत्याहारस्तु स स्मृतः‡ ॥ १३० ॥
 जितेन्द्रिया महात्मानो ध्यानशून्या अपि द्विजाः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १३१ ॥
 अनिर्वृत्त्येन्द्रियग्रामं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 मूढात्मानश्च तं विद्याद्यतानश्चास्य§ न सिध्यति ॥ १३२ ॥
 यद्यत्प्रश्रयति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि॥

* प्राणायामस्य नपुंसकत्वमार्थम् ।

† क्षान्तगजेन्द्रवदिति (क) ।

‡ संसृत इति (ख) । तःसृत इति (क), (ग) ।

§ चात्ते इति (क), (ग) ।

¶ पश्येदात्मानमात्मनेति (ग) ।

प्रत्याहृतानीन्द्रियाणि धारयेन्ना तु धारणाः* । १३३ ।
 योगी जितेन्द्रियग्रामस्तानि धृत्वा हृदं हृदि† ।
 आत्मानं परमं ध्यायेत्सर्वभातारमच्युतम् ॥ १३४ ।
 ध्यायेद्विश्वात्मकं विष्णुं सर्वलोकैककारणम् ।
 विकसत्पद्मपत्राद्यं चारुकुण्डलभूषितम्‡ ॥ १३५ ।
 श्रीवत्सवचसन्देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 षष्टारे हृत्सरोजेऽन्तर्हृद्ग्राह्यविद्युतम्§ ॥ १३६ ।
 ध्यायेदात्मानमध्वरं॥ परात्परतरं विभुम् ।
 ध्यानं सद्भिर्निर्गदितं प्रयतस्यैकतानता॥ ॥ १३७ ।
 ध्यानं कृत्वा सुहृत्तं वा परं मोक्षं लभेन्नरः ।
 ध्यानात्पापानि नश्यन्ति ध्यानाम्बोक्षश्च विन्दति## ।

* साधुधारणेति (ग) ।

† हृदं यदीति (ग) ।

‡ चारुमण्डलभूषितमिति (ग) ।

§ चकारे हृत्सरोजे इति (ख), अधिष्ठाने हृत्सरोजे इति (घ); (ङ), (न) पुष्प-

कधीरणाच्छ्रीकाम् पूर्वम्—

दीर्घबाहुं सुन्दराङ्गं सर्वाङ्गहारभूषितम् ।

पीताम्बरधरं देवं ज्ञेययज्ञोपवीतितम् ॥

विद्यतं तुलसीमात्रां क्रीडुभेन विराजितम् ।

इत्यधिकः पाठो वर्तते । (ङ) पुस्तके एव त्रौक्य एव गाति ।

¶ अय्ययमिति (ख), अय्ययमिति (ग) ।

॥ प्रत्ययक्षैर्यंकात्मभिरिति (ख) ।

** स विन्दतीति (ग) ।

ध्यानात्मसीदति हरिः॥ध्यानात्मत्वार्थसाधनम्॥ १३८ ।
 यद्यद्रूपं महाविष्णोस्तत्तत्रायेन्महात्मनः ।
 तेन ध्यानेन तुष्टात्मा हरिर्नीचं ददाति वै ॥ १३९ ।
 अचलश्च मनः कुर्याद्येयवस्तुनिः॥ सत्तमाः ।
 ध्यानध्येयध्यातृभावो यथा नश्यति निर्भरम् ॥ १४० ।
 अतोऽमृतत्वं भवति ज्ञानामृतनिषेवणात् ।
 भवेच्चिरन्तरं ध्यानादभेदप्रतिपादनम् ॥ १४१ ।
 सुषुप्तिवत्परानन्दयुक्तस्योपरतेन्द्रियः ।
 निर्व्यातदीपवत्संख्यः समाधिरभिधीयते ॥ १४२ ।
 सर्व्वोपाधिविनिर्मुक्तः सदानन्दैकविग्रहः ।
 निश्चलः परिपूर्णश्च समाधिरभिधीयते ॥ १४३ ।
 योगी समाध्यवस्थायां न शृणोति न पश्यति ।
 न प्राति नैव स्पृशति न किञ्चिद्वक्ति सत्तमाः ॥ १४४ ।
 आत्मा तु निर्मलः शुद्धः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 सर्व्वोपाधिविनिर्मुक्तो योगिनां भाव्यचञ्चलः ॥ १४५ ।
 निर्गुणोऽपि परो देवो ह्यज्ञानाद्गुणवानिव ।

* ह्यारमेति (क) ।

† ध्यानं सर्व्वार्थसाधनमिति (ख) ।

‡ विस्तुञ्चेति (ग) ।

§ ततोऽमृतत्वमिति (ख), (ग), (क) ।

¶ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

॥ भाव्यचञ्चल इति (क), (घ) ।

विभात्यज्ञाननाशे तु यथापूर्वं व्यवस्थितः ॥ १४६ ॥

परञ्च्योतिरमेयात्मा मायावानिव मायिनाम् ।

तन्नाशे निर्मूलं ब्रह्म प्रकाशयति पण्डिताः* ॥ १४७ ॥

एकमेवाद्वितीयं तत्परं च्योतिर्निरञ्जनम् ।

सर्वेषामेव भूतानामन्तर्यामितया स्थितम् ॥ १४८ ॥

अक्षीरक्षीयान्महतो महीयान्

सनातनात्मास्त्रिष्वविश्वहेतुः ।

पश्यन्ति यं ज्ञानविदां वरिष्ठाः

परात्परस्मात्परमं पवित्रम् ॥ १४९ ॥

अकारादि-अकारान्त-वर्णभेद-व्यवस्थितः ।

पुराणपुरुषोऽनादिः शब्दब्रह्मेतिष्ठं गीयते ॥ १५० ॥

पञ्चभूतात्मके देहे ह्यन्तःकरणसंयुतः ।

पुराणपुरुषोदेवः अपरात्मेति कीर्त्यते ॥ १५१ ॥

विशुद्धमजरं नित्यं पूर्णमाकाशमव्ययम् ‡ ।

ज्ञानन्दं निर्मूलं शान्तं परं ब्रह्मेति गीयते ॥ १५२ ॥

यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

परं च्योतिः परं धाम परं ब्रह्मेति गीयते ॥ १५३ ॥

* सत्तमा इति (ख) ।

† ध्यानात्परस्मादिति (ख) ।

‡ अ च ब्रह्मेतीति (ख) ।

§ आकाशमव्ययमिति (ख) ।

¶ १५१—१५३ श्लोकाः (घ) पुराणे न सन्ति ।

छट्स्थित्वन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 यस्यायुतायुतांशांशास्तद्ब्रह्मेत्वभिधीयते ॥ १५४ ॥
 योगिनो हृदि पश्यन्ति परात्मानं सनातनम् ।
 अकारात्मजं* शुद्धं परब्रह्मेति† गीयते ॥ १५५ ॥
 ध्यानमन्यत्रवक्ष्यामि शृणुध्वन्मृषिसत्तमाः ।
 संसारतापतप्तानां सुधावृष्टिसमं नृषाम् ॥ १५६ ॥
 नारायणं परानन्दं अत्रेक्षणवसंस्थितम् ।
 नादरूप‡मनौपम्यमर्चमात्रापरिस्थितम्§ ॥ १५७ ॥
 अकारं ब्रह्मणोरूपमुकारं विष्णुरूपवत् ।
 मकारं रुद्ररूपं स्यादहमात्रा परात्मकम् ॥ १५८ ॥
 मात्रा तत्र समाख्याता ब्रह्मविष्णुशिवदेवता ।
 तेषां समुच्चयं विप्राः परं ब्रह्मप्रबोधकम् ॥ १५९ ॥
 वाचन्तु परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्बन्धो ह्युपचारस्तयोर्हिजाः ॥ १६० ॥
 जपन्तः परमं नित्यं मुच्यन्ते सर्व्वपातकैः ।
 तद्भ्यासेन संयुक्ताः परं मोक्षं लभन्ति॥ च ॥ १६१ ॥
 जपन्तु परमं नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

* अकारमजमिति (ख) पाठः ।

+ परब्रह्मेति (घ) पुस्तकस्य पाठः ।

‡ अन्नरूपमिति (क) पाठः ।

§ अहमात्रापरिस्थितमिति (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

॥ लभन्ते इति साधु ।

कीटिसूर्यसमं तेजो ध्यायेदात्मनि निर्मलम् ।
 शालग्रामशिलारूपं प्रतिमारूपमेव वा ॥ १६२ ॥
 यद्यत्पापहरं वस्तु तत्तदा चिन्तयेद्बुद्धि ।
 यदेतद्दृष्टव्यं ज्ञानं कथितं वो मुनीश्वराः ।
 एतद्विदित्वा योगीन्द्रो सभेष्वोत्तमगुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 यश्चेत्पुण्यमाख्यातं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो हरिसारूप्यमनुते ॥ १६४ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे एकविंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

समाख्यातानि सर्वाणि योगाङ्गानि महासुने* ।
 इदानीमपि सर्वत्र यत्पृच्छामस्तदुच्यताम् ॥ १ ॥
 योगो भक्तिमतामेव सिध्यतीति त्वयोदितम्† ।
 यथा तुष्यति सर्वत्रो‡ देवदेवो जनार्दनः ।
 तन्नो ब्रह्म धर्मज्ञ सूत कारुण्यवारिधे ॥ २ ॥

* मुनीश्वर इति (ख) पुस्तके दृश्यते ।

† यथोदितमिति (क), अनुमोदितमिति (ख), (ग) । तत्र (ग) पुस्तके च
यस्य तुष्यति देवेशस्य भक्तिश्च शान्तौत्वधिकः पाठो वर्तते ।

‡ देवेश इति (ग) पाठः ।

सूत उवाच ।

पुरा सनत्कुमारेण एवं पृष्टः स नारदः ।
यदुवाच मुनिश्रेष्ठाः पिबध्वं तत्काद्यामृतम् ॥ ३ ।
नारायणं परं देवं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
यजध्वमृषयः सर्वे विमुक्तिं यद्यपीषवः* ॥ ४ ।
रिपवस्तं न बाधन्ते न बाधन्ते ग्रहाश्च तम्† ।
राक्षसाश्च न खादन्ति‡ नरं विष्णुपरायणम् ॥ ५ ।
भक्तिर्हृदा भवेद्यस्य देवदेवे जनार्दने ।
श्रेयांसि तस्य सिध्यन्ति भक्तिमन्तोऽधिकास्ततः§ ॥ ६ ।
तौ पादौ सफली पुंसां क्षणायतनगामिनौ¶ ।
तौ करौ भाग्यनिलयौ हरिपूजापरायणौ ॥ ७ ।
ते च नेत्रे महाभागे पश्येते॥ ये जनार्दनम् ।
सा जिह्वा प्रोच्यते सद्भिर्हरिनामपरायणम् ॥ ८ ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुचूत् भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति** न देवः केशवात्परः ॥ ९ ॥

-
- * यद्यभीष्टय इति (क), विमुक्तिमभिलिखन् इति (ङ) पाठः ।
† पावकास्तं न बाधन्ते न बाधन्ते ग्रहाश्च तमिति (ख) पाठः ।
‡ न बाधन् इति (क) पुस्तकपाठः ।
§ ततोऽधिका इति (ग) पुस्तकस्य पाठः ।
¶ सफली पुष्पी विष्णायतनगामिनाविति (ख), (ग) पुस्तकेऽपि विष्णायतन-
गामिनाविति पाठः ।
॥ दृश्येते इति (ख), (ग), (ङ) पुस्तकपाठः ।
** नास्ति वेदात्परं शास्त्रमिति (ग) पाठः ।

सत्यं वच्मि हितं वच्मि सारं वच्मि पुनः पुनः ।
 असारे दग्धसंसारे* सारं† यद्विष्णुपूजनम् ॥ १० ।
 संसारपाशं सुदृढं महामोहप्रदायकम् ।
 हरिभक्तिकुठारिणः‡ क्लिप्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥ ११ ।
 तन्मनः संयुतं विष्णौ सा वाणी तत्परायणा ।
 ते श्रोत्रे तत्कथासारपूरिते§ लोकवन्दिते ॥ १२ ।
 भानन्दमच्चरं शुभं पूज्यञ्च त्रिदशैरपि॥ ।
 भाकाशमध्यगं देवं यजञ्चष्टविसत्तमाः ॥ १३ ।
 स्थानं वा शक्यते वक्तुं स्वरूपं वा कदाचन ।
 निर्देष्टुं मुनिगार्हूलं द्रष्टुं वाप्यकृतात्मभिः॥ ॥ १४ ।
 समस्तकरणैर्युक्तो न च तैः करणैस्तथा** ।
 अस्वरूपो यदात्मा च पुष्पापुष्पविवर्जितः ॥ १५ ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो ह्यनिन्दो निर्गुणो विभुः ।
 परं ब्रह्ममयो देवः सुसुप्त इति गीयते ॥ १६ ।
 भावनामयमेतद्वै जगत्स्वावरजङ्गमम्†† ।

-
- * खलु संसारे इति (क) पुस्तके पाठो दृश्यते ।
 † सार इति पुंल्लं व्यायम् ।
 ‡ हरिभक्तिविचारिणेति (क) पाठः ।
 § तत्कथासारपूरिते इति (ग) पाठो न समीचीनः ।
 ॥ चच (ग) पुस्तके चयः श्लोका न सन्ति ।
 ॥ दृष्टं वाप्यकृतात्मभिरिति (ग) पुस्तकपाठः ।
 ** न चान्तःकरणैस्तथेति (ग) पाठः ।
 †† (क), (ग), (ङ) पुस्तकेष्वतः परं सार्धत्रिंशोका न सन्ति ।

विद्युद्विलोलां विप्रेन्द्रा यजध्वं तं जनार्दनम् ॥ १७ ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
 वर्त्तन्ते यस्य तस्यैव तुष्यते* जगतां पतिः ॥ १८ ।
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 मातापित्रोश्च शूश्रूषुस्तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ १९ ।
 सल्लथायाञ्च रमते सल्लथाञ्च करोति च ।
 सत्यवान्निरहङ्कारस्तस्य प्रीत उमापतिः ॥ २० ।
 नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः क्षुत्तृट्प्रखलितादिषु ।
 करोति सततं विप्रास्तस्य प्रीतो ह्यधोऽक्षजः ॥ २१ ।
 या तु नारी पतिप्राणां पतिपूजापरायणा ।
 तस्यास्तुष्टो जगन्नाथो मधुकैटभमर्दनः ॥ २२ ।
 निरसूयापरो यस्तु अहङ्कारविवर्जितः ।
 देवपूजापरश्चैव तस्य तुष्यति केशवः ॥ २३ ।
 तस्माच्छृणुध्वमृषयो यजध्वं सततं हरिम् ।
 आह्वणध्वमहङ्कारं विद्युलोलत्रिया हतम्† ॥ २४ ।
 शरीरं मृत्युसंयुक्तं जीवितञ्चापि चञ्चलम् ।
 राजादिभिर्धनं ग्राह्यं‡ सम्पदः क्षणभङ्गुराः ॥ २५ ।
 हे जनाः किं न पश्यध्वमायुषोऽर्चन्तु निद्रया ।
 हृतञ्च भोजनाद्यैश्च कियदायुः समाहृतम् ॥ २६ ।

* तुष्यतीति साधु ।

† हथेति (ख), हता इति (ङ) पाठः ।

‡ चक्षमिति (क), (घ) पुष्पकयोः पाठः ।

क्रियदायुर्बालभावाहृत्तभावात्क्रियदृत्तम् ।
 क्रियद्विषयभोगैश्च कदा धर्मान् करिष्यथ ॥ २७ ।
 बालभावे च वार्हकी न घटेताश्चुतार्चनम्* ।
 वयस्त्रैव च धर्मान्ग्वै कुरुध्वमनहङ्गताः । २८ ।
 मा विनाशयन् संसारगर्ते मग्ना वृथा जनाः ।
 वपुर्विनाशनिस्तयमापदां परमं पदम् ॥ २९ ।
 शरीरं रोगनिलयं मलाद्यैः परिदूषितम् ।
 किमर्थं शाश्वतधिया पापं कुरुथ सर्व्वदा‡ ॥ ३० ।
 असारभूते संसारे नानादुःखसमन्विते ।
 विश्वासी नात्र‡ कर्त्तव्यो निश्चितं नाशमेष्यति ॥ ३१ ।
 शृणुध्वमृषयः॥ सर्व्वे सत्यमेतन्नयोच्यते ।
 कायः सन्निहितापायः पूज्य एव जनार्दनः ॥ ३२ ।
 मानस्यजत हन्तारं॥ कामक्रोधादिवर्जिताः‡‡ ।
 यजध्वं सततं कृष्णं॥ मागुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ३३ ।
 कौटिल्यसहस्रेषु स्थावरादिषु सत्तमाः ।

-
- * न लभेताश्चुतार्चनमिति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।
 † विनश्यत् इति (ख), अत्रात्मनेपदसार्धम्, सर्व्वत्र क्रियान्तमेकवचनसार्धम् ।
 ‡ सर्व्वेषिति (क), (घ) पुस्तकयोः पाठः ।
 § न षेति (ख) पुस्तके दृश्यते ।
 ¶ अशुभं मुनय इति (ग) पाठः ।
 ॥ मानं त्यज्य अहङ्कारमिति (ग) । अत्र त्यक्तेति साधु ।
 ** कामक्रोधादिभिर्बिजा इति (ङ) पाठो न मनोरमः ।
 †† सततं विप्रा इति (ग) पाठः ।

सन्धान्तस्य तु* मानुष्यं कथञ्चित्परिलभ्यते ॥ ३४ ।
 तत्रापि देवतानुद्दिग्मानुद्दिश्यां सत्तमाः ।
 भोगानुद्दिस्तथा नृणां जन्मान्तरतपःफलम् ॥ ३५ ।
 मानुष्यं दुर्लभम्प्राप्य यो हरिं नार्चयेत्सकृत्तुः ।
 मूर्खः परतरस्तस्मात्कोऽन्यस्तस्माद्चेतनः ॥ ३६ ।
 दुर्लभम्प्राप्य मानुष्यं नार्चयन्ति च ये हरिम् ।
 तेषामतीव मूर्खाणां विवेकः कुत्र तिष्ठति ॥ ३७ ।
 आराधितो जगन्नाथो ददात्यभिमतं फलम् ।
 कस्तं न पूजयेत्प्रियाः संसाराग्निप्रदीपितः‡ ॥ ३८ ।
 चाण्डालोऽपि मुनिश्रेष्ठो विष्णुभक्तो द्विजाधिकः॥
 विष्णुभक्तविहीनश्च द्विजोऽपि श्वपचाधिकः ॥ ३९ ।
 रागद्वेषपरित्यक्तश्चाण्डालोऽपि॥ द्विजाधिकः ।
 तस्मात्कामादिकं त्यक्त्वा यजध्वं हरिमव्ययम् ।
 तस्मिन्नुष्टे जगत्तुष्टं* यतः सर्व्वगतो हरिः ॥ ४० ।
 यथा हस्तिपदे सर्व्वं पदमात्रं विलीयते ।

-
- * सन्धान्तस्य त्विति (ग), सन्धवेष्टिति (ङ) पाठः ।
 † दानानुद्दिशेति (ख), (ग) ; ज्ञानानुद्दिश्यां शान्ततीति (ङ) पाठः ।
 ‡ नार्चयन्ति च ये हरिमिति (ख) । तत्रातःपरं चलारः पादा न सन्ति ।
 § प्रपूजित इति (घ) पुस्तके दृश्यते ।
 ¶ अतःपरं (ग) पुस्तके चलारः पादा न सन्ति ।
 ॥ श्वपचीऽपि द्विजाधिक इति (ख) पाठः ।
 ** तस्मिन्नुष्टेऽखिलं तुष्टमिति (ग) पाठः ।

तथा चराचरं विश्वं कृण्वन् एव प्रलीयते* ॥ ४१ ।
 आकाशेन यथा व्याप्तं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 तथैव हरिणा व्याप्तं विश्वमेतच्चराचरम् ॥ ४२ ।
 जन्मने मरणं नृणां मरणं जन्मसाधनम्† ।
 उभे ते सङ्घटे‡ नृणां तन्नाशो हरिसेवया ॥ ४३ ।
 ध्यातः स्मृतः स्तुतो वापि नमितो वा जनार्दनः ।
 संसारपाशविच्छेदी कस्तत्र प्रतिपूजयेत् ॥ ४४ ।
 यन्नामोच्चारणादेव महापातकनाशनम् ।
 यं समभ्यर्च्य विप्रेन्द्राः परं मोक्षं लभेद्भुवम्§ ॥ ४५ ।
 अहो चिचमहो चिचमहो चिचमिदं द्विजाः ।
 हरिनाम्नि स्थिते लोकः संसारे वर्त्तते पुनः ॥ ४६ ।
 भूयो भूयोऽपि वक्ष्यामि सत्यमेतत्तपोधनाः ।
 नीयमानो यमभटैरग्रतो धर्मसाधने ।
 यावन्नेन्द्रियवैकस्यं यावद्ग्राधिर्न बाधते¶ ॥
 तावदेवार्चयेद्विष्णुं यदि मुक्तिपरो॥ नरः ॥ ४७।४८ ॥

* विश्वावेवेति (ख) । (ग) पुस्तके एव श्लोकी नास्ति । (क), (ङ) पुस्तकयोः श्लोक-
स्वास्त्येवैवर्त्तं पूर्वार्धनास्ति ।

† (ग) पुस्तके श्लोकस्वास्त्य परार्धे नास्ति ।

‡ निकटे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

§ लभेदिति चार्धे, लभेतेति साधु ।

¶ न जायते इति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।

॥ मुक्तिरत इति (ख), भक्तिपर इति (क) पाठः ।

मातुर्गर्भादिनिष्क्रान्तो यदा जन्तुस्तदैव हि ।
 ऋत्वोर्वक्त्रगतं वाढं* तस्माच्चर्म्मरतोः† भवेत् ॥ ४८ ।
 अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टमिदं वपुः ।
 विनाशधर्म्मं विप्रेन्द्रा बजर्ध्वं शाश्वतं प्रभुम् ॥ ५० ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
 दशाचारं परित्यज्य यजर्ध्वं चक्रपाणिनेम् ॥ ५१ ।
 भूयो भूयो हितं वचिम भुजमुद्धृत्य पण्डिताः ।
 विष्णुः सर्वात्मना पूज्यस्त्याज्याऽसूत्रा तथाऽष्टतिः‡ ॥ ५२ ।
 क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारसाधनम् ।
 धर्म्मक्षयकरः§ क्रोधस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ५३ ।
 काममूलमिदं॥ जन्म कामः पापस्य कारणम् ।
 यशःक्षयकरः कामस्तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥ ॥ ५४ ।
 समस्तदुःखजालानां मात्सर्यं कारणं स्मृतम् ।
 नरकाणां साधनञ्च मात्सर्यं तत्परित्यजेत्** ॥ ५५ ।
 मम†† एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 तस्मात्तदेव संयोज्य परात्मनि सुखी भवेत् ॥ ५६ ।
 अहो धैर्यमहो धैर्यमहो धैर्यमहो नृणाम् ।
 विष्णो स्थिते जगन्नाथे न भजन्ते मदीहताः ॥ ५७ ।

* गाढमिति (ख) । † धर्म्मपर इति (ख) । ‡ (ख) पुस्तकेऽतः परं सार्वकः शीको-
 नास्ति । तथा नृभिरिति (ग), (घ) । § कर्म्मक्षयकर इति (ग) । ॥ काममूलादिद-
 मिति (घ) । ॥ तस्मात्कामं विवर्जयेदिति (ङ) । ** एवशोकः (घ) पुस्तके नास्ति,
 समस्तपापजालमिति (ग) । †† मन एवेति सर्वत्र पाठः ।

अनाराध्य जगन्नाथं सर्व्वधातारमभ्युतम्* ।
 संसारसागरे मग्नाः कथं पारं गमिष्यथ ॥ ५८ ।
 अभ्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभीषिताः ।
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ५९ ।
 नारायण जगन्नाथ वासुदेव जनार्दन ।
 हृतीरयन्ति ये नित्यं ते वै सर्व्वत्र वन्दिताः ॥ ६० ।
 अद्यापि च मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माद्या अपि देवताः ।
 प्रभावं न विजानन्ति विष्णुभक्तिरतात्मनाम्† ॥ ६१ ।
 अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं दुरात्मनाम् ।
 इत्यग्नसंस्थितं विष्णुं न विजानन्ति सर्व्वदा ॥ ६२ ।
 शृणुध्वमृषयः सर्व्वे भूयो भूयो वदाम्यहम् ।
 हरिः अद्यावतां तुष्टो न धनैर्न च बान्धवैः ॥ ६३ ।
 बन्धुमत्त्वं धनाढ्यत्वं पुत्रवत्त्वञ्च सत्तमाः ।
 विष्णुभक्तिमतां नृणां भवेहै जन्मजन्मनि ॥ ६४ ।
 पापमूलमयं देहः पापकर्म्मरतस्तथा ।
 एतद्विदित्वा सततं पूजयध्वं जनार्दनम् ॥ ६५ ।
 पुत्रमित्रकलत्राद्या बहवः सख्यसम्पदः‡ ।
 हरिपूजारतानाञ्च भवन्त्येव न संशयः ॥ ६६ ।
 इहाऽमुत्र फलं प्रेषुः पूजयेत्सततं हरिम् ।

* सर्व्वधातारमभ्युतमिति (ग) । † भक्तिमतां श्रुतिमिति (ग) । ‡ बहवः स्युः सम्पद
 इति (ग), (ङ) ।

इहामुत्र सुखं प्रेषुः परनिन्दाम्परित्यजेत्* ॥ ६७ ।
 धिग्जन्म भक्तिहीनानां देवदेवे जनार्हने† ।
 सत्यान्नदानशून्यञ्च तद्धनं धिक् पुनः पुनः ॥ ६८ ।
 न नमेद्विष्णवे यस्य शरीरं जन्ममेदिने ।
 पापानामाकारं तद्वै ज्ञेयं विबुधसत्तमाः ॥ ६९ ।
 सत्यान्नदानरहितं यद्भव्यं येन रक्षितम् ।
 सर्पेण रक्षितमिव इति लोकेषु निश्चितम्‡ ॥ ७० ।
 तद्धिंशोऽश्रिया मत्ता क्षणभङ्गुरशालिनः ।
 नाराधयन्ति विश्वेशं पशुपाशविमोचकम् ॥ ७१ ।
 सृष्टिसु द्विविधा ज्ञेया देवासुरविभेदतः ।
 हरिभक्तियुता दैवी तद्दीना ह्यासुरी स्मृता§ ॥ ७२ ।
 तस्माच्छृणुत विप्रेन्द्रा हरिभक्तिपरायणाः ।
 श्रेष्ठाः सर्वत्र विख्याता यतो भक्तिः सुदुर्लभा ॥ ७३ ।
 असूयारक्षिता ये तु विप्रत्राणपरायणाः¶ ।
 कामादिरक्षिता ये तु ॥ तेषां तुष्यति केशवः ॥ ७४ ।
 सम्भार्जनादिभिर्ये तु हरिशुश्रूषणे रताः** ।
 सत्यान्नदाननिरताः प्रयान्ति पदमुत्तमम्†† ॥ ७५ ।

* परनिन्दाश्च वर्जयेदिति (ग) । † अतः परं (ख) पुस्तके सार्द्धैकः श्लोकी नास्ति ।
 ‡ नीयत इति (ग), (घ) । § मतेति (ग) । ¶ परित्राणपरायणा इति (ग) । ॥ कामा-
 दिदीपारक्षिता इति (ग) । ** परशुश्रूषणे रता इति (ख) । †† परमं पदमिति (ग) ।

तस्मात्संसारतप्तानां हरिरेव परा गतिः ।
यन्नामन्नवशादेव* प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिकथनी नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

पुनर्वक्ष्यामि माहात्म्यं देवदेवस्य चक्रिणः ।
पठतां शृण्वतां सद्यः पापराशिः प्रणश्यति* ॥ १ ॥
शान्ता जितारिषड्वर्गा योगेनाप्यनहङ्गताः ।
यजन्ति ज्ञानरूपेण ज्ञानरूपिणमव्ययम् ॥ २ ॥
तीर्थज्ञानविशुद्धा ये व्रतदानतपोमखैः ।
यजन्ति कर्मयोगेन† सर्वधातारमच्युतम् ॥ ३ ॥
सुखा व्यसनिनोऽज्ञास्य न यजन्ति जगत्पतिम् ।
अनरामरवन्मूढास्तिष्ठन्ति नरकीटकाः ॥ ४ ॥

* अरशादेवेति (क), (ख) ।

* विनश्यतीति (ग) । † ज्ञानयोगेनेति (ख) ।

तद्धिक्तीलत्रिया मत्ता* तथाऽहङ्कारदूषिताः† ।
 न यजन्ति जगन्नाथं सर्वत्रैयोविधायकम् ॥ ५ ।
 हरिकर्म्मरताः‡ शान्ता हरिपादाब्जसेवकाः ।
 देवात्केऽपीह§ जायन्ते लोकानुग्रहतत्पराः ॥ ६ ।
 कर्म्मणा मनसा वाचा यो यजेद्भक्तितोषा हरिम् ।
 स याति परमस्थानं॥ सर्व्वलीकोत्तमोत्तमम्** ॥ ७ ।
 अत्रैवो††दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम्‡‡ ॥ ८ ।
 विप्राः शृणुध्वं चरितं यज्ञमालिसुमालिनोः ।
 यस्य श्रवणमात्रेण वाजिमेधफलं लभेत्§§ ॥ ९ ।
 कश्चिदासीत्पुरा विप्रा ब्राह्मणो रैवतेऽन्तरेण॥
 देवमालिरिति॥॥ ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १० ।
 सर्व्वभूतदयायुक्तो हरिपूजापरायणः ।
 पुत्रमित्रकलत्रार्थं धनार्कनपरोऽभवत् ॥ ११ ।
 अपण्यविक्रयश्चक्रे तथा च रसविक्रयम् ।
 चाण्डालाद्यैरपि तथा प्रतिग्रहपरोऽभवत् ॥ १२ ।

* तद्धिक्तीलत्रिया मत्ता इति (ग) । † भूषिता इति (क) ; दुःखिता इति (ख) ।
 ‡ हरिकर्म्मरता इति (क), (घ) । § केऽप्यनेति (च) । ¶ योऽर्चयेद्भक्तित इति (ख) ।
 ॥ परमानन्दमिति (घ) । ** सर्व्वपापप्रणाशनमिति (घ) । †† तत्रैवेति (घ) । ‡‡ एष
 श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति । §§ लभेतेति साधु । ¶¶ रैवते गिराविति (घ) । ॥॥ वेद-
 मालिरिति (ख), (ग) । एवं परत्रापि ।

तपसां* विक्रयश्चक्रे व्रतानां विक्रयस्तथा ।
 परार्थं तीर्थगमनं कलत्रार्थमकारयत् ॥ १३ ॥
 कालेन गच्छता विप्रा जाती तस्य सुतासुभौ† ।
 यज्ञमाली सुमाली च‡ समानावतिशोभिनी ॥ १४ ॥
 ततः पिता कुमारौ तावतिस्त्रेहसमन्वितः§ ॥
 योजयामास॥ वात्सल्याद्बहुभिः साधनेस्तथा ॥ १५ ॥
 देवमालिर्बहुपायैर्धनं सम्पाद्य यत्नतः ।
 स्वधनं गणयामास कियत्स्यादिति वेदितुम् ॥ १६ ॥
 निष्ककोटिसहस्राणां कोटिकोटिगुणान्वितम् ॥
 विगणय्य स्वयं हृष्टो विस्मितश्चा#ःप्यचिन्तयत् ॥ १७ ॥
 असत्यतिग्रहैश्चैवमपस्थानाञ्च विक्रयैः ।
 महातपोविक्रयाद्यैरेतत्तु समुपार्चितम्†† ॥ १८ ॥
 अद्यापि शान्तिं नापन्ना मम दृष्ट्वातिदुःसहा ।
 मेरुतुल्यसुवर्णानि चासंख्यातानि‡‡ वाञ्छति ॥ १९ ॥
 अहोमन्ये महाकष्टं समस्तक्षेत्रसाधनम्§§ ।
 सर्वान् कामानवाप्याश पुनरन्यच्च काङ्क्षति॥ ॥ २० ॥
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

* तपस इति बहुषु पाठः । † कालेन विप्रा जज्ञेतां चानी तस्य सुतासुभाविति (ख) ।
 ‡ यज्ञमालिः सुमालिचेति (क), (ख), यज्ञमालिः सुमाली चेति (ग) । § समन्वितौ
 इति (ङ) । ¶ पीषयामासेति (ग) ॥ समन्वितमिति (ङ) । ** विषयचेति (क), (घ) ।
 †† एतन्नमुपार्चितमिति (ख), (ग) । ‡‡ असंख्येयानौति (ख) । §§ साधकमिति (ङ) ।
 ¶¶ (ख) पुस्तकेऽत्र षट्ठी श्लोका न सन्ति ।

चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते दृश्यैका तरुणायते ॥ २१ ।
 मनेन्द्रियाणि सर्वाणि मन्दभावं त्रजन्ति च ।
 बलं हृतञ्च जरसा सा दृष्ट्या तारुणं गता* ॥ २२ ।
 कष्टा सा वर्तते यस्य स विद्वानप्यपण्डितः ।
 स शान्तोऽपि प्रमन्युः स्यात्क्षीमानप्यतिमूढधीः ॥ २३ ।
 आशा भङ्गकारी पुंसामजेयाऽरातिसन्निभा ।
 तस्मादाशान्त्यजिह्वाशो यदीच्छेच्छाश्रतं सुखम् ॥ २४ ।
 बलन्तेजो यश्चैव विद्यां शीर्यञ्च वृद्धताम्† ॥
 तथैव सुकुले जन्म आशा हृत्यतिवेगतः ॥ २५ ।
 नृणामाशाभिभूतानामाश्वर्यमिदमुच्यते ।
 किञ्चिद्भृत्वाऽपि चाण्डालः‡स्तस्मादधिकतां गतः ॥ २६ ।
 आशाभिभूता ये मर्त्या महामोहाः श्रुचोऽवताः§ ॥
 अवमानादिकं दुःखं न जानन्ति यदप्यहो ॥ २७ ।
 तथाप्येवं बहुक्लेशैरेतन्नमुपार्जितम् ¶ ॥
 शरीरमपि जीर्यञ्च जरसाऽपहृतं बलम् ॥ २८ ।
 हृतःपरं॥ यतिष्यामि परलोकार्थमादरात् ।
 एवं निश्चित्य विप्रेन्द्रा धर्ममार्गरतोऽभवत् ॥ २९ ।

* दृश्यैका तरुणायते इति (ग) । † विद्यां मानयेति (क), (ग), (ङ) । ‡ किञ्चि-
 द्भृत्वा स चाण्डाल इति (घ) । § महामोहेन श्रुचता इति (ग) । ¶ यत्तन्नमुपार्जित-
 मिति (क) । ॥ अतः परमिति (ख) ।

सद्यएव धनं* सर्व्वं चतुर्धा व्यभजत्ततः† ।
 स्वयन्तु भागद्वितयमर्ज्जकत्वादपाहरत् ॥ ३० ।
 शेषन्तुः‡ भागद्वितयं पुत्रयोरुभयोर्ददौ§ ।
 स्वेनार्ज्जितानां पापानां नाशं कर्त्तुमनास्तदा ॥ ३१ ।
 प्रपातङ्गागारामांश्च तथा देवगृहान् बहून् ।
 अन्नादीनाञ्च॥ दानानि गङ्गातीरे चकार सः ॥ ३२ ।
 एवं धनविशेषञ्च विश्राण्य हरिभक्तिमान् ।
 नरनारायणस्थानं जगाम तपसे वनम् ॥ ३३ ।
 तत्रापश्यन्महारथ्ये आश्रमं मुनिसेवितम् ।
 फलितैः पुष्पितैश्चैव शोभितं वृक्षसङ्कुलैः ।
 गृणद्भिः परमं ब्रह्म शास्त्रचिन्तापरैस्तथा ।
 परिचर्यापरैर्वृक्षैर्मुनिभिः परिशोभितम् ॥ ३४ ।
 गृणन्तं परमं ब्रह्म तेजोराशिं ददर्श ह ।
 शमादिगुणसंयुक्तं रागादिरहितं मुनिम् ॥ ३५ ।
 शीर्षपर्थाशनं दृष्ट्वा देवमालिर्ननाम तम् ।
 तस्य जानन्तिरागन्तोः कल्पयामास चार्हणाम् ॥ ३६ ।
 कन्दमूलफलाद्यैस्तु नारायणधिया तदा ।
 कृतातिथ्यक्रियस्तेन देवमालिः कृताञ्जलिः ।

* सखेन तद्धनमिति (क), (घ); सद्य एतद्धनमिति (ख), (ग) । † तदिति (ख), (ग) । ‡ शेषश्चेति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । § उभयोरपीति (क), (ख), (ङ) । ॥ अर्थादीनाश्चेति (क), दीनाभ्यानाश्चेति (ख) । ॥ व्यैरिति (क), (ङ); चापीति (ख) ।

विनयावनतो भूत्वा प्रीवाच वदतां वरम्* ॥ ३७ ।
 भगवन् कृतकृत्योऽस्मि विगतं कल्पाद्यं मम ।
 मामुत्तर महाभाग ज्ञानदानेन पण्डित ॥ ३८ ।
 एवमुक्तस्तस्मै न जानन्तिर्मुनिसत्तमः ।
 उवाच प्रहसन् वाणीं देवमालिं गुणान्वितम् ॥ ३९ ।
 जानन्तिरुवाच ।
 शृणुष्व विप्रशार्दूल संसारच्छेदकारणम् ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन दुर्लभं दुष्कृतात्मनाम् ॥ ४० ।
 भज विष्णुं परं नित्यं ॥ स्मर नारायणं प्रभुम् ।
 परापवादं पैशुन्यं कदाचिदपि मा कथाः ॥ ४१ ।
 परोपकारनिरतः ॥ सदा भव महामते ।
 हरिपूजापरश्चैव त्यज मूर्खसमागमम् ॥ ४२ ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च मोहञ्च मदमत्सरौ ।
 परित्यज्यात्मवत्सोकं मत्वा ॥ शान्तिं गमिष्यसि ॥ ४३ ।
 असूयां परनिन्दाञ्च कदाचिदपि मा कथाः ।
 दम्भाचारमहङ्कारं नैष्टुर्यञ्च** परित्यज ॥ ४४ ।
 दयां क्रुद्धञ्च भूतेषु शत्रूषाञ्च तथा सताम् ।

* अतः परं (ख) पुस्तके देवमालिर्वासीत्यधिकः पाठो वर्तते । † बहुमत्यान-
 इति (घ) । ‡ परानन्दमिति (ङ) । § परापवादविरत इति (छ) । ¶ (ग) पुस्तकेऽतः
 परं श्लोकार्थं नास्ति । ॥ गत्विति (क), (ख), (घ) ; हरेति (ग) । ** निहुरञ्च परि-
 त्यजेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

त्वया कृतांश्च* धर्मान्वै† यद्यार्थं वद पृच्छताम्‡ ॥ ४५ ।
 अनाचारपरान्दृष्ट्वा नोपेक्षां कुरु शक्तिः§ ।
 पूजयस्वातिथीन्नित्यं स्वयमेवाऽविरोधतः ॥ ४६ ।
 पत्नैः पुत्र्यैः फलैर्वापि दूर्वाभिः पल्लवैस्तथा ।
 पूजयस्वण जगन्नाथं नारायणमकामतः॥ ॥ ४७ ।
 देवानृषीन् पितॄंश्चैव तर्पयस्व** यथाविधि ।
 अग्नेश्च विधिवद्भिर्परिचर्यापरोभव ॥ ४८ ।
 देवतायतने नित्यं सम्भार्यन्नपरोभव†† ।
 तद्योपलेपनश्चैव‡‡ कुरुष्व सुसमाहितः ॥ ४९ ।
 शीर्षस्फुटितसन्धानं कुरु देवगृहे सदा ।
 मार्गशीभाश्च§§ दीपश्च विष्णोरायतने कुरु ॥ ५० ।
 कन्दमूलफलैर्वापि सदा पूजय माधवमृगाणां ।
 प्रदक्षिण॥॥ नमस्कारैस्तीक्ष्णाणां पठनेस्तथा ॥ ५१ ।
 पुराणश्रवणश्चैव पुराणपठनस्तथा ।
 वेदान्तपठनश्चैव कुरुष्व प्रत्यहं हिज ॥ ५२ ।
 एवं स्थिते तव ज्ञानं भविष्यत्युत्तमोत्तमम् ।
 ज्ञानात्मस्तपापानां*** मोक्षमाहुर्विपश्चितः ॥ ५३ ।

* ज्ञातांश्चेति (ग) । † धर्मान्वैमिति (घ) । ‡ एवः श्लोकः परश्लोकस्य पूर्वार्धश्च
 (क) पुस्तके नास्ति । § पश्चित इति (घ) । ¶ पूजयध्वमिति (घ), (ङ) । ॥ मनामय-
 मिति (ख) । ** तर्पयध्वमिति (क) । †† एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । ‡‡ चापीति
 (ङ) । §§ मार्गशीभातीति (घ) । ¶¶ कैश्वमिति (ग) । ॥॥ प्रदक्षिणैरिति (ख) ।
 *** पापक्षेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

सूत उवाच ।

एवं प्रबोधितस्तेन देवमालिर्महामतिः ।
 तदा ज्ञानरतीनित्यं ज्ञानलेशमवाप्तवान् ॥ ५४ ।
 देवमालिः कदाचित्तु ज्ञानलेशप्रचोदितः ।
 कोऽहं मम क्रिया केति स्वयमेव विचारयन् ॥
 मम जन्म कथं जातं रूपद्वीट्ग्विधं ममः ॥
 एवं विचारयामास अहमेकोऽथवा बहुः ॥ ५५।५६ ।
 अनिश्चितमतिः सद्योदेवमालिर्द्विजोत्तमः ।
 पुनर्जानन्तिमागत्य ॥ प्रणम्य समुवाच ह ॥ ५७ ।

देवमालिरुवाच ।

मम चित्तमतिभ्रान्तं** गुरो ब्रह्मविदां वर ।
 कोऽहं मम क्रिया का वा ॥† मम जन्म कथं वद ॥ ५८ ।

जानन्तिरुवाच ।

सत्यमाह महाभाग चित्तभ्रान्तं सुनिश्चितम् ।
 अविद्यानिलयं चित्तं कथं सद्भावमेष्यति ॥ ५९ ।
 ममेति गदितं‡‡ यत्तु तदपि भ्रान्तिरिष्यते§§ ।
 अहङ्कारोमनोधर्मं आत्मनो न हि पण्डित ॥ ६० ।
 पुनश्चैकोऽहमित्युक्तं देवमाले त्वया मुने ।

* ब्राह्मणेनेति (ख) । † स्वयमेवाविचारयदिति (ग), (ङ) । ‡ कौहम्बिधर्ममिति (ङ) । § चिन्ताकुलितमागस इति (ख) । ¶ आगम्येति बहुषु पाठः । ॥ प्रबुध्येत-
 दुवाच इति (क), (ख) ; प्रबुध्येतमुवाच इति (ग), (ङ) । ** चित्तकान्तमिति (क) ।
 †† क्रिया का चेति बहुषु पाठः । ‡‡ गदितमिति (क) । §§ भ्रान्तिरिष्यते इति (घ) ।

नामजात्यादिशून्यस्य कथं नाम करोम्यहम् ॥ ६१ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्य* निर्गुणस्य परात्मनः ।
 नीरूपस्याप्रमेयस्य कथं रूपादि† कथ्यते ॥ ६२ ।
 परं ज्योतिःस्वरूपस्य‡ कथं नाम करोम्यहम्§ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्य¶ कथ्यते॥ वा# कथं क्रिया ॥ ६३ ।
 स्वप्रकाशात्मनो विप्र नित्यस्य परमात्मनः ।
 अनन्तस्याक्रियास्यस्व†† कथं जन्म च कथ्यते ॥ ६४ ।
 ज्ञानस्य वेद्यमजरं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 परिपूर्वमदानन्दं तस्मात्तं यज हे द्विज‡‡ ॥ ६५ ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ§§ ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ।
 ज्ञाने चानाहते¶¶ सिद्धे सर्व्वं ब्रह्ममयम्भवेत्॥ ॥ ६६ ।
 एवम्प्रबोधितस्तेन देवमालिर्मुनीश्वराः### ।
 सुमोक्ष††† पश्य‡‡‡न्नात्मानमात्मन्येवाच्युतम्प्रभुम् ॥ ६७ ।
 उपाधिवर्जितं ब्रह्म स्वप्रकाशं§§§ निरञ्जनम् ।

* अरूपस्य स्वभावस्येति (क), (ख), (ग), (ङ) । † रूपाद्येति (घ) । ‡ स्वभावस्ये-
 ति (च) । § परिपूर्वमव्यात्मन इति (ग) । ¶ अपरिच्छिन्नभावस्येति (ग) । †† कथ्यते
 इति (ङ) । ## वेति कडुपु पाठः । ††† अविपापस्येति (ख), अक्रियस्येति (ग) ।
 †††† यजत द्विजिति (क) ; तुभ्यदिह द्विज इति (ख), (ङ), तस्मान्नान्यदिह द्विजिति (ग) ।
 §§ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थिति (ख) । ¶¶ ज्ञाने चानाहते इति (ग) । ||| ब्रह्मसमं भवे-
 दिति (क), (ख), (ङ) । अतःपरं (ख) पुस्तके सूत उवाचेति पाठो दृश्यते । ### सुनी-
 चर इति (क), (ख) । †††† सुमोक्षेति (क), (ख), (ग), (ङ) । ††††† ज्ञानव्रिति (ख) ।
 §§§ ज्ञेयाग्रंसमिति (ख) ।

अहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ॥ ६८ ।
 ततश्च व्यवहारार्थं देवमालिर्मुनीश्वरम् ।
 गुरुं प्रणम्य जानन्तिं सदा ध्यानपरोऽभवत् ॥ ६९ ।
 गते बहुतिथे काले देवमालिर्महामतिः ।
 वाराणसीम्पुत्रीम्प्राप्य परं मोक्षमवाप्तवान् ॥ ७० ।
 य इमं पठतेऽध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 स्वकर्मापाशविच्छेदं सम्प्राप्य सुखमश्नुते ॥ ७१ ।
 इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे विश्वसाहास्यवर्चने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

देवमालिः सुतौ प्रोक्तौ यावुभौ मुनिसत्तमाः ।
 यन्नमालिः सुमालीति* तयोः कर्माधुनोच्यते ॥ १ ।
 तयोराद्यो यन्नमालिर्बिभेद् पितृसञ्चितम् ।
 धनं हिधा कनिष्ठस्य भागमेकन्ददौ तदा ॥ २ ।
 सुमाली तद्वनं सर्व्वं व्यसनाभिरतस्तदा ।
 असज्जनादिभिश्चैव† नाशयामास भोः‡ हिजाः ॥ ३ ।

* सुमाली चेति (ग) । † असज्जनादिभिरिति (क), (ग) । ‡ हि हिजा इति (ख) ।

गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपानरतोऽभवत् ।
 वेष्णाविभ्रमलुब्धीः*ऽसौ परदाररतोऽभवत् ॥ ४ ।
 तन्निन्नाशे समायाते हिरण्ये पिढसञ्चिते ।
 अपहृत्य परद्रव्यं वारस्त्रीनिरतोऽभवत् ॥ ५ ।
 दृष्ट्वा सुमालिनः शीलं यन्नमालिर्महामतिः ।
 बभूव दुःखितो गाढी†मनुजश्चेदमब्रवीत्‡ ॥ ६ ।
 अक्षमत्यन्तकष्टेन वृत्तेनानुज मक्कुले§ ।
 त्वमेक एव दुष्टात्मा महापापरतोऽभवः ॥ ७ ।
 एवन्निवारयन्तश्च बहुशो॥ भ्रातरन्ततः ।
 हनिष्यामीति निश्चित्य खड्गहस्तः॥ कचेऽग्रहीत् ॥ ८ ।
 ततो हाहारवो जञ्जे** नगरे सुनिसत्तमाः ।
 बबभ्रुर्नगराञ्चैनं कुपितास्ते सुमालिनम् ॥ ९ ।
 यन्नमालिरभेयात्मा पौरान् सम्यार्थं दुःखितः ।
 बन्धनाशोचयामास भ्रातृस्त्रेहविमोहितः†† ॥ १० ।
 यन्नमालिः पुनश्चापि विभिदे‡‡ स्वधनं द्विधा ।
 आददे स्वयमर्चश्च ददावर्चं कनीयसे‡‡ ॥ ११ ।
 सुमाली त्वतिमूढात्मा तद्धनेनापि सत्तमाः ।

* गुष्ट इति (ख) । † वादमिति (ग) । ‡ (ख) पुस्तकेऽपि यन्नमालिर्बवाप्य-
 धिकः पाठी वर्तते । § यरकुले इति (घ) । ॥ स ऋट इति (ख) । ॥ खड्गधत् इति
 (क) ; खड्गधत् तं करे इति (ख) ; खड्गं तूर्णमिति (ग) । ** रवीमहामिति (घ) ।
 †† भागुः स्त्रेहविमोहित इति (ख) ; भाटस्त्रेहविमोहित इति (ग) । ‡‡ विभेद इति (ख) ।
 §§ कनीयसे इति (ग), (घ) ।

पूर्वैः* पाषण्डचाण्डालैर्बुभुजे च मदीक्षतः ॥ १२ ।
 असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ।
 पिशुमर्हः फलाक्योऽपि काकैरेवेह भुज्यते† ॥ १३ ।
 आत्रा दत्तं धनम्प्राप्य सुमाली मत्ततां गतः ।
 शर्करासहितं दुग्धं पीत्वैव पवनाशनः ॥ १४ ।
 सुमाली ह्यतिमूढात्मा चाण्डालत्वमुपागतः‡ ।
 मद्यमानप्रमत्तश्च गोमांसादीन्यभक्षयत् ॥ १५ ।
 त्यक्तो बन्धुजनैः सर्वैश्चाण्डालस्त्रीसमन्वितः ।
 राज्ञाऽपि बाधितश्चाऽपि प्रपेदे निर्जनं वनम् ॥ १६ ।
 यज्ञमालिः सुधीर्विप्रः सदा धर्मरतोऽभवत् ।
 अवारितं ददावन्नं सत्सङ्गतकल्मषः ॥ १७ ।
 पित्रा कृतानि सर्वाणि तडागादीनि सत्तमाः ।
 अपालयद्यज्ञमालिः सत्यधर्मपरायणः ॥ १८ ।
 विश्राणितं धनं सर्वं यज्ञमालिर्महात्मनः ।
 सत्पात्रदाननिष्ठस्य धर्ममार्गप्रवर्त्तिनः ॥ १९ ।
 अहो सदुपभोगाय§ सज्जनानां विभूतयः ।
 कल्पवृक्षफलं सर्व्वममरैरेव भुज्यते¶ ॥ २० ।
 धनं विश्राण्य धर्मार्थं यज्ञमालिर्महामतिः ।
 नित्यं त्रिणुगृहे सम्यक् परिचर्य्यापरोऽभवत् ॥ २१ ।

* सूक्ष्मैरिति (ख), (ग) । † विभुज्यते इति (क) ; इ भुज्यते इति (ख) । ‡ एत-
 दर्थं (ब) पुस्तके नास्ति । § सदुपभोगायेति (ख) । ¶ अथ भुज्यते इति (ख) ।

कालेन गच्छता तौ तु बृहभावसुपागतौ ।
 यज्ञमालिः सुमाली च एककालवृत्तौ द्विजाः* ॥ २२ ।
 हरिंपूजारतस्यास्य यज्ञमालेर्महात्मनः ।
 हरिः सम्प्रिययामास विमानशतसुत्तमम् ॥ २३ ।
 दिव्यं विमानमारुह्य यज्ञमालिर्महामतिः ।
 पूज्यमानः सुरगणैस्तूयमानोसुनीश्वरैः ॥
 गन्धर्वैर्गीयमानश्च अप्सरोभिश्च सेवितः ।
 कामधेन्वाकथ्यमाणश्चिन्नाभरणभूषितः ॥
 क्रोमलैस्तुलसीमाल्यैर्भूषितस्त्रिजसां निधिः ।
 गच्छन्विष्णुपुरन्तूर्णमनुजं पथि दृष्टवान्† ॥ २४-२६ ।
 ताद्यमानं यमभटैः क्षुत्तृष्णापरिपोडितम् ।
 प्रेतभूतं विवस्त्रश्च दृष्टवान्पाशवेष्टितम् ॥ २७ ।
 इतस्ततः प्रधावन्तं विलपन्तं स्वकर्णं च ।
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च व्रजन्तं पथि दृष्टवान्‡ ॥ २८ ।
 यज्ञमालिर्दयायुक्तो हरिद्रूतान् समागतान्§ ।
 कोऽयं भटैर्बाध्यमान इत्यपृच्छरक्तान्मालिः ॥ २९ ॥
 अथ ते हरिद्रूतास्तं यज्ञमालिं महीजसम् ।
 असौ सुमाली भ्राता ते पापात्मा इत्यबोधयन्¶ ॥ ३० ।
 यज्ञमालिः समाकर्ण्य आख्यातं विष्णुकिङ्करैः ।

* सतापुभविति (ख) । † दृष्टवान् पथीति (ग) । ‡ २७।२८ स्त्रीषु (ख) पुस्तके
 न सः । § सनीपगानिति (ग) । ¶ अचीदयन्निति (क) ; अचीचतेति (ग) ।

मनसा दुःखमापन्नः पुनः पप्रच्छ चापि तान्* ॥ ३१ ।

कथमस्य भवेन्नोचो ह्यर्जितैः† पापसञ्चितैः ।

तदुपायं वदस्व मे शीघ्रं यूयं हि बान्धवाः‡ ॥ ३२ ।

सख्यं साप्तपदीनं स्यादित्याहुर्धर्मकोविदाः ।

तस्मान्मे बान्धवा यूयमप्रार्थितसमागताः§ ॥ ३३ ।

यज्ञमालेर्वचः श्रुत्वा विष्णुदूती॥ दयापरः ।

पुनः स्मितमुखो भूत्वा यज्ञमालिं हरिप्रियम्॥ ॥ ३४ ।

विष्णुदूत उवाच ।

यज्ञमाले महाभाग नारायणपरायण ।

उपायं तव वक्ष्यामि शृणुष्व वदतो मम** ॥ ३५ ।

कृतन्तु सुमहत्कर्म त्वया प्राक्तनजन्मनि ।

प्रवक्ष्यामि समासेन शृणुष्व सुसमाहितः ॥ ३६ ।

पुरा त्वं वैश्यजातीयो नाम्ना विश्वम्भरः स्मृतः ।

त्वया कृतानि पापानि महान्यगणितानि वै ॥ ३७ ।

स्वकर्मकामनाहीनो मातापिचोस्तथोज्ज्वलकः ।

एकदा बन्धुभिस्त्वक्तः शोकसन्तापपीडितः†† ।

क्षुधाग्निनाऽपि सन्तप्तः प्राप्तवान्हरिमन्दिरम् ॥ ३८ ।

* रजित इति (क), (ख) ; वेदितुं इति (ग) । † स्वारजितैरिति (ख) । ‡ सौदतीय
 हि बान्धव इति (ख) । § तदुपायं वदस्व मे इति (क), (ख) ; वदाय मे इति (ग) ।
 ** अतः परं (ख) पुस्तके सूत उवाच इत्यधिकः पाठोऽस्ति । †† हरिदूत इति बहुषु पाठः ।
 ††† उवाचेति क्रियापदभ्रमम् । ** गदतो ममेति (क), (ख), (ग) । †† शोकताप-
 प्रपौषित इति (ख) ।

तत्र वृष्टिसमुद्भूतं कर्हमं हातुमिच्छताः ।
 निवारितस्वया सोऽपि उपलेपनतां गतः ॥ ३८ ।
 उपोषितश्च तद्रात्रौ तस्मिन्देवालये द्विजाः ।
 सर्पेण दंशितःस्तत्र प्रातः पञ्चत्वमागतः ॥ ४० ।
 तेन पुष्यप्रभावेण उपलेपनजेन ते ।
 विप्रजन्म च तत्रापि हरिभक्तिरचञ्चला ॥ ४१ ।
 कस्यकोटिशतं सायं निर्व्वेय्यः हरिसन्निधौ ।
 तत्रैव ज्ञानऽमासाद्य परं मोक्षं गमिष्यसि ॥ ४२ ।
 अनुजं पातकित्रेष्ठं यत्तु मोक्षमिच्छसिषा ।
 उपायं तत्र वक्ष्यामि ॥ तच्छृणुष्व महामतेः ॥ ४३ ।
 गोचर्ममात्रभूमिस्तु उपलेपनजं फलम् ।
 दस्त्रोद्धर महाभाग तस्माच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ४४ ।
 एवमुक्तस्ततस्त्रेण यन्नमालिर्महामतिः ।
 देवदूतोक्तमाचन्तुः†† ददौ तस्मै फलन्तदा ॥ ४५ ।
 विनष्टमभवत्तस्य पापजालं सुनीश्वराः ।
 यमात्राकारिणः सर्व्वे तं विमुच्य प्रदुहुवुः ॥ ४६ ।
 विमानमागतं सद्यः सर्व्वभोगसमन्वितम् ।
 समारब्धः‡‡ सुमाली चऽऽ सुसुदे देववत्तदा ॥ ४७ ।

* हातुमिच्छेति (ग) । † दष्ट इति साधु । ‡ निर्व्वेयेति (घ) । § मोक्ष-
 नासायेति (ग) । ¶ यत्नं मोक्षितुमिच्छसीति (ख) । ॥ उपायन्तु प्रवक्ष्यामीति (ख) ।
 ** एष श्लोकः (ग) पुस्तके नास्ति । †† देवदूतोक्तमाचस्विति (ग) । ‡‡ समारब्धेति
 (क), (ग) । §§ तु इति (क) ।

तावुभौ भ्रातरौ विप्रा देवहृन्दनमस्कृतीः ।
 अवाप्तुर्महाप्रीतिं समालिङ्ग्य परस्परम् ॥ ४८ ।
 यन्नमालिः सुमाली च स्तूयमानौ महर्षिभिः ।
 गीयमानौ च गन्धर्वैर्विष्णुलोकमुपागतौ ॥ ४९ ।
 अवाप हरिसारूप्यं सुमाली द्विजसत्तमाः ।
 यन्नमालिश्च धर्मात्मा हरिसारूप्यतामगात् ॥ ५० ।
 भुक्त्वा भोगांश्चिरं तत्र यन्नमालिर्महामतिः ।
 तत्रैव ज्ञानसम्पन्नः परं मोक्षमुपागतः ॥ ५१ ।
 सुमाली च महाभागो विष्णुलोके युगायुतमङ्गः ।
 स्थित्वा भूमिं पुनः प्राप्य भूयोविप्रत्वमागतः ॥ ५२ ।
 यज्ञानियाजः तत्रैव भोक्षार्थं विष्णुतत्परः ।
 समस्तव्रतदानानि धर्मांश्च कृतवांस्तथा ॥ ५३ ।
 हरिपूजापरो नित्यं हरिनामपरायणः ॥
 व्याहरन् हरिनामानि प्रपिदे जाङ्गवीतटम् ॥ ५४ ।
 तत्र स्नातश्च ॥ गङ्गायामिष्टाः ॥ विश्वेश्वरं प्रभुम् ।
 अवाप परमं स्थानं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५५ ।
 अतिशुद्धकुले जातो गुणवान्देवपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तो हरिपूजापरायणः ॥ ५६ ॥††

* अतः परं (ख) पुस्तके सार्धश्लोकद्वयं नास्ति । † विष्णुलोकं समागताविति (क) ।
 ‡ विष्णुलोके च श्रावते इति (ख) । विष्णुलोकमुपागत इति (ङ) । § यज्ञानियाज
 सुवह्निति (ग) । ¶ हरिपूजापरायणः इति (घ) ॥ तत्र स्थितश्चेति (ख) । ** इदं
 (क), (ख), (ग), (ङ) । †† एव. श्लोकः (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु नास्ति ।

उपलेपनमाहात्म्यं कथितं वो मुनीस्तराः ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन पूजयध्वं जनार्दनम् ॥ ५७ ।
 न तेषां नरकं विप्राः* ये प्रपन्ना जनार्दनम्† ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सम्पूज्यो जगतां पतिः ॥ ५८ ।
 अकामादपि‡ ये विष्णोः सकृत्पूजां प्रकुर्व्वते ।
 न तेषां भवबन्धस्तु कदाचिदपि जायते ॥ ५९ ।
 हरिपूजारतान्§ यस्तु हरिबुद्ध्या प्रपूजयेत् ।
 तं पूजयन्ति॥ विप्रेन्द्रा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ६० ।
 हरिभक्तिपरायान्तु सङ्गिनां॥ सङ्गमागतः ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो महापातकवानपि ॥ ६१ ।
 हरिपूजापरायान्तु हरिनामरतात्मनाम्** ।
 शुश्रूषान्दिरता यान्ति पापिनोऽपि परां गतिम् ॥ ६२ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

* न तेषाञ्च रजो विप्रा इति (क), (ङ) । † एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ कदाचिदपीति (ग) । § हरिपूजापरागिति (ख); हरिभक्तिरतागिति (ग) । न तस्य
 तुष्यन्तीति (क); तस्मात् पृच्छन्तीति (ख); तस्य पूष्यन्तीति (ग), (घ), एतच्च चार्थं, तेन
 पूष्यन्ते इति साधु । ॥ योगिनागिति (ङ) । ** हरिभक्तिपरा ये च हरिनामरता-
 दायेति (ख) ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भूयः शृणुत* विप्रेन्द्रा माहात्म्यं कमलापतेः ।
 कस्य नो जायते प्रीतिः श्रोतुं हरिकथामृतम् ॥ १ ।
 नराणां विषयात्तानां† ममताकुलचेतसाम्‡ ।
 एकमेव हरेर्नाम सर्वपापप्रणाशनम्§ ॥ २ ।
 सक्रदा न नमेद्यस्तु विष्णवे कर्महारिणे ।
 श्रवोपमं तं जानीयात्कदाचिदपि नालपेत् ॥ ३ ।
 हरिपूजाविहीनस्तु यस्य वेश्म द्विजोत्तमाः ।
 श्मशानसदृशं विद्यान्न कदाचिद्विशेष तत् ॥ ४ ।
 हरिपूजाविहीनाश्च वेदविदेषिणस्तथा ।
 द्विजगोद्वेषिणश्चैव वा राक्षसाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५ ।
 यो वा को वापि विप्रेन्द्राः विप्रद्वेषपरायणः॥ ।
 यद्यश्चरति** गोविन्दं सा पूजा विफला भवेत् ॥ ६ ।
 अन्यश्रेयोविघातार्थं†† येऽर्चयन्ति जनार्दनम् ।
 सा पूजा‡‡ सुमहाभागाः पूजकानाश्च हन्ति वै ॥ ७ ।

* श्रुत्वमिति (ख), (ग) । † विषयार्थानामिति (क) ; विषयाधीनमिति (ख) ;
 विषयाभ्यामिति (ग) ; विषयीकृतानामिति (ङ) । ‡ ममतां गतचेतसामिति (ख) ।
 § सर्वपापकनाशनमिति (ङ) । ¶ चापौति बहुषु पाठः । ॥ विष्णुद्वेषपरायण-
 इति (ङ) । ** अर्चयति (घ) । †† विनाशार्थमिति (ग) । ‡‡ सा पूजाऽपीति
 (ख) ; सा तु पूजति (ग) ।

हरिपूजापरो यस्तु यदि पापं करोति वै ।
 तमेव विष्णुद्वेषारं प्राहुस्तत्त्वार्थकोविदाः ॥ ८ ।
 ये विष्णुनिरताः शान्ता लोकानुग्रहतत्पराः ।
 सर्वभूतदयायुक्ता विष्णुरूपाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ।
 कोटिजन्मार्च्चितैः पुण्यैर्विष्णुभक्तिः प्रजायते ।
 इदंभक्तिमतां* विष्णो† पापबुद्धिः कथं भवेत् ॥ १० ।
 जन्मकोट्यर्च्चितं‡ पापं हरिपूजारतात्मनाम् ।
 शीघ्रं याति क्षणादेव तेषां स्यात्पापधीः कथम् ॥ ११ ।
 विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 चाण्डाला अपि वै पूज्याऽ‡ हरिभक्तिपरायणाः ॥ १२ ।
 नराणां विषयान्धानां॥ सर्वदुःखविनाशिनी ।
 हरिसेवेति विख्याता भक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ १३ ।
 सङ्गाभ्योहात्तथा** लोभादज्ञानाहापि यो नरः ।
 विष्णोरुपासनं कुर्यात्कोऽक्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ १४ ।
 हरिपादोदकं यस्तु कणमात्रम् धारयेत् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरोभवेत्†† ॥ १५ ।
 अकालमृत्युग्रमनं सर्वव्याधिविनाशनम्‡‡ ।

* इदंभक्तिमतामिति (क), (ख), (ग), (ङ) । † तेषामिति (ङ) । ‡ कोटि-
 जन्मार्च्चितमिति (ग) । § अपि वै चेष्टा इति (क), (ग) । ॥ विषयार्त्तानामिति
 (क), (ङ) ; अपि वै यथा इति (ग) ; विषयाधीनामिति (ख) । ॥ (ख) पुस्तके एतदर्थं
 प्राप्ति । ** ज्ञानत्रयि भयादिति (क), (ख), (ङ) ; ज्ञातु चेष्टायादिति (ग) ।
 †† प्रियतरस्तथेति बहुषु पाठः । ‡‡ सर्वव्याधिविवर्च्चितमिति (ग) ।

सर्व्वदुःखीपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥ १६ ।
 नारायणपरं धाम ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
 ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां मुक्तिर्हिं प्राप्स्यती ॥ १७ ।

सूत उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगे कणिकी* नाम लुब्धकः ।
 परदारपरस्वापहरणे सततोद्यतः‡ ॥ १८ ।
 परनिन्दापरोनित्यं जन्तुपीडारतः सदा‡ ।
 हतवान्ब्राह्मणान् गाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ।
 देवस्वहरणे नित्यं परस्वहरणे तथा ।
 उच्युक्त्वा सर्व्वरो§ विप्राः कीणाशानामधीश्वरः ॥ २० ।
 तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहान्ति च ।
 न तेषां शक्यते वक्तुं संख्या वत्सरकोटिभिः ॥ २१ ।
 स कदाचिन्महापापोऽजनानामन्तकोपमः॥ ।
 सौचीरराज्ञा** नगरं सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितम् ।
 योषिद्भिर्भूषिताभिश्च†† सरोभिर्निर्मालोदकैः ।
 अलङ्कृतं विपणिभिर्ययौ देवपुरोपमम् ॥ २२।२३ ।
 तस्योपवनमध्यस्थं रम्यं केशवमन्दिरम् ।

* कालकी नामिति (ग) । † परद्रव्यहरणे सततोद्यत इति बहुषु पाठः । ‡ तथेति (ख), (ग) । § सर्व्वदेति (क), (ख), (ङ) ; सततमिति (ग) । ¶ महापापीति (क), (ङ) ।
 ॥ अन्तिके मुत्तमिति (क), (ख), (ङ) । ** सौवीरं नामिति (ख) ; सौवीरराज्ञ इति (ग) ।
 †† भूषिताश्चैवेति (घ) ।

छादितं हेमकलसैर्दृष्टा व्याधो मुदं ययौ ॥ २४ ।
 हराम्यथ सुवर्णानि बह्वनि च विनिश्चितः* ।
 जगाम विश्वभवनं कीर्णाश्रयार्थलोलुपः† ॥ २५ ।
 तत्रापश्यद्विजवरं शान्तं तत्त्वार्थकोविदम् ।
 परिचर्यापरं विश्वोरुतङ्गं तपसां निधिम् ॥ २६ ।
 एकाकिनं दयायुक्तं‡ निष्पृहभ्यानलोलुपम् ।
 दृष्ट्वाऽसौ लुब्धको मेने तं चौर्यस्यान्तरायिकम्§ ॥ २७ ।
 देवस्य द्रव्यजातन्तु समादातुमना निशि ।
 उतङ्गं हन्तुमारिभे विष्टतासिर्गर्मदीहृतः ॥ २८ ।
 पादेनाक्रम्य तद्वचोनिगृह्य पाणिना कचम्॥ ।
 एवङ्कृतमतिं** तन्तु उतङ्गः प्रेक्ष्य चाब्रवीत् ॥ २९ ।
 भो भोः साधो वृथा माम्त्वं हनिष्यसि निरागसम् ।
 मया किमपराधन्ते†† कृतं तद्वद लुब्धकः‡‡ ॥ ३० ।
 कृतापराधिनो लोके§§ शिचां कुर्वन्ति यन्नतः ।
 न हिंसन्ति वृथा सौम्य सज्जना अपि पापिनम् ॥ ३१ ।
 विरोधिष्वपि मूर्खेषु निरोध्यावस्थितान् गुथान् ।

* विनिश्चितमिति (घ) । † चौर्यलोलुप इति (ख), (ग) । ‡ दयायुक्तं तमिति (ख) ; दयायुचेति (ग) । § तत्रोरं स्वर्णहारकमिति (ख) ; चौरस्यान्तरायिकमिति (ग) । ॥ विष्टतासिरिति (ख) । ॥ कचं निर्गृह्य पाणिनेति (ख) ; जटा संगृह्य पाणिनेति (ग) । ** हन्तुं कृतमतिमिति (ग) । †† अपराधशब्दस्य क्रीवलमार्थम् ; किमपराधं ते इति (ख), (ङ) पुस्तकयोः पाठः । ‡‡ लुब्धक तद्वदिति (ङ) । §§ लोका इति (ख), (ग) ।

विरोधं नापि गच्छन्ति* सज्जनाः शान्तचेतसः ॥ ३२ ।
 बहुधा बाध्यमानोऽपि यो नरः क्षमयान्वितः ।
 तमुत्तमं नरं प्राहुर्विष्णोः प्रियतरं तथा ॥ ३३ ।
 सृजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेऽपि† ।
 छिंदेऽपि चन्दनतर्कवासयति सुखं कुठारस्य‡ ॥ ३४ ।
 अहो विधिवै बलवान् बाधते बहुधा जमान् ।
 सर्वसङ्गत्रिहीनोऽपि बाध्यते च दुरात्मना§ ॥ ३५ ।
 अहो निष्कारणं लोके बाधन्ते पिशुना जनान् ।
 तत्रापि साधुम् बाधन्ते न समानान्कथञ्चन¶ ॥ ३६ ।
 मृगमीनसज्जनानां दृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
 लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति॥ ॥ ३७ ।
 अहो बलवती माया मोहयत्यखिलं जगत् ।
 पुत्रमित्रकलत्रार्थं सर्वदुःखे** नियोजति†† ॥ ३८ ।
 परद्रव्यापहारेण कलत्रं पोषितं तु यैः ।
 अन्ते तत्सर्वमुरसृज्य एक एव प्रयाति वै ॥ ३९ ।
 मम माता मम पिता मम भार्य्या ममात्मजः‡‡ ॥

* गृह्णन्तीति (क) ; नाधिगच्छन्तीति (ग) । † विनाशनेऽपीति (घ), तत्र हन्दीदोषः ।
 ‡ एष श्लोकी (ङ) पुस्तके नास्ति । श्लोक एषः प्रचिप्त इत्यनुमीयते । § बाध्यते न दुरा-
 त्मनेति (ग), (ङ) । (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति । ¶ तत्रापि साधु जायन्ते न समानं
 कथञ्चनेति (क), (ङ) पुस्तकयोः पाठः । ॥ एष श्लोकः (ङ) पुस्तके नास्ति । प्रचिप्तमाय-
 मित्यनुमीयते । ** सर्वं दुःखमिति (ङ) । †† नियुङ्क्ते इति साधु । नियोजितमिति
 (ख), (ग) । ‡‡ ममानुज इति (क) ।

ममेदमिति जन्तूनां ममता बाधते वृथा ॥ ४० ॥
 धर्माधर्मौ सद्देवास्तामिहाऽमुत्र न चापरः ।
 यावदूर्जयति द्रव्यं तावदेव हि बान्धवाः ॥ ४१ ॥
 धर्माधर्माूर्जितैर्द्रव्यैः पोषिता येन ये नराः ।
 मृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्न* भुञ्जते हि ते ॥ ४२ ॥
 गच्छन्तं परलोकश्च नरं तं ह्यनुतिष्ठतः ।
 धर्माधर्मौ न च धनं न पुत्रा न च बान्धवाः ॥ ४३ ॥
 कामः समृद्धिमायाति नराणां पापकर्म्मणाम् ।
 वृथाऽयं बाधते लोको धनादीनामुपार्जने† ।
 यद्भावि तद्भवत्येव नैतज्जानन्त्यबुद्धयः‡ ॥ ४४ ॥
 पादेनैकेन वक्ष्यामि यदुक्तद्वन्द्वकोटिभिः§ ।
 भवितव्यं भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते॥ ४५ ॥
 यद्भाष्यं तद्भवत्येव यद्भाष्यं न तद्भवेत् ।
 इति निश्चितबुद्धीनां न चिन्ता बाधते क्वचित् ॥ ४६ ॥
 दैवाधीनमिदं सर्वं॥ जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 तस्माज्जन्म च मृत्युश्च दैवं जानाति नराऽपरः## ॥ ४७ ॥

* घृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्नं भुञ्जते इति (ग) ; (क) पुत्रके घृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्न-
 मिति पाठो वर्तते । † सदाूर्जने इति (क), (ख) ; तथाूर्जने इति (ग), (ङ) ।
 ‡ न जानन्त्यबुद्धय इति (ङ) । § ब्रह्मकोटिभिरिति (ग) । ¶ (क) पुत्रकेऽतः परं यद्भाष्यं
 तद्भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते इत्यधिकारं वर्तते । ॥ जयसर्वमिति (ङ) । ## नैवं
 ज्ञानाति नापरमिति (घ) ।

यत्र कुत्र स्थितस्यापि* यद्भाष्यं तद्भवेद्भवम् ।
 लोकास्तु तद्विज्ञाय† वृथायाससमाकुलः‡ ॥ ४८ ।
 अहो दुःखं मनुष्याणां ममताकुलचेतसाम् ।
 महापापानि कृत्वाऽपि परान् पुण्यन्ति§ यत्रतः ॥ ४९ ।
 अर्जितन्तु धनं सर्व्वं भुञ्जते बान्धवाः समम् ।
 स्वयमेको नामण मूढस्तत्पापफलमश्रुते॥ ॥ ५० ।
 इति ब्रुवाणन्तमृषिं विमुच्य भयविह्वलः ।
 कनिकः प्राञ्जलिः प्राह क्षमस्वेति पुनः पुनः ॥ ५१ ।
 तत्संसर्गप्रभावेण** हरिसन्निधिमात्रतः ।
 गतपापोलुब्धकश्च†† अनुतापीदमन्नकीर्त्तः‡‡ ॥ ५२ ।
 मया कृतानि पापानि महान्ति सुबहूनि च§§ ।
 तानि सर्वाणि नष्टानि विप्रेन्द्र तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ।
 अहोऽहंणण पापधीर्नित्यं महापापं समाचरम् ।
 कथं मे निष्कृतिर्भूयात्कं यामि शरणं विभो ॥ ५४ ।
 पूर्व्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्वमवासवान्॥ ॥ ।

* अतः परं (ख) पुस्तके चरणचतुष्टयं नास्ति । तत्र यत्र कुत्र स्थितस्यापि नरसाकुल-
 चेतस इत्येवं पाठो वर्त्तते । † तत्र विज्ञायति (ग), (ङ) । ‡ वृथायाससमाकुल-
 इति (घ) । § परानन्ननीति (क) ; परान् पुण्यन्तीति (ग), (ङ) । ¶ स्वयमेकीभूदतम-
 इति (ग) । ॥ (ख) पुस्तकेऽतः परं सत उवाचेति पाठो वर्त्तते । ** तत्संस-
 र्गप्रभावेति (ग) । †† स तु पापो लुब्धकश्चेति (ख) ; गतपापो लुब्धकः स इति (ग) ।
 ‡‡ अतः परं (ख) पुस्तके कनिक उवाचेत्यधिकः पाठो वर्त्तते । §§ सुददानिवेति (ख) ।
 ¶¶ अतोऽहमिति (घ) । ॥॥ अवाभुयामिति बहुषु पाठः ।

तत्रापि पापजालानि कृत्वा कां गतिमाप्नुयाम् ॥ ५५ ॥

अहो ममायुः क्षयमेति शीघ्रं

पापान्यनेकानि समार्जितानि ।

प्रतिक्रिया नैव कृता मयेषां

गतिश्च का स्यान्नम जन्म किं वा ॥ ५६ ॥

अहो विधिः पापशताकुलं मां

किं सृष्टवान् भारकरश्च मद्याः ।

कथं नु तत्पापफलानि भोक्षेऽ

कियत्सु जन्मस्त्रहसुग्रकर्मा ॥ ५७ ॥

एवं विनिन्द्य* चात्मानमात्मना लुब्धकस्तदा ।

अन्तस्तापातिसन्तप्तः† सद्यः पञ्चत्वमागतः ॥ ५८ ॥

उतहः परिततं प्रेक्ष्य‡ लुब्धकन्तं दयापरः ।

विष्णुपादोदकेने§नृणामभ्यसिञ्चन्महामतिः ॥ ५९ ॥

हरिपादोदकस्पर्शाञ्जुब्धको वीतकल्मषः ।

दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथान्नवीत् ॥ ६० ॥

कनिक उवाच ॥

उतह मुनिशार्दूल गुरुस्त्वं मम सुव्रत ।

विमुक्तस्त्वत्प्रसादेन महापातकबन्धनात् ॥ ६१ ॥

* विनिन्दितात्मानमिति (क), (ख); निन्दन्मात्मानमिति (ग); निनिन्द चात्मान-
मिति (ङ) । † अन्तस्तापातिसन्तप्त इति (क), अन्तस्तापातिसन्तप्त इति (ङ) ।
‡ वीक्ष्येति (ग) । § हरिपादोदकेनेति (ग) । ¶ एवेति षड्बु पाठः । ॥ दिव्यदेह
उवाचेति (ख) ।

जातस्तदुपदेशान्मे सन्तापोः मुनिपुङ्गव ।
तेन मे पापजालानि विनष्टानि महामते ॥ ६२ ।
हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं सिक्तवानसि ।
प्रापितोऽस्मि ततस्तस्मात्तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ ६३ ।
त्वयाऽहङ्गातस्तत्त्वोऽस्मि गुरुत्वं मम सुव्रत ।
तस्मान्नतोऽस्मि ते विहन्यत्कृतं तत्क्षमस्व मे ॥ ६४ ।
इत्युक्त्वा देवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ।
प्रदक्षिणत्रयङ्गुत्वा नमस्कारञ्चकार सः ॥ ६५ ।
ततो विमानमारुह्य सर्व्वकामसमन्वितम् ।
अप्सरोगणसङ्कीर्णं प्रपेदे हरिमन्दिरम् ॥ ६६ ।
एतदृष्ट्वा विस्मितोऽसावुतङ्गस्तपसां निधिः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय अस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ ६७ ।
तेन सुतो महाविष्णुर्दत्तवान्वरमुत्तमम् ।
वरेण तेनोतङ्गोऽपि प्रपेदे परमम्पदम् ॥ ६८ ।

इति श्रीवृहन्नारदीयपुराणे हरिमाहात्म्यवर्षने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

* संयत इति (क), (ङ) ; विवेकं इति (ग) । † अतः परं (ख) पुस्तके एत
उवाचैत्यधिकः पाठो वर्णते । ‡ प्रपेदे परमं पदमिति (क), तत्र श्लोकद्वयं नास्ति, (ख)
पुस्तके चैकः श्लोकः ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

किं तरस्तीक्ष्णं महाभाग कथन्तुष्टो जनार्दनः ।

उतङ्कः पुण्यः पुरुषः कीदृशं लब्धवान्वरम् ॥ १ ।

सूत उवाच ।

उतङ्को नाम विप्रेन्द्रो हरिध्यानपरायणः ।

हरिपूजनसामर्थ्यं* दृष्ट्वा तुष्टाव भक्तितः ॥ २ ।

नमामि† नारायणमादिदेवं

जगन्निवासं जगदन्तर्हेतुम् ।

चक्रासिशाङ्गीजधरं महान्तं‡

स्मृतार्त्तिविच्छेदकरं प्रसन्नम् ॥ ३ ।

यन्नाभिजातप्रभवो§ विधाता

सृजत्यमुं¶ लोकसमुच्चयं यः ।

यत्क्रोधजोरुद्र इमं॥ समन्ति

तमादिनाथं** प्रणतोऽस्मि विश्वम्०० ॥ ४ ।

---

* हरिर्याजनसामर्थ्यमिति (क) ; हरिं जन्वाख्य सामान्यदृष्ट्वेति (ख) ; हरिपूजन-
साहाय्यमिति (ग) ; हरियाजनसामर्थ्यमिति (ङ) । † नतोऽस्मि नारायणमिति (ग) ।
‡ चक्रासिशाङ्गीजधरं महान्तमिति (ख) । § यन्नाभिभावप्रभव इति (ख) ; यन्नाभि-
रुपात्तभव इति (ङ) । ¶ सृजत्ययमिति (ख), (घ) । ॥ इदमिति (क), (ख), (घ),
(ङ) । ** आदिदेवमिति (क) । †† विश्वमिति (ग) ।

पद्मापतिं पद्मदलायताक्षं*
 विचित्रवीर्यं निखिलैकहेतुम् ।
 वेदान्तवेद्यं पुरुषं पुराणम्
 तेजोनिधिं विष्णुपदं प्रपद्ये† ॥ ५ ।
 आत्मा श्रुतः‡ सर्वगतोऽच्युताख्यो
 ज्ञानात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठः§ ।
 नित्यं प्रपन्नार्त्तिहरः परात्मा
 दयाम्बुधिर्मे वरदः स्वरूपः॥ ६ ।
 यत्॥ स्थूलसूक्ष्मादिविशेषभेदै-
 र्जगत्सु विस्तारितः॥मेतदीश ।
 त्वमेव तत्सर्वमनन्तसार
 त्वत्तः परं नास्ति परापरात्मन् ॥ ७ ।
 अगोचरं यत्तव सूक्ष्मरूपं
 मायाविहीनं†† गुणजातिहीनम् ।
 निरञ्जनं निश्चलमप्रमेयं
 पश्यन्ति सन्तः परमात्मसंज्ञम् ॥ ८ ।

* पद्मदलामलाक्षमिति (ख) । † प्रपन्न इति (ख), (ग), (ङ) । ‡ अनादित-
 इति (ख) ; आत्माच्युत इति (ग) । § प्रपन्न इति (ग), अतः परं (ग) (ङ), पुरुषकयोः
 ज्ञानैकवेद्यो भगवाननादिः प्रसीदतु व्यटिसमष्टिरूपः । अनन्तवीर्यो गुणजातिहीनो
 गुणात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठः इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ स भूयादिति (ग), (ङ) ।
 ॥ य इति बहुषु पाठः । ** सविस्तारितमिति (ख), (ङ) ; प्रविस्तारितमिति (ग) ।
 †† भासा विहीनमिति (ख) ।

एकेन हेन्वैव विभृषणानि
 जातानि भिन्नत्वमुपाधिभेदात् ।
 तथैव सर्वेश्वर एक एव
 प्रदृश्यते भिन्न इवाखिलात्मा ॥ ८ ।
 यन्मायया मोहितमानसा ये
 पश्यन्ति नात्मानमपि प्रपन्नम्* ।
 त एव मायाविगतास्तदैव
 पश्यन्ति सर्वात्मकमात्मरूपम् ॥ १० ।

निर्गुणम्परमानन्दममायमजरं भ्रुवम्† ।
 परं ज्योतिरनौपम्यं विष्णुसंज्ञं नमाम्यहम् ॥ ११ ।
 समस्तमेतदुद्भूतं यतोयत्र प्रतिष्ठितम् ।
 यतश्चैतन्यमायाति यद्रूपं‡ तस्य वै नमः ॥ १२ ।
 अप्रमेयमनाधारमाधारऽञ्जगतामपि ।
 परमानन्दचिन्मात्रं वासुदेवन्नमाम्यहम् ॥ १३ ।
 ह्रद्गुहानिलयन्देवं योगिभिः परिषेवितम् ।
 योगानामादिभूतन्तं नमामि प्रणवस्थितम् ॥ १४ ।
 नादात्मकं नादवीजं प्रयतं॥ प्रणवात्मकम् ।
 सश्रवं॥ सच्चिदानन्दं वन्दे तं तिग्मं**चक्रिणम् ॥ १५ ।
 अक्षरं जगतां†† साच्चि न वाङ्मनसगोचरम् ।

* प्रसिद्धमिति (ग) ; प्रसन्नमिति (ङ) । † विभुमिति (ग) । ‡ तद्रूपमिति (ङ) ।
 § माधानं जगतामिति (ख) । ॥ प्रयत इति (क), (ख), (ङ) । ॥ सन्नावमिति (ग) ।
 ** तीक्ष्णचक्रिणमिति (ग) । †† जगत इति इडुषु पाठः ।

निरञ्जमनन्ताख्यं विश्वरूपं* नतोऽस्मिन्महम् ॥ १६ ।
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजोबलं धृतिः ।
 वासुदेवात्मकान्याहुः चेन्नङ्गेतन्नमेव च ॥ १७ ।
 विद्याविद्यात्मकं प्रादुर्यमीशं जगतां पतिम् ।
 परात्परात्मकं प्राहुः परात्परतरं तद्वा ॥ १८ ।
 अनादिनिधनं शान्तं सर्व्वधातारमच्युतम् ।
 ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां मुक्तिर्हि शाश्वती† ॥ १९ ।
 वरं वरेख्यं वरदं पुराणं
 सनातनं सर्व्वगतं प्रसन्नम् ।
 नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयो
 नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयः‡ ॥ २० ।
 यत्पादतोयं भवरोगवेद्यं
 यत्पादपांशुर्विमलत्वसिद्धौ ।
 यन्नाम दुष्कर्मनिवारणीयं
 तमप्रमेयं पुरुषं भजामि ॥ २१ ।
 सद्रूपं तमसद्रूपं सदसद्रूपमव्ययम् ।
 तत्तद्विलक्षणं श्रेष्ठं श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरम्भजे ॥ २२ ।
 निरञ्जनं निराकारं पूर्णमाकाशमध्यगम् ।
 परस्य विद्याऽविद्याभ्यां हृदम्बुजनिवासिनम् ॥ २३ ।
 अप्रकाशमनिर्देश्यं महतां वा महत्तरम् ।

* विश्वरूपमिति (ग) । † एतौ (१८-१९) झोकौ (ख) (घ) पुस्तकयोः न सः ।

‡ नतोऽस्मि रूपोऽपि नतोऽस्मि रूप इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

अथोरथीयांसमजं सर्व्वीपाधिविवर्जितम् ॥ २४ ॥
 यन्नित्यं परमानन्दम्पूर्णं ब्रह्म सनातनम्* ।
 विष्णुसंज्ञं जगद्धाम तमस्मि शरणकृतः ॥ २५ ॥
 यं भजन्ति क्रियानिष्ठाः† यं पश्यन्ति च योगिनः † ।
 पूज्यात्पूज्यतरं शान्तं नतोऽस्मि शरणं प्रभुम् ॥ २६ ॥
 यत्र पश्यन्ति विद्वांसो यत्र तद्ग्राप्य तिष्ठति ।
 सर्व्वस्मादधिकन्नित्यं नतोऽस्मि विभुमव्ययम् ॥ २७ ॥
 अन्तःकरणयोगादिः‡ जीव इत्युच्यते च यः ।
 अविद्याकार्य्यरहितः परमात्मेति गीयते ॥ २८ ॥
 सर्व्वीककं सर्व्वहेतुं सर्व्वकर्म्मफलप्रदम् ।
 वरं वरेष्यमजरं प्रणतोऽस्मि परात्परम् ॥ २९ ॥
 सर्व्वज्ञातं§ सर्व्वगतं महान्तं
 वेदान्तगं वेदविदां वरिष्ठम्॥ ।
 तं वाङ्मनोऽचिन्त्य॥मनन्तशक्तिम्
 ज्ञानैकवेद्यं** पुरुषभजामि ॥ ३० ॥
 इन्द्राग्निकालासुरपाशिवायु-
 सोमेशमार्त्तण्ड††पुनन्दराद्यैः ।

* पूर्व्वैव सनातनमिति (ख) । † क्रियानित्या इति (क) । ‡ अन्तःकरणसङ्कापु
 इति (ख) ; अन्तःकरणसंयोगादिति (ग), (ङ) । § सर्व्वशक्तमिति (ख), (ग), (ङ) ।
 ¶ वेदान्तसंवेदविदार्षिद्यमिति (क) ; वेदात्मकं वेदविदां वरिष्ठमिति (ख) ; वेदात्मकं
 वेदविदां वरेष्यमिति (ग) ; वेदान्तसंवेदविदां वरिष्ठमिति (ङ) । ॥ तन्वां मनोऽचिन्त्य-
 मिति (घ) । ** ध्यानैकवेद्यमिति (ख) । †† सीमयमशैवेति (क), (ख), (ङ) ।

यः पाति लोकान् परिपूर्णभावः
 तमप्रमेयं शरणं प्रपद्ये ॥ ३१ ।
 सहस्रशीर्षं च सहस्रपादं
 सहस्रबाहुं च सहस्रनेत्रम् ।
 समस्तयज्ञं* परिपूर्णमाद्यं
 नतोऽस्मिन्भीष्टप्रदो मुग्रवीर्यम् ॥ ३२ ।
 कालात्मकं कालविभागहेतुं
 गुणत्रयातीतमजं गुणेशम् ।
 गुणप्रियं कामदः† मस्तसंज्ञ-
 मतीन्द्रियं‡ विश्वभुजं विद्वेषणम्॥ ३३ ।
 निरीहमग्रं मनसाऽप्यगम्यं
 मनोमयञ्चात्ममयं॥ स्वरूपम्** ।
 अवाप्तयं११ प्राणमयः‡‡ अजामि
 विज्ञानभेदप्रतिपन्नकल्पम् ॥ ३४ ।
 न यस्य रूपं न बलं प्रभावो‡‡
 न यस्य कर्माणि न यत्प्रमाणम् ।

* सहस्रयानमिति (ख) ; समस्तयज्ञैः परिजुष्टमिति (ग) । † अतीतप्रदमिति (क),
 (ङ) । ‡ गुणत्रयीकामदमिति (ग) । § अन्वर्द्धितमिति (क) ; अन्वर्द्धिममिति (ङ) ।
 ¶ विद्वेषमिति (क) ; भजामीति (ग) ; विद्वेषमिति (ङ) । ॥ चान्दमयमिति (क), (ङ),
 चान्दमयमिति (ख), (ग) । ** स्वरूपमिति (ङ) । †† स वास्तवमिति (क), (ग) ।
 †‡ प्राणमयमिति (ग) । §§ न बलप्रभावी (क), (ङ) ।

जानन्ति देवाः कमलोद्गवाद्याः

स्तोत्रामि नित्यं* कथमात्मरूपम् ॥ ३५ ।

संसारसिन्धौ पतितश्चङ्गं मां†

मोहाकुलं कामशतेन बद्धम्‡ ।

विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिम्§

त्रायस्व विष्णो सततं नमस्ते॥ ३६ ।

लज्जाविहीनश्च दयाविहीनं

तुच्छं॥ परद्रव्यपरायणं माम् ।

ममत्वपाशान्तरवस्थितश्च**

त्रायस्व विष्णो सततं नमोऽस्तु ॥ ३७ ।

अकीर्त्तिभाजं पिशुनहृतघ्नं

सदाऽशुचिं पापरतं प्रमन्युम्†† ।

दयाम्बुधे त्रहि भयाकुलं मां

पुनः पुनस्त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ३८ ।

इति प्रसादितस्तेन दयालुः कमलापतिः ।

प्रत्यक्षतामगात्तस्य भगवांस्तेजसान्निधिः ॥ ३९ ।

* स्तोत्राम्यङ्गं त्वामिति (क) । † य एनमिति (क), (ख), (ङ); जनं मामिति (ग) ।

‡ बाध्यमिति (क), (ख), (ग), (ङ) । § विज्ञानमेव भ्रमितात्मबुद्धिमिति (क), (ख),

(ङ); विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिमिति (घ) । ¶ तुभ्यं सततं नमोऽस्त्विति (क); तुभ्यं

सततं नमोऽस्मीति (ग); तुभ्यं सकलं नमोऽस्त्विति (ङ) । ॥ तुभ्यमिति (क), (ख), (ङ) ।

** पाशाश्रयतवाधितश्चेति (क), (ख), (ङ); पाशाश्रयतवाधितश्चेति (ग) । †† प्रसन्नेति

बहुषु पाठः ।

अतसीपुष्पसङ्काशं फुल्लपङ्कजलोचनम् ।
 किरीटिनङ्कुण्डलिनं हारकेयूरभूषितम् ॥
 श्रीवत्सकीस्तुभधरं हेमयज्ञोपवीतिनम् ।
 नासाग्रन्यस्तसुक्ताभावर्द्धमानतमुच्छविम् ॥
 पीताम्बरधरं देवं* वनमालाविभूषितम् ।
 तुलसीकोमलदलैरर्चिताङ्घ्रिं महाद्युतिम्† ॥
 किङ्किनीनूपुराद्यैश्च शोभितं गरुडध्वजम् ।
 दृष्ट्वा ननाम विप्रेन्द्रो दण्डवत्क्षितिमण्डले ॥ ४०—४३ ॥
 क्षालयन् चरणौ विष्णोः‡रुतङ्को हर्षवारिभिः ।
 मुरारे रक्ष रक्षेति व्याहरन्नान्यधीस्तादा§ ॥ ४४ ॥
 तमुत्थाप्य महाविष्णुरालिलिङ्गे दयापरः ।
 वरं वृषींश्च वत्सेति प्रीयाच मुनिपुङ्गवम् ॥ ४५ ॥
 असाध्यं नास्ति किञ्चित्ते प्रसन्ने मयि सत्तम ।
 वरं वरय तस्मात्त्वमित्याह भगवान्हरिः ॥ ४६ ॥
 इतीरितं समाकर्ण्य उतङ्कथक्रपाणिना ।
 पुनः प्रणम्य तम्प्राह देवदेवं जनार्दनम् ॥ ४७ ॥
 किं मां मोहयसीश त्वं** किमन्येर्देव मे वरैः ।
 त्वयि भक्तिर्दृढा मेऽस्तु जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥ ४८ ॥

* विष्णुमिति (ग) । † महीपतिमिति (क), (ख), (ग), (ङ) । ‡ अभ्यसिष्यद्वरैः
 पादाविति (ग) । § व्याजहारति धीक्षदेति (ख) ; व्याजहारतिदुःखित इति (ङ) ।
 ¶ अतः परं (ख) पुस्तके श्रीभगवानुवाचेत्यधिकः पाठोऽस्ति । ॥ एष श्लोकः (ख) पुस्तके
 नास्ति । ** मोहयसे मतिमति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

कीटेषु पक्षिषु सृगेषु सरीसृपेषु

रक्षःपिशाचमनुजेष्वपि यत्र तत्र* ।

जातस्य मे भवतु केशव तेन† प्रसादा-

त्त्वय्येव‡ भक्तिरचलाऽव्यभिचारिणी च§ ॥ ४९ ।

एवमस्त्विति देवेशः गङ्गप्रान्तेन तं स्पृशन् ।

दिव्यघ्नानन्ददौ तस्मै योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५० ।

पुनस्तुवन्तं विप्रेन्द्रं देवदेवो जनार्दनः ।

इदमाह स्मितमुखो हस्तं तच्छिरसि क्षिपन्ना ॥ ५१ ।

श्रीभगवानुवाच ।

आराधय क्रियायोगैर्मीं सदा विप्रसत्तम॥ ।

नरनारायणस्थानं ब्रज मोक्षो भविष्यति ॥ ५२ ।

त्वयाकृतमिदं स्तोत्रं यः पठेत्सततं नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ततोमोक्षमवाप्नुयात् ॥ ५३ ।

द्रव्यज्ञा माधवोदेवस्तत्रैवान्तरधीयत** ।

नरनारायणस्थानसुतह्योऽपि समाययौ ॥ ५४ ।

तस्माद्भक्तिः सदा कार्या देवदेवे जनार्दने ।

हरिभक्तिः परा प्रोक्ता†† सर्वकामफलप्रदा ॥ ५५ ।

* यत्र यचेति (ग) । † भवतु नाम तथेति (ङ) । ‡ प्रसादस्त्वय्येवेति (घ) ।

§ अतः परं (ख) पुस्तके सूत उवाचैत्यधिकः पाठो वर्धते । ¶ हस्तं शिरसि क्षिपन्मिति (ग), (ङ) ; (ख) पुस्तके एष श्लोकः पूर्वस्य परार्द्धं न सः । ॥ अक्सिप्तम इति (ग) ।

** तत्रैवान्तरधी तदेति (ग) । †† सदा कार्येति (घ) ।

पूजयध्वं महादेवं* विप्रेन्द्रा गरुडध्वजम् ।
 पूजितो नमितो वापि संस्मृतो वापि मोक्षदः ॥ ५६ ।
 तस्मान्नारायणन्देवमनन्तमपराजितम् ।
 इहामुत्र फलप्रेप्सुः† पूजयेन्नृत्तिसंयुतः ॥ ५७ ।
 यः पठेद्दिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्यदम् ॥ ५८ ।

इति श्रीवृहन्नारदीयपुराणे हरिमक्तिमाहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भूयः शृणुत* विप्रेन्द्रा माहात्म्यं परमेष्ठिनः ।
 सर्वपापहरं पुण्यं नारदेन प्रभाषितम् ॥ १ ।
 अहो हरिकथा लोके पापघ्नी पुण्यदायिनी† ।
 शृण्वतां ब्रूवताञ्चैव तद्भक्तानां विशेषतः ॥ २ ।

* सदा देवमिति (ग) । † फलं लिप्सुरिति (ग) ।

* श्रद्धाभिमिति (ग), (ङ) । † हरिकथालापः पापघ्नः पुण्यदायक इति (क) ।

हरिभक्तिरसास्वादमुदिता ये नरोत्तमाः ।
 नमस्करोम्यहं तेषां तत्सङ्गी मुक्तिभाग्यतः ॥ ३ ।
 हरिभक्तिपरा ये तु हरिनामपरायणाः* ।
 दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा तेषां नित्यं नमोनमः ॥ ४ ।
 संसारसागरन्तर्त्तुं य इच्छेन्मुनिपुङ्गवाः ।
 स भजेत्परमात्मानं भक्तास्ते† पापहारिणः‡ ॥ ५ ।
 दृष्टः§ छृतः पूजितो वा ध्यातो वा नमितोऽपि वा ।
 समुद्धरति गोविन्दो दुस्तराङ्गवसागरात् ॥ ६ ।
 स्वप्नं भुञ्जन्तपंगस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठंश्च चरंस्तथा॥ ।
 वदन्ति ये हरेर्नाम तेषान्नित्यं नमोनमः ॥ ७ ।
 अहो भाग्यमहो भाग्यं विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 यस्मान्मुक्तिः करस्यैव** योगिनामपि दुर्लभा†† ॥ ८ ।
 आसीत्पुरा मञ्जीपालः सोमवंशसमुद्भवः ।
 यन्नध्वज इति ख्यातो नारायणपरायणः ॥
 विष्णोर्देवालये नित्यं सभ्यार्जनपरायणः ।
 दीपदानरतश्चैव सर्वभूतदयापरः ॥ ९—१० ।
 स कदाचिन्मञ्जीपालो रेवातीरे मनोरमे ।
 विचित्रं कुशलोपेतङ्गतवान्हरिमन्दिरम् ॥ ११ ।

* हरिपूजापरायणा इति (ग) । † भजेत हरिभक्तानां भक्तास्ते इति (ग) ।
 ‡ पापहारिण इति (घ) । § दृष्ट इति (क) । ¶ व्रजन्ति इति (ग) । ॥ सुवृत्तयेति
 (क), (ख) ; वदन्त्येति (ग) ; व्रजन्त्येति (ङ) । ** भक्तिः करस्यैवेति (ग) । †† तस्या-
 इक्तिः करस्यैव सर्वभूतदयापर इति (ङ) ।

सोऽपि तत्राभवद्राजा* सदा सम्मार्ज्जने रतः ।
दीपदाने च विप्रेन्द्रा विशेषेण हरिप्रियः ॥ १२ ।
हरिनामपरो नित्यं हरिसंसक्तमानसः ।
हरिप्रणामनिरतो हरिभक्तजनप्रियः ॥ १३ ।
वीतहोत्र इति ख्यात आसीत्तस्य पुरोहितः ।
यज्ञध्वजस्य चरितगृह्णा विस्मयमागतः ॥ १४ ।
कदाचिदुपविष्टन्तं राजानं विष्णु तत्परम् ।
अपृच्छहीतहोत्रस्तं वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १५ ।

वीतहोत्र उवाच ।

राजगपरमधर्मज्ञ हरिभक्तिपरायण ।
विष्णुभक्तिमतां पुंसां श्रेष्ठोऽसि भरतर्षभ* ॥ १६ ।
सम्मार्ज्जनपरोनित्यं दीपदानरतस्तथाः † ।
तन्मे वद महाभाग त्वया किं विदितम्फलम्‡ ॥ १७ ।
सम्पादने तु वर्त्तीनां तैलसम्पादने तथा॥
उद्युक्तोऽसि॥ महाभाग सदा सम्मार्ज्जने रतः ॥ १८ ।
कर्मार्ण्यन्यानि सन्त्येव विष्णोः प्रियतराणि वै ।
तथापि त्वं** महाभाग एतयोः सततोद्यतः ॥ १९ ।
सर्व्वात्मना महापुण्यं जनेश विदितं त्वया†† ।

* सोऽपि तत्र वृशाईल इति (ग) । † राजसत्तम इति (क), (ङ) । ‡ दीपदान-
परस्येति (क) । § किञ्चिदिदं फलमिति (क), (ख), (ङ) । ॥ सम्मार्ज्जने तु वर्त्तीनां
तैलसम्मार्ज्जने तथेति (ग) । ॥ तन्मुक्तोऽसीति (क) । ** तन्मे वदेति (घ) । †† न
तैवविदितं त्वयेति (क), (ख), (ङ) ।

तद्ब्रूहि मे यद्यगुप्तं प्रीतिर्मयि तवास्ति चेत्* ॥ २० ।

पुरोधसैवमुक्तसु† सततं‡ राजसत्तमः ।

विनयावनतो§ भूत्वा प्रीवाचेदङ्गताञ्छलिः॥ ॥ २१ ।

यज्ञध्वज उवाच ।

गृणुष्व विप्रशार्दूल॥ ममैव चरितम्युरा** ।

जातिस्मरत्वाज्जानामि श्रोतृणां†† विषयप्रदम् ॥ २२ ।

आसीत्पुरा कृतयुगे ब्रह्मन् स्वारोचिषेऽन्तरे ।

रैवतीनाम‡‡ विप्रेन्द्रो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ २३ ।

अयाज्ययाजकसैव सदैव ग्रामयाजकः ।

पिण्डनोनिष्ठरश्चैव§§ अपस्थानाच्च विक्रयी॥॥ ॥ २४ ।

निषिद्धकर्माचरणः||| परित्यक्तः स्वबन्धुमिः ।

दरिद्रोदुःखितसैव दुःशीलोव्याधितोऽभवत्*** ॥ २५ ।

स कदाचिन्नार्थन्तु पृथिव्यां पर्यटन्निजः ।

ममार नर्भदातीरे काशम्बासप्रपीडितः††† ॥ २६ ।

तस्मिन्गते‡‡‡ तस्य भार्या नाम्बा बन्धुमती तदा§§§ ।

* प्रीतिर्मयि तवास्ति चेदिति (क), (ख) । † उक्तचेति (क), (ख), (घ) ।
 ‡ प्रहसन्निति (ख) । § प्रशयावनत इति (ख) । ॥ प्रीवाच तं कृताञ्छलिरिति (ङ) ।
 || विप्रशार्दूल इति (ग) । ** ममैवाचरितं पुरेति (घ) । †† यमृणां विषयप्रद-
 निति (ख) । ‡‡ अवनोनामेति (ख) । §§ निपुञ्चैवेति (क), (ख), (ङ) ।
 ॥॥ अपस्थानासैव विक्रयीति (क) । ||| निषिद्धकर्माचरणादिति (ग) । *** अशीलो-
 व्याधितोऽभवदिति (ख), शीर्षाङ्गीव्याधितोऽभवदिति (ग) । ††† समाकुञ्च इति (ग) ।
 ‡‡‡ तस्मिन् गते इति (क), (ख), (ङ) । §§§ तथेति (ग) ।

कामाचाररता नित्यं* परित्यक्ता स्ववन्मुभिः । २७ ।
 तस्यां जातोऽस्मि चाण्डालो दण्डकेतुरिति स्मृतः ।
 महापापरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा† ॥ २८ ।
 परदारपरद्रव्यलोलुपो जन्तुहिंसकः ।
 गावस्य विप्रा बहवो निहता मृगपक्षिणः ॥ २९ ।
 मेरुतुल्यसुवर्णानि बहून्यपहृतानि च ।
 मद्यपानरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा‡ ॥ ३० ।
 एवम्पापरतो नित्यम्बहुशोमार्गरोधकतः§ ।
 पशुपक्षिमृगादीनां जन्तूनामन्तकोपमः ॥ ३१ ।
 स कदाचित्कामतप्तोरन्तुकामः परस्त्रियम् ।
 शून्यं पूजादिभिर्विष्णोर्गर्भान्दिरं प्राप्तवान्निशि ॥ ३२ ।
 तत्रैवात्मोपभोगार्थं॥ शयितुं तेन कामिना ।
 स्वस्त्रप्रान्ततो ब्रह्मन् कियद्देशः प्रमार्जितः ॥ ३३ ।
 यावन्म्यः पांशुकणिकास्तेन सम्मार्जितास्तदा ।
 तावन्मन्त्रकृतम्पापं तदैव क्षयमागतम् ॥ ३४ ।
 प्रदीपः स्थापितस्तत्र रमणार्थंन्दिजोत्तम ।
 तेनापि मम दुष्कर्म्म निःशेषह्वयमागतम् ॥ ३५ ।
 एवं स्थिते विष्णुगृहे आगताः पुरपालकाः ।

* मूलेति (ग) । † ब्रह्मरक्षरतस्येति (ग) । ‡ प्राणिहिंसक इति (ङ) । § बहुवेद-
 विरोधक इति (क) । ¶ स्वयं पूजादिभिर्विष्णोरिति (ख), (घ), (ङ) । ॥ तत्र
 कामोपभोगार्थमिति (ग), (घ) ।

चीरोऽयमिति तत्रैव जप्तरावां* द्विजोत्तम । ३६ ।
 दिव्यं विमानमारुह्य सर्वभोगसमन्वितम् ।
 सद्य एव तथा सार्धं विष्णुलोकमुपागतः ॥ ३७ ॥
 तत्र स्थित्वा ब्रह्मकल्पशतं सायन्निजोत्तम ।
 ततश्च ब्रह्मणा सार्धं तावत्कालं व्यवस्थितः† । ३८ ।
 दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालन्दिवि स्थितः‡ ।
 ततश्च भूमिभागेषु देवयोग्येषु§ वै क्रमात् ॥
 तेन पुण्यप्रभावेण यदूनां वंशसम्भवः¶ ।
 तेनैव भुज्यते सम्पत्तया॥ राज्यमकण्टकम् ॥ ३९॥४० ॥
 ब्रह्मगृहत्वाऽनुरागार्थमेवं श्रेयः समाप्तवान् ।
 भक्त्या कृतवतां पुंसां किञ्चवेदिति वेद नः** ॥ ४१ ॥
 तस्मात्सर्वार्चने नित्यन्दीयमाने तु†† सत्तम ।
 यतिथे परया भक्त्या ह्यहं जातिस्मरो यतः ॥ ४२ ॥
 यः पूजयेज्जगन्नाथमेकाकी विगतसृष्टः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्पदम् ॥ ४३ ॥
 अवशेनापि यत्कर्म कृत्वेमां श्रियमागतः ।

* आरीऽयमिति तत्रैव इतवन्न इति (क), (ग), (ङ) । चीरोऽयमिति तत्रैव इतवन्न-
 इति (ख) । † तावत्कालश्च संस्थित इति (क), (ङ) । कालेन संस्थित इति (ख) ।
 ‡ एतदर्थं (क), (ख) (ग) पुस्तकेषु नास्ति । § देवयोग्येति (क), (ख), (ङ) ; देव-
 योग्येति (ग) । ¶ यदुवंशसमुद्भव इति (क) । ॥ अच्युता सम्पदिति (ख), (ङ) ; न
 च्युता सम्पदिति (ग) । ** वेदि नेति (ख), (ग), (ङ) । †† दीपदानेनेति बहुषु
 पाठः ।

भक्तिमद्भिः प्रशान्तैश्च किम्फलं* सम्यगर्चनात् ॥ ४४ ।
 इति भूपवचः श्रुत्वा वीतहोत्रोहिजोत्तमः ।
 अत्यन्ततुष्टिमापन्नो हरिपूजापरोऽभवत् ॥ ४५ ।
 तस्माच्छृणुत विप्रेन्द्रा देवोनारायणोऽव्ययः ।
 घानतोऽज्ञानतो वापि पूजकानां विमुक्तिदः ॥ ४६ ।
 अनित्यानि शरीराणि विभवोनैव शाश्वतः ।
 नित्यं सन्निहितोमृत्युः कर्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ ४७ ।
 अनित्या बान्धवाः सर्वे सम्पद्यन्तश्चञ्चला ।
 शरीराणां ह्रुवोमृत्युस्तस्माद्यजत केशवम् ॥ ४८ ।
 हे जना किं वृथा गर्वं करिष्यथ मदीहताः† ।
 कायः सन्निहितापायोधनादीनां किमुच्यते ॥ ४९ ।
 जन्मकोटिसहस्रेषु पुण्यं यैः समुपार्जितम् ।
 तेषां भक्तिर्भवेच्छ्रद्धा देवदेवे जनार्दने ॥ ५० ।
 सुलभं जाङ्गवीक्षानं तथाचातिथिपूजनम् ।
 सुलभाः सर्व्वयज्ञाश्च विष्णुभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ५१ ।
 दुर्लभा तुलसीसेवा दुर्लभा सङ्गतिः सताम् ।
 दुर्लभा हरिभक्तिश्च संसारार्णवपातिनाम् ॥ ५२ ।
 सर्व्वभूतदया वापि दुर्लभा यस्य कस्यचित् ।
 सत्सङ्गतुलसीसेवा‡ हरिभक्तिश्च दुर्लभा ॥ ५३ ।

* किं पुनरिति बहुषु पाठः । † अस्माक्युक्तादनन्तरं (ख) पुस्तके सूत उवाचति
 पाठो वर्तते । ‡ नित्यमित्यारभ्य मदीहता इत्यन्तः पाठः (क) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।
 § दुर्लभा इत्यारभ्य तुलसीसेवा इत्यन्तः पाठः (घ) पुस्तके नास्ति ।

दुर्लभश्चापि* मागुषं मा वृथा नाशयिष्यथ† ।
 अर्चयध्वं महात्मानं भूयोभूयोवदामि वः ॥ ५४ ॥
 तर्तुं यदीच्छथ जना दुस्तरं भवसागरम् ।
 हरिभक्तिविधानञ्च आश्रयध्वं‡ सुदुर्लभम् ॥ ५५ ।
 यजध्वमाशु गोविन्दं विलम्बं किङ्करिष्यथ ।
 आसन्नमेव नगरं कृतान्तस्य हृ§ दृश्यते ॥ ५६ ।
 नारायणं जगद्योनिं सर्वकारणकारणम् ।
 समर्चयध्वं विप्रेन्द्रा यदि मुक्तिमभीषथ ॥ ५७ ।
 सर्वाधारं सर्वयोनिं सर्वान्तर्यामिनम्भुम्¶ ॥
 ये प्रपन्ना महात्मानं॥ ते कृतार्था न संशयः ॥ ५८ ।
 ते बान्धवास्ते पूज्यास## नमस्कार्य्या विशेषतः ।
 येऽर्चयन्ति महाविष्णुं प्रणतार्त्तिप्रणाशनम् ॥ ५९ ।
 यो विष्णुभक्तान्निष्कामान् भोजयेच्छ्रद्धयान्वितः†† ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः स याति हरिमन्दिरम् ॥ ६० ।
 विष्णुभक्ताय यो दद्यान्निष्कामाय महात्मने‡‡ ।
 पानीयं वा फलं वापि स एव भगवान् हरिः ॥ ६१ ॥
 विष्णुपूजापराणाञ्च शुश्रूषां कुर्वते तु ये§§ ।

* दुर्लभं प्राप्येति (ग) । † नाशयिष्यथ इति (ङ) । ‡ हरिभक्तिविधानानामाश्रयध्व-
 मिति (क), (ग) ; हरिभक्तिविधाने तमिति (घ) । § कृतान्तस्वेति (घ) । ¶ विष्णु-
 मिति (ग), (ङ) । ॥ महात्मान इति (ग), (ङ) । ## ते बान्धवास्ते प्रपूज्याचेति
 (ग), (ङ) । †† यो विष्णुभक्तान्निष्कामः पूजयेच्छ्रद्धयान्वित इति (ङ) । ‡‡ कुटुम्बि
 इति (ग) । §§ धे तु कुर्वते इति (ग) ; कुर्वते च धे इति (ङ) ।

ते यान्ति विष्णुभवनन्त्रिसप्तपुरुषान्विताः ॥ ६२ ।
 ये यजन्ति सृष्ट्याशून्या हरिं वा हरमेव वा ।
 त एव भुवनं सर्व्वं पुनन्ति* विबुधर्षभाः ॥ ६३ ।
 देवपूजापरो यश्च† गृहे वसति सर्व्वदा ।
 तत्रैव सर्व्वदेवाश्च हरिश्चैव श्रियान्वितः ॥ ६४ ।
 पुण्यमाला च‡ तुलसी यस्य वैश्वनि§ तिष्ठति ।
 तस्य श्रेयांसि सर्व्वाणि सिध्यन्त्याहोरहर्हिजाः ॥ ६५ ।
 शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 न बाधन्ते ग्रहास्तत्र॥ भूतवेतालकादयः ॥ ६६ ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 यतः* सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ ६७ ।
 यद्गृहे नास्ति तुलसी शालग्रामशिलार्चना ।
 श्मशानसदृशं विद्यात्तद्गृहं शुभवर्जितम् ॥ ६८ ।
 पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि च हिजाः ।
 साङ्गवेदाश्च सर्व्वस्य०० विष्णोरूपं प्रकीर्त्तितम् ॥ ६९ ।
 भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
 ते प्रयान्ति‡ परं स्थानं सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ७० ।
 अत्रैव नारदेनोक्तमितिहासं पुरातनम् ।

* तत्र भुवनं सर्व्वं फलन्तीति (ङ) । † परी यस्येति (ग) ; यस्तु इति (ङ) ।
 ‡ पुण्यमानेति (क), (घ) । § शिरसीति (क), (ख), (ङ) । ¶ श्रेयांसि तस्य सर्व्वाणि
 बन्धयन्तीति (ग) । ॥ भयम्बवेति (ख), (ग), (ङ) । ** मत इति (क) । †† साङ्ग-
 वेदस्य सर्व्वस्येति (क), (घ), (ङ) । ‡ तेषामपि यान्तीति बहुषु पाठः ।

वदतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहरं हिजाः ॥ ७१ ।

वैवस्वतेऽन्तरे पूर्वं शक्रस्य च बृहस्पतेः ।

संवादस्तु महानासीत्तं वक्ष्ये* शृणुत हिजाः ॥ ७२ ।

एकदा सर्वभोगाढ्यो विबुधैः परिवारितः ।

अप्सरोगणसंकीर्णो बृहस्पतिमभाषत† ॥ ७३ ।

इन्द्र उवाच ।

बृहस्पते महाभाग सर्वतत्त्वार्थकोविद् ।

अतीतब्रह्मणः कल्पे स्वर्गः कीदृग्विधः स्मृतः‡ ॥ ७४ ।

इन्द्रस्तु कीदृशः प्रोक्तोविबुधाः कीदृशाः स्मृताः ।

तेषाञ्च कीदृशं कर्म यथावद्वक्तुमर्हसि§ ॥ ७५ ।

बृहस्पतिरुवाच ।

अहमव्यतनः शक्र नाहं जानामि¶ किञ्चन ।

पूर्वेद्युः कृतकर्माणि॥ अपि वक्तुं न शक्यते ॥ ७६ ।

वर्त्तमानदिने वाऽपि विधातुः परमेष्ठिनः ।

मनवः समतीताश्च तद्वक्तुमपि न क्षमः ॥ ७७ ।

सुधर्मं इति विख्यातः कश्चिदास्ते पुरन्दर** ।

स एवैतद्विजानाति तं पृच्छामो यथातथम्†† ॥ ७८ ।

* तं वक्ष्यमिति (ख) । † (ग) पुस्तके एष श्लोकः परश्रीकश्च न सः । ‡ स्थित-
इति (ग) । § (ख) पुस्तके स इन्द्रस्तु कीदृशः कर्म यथावद्वक्तुमर्हसीत्येतावन्भावः
पाठः । ¶ अहमाद्यतनः शक्र नहि जानामि कश्चनेति (क) ; अहमाद्यस्तु इति (ख) ;
अहमाद्यं ततः शक्र नहि जानामीति (ङ) । ॥ पूर्वं कृतानि कर्माणीति (ग) ।
** पुरं तवेति (ग) । †† यथायथमिति (घ) ।

इति निश्चित्य शक्रोऽपि ब्रह्मस्यतिपुरोगमः ।
 देवतागणसंकीर्णः* सुधर्मं प्राप्तवांस्तदा ॥ ७८ ।
 समागतं देवपतिं ब्रह्मस्यतिसमन्वितम् ।
 यथार्हमर्चयामास साधनेर्बहुविस्तरैः ॥ ८० ।
 सुधर्मैर्णाश्रितः शक्रो दृष्ट्वा तच्छ्रियमुत्तमाम् ।
 मनसा विस्मयाविष्टः प्रोवाच विनयान्वितः ॥ ८१ ।

इन्द्र उवाच ।

सुधर्मं सर्वधर्मैश्च सर्वसम्पत्समन्वितः† ।
 यशसा तेजसा कीर्त्या मत्तो ह्यधिकतां‡ गतः ॥ ८२ ।
 दानेन वा तपोभिर्वा यज्ञैर्वा तीर्थसेवनैः ।
 शंसऽ केन प्रभावेण ईदृशं प्राप्तवान् त्रियम् ॥ ८३ ।
 अतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्सि त्वं क्विन्न ।
 गतानिन्द्रांस देवांस केन जानामि॥ तद्ब्रु ॥ ८४ ।
 इत्युक्तो देवराजेन सुधर्मैः प्रहसंस्तदा॥ ।
 प्रोवाच विनयाविष्टः** पूर्ववृत्तं यथाविधि ॥ ८५ ।

सुधर्म उवाच ।††

चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदिनमुच्यते ।
 तस्मिन्नेव दिने शक्र मनवस्तु‡‡ चतुर्दश ॥ ८६ ।

* देवतागणसंकीर्णमिति (ङ) । † समर्चित इति (ङ) । ‡ लघिकतामिति (ख) ।
 § सम्बन्धमिति (ङ) । ¶ जानासौति (ख), (ग) ; अस्माक्युक्तापरं (ख) पुस्तके सूत
 उवाच इत्यधिकः पाठो वर्तते । ॥ सहस्रं तदेति (ङ) । ** विस्मयाविष्ट इति (ग) ।
 †† एषः पाठः (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ मनवश्चेति (ङ) ।

इन्द्रायतुर्दश प्रोक्ताः देवास्तुः३ विविधाः११ पृथक् ।
 इन्द्राणां चैव सर्वेषां सम्पदाद्यास्तुः३ पूर्ववत् ॥ ८७ ॥
 तेषां नामानि वक्ष्यामि मन्वादीनां शृणुष्व मे ।
 तत्तन्मन्वन्तरेऽ शक्र तत्तन्मनुसुताया नृपाः ॥ ८८ ॥
 स्वायम्भुवोमनुः पूर्वं॥स्ततः स्वारोचिषस्तथाः३३ ।
 उत्तमस्तामसश्चैव देवतथाक्षुषस्तथाः११ ॥ ८९ ॥
 वैवस्वतोमनुश्चैव सूर्यसावर्णिः३३ः३रष्टमःऽऽ ।
 नवमो दक्षसावर्णिः सर्व्ववर्ष्वहिते रतः११ ॥ ९० ॥
 दशमो ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णिकस्ततः ।
 ततस्तु रुद्रसावर्णीरोचमानस्ततः स्मृतः ।
 भौत्यः॥॥॥स्तुर्दश प्रोक्त एते च मनवः स्मृताः ॥ ९१ ॥
 देवानिन्द्रांश्च वक्ष्यामि शृणुष्व विबुधर्षभ ॥ ९२ ॥
 यामा इतिः३३३ समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 शचीपतिः समाख्यातस्तेषामिन्द्रोमहामतिः११११ ॥ ९३ ॥
 पमसावताः सन्तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।

* देवावेति (क) । † विबुधा इति (ग) । ‡ सम्पदाद्यावेति (ख), (ग), (ङ) ।
 § तत्तन्मन्वन्तरे इति (क) । ¶ इतमनुसुता इति (क), (ङ) ; तत्तन्मन्वन्तरा इति (ख) ।
 ॥ पूर्व्वमिति (ग), (ङ) । ** स्वारोचिषान्तर इति (क), (ङ) । †† चाश्वसप्तथेति (घ) ।
 †‡ सूर्यः सावर्णिरिति (क) । §§ सूर्यसावर्णिर्दृश्य इति (घ) । ¶¶ सर्व्ववर्ष्वहिते रत
 इति (ख) ; सर्व्ववर्ष्वस्त्रिती रत इति (घ) । ††† भौत्य इति (क) ; तोष इति (ख) ; भौत्य-
 इति (ङ) । *** यमा इतीति (क) । ††† नक्षीपतिरिति (ग) ।

विपश्चिन्नाम तत्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वितः* ॥ ८४ ।
 स्वधामानस्तथा† सत्याः शिवाद्याऽथ प्रतर्हनाः‡ ।
 तेषामिन्द्रः सुशान्तिश्च§ तृतीये परिकीर्तितः ॥ ८५ ।
 स्वपावाह्वयश्चैव॥ सुमाश्च सुधियस्तथा॥ ।
 तेषामिन्द्रः शिवः प्रोक्तश्चतुर्थे परिकीर्तितः ॥ ८६ ।
 ऋभुनामा** देवपतिः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
 अमिताभादयोर्देवाः षष्ठमिन्द्रश्च†† मे शृणु ॥ ८७ ।
 आर्याद्या‡‡ विबुधाः प्रोक्तास्तेषामिन्द्रोमनोजवः ।
 आदित्यवसुरुद्राद्य§§ देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ८८ ।
 इन्द्रः पुरन्दरः प्रोक्तः सर्वकामसमन्वितः ।
 अष्टमे चापि विबुधाः सुतपाद्याः॥॥ प्रकीर्तिताः ॥ ८९ ।
 विष्णुपूजाप्रभावेण तेषामिन्द्रोबलिः स्मृतः ।
 पारावताद्या नवमे इन्द्रस्याहुत उच्यते ॥ १०० ।

* विप्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वित इति (ख), (घ) ; देवेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वित इति (ग) ;
 विप्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वित इति (ङ) । † स्वधामानस्तथा सत्या इति (ख) ; स्वधामाना-
 स्तथाऽमर्त्या इति (घ) । ‡ शिवाद्यात्र प्रकीर्तिता इति (ख) । § तेषामिन्द्रश्च शान्ति-
 शेति (क), (ग), (ङ) । ॥ स्वपावाह्वयश्चैवेति (ख) ; स्वपावाह्वयश्चैवेति (घ) । ॥ चारु-
 धियस्तथेति (ख) ; स्वपावाह्वयश्चैते सत्याश्च सुधियस्तथेति (ग) । ** ऋतुर्गामेति (क) ;
 धातुर्गामेति (ख) ; ऋतुर्गामेति (घ) । †† षष्ठमानपि मे श्रुत्विति (क), (ख), (ग), (ङ) ;
 च षष्ठमानिति आर्षे षष्ठानिति साधु । ‡‡ मर्याद्या इति (ख) ; अर्याद्या इति (ग), (ङ) ।
 §§ आदित्यवसुरुन्द्राद्या इति (क), (ख), (ङ) ; आदित्यवसुमित्राद्या इति (ग) ।
 ॥॥ सुतपाद्या इति (ख) । ॥॥ पारावताद्यान्ने देवा इन्द्रस्याहुतो हस्यते इति (ख) ; पराद्या
 नवमे देवा इन्द्रस्याहुत उच्यते इति (ग), (ङ) ; एष श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।

सवामनाया दशमे विबुधाः* परिकीर्त्तिताः ।
 शान्तिर्नाम† च तत्रेन्द्रः सर्व्वभोगसमन्वितः ।
 विहङ्गमाया देवाश्च तेषामिन्द्रोत्थः स्मृतः ॥ १०१ ।
 एकादशतमाः प्रोक्ताः शृणु द्वादशमास्तथाः‡ ।
 ऋतुनामा च तत्रेन्द्रो§ हवितायास्तथा सुराः ॥ १०२ ।
 सुत्रामाषादयो देवास्त्रयोदशतमाः स्मृताः ।
 दिवस्पतिर्¶महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ १०३ ।
 चतुर्दश चाक्षुषाया देवा इन्द्रः शचिः स्मृतः ॥ १०४ ।
 एवन्ते मनवः प्रोक्ता देवा इन्द्राश्च॥ तत्त्वतः ।
 एकस्मिन्** ब्रह्मादिवसे स्वाधिकारान् प्रभुञ्जते ॥ १०५ ।
 लोकेष्वसर्व्वसर्गेषु†† सृष्टिरेवंविधा स्मृता ।
 कर्त्तारो बहवः सन्ति तत्संख्यां वेत्ति कोदिविः‡‡ ॥ १०६ ।
 मयि स्थिते विष्णुलोके ब्रह्माणो बहवो गताः ।
 तेषां संख्यां न संख्यातुं शक्नोऽस्म्यदितिजोत्तम ॥ १०७ ।

* स वामनायाविबुधा दशमा इति (क), (ख), (ग) । एतदर्थमपि (घ) पुस्तके
 नास्ति । † शान्तिर्नामिति (ग) । ‡ द्वादश सममा इति (क) ; एकादशतमः प्रोक्तः शृणु
 द्वादशमस्तथेति (घ) ; द्वादशम इति चार्थे, द्वादशं द्वादशान् वा साधु । § ऋतुनामा
 च तत्रेन्द्रा इति (क) ; धातुर्नामा च तत्रेन्द्र इति (ख) ; ऋतुनामा च तत्रेन्द्र इति (ग) ;
 रिभुर्नाम च तत्रेन्द्र इति (ङ) । ¶ दिवापतिरिति (घ) । ॥ इन्द्रा देवाश्च तत्त्वत इति
 क्वचित्पाठः । ** एतस्मिन्निति (ग) । †† सर्व्वसर्गेषु इति (ख) ; सर्व्वसर्गेषु इति (ग) ।
 ‡‡ कीविद इति बहुषु पाठः ।

स्वर्गलोकं मयि प्राप्ते यावत्कालं शृणुष्व मे* ।
 चत्वारो मनवोऽतीता मम त्रीञ्चातिविस्तरा ॥ १०८ ।
 स्यात्तव्यञ्च मयाऽत्रैव युगकोटिसमं† प्रभो ।
 ततः परं गमिष्यामि‡ कर्मभूमिं शृणुष्व मे ॥ १०९ ।
 मया कृतञ्च सुकृतं वदामि तव पण्डित ।
 वदतां शृण्वताञ्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ ११० ।
 अहमासं पुरा शक्र गृध्रः पापाऽवशेषतः§ ।
 स्थितश्च भूमिभागे वै अमेध्यामिषभोजनः ॥ १११ ।
 एकदाऽहं विष्णुगृहप्राकारे संस्थितः प्रभो ।
 पतितो व्याधशस्त्रेण गच्छन् विशोर्गृहागतः॥ ११२ ।
 मयि कण्ठगतप्राणे भषको॥ मांसलोलुपः ।
 जग्राह मां स्ववक्त्रेण श्वभिरन्यैरभिद्रुतः** ॥ ११३ ।
 नयन्मां†† स्वमुखेनैव भीतोऽन्यैर्भषकैस्तथा‡‡ ।
 गतः प्रदक्षिणाकारं विष्णोस्तन्मन्दिरं प्रभो ॥ ११४ ।
 तेनैव तुष्टिमापन्न अन्तरात्मा जगन्मयः ।
 मम चापि शूनश्चापि दत्तवान् परमं पदम् ॥ ११५ ।

* श्लोकोऽयं (क), (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेष्वेवं पठितः—तेषां संख्या न संख्यातुं
 शक्तोऽस्मि हि विजोत्तमाः । स्वर्गलोकमपि प्राप्य यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ † मयाऽत्रैव
 युगकोटिशतमिति (ग) । ‡ परिगमिष्यामीति (ख) । § अवशेषित इति (क), (ग) ।
 ॥ सायं विशोर्गृहागत इति (ग) । ॥ लुब्धक इति (क), (ख), (ङ) । ** शमीवेनाद-
 तन्दित इति (क), (ख), (ङ) । †† वहन्मामिति (ग) । †‡ भीतोऽपि भषकस्त-
 दिति (ङ) ।

प्रदक्षिणाकारतया गतस्यापीदृशं फलम् ।
 संप्राप्तं विबुधश्रेष्ठ किं पुनः सम्यगर्चनात्* ॥ ११६ ।
 इत्युक्त्वा देवराजस्तु सुधर्मैः† महात्मना ।
 मनसा प्रीतिमापन्नो हरिपूजारतोऽभवत्‡ ॥ ११७ ।
 अद्यापि निर्जराः सर्वे भारते जन्मलिप्सवः ।
 समर्चयन्ति विबुधा नारायणमनामयम् ॥ ११८ ।
 ये यजन्ति§ सदा भक्त्या नारायणमनामयम् ।
 तानर्चयन्ति¶ सततं ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥ ११९ ।

नारायणानुस्मरणायतीनां॥

महात्मनां त्यक्तपरिग्रहाणाम् ।

कथं भवत्युग्रभवस्य** बन्ध-

स्तः सङ्गलुब्धा अपि सुक्तिभाजः†† ॥ १२० ।

ये मानवाः प्रदिदिनं परिसुक्तसङ्घा

नारायणं गरुडवाहनमर्चयन्ति ।

ते सर्व्यपापनिचयैः‡‡ परिमोचिताश्च

* अतः (ख) पुस्तके सत उवाच इति पाठो वर्तते । † स्वधर्मैरेति (ख) ।
 ‡ हरिपूजा परीऽभवदिति (ख), (ग), (ङ) । § चर्चन्ति इति (ग) । ¶ तमर्चय-
 न्तीति (क), (ख), (ग), (ङ), बहुवचनान्त्यच्छब्देनीपातस्य निराकारत्वप्रतिपत्तये बहु-
 वचनान्तस्य तच्छब्दस्य प्रयोग एव युक्तस्तत्तमित्येकवचनमार्गम् । (ख) पुस्तके स्त्रीक-
 सास्य पूर्वार्धं नास्ति । ॥ अरण्ये रतानामिति (ख) ; अरण्योद्यतानामिति (ग), (ङ) ।
 ** तेषां गतिः काममभावनैवेति (ख) । †† भक्तिभाज इति (ङ) । ‡‡ सर्व्यपाप-
 नियमैरिति (क), (ख) ।

विष्णोः पदं शुभतरं* प्रतियान्ति हृष्टाः ॥ १२१ ।

ये मानवा विगतरागपरापरज्ञा

नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।

ध्यानेन तेन हतकिल्बिषवेदनास्ती†

मातुः पयोधररसं न पुनः पिवन्ति ॥ १२२ ।

ये मानवा हरिकथाश्रवणास्तदोषा-

स्तत्पाद‡ःपद्मविनिवेशितभानसाश्च ।

ते वै पुनन्ति जगतां स्मरणाच्च सङ्गात्

सम्भाषणादपि ततो§ हरिरेव पूज्यः ॥ १२३ ।

हरिपूजापरा यत्र महान्तः शुद्धबुद्धयः ।

तत्रैव सकलं भद्रं यथा निम्ने जलं हिजाः ॥ १२४ ।

हरिरेव परोबन्धुर्हरिरेव परा गतिः ।

हरिरेव परः पूज्यो यतश्चैतन्यकारणम् ॥ १२५ ।

स्वर्गापवर्गफलदं सदानन्दं निरामयम् ।

पूजयध्वं हिजश्रेष्ठाः परं श्रेयोभविष्यति ॥ १२६ ।

पूजयन्ति हरिं ये तु निष्कामाः शुद्धमानसाः ।

तेषां विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२७ ।

यश्चैतच्छृणुयाद्वापि¶ पठेद्वा सुसमाहितः॥ ।

संप्राप्तोत्य**श्वमेधस्य फलं विबुधसत्तमाः ॥ १२८ ।

* प्रियतरमिति (ग) । † ध्यानेन कृत्स्नहतकिल्बिषवेदनास्ती इति (क), (ग), (ङ) ।

‡ यत्पादेति (ग) । § ज्ञातं समस्तचरितमिति (ख) । ¶ यत्नेन श्रुणुयाद्वापीति (क),

(ख), (ङ) । ॥ पठेद्वापि समाहित इति (ख) । ** स प्राप्नोतीति (ख) ।

इत्येतदः समाख्यातं हरिपूजाफलं दिजाः ।
सहोषविस्तराभ्याञ्च* किमन्यत्कथयामि वः ॥ १२६ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्यवर्षणे
सप्तचिंशोऽध्यायः ।

अथ अष्टाचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

आख्यातं भवता सर्व्वं* सूत तत्त्वार्थकोविद ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामो युगानां स्थितिलक्षणम् ॥ १ ॥
सूत उवाच ।

साधु साधु महाप्रज्ञा यूयं लोकोपकारिणः ।
युगधर्मान् प्रवक्ष्यामि युगधर्मोपकारकान् ॥ २ ॥
धर्मा विवृद्धिमायान्ति‡ काले‡ कस्मिंश्चिदुत्तमाः ।
तथा विनाशमायान्ति धर्मा एव ॥ महीतले ॥ ३ ॥
ऊतन्वेता हापरञ्च॥ कलिञ्चेति चतुर्युगम् ।

* विस्तराभ्याम्बिति (ग) ।

* पूर्व्वमिति (ख) । † सर्व्वलोकोपकारकानिति (ख) । ‡ धर्मोऽपि वृद्धिमाया-
तीति (क) ; धर्मा विवृद्धिमायान्तीति (ख) ; धर्माः प्रवृद्धिमायान्तीति (ग) । § लोके
इति (ङ) । ॥ विनाशमायाति धर्मा एवेति (क) । ॥ हापरञ्चेति (ग), (ङ) ।

दिव्यैर्हादशभिर्ज्ञेयं सहस्रैस्तच्च सत्तमाः ॥ ४ ।
 सन्ध्यासन्ध्यांशयुक्तानि युगानि सदृशानि वै ।
 कालतोवेदितव्यानि इत्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५ ।
 आयङ्घ्रतयुगम्याहुस्ततस्त्रेताभिधायिनम् ।
 ततश्च हापरम्याहुः कलिमन्थं विदुर्बुधाः* ॥ ६ ।
 देवदानवगन्धर्व्य†यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 इमे कृतयुगे विप्राः सर्व्वे देवसमाः‡ ऋताः ॥ ७ ।
 सर्व्वे हृष्टाश्च§ धर्मिष्ठा न तत्र क्रयविक्रयौ ।
 वेदानाश्च विभागश्च न युगे कृतसंज्ञके ॥ ८ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्वाचारतत्पराः॥ ।
 सदा नारायणपरास्तपोध्यानपरायणाः ॥ ९ ।
 कामादिदोषनिर्मुक्ताः श्रमादिगुणतत्पराः ।
 आश्रमाचारनिरता गतासूया अदात्मिकाः ॥ १० ।
 सत्यवाक्यरताः सर्व्वे चातुराश्रमधर्मिणः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्व्वशास्त्रविचक्षणाः॥ ॥ ११ ।
 चातुराश्रमयुक्तेन कर्मणा कालयोनिना## ।
 अकामफलसंयोगा††त्ययान्ति निरयां गतिम्‡‡ ॥ १२ ।

* विदुः क्रमादिति (ग) । † गन्धर्वा इति (घ) । ‡ देवमया इति (च) ।
 § अक्रूरावेति (च) । ॥ स्वाचारतत्परा इति (छ), (ज) । (छ) पुस्तकेऽतः परं चरच-
 चतुष्टयं नास्ति । तच्च चातुराश्रमधर्मिण इत्यतः परं ह्यस्यते । ॥ विशारदा इति (क) ।
 ## कालयोगिनेति (छ), (ज) ; कालयोगिन इति (ग) । †† सकामफलसंयोगा इति
 (क), (ग), (ज) ; अकामफलसंयोगा इति (छ) । ‡‡ परमां गतिमिति (छ), (ग), (ज) ।

नारायणः कृतयुगे शुक्लवर्णः सुनिर्मलः* ।
 चेताधर्मान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ १३ ।
 धर्मः पादो न तां याति चेतायां विबुधर्षभाः ।
 हरिसु रक्ततां याति किञ्चित् क्लेशान्विता नराः ॥ १४ ॥
 क्रियाभोगरताः सर्वं यन्न कर्मसु निष्ठिताः । †
 सत्यव्रता ध्यानपरा दानादानपरायणाः ‡ ।
 द्विपादो न गते धर्मो § हापरे च मुनीश्वराः ॥ १५ ॥
 पीतत्वञ्च हरिर्याति न वेदेषापि विभज्यते ।
 असत्यनिरतेषापि यः कश्चिदपि वर्त्तते ॥ †† १६ ॥
 ब्राह्मणाद्याश्च वर्णाश्च किञ्चिद्ब्रागादिदुर्गुणाः ‡‡ ।
 केचिदस्वर्गोपभोगार्थं ††† विप्रा यज्ञान् प्रकुर्वते ॥ १७ ॥
 केचिद्दनादिकामाश्च ‡‡‡ केचिक्लृप्तमचेतसः ।
 धर्माधर्मौ प्रवर्त्ततां §§ हापरे विप्रसत्तयाः ॥ १८ ॥
 अधर्मस्य प्रभावेण क्षीयन्ते ऽत्र प्रजास्तथा ।
 अस्यायुमो भविष्यन्ति केचिच्चपि मुनीश्वराः ॥ १९ ॥

* सुनिर्मल इति (ख) । † त्रयीदशमीकः, चतुर्दशस्य पूर्वार्धे च (घ) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ दानादानपरायणा इति (ख) ; सदादानपरायणा इति (घ) । § द्वी पादौ न गते धर्मो
 इति (ङ) । †† हरिः पीतत्वमायातीति (ग) ॥ ††† वर्त्तते इति (ग) । ‡‡ किञ्चि-
 दानादिबर्त्विता इति (क), (ख) ; क्रियद्ब्रागादिबर्त्विता इति (ग) ; किञ्चिन्नासादिबर्त्विता
 इति (घ) । †††† यज्ञोपभोगार्थमिति (ग) । ††††† धनाणि क्लामाचेति बहुवु पाठः ।
 §§ धर्माधर्मपरी खातामिति (क) ; धर्माधर्मौ समी खातामिति (ख) ; धर्माधर्मपरी
 खातामिति (ग) ; धर्माधर्मौ प्ररी खातामिति (ङ) ।

केचिन्पुण्यपराण्डृष्टा असूयां कुर्वन्ते सदा ।
 कलेः स्थितिः* प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ २०
 धर्मः कलियुगे प्राप्ते त्रिपादीनः प्रवर्तते ।
 तामसं युगमासाद्य हरिः कृष्णस्वमागतः† ॥ २१ ।
 यः कश्चिदपि धर्मात्मा यज्ञं दानं‡ करेति च§ ।
 यः कश्चिदपि धर्मात्मा क्रियायोगरतोऽपि भवेत् ॥ २२ ।
 नरं धर्मरतं दृष्ट्वा सर्वेऽसूयां प्रकुर्वन्ते ।
 व्रताचाराः प्रणश्यन्ति ध्यानयज्ञादयस्तथा ॥ २३ ।
 उपद्रवा भविष्यन्ति चाधर्मस्य प्रवर्तनात्॥ ।
 असूयानिरताः सर्वे दम्भाचारपरायणाः
 प्रजासाक्षाद्युषः सर्वा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २४ ॥
 ऋषय ऊचुः॥॥ ।
 युगधर्माः समाख्यातास्त्वया संक्षेपतो मुने ।
 कलिं विस्तरतो ब्रूहि त्वं हि वेदविदां¶ वरः ॥ २५ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसप्तम‡‡ ॥
 किमाहाराः किमाचारा भविष्यन्ति वदस्व नः§§ ॥ २६ ॥

* कालस्थितिमिति (घ) । † कृष्णत्वमेव चेति (क), (ख), (ग), (घ) । ‡ यज्ञ-
 दानमिति (घ) । § एतदर्थं (ख) पुनश्चैव नास्ति । ¶ क्रियाचाररत इति (ङ) ।
 ॥ अधर्मी प्रवर्तते इति (ख) ; स्वधर्मस्य प्रवर्तनादिति (ग) । ** कश्चिदपि चेति (ङ) ।
 †† सर्वविदा वरति ऋषयु पाठः । ‡‡ मुनिसप्तमा इति ऋषयु पाठः । §§ वदस्व मे
 इति (ङ) ।

सूत उवाच ।

मृणुध्वं सुनयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
 सनत्कुमारसुनये कथितं यद्दामि तत् ॥ २७ ।
 सर्वे धर्मा विनश्यन्ति कृष्णे कृष्णत्वमागते ।
 तस्मात्कालिर्महाघोरः सर्वपापस्य साधकः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मपरासुखाः* ॥ २८ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते द्विजा वेदपरासुखाः† ।
 व्याधधर्मरताः सर्वे दशाचारपरायणाः‡ ॥ २९ ।
 लोलुपाश्च कृतघ्नाश्च तथा वै भण्डकाः नराः§ ।
 भूतः स्वत्यायुषः सर्वे भविष्यन्ति काली युगे ॥ ३० ।
 अत्यायुद्धान्मुत्थायां न वेदग्रहणं द्विजाः ।
 विद्याग्रहणग्रन्थत्वाद्धर्मा वर्तन्ते¶ पुनः ॥ ३१ ।
 व्युत्क्रमेण प्रजाः सर्वां म्रियन्ते पापतत्पराः॥ ।
 ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्षाः सङ्कीर्यन्ते परस्परम् ॥ ३२ ।
 कामक्रोधपरा मूढा वृथाऽहङ्कारपीडिताः** ।
 बहवैरा भविष्यन्ति परस्य धनलिप्सावः†† ॥ ३३ ।

* वैतसिका इति अन्यत्र पाठः । † भूतः परं (क), (ख) पुस्तकयोरेवोऽधिकः पाठो वर्तते—यथा अनाचाररताः सर्वे दशाचारपरायणाः । असूयानिरताश्च वृथा-हङ्कारभूषिताः । सर्वे संक्षिप्यन्ते सर्वैर्मरैः पश्चितमश्नितैः । इति ‡ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । § एतदर्थं (घ) पुस्तकं विज्ञाय नाम्यत्र वर्तते । ¶ विद्यत इति (ङ) । ॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । अधर्मतत्परा इति (ग) । (ख) पुस्तकस्यात्र पत्रद्वयेन खण्डितं वर्तते । ** तथाऽहङ्कारपीडिता इति (ग) । †† परस्परवधेषु इति (ग) ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सर्वे धर्मपराङ्मुखाः ।
 अल्पार्थाश्च भविष्यन्ति* तपःसत्यविवर्जिताः ॥ ३४ ।
 सर्वे जना दयाहीना दाक्षिण्यपरिवर्जिताः ।
 उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाश्चोत्तमतां तथा ॥ ३५ ।
 राजानश्चार्थनिरतास्तथा लोभपरायणाः ।
 धर्मकञ्चुकसंवीता धर्मविध्वंसकारिणः ॥ ३६ ।
 अस्मिन् कलियुगे घोरे† सर्वाधर्मसमन्विते‡ ।
 यो यो रथाश्वनागाद्यः स स राजा भविष्यति ॥ ३७ ।
 किङ्कराश्च भविष्यन्ति शूद्राणाञ्च द्विजातयः ।
 धर्मस्त्रियं न गच्छन्ति§ पतयो जारलक्षणाः ॥ ३८ ।
 द्विषन्ति पितरं पुत्रां गुरुं शिष्या द्विषन्ति च ।
 पतिञ्च वनिता द्वेष्टि कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ३९ ।
 लोभाभिभूतमनसः सर्वे दुष्कर्माशीलिनः ।
 परान्नलोलुपा नित्यं भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ४० ।
 परस्त्रीनिरताः सर्वे परद्रव्यपरायणाः ।
 मत्स्यामिषेण जीवन्ति दुहन्ति चाप्यजाविकाः¶ ॥ ४१ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते नरं धर्मपरायणम् ।
 असूयानिरताः सर्वे उपहासं प्रकुर्वन्ते ॥ ४२ ।

* शूद्रतुल्या भविष्यन्तीति (क) । † घोरे कलियुगे प्राप्ते इति (क), (ग), (ङ) ।
 ‡ सर्वधर्मविवर्जिते इति (क) । § धर्मस्त्रियोऽपि गच्छन्तीति (क) ; धर्मस्त्रीर्गभि-
 गच्छन्तीति (ङ) । ¶ अजाविकामिति बहुषु पाठः ।

सरितीरे बृहन्नारदीयपुराणे चोषधीः ॥
 अल्पमस्यं फलन्तासां भविष्यति कलौ युगे ॥ ४३ ॥
 वेद्यालावश्यशीलेषु स्पृष्टां कुर्वन्ति योऽङ्गितः ।
 धर्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियः स्रष्टुवेषु च ॥ ४४ ॥
 प्रायशः कृपणानाञ्च वधूनाञ्चः तथा हिजाः ।
 साधूनां विधवानाञ्च वित्तान्यपहरन्ति च ॥ ४५ ॥
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यश्चन्ति न होष्यन्ति हेतुवादैर्विनाशिताः ॥ ४६ ॥
 हिजाः कुर्वन्ति दम्भार्थं पिढ्यन्नादिकाः क्रियाः § ।
 अपानेषु च दानानि कुर्वन्ति च तथा नराः ॥ ४७ ॥
 क्षीरोपायनिमित्तेन ॥ गोषु प्रीतिञ्च कुर्वन्ते ।
 न कुर्वन्ति तथा विप्राः ज्ञानशौचादिकाः क्रियाः ॥ ४८ ॥
 अकालधर्मनिरताः कूटयुक्तिविशारदाः ॥
 देवनिन्दापराश्चैव विप्रनिन्दारतास्तथा ।
 न कस्यचिदभिमतो विष्णुभक्तिपरस्तथा ॥ ४९ ॥
 देवपूजापराग्दृष्टा उपहासं प्रकुर्वन्ते ।
 बध्नन्ति च हिजानेव धनार्थं राजकिङ्कराः ।
 ताडयन्ति च किमेन्द्राः क्षण्ये क्षण्यत्वमागते ॥ ५० ॥

* सदा धरासु कुहाडैरिति (क) ; सरितीरेषु कुहाडैरिति (ग) ; सरितीरे च कुहाडैरिति (ङ) ।
 † स्त्रियसु पुरुषेषु चेति (क), (ङ) ; स्त्रियः स्रष्टुवेषु चेति (ग) ।
 ‡ वधूनामिति (ग) । § अतः परं (घ) पुस्तके षट् चरणा न सन्ति । ¶ क्षीरोपाय-निमित्तेनेति (ङ) । ॥ विष्णुभक्तनरक्षयेति (ग) ॥

दानयज्ञजपादीनां विक्रीणन्ते फलं द्विजाः ।
 प्रतिग्रहं प्रकुर्वन्ति चाण्डालाद्यैरपि द्विजाः ॥ ५१ ।
 कलेः प्रथमपादेऽपि विनिन्दन्ति* हरिन्नराः† ।
 युगान्तेऽपि हरेर्नाम नैव कश्चित्स्मरिष्यति ॥ ५२ ।
 शूद्रस्त्रीसङ्गनिरता विधवासङ्गलोलुपाः ।
 शूद्रान्नभोगनिरता भविष्यन्ति काली द्विजाः ॥ ५३ ।
 कुहकैरचरैस्तत्र‡ हेतुवादविशारदैः ।
 पाषण्डिनो भविष्यन्ति चातुराश्चम्यनिन्दकाः ॥ ५४ ।
 न च द्विजातिशुश्रूषां न स्वधर्मप्रवर्त्तनम् ।
 करिष्यन्ति तदा शूद्रा प्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः ॥ ५५ ।
 शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति‡ कूटयुक्तिविशारदाः ॥ ५६ ।
 अशौचयुक्तमतयः॥ परपक्वान्नभोजिनः ।
 भविष्यन्ति दुरात्मानः शूद्राः॥ प्रजितास्तथा** ॥ ५७ ।
 उल्कोचजीविनस्तत्र महापापरतास्तथा ।
 भविष्यन्त्यथ पाषण्डाः कापाला भिक्षवस्तथा†† ॥ ५८ ।
 धर्मविध्वंसशीलानां द्विजानां विप्रसत्तमाः ।
 शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति प्रज्यालिङ्गधारिणः ॥ ५९ । ‡‡

* विनिघ्नतीति (क) । † हरिं द्विजा इति (ङ) । ‡ कुहकैश्च जनैरिति (क), (ग), (ङ) । § शूद्रा धर्मान् करिष्यन्तीति (ख) । ॥ अशौचयुक्तमतय इति (क), (ङ) ; अशौचरक्तमतय इति (ख), (ग) । ॥ पुत्रा इति (क), (ख), (ङ) । ** विप्रजितास्तथेति (ग) । †† कापालाभिमवाप्तथेति (ख) । ‡‡ कूटयुक्तिविशारदा इति (ङ) ; एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

एते चान्ये च बहवः पाषण्डा विप्रसत्तमाः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६० ।
 गीतवाद्यपरा विप्रा वेददेवपरास्तुखाः* ।
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते शूद्रमार्गप्रवर्त्तिनः ॥ ६१ ।
 अन्यद्रव्या वृथालिङ्गा वृथाऽहङ्कारदूषिताः† ।
 हर्तारो न च दातारो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६२ ।
 प्रतिग्रहपरा नित्यं जगदुन्मार्गशीलिनः ।
 आत्मस्तुतिपराः सर्वे परनिन्दापरास्तथा ॥ ६३ ।
 विश्वासहीनाः पिशुना वेददेवद्विजातिषु‡ ।
 असंस्कृतोक्तिवक्तारो§ बहुद्वेषरतास्तथा ॥ ६४ ।
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि॥ षोडश ।
 ततः प्राणान् प्रहास्यन्ति कृष्ये कृष्यत्वमागते ॥ ६५ ।
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कान्था प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टाष्टवर्षाः॥ प्रयास्यन्ति** नरास्तथा ॥ ६६ ।
 स्वकर्मात्यागिनः सर्वे कृतघ्ना भिन्नवृत्तयः ।
 याचकाः†† पिशुनाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६७ ।
 परापमाननिरता आत्मस्तुतिपरायथाः ।

* वेदवादपरास्तुखा इति (क), (ग), (ङ) ; वेदब्राह्मणपरास्तुखा इति (ख) ।

† भूषिता इति (ग) । ‡ वेदभेदद्विजातिषु इति (क) ; देवदेवद्विजातिषु इति (ख) ।

§ असंस्कृतोक्तिनिरता इति (क) । ¶ तथा वर्षाणीति (ग) । ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षावेति बहुषु पाठः । ** प्रहास्यन्तीति (क) ; प्रजाः सन्नि नरास्तथेति (ख), (ग) । †† याचका-इति (ख) ; याचका इति (घ) ।

परस्वहरणोपायचिन्तकाः सर्व्वदा जनाः ॥ ६८ ।
 अत्याह्लादकरास्तत्र* भुञ्जते परवेक्ष्मनि ।
 तथैव निन्दानिरता वृथाभिश्चस्तिनो जनाः† ॥ ६९ ।
 निन्दां कुर्व्वन्ति सततं पितृमातृसुतेषु च‡ ।
 वदन्ति वाचा§ धर्म्मांश्च चेतसा पापक्षीलुपाः ॥ ७० ।
 धनविद्यावयोमत्ताः¶ सर्व्वदुःखपरायणाः॥ ।
 व्याधितस्करदुर्भिक्षैः पीडिता अतिमायिनः ॥ ७१ ।
 प्रदिषन्ति तथैवान्य**मविचार्य्य सुदुष्कृतम् ।
 ह्यादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषं†† पापकर्म्मिणः‡‡ ॥ ७२ ।
 स्वमायां दुष्कृताः§§ सम्यक् विवृण्वन्ति मराधमाः ।
 धर्म्ममार्गप्रणेतारं तिरस्कुर्व्वन्ति पापिनः¶¶ ॥ ७३ ।
 धर्म्माकार्य्यरतश्चैव वृथा विश्रम्भिणो जनाः ।
 भविष्यन्ति काली प्राप्ते राजानो ज्ञेच्छजातयः ॥ ७४ ।
 शूद्रा भैक्ष्यरताश्चैव||| तेषां शुश्रूषवो*** द्विजाः ।

* अत्याह्लादकरास्तत्रेति (ख) । † वृथाभिश्चानिभोजना इति (ख) ; वृथाभिश्चानिभो-
 जना इति (ङ) ; एष झोकः (घ) पुस्तके नास्ति । ‡ मातृपितृस्वसृश्वपौति (ङ) । § वाचा-
 निति (ङ) । ¶ मदीयता इति (ख) ; मनयोन्मता इति (ङ) । ॥ सर्व्वे दुःखपरायणा-
 इति बहुषु पाठः । ** तथैवान्यामिति (क), (ग) ; प्रविशन्ति तद्याऽरण्यामिति (ख),
 (ङ) । †† स्वदोषामिति (क), (ग) । ‡‡ पापकर्म्मिण इति बहुषु पाठः । §§ स्वमाया
 दुष्टतामिति (ख) । ¶¶ (ख) पुस्तकेऽतः परं साईं झोकव्यं नास्ति । ||| शूद्राभक्ष-
 रता इति (क) ; शूद्रभक्ष्यरता इति (ग) ; शूद्रतस्करता इति (ङ) । *** यशुविष
 इति (क) ।

द्विजाश्च क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्याश्च जातयः ।
 अत्यन्तकामिनः सर्वे सङ्कीर्यन्ते परस्परम् ॥ ७५ ।
 न शिथो न गुरुः कश्चिन्न पुत्रो न पिता तथा ।
 न भार्या न पतिश्चैव मविता तत्र सङ्करे* ॥ ७६ ।
 कलौ युगे† भविष्यन्ति धनाढ्या अपि याचकाः ।
 रसविक्रयिष्यन्तश्चैव‡ भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७७ ।
 धर्मकाम्युक्तसंवीता मुनिवेशधरा द्विजाः ।
 अपश्यविक्रयरता भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७८ ।
 वेदनिन्दाधराश्चैव धर्मशास्त्रविनिन्दकाः§ ।
 शूद्रवृत्त्या च॥ जीवन्ति द्विजा नरकभागिनः॥ ७९ ।
 अनावृष्टिभयप्राप्ता** गगनासक्तदृष्टयः ।
 भविष्यन्ति तदा सर्वे जनाः†† सुहृद्यक्तातराः ॥ ८० ।
 कन्दपर्षफलाहारास्तापसा इव मानवाः ।
 आत्मानं घातयिष्यन्ति‡‡ अनावृष्ट्यातिदुःखिताः§§ ॥ ८१ ।
 कामार्ता ऋत्विजोऽपि बह्वन्नाशनतत्पराः॥ ११ ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति अल्पभाग्या बहुप्रजराः॥ ॥ ८२ ॥

* मविता च कलौ युगे इति (क) । † कश्चियुगे इति (क) । ‡ (ख) पुत्रकेऽतः परं
 चरचपटकं नास्ति । § धर्मशास्त्रविनिन्दिता इति (ग) । ॥ शूद्रवृत्त्येवेति (ग) ।
 ॥ नरकभागिन इति (ख), (ग), (क) । ** अनावृष्टिभयप्राप्ति इति (ग) । †† भविष्यन्ति
 नराः सर्वे तदेति (ख) । ‡‡ आत्मानं रघयिष्यन्तीति (ग) । §§ अनावृष्ट्यातिदुःखिता-
 इति (ख) ; अनावृष्ट्या तु दूषिता इति (ग) । ॥ ११ एतदर्थं (ख) पुत्रके नास्ति । ॥ ११ पुत्र-
 चीनवीर्यका इति (क) ; तथातः परं स्त्रीकथयं नास्ति ।

शूद्रस्त्रीपोषणपराः* वेद्यालावख्यशीलिनः ।
 श्रुतिवाक्यमनादृत्यः सदा खगृहृतत्पराः† ॥ ८३ ॥
 दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यन्ति सदा स्पृहाः ।
 असह्यता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः ॥ ८४ ॥
 परुषानृतभाषिण्यो‡ देहसंस्कारवर्जिताः ।
 वाचालाश्च भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते च§ योषितः ॥ ८५ ॥
 नगरेषु च ग्रामेषु प्राकारेष्वधिका जनाः¶ ।
 चीरादिभयभीताश्च काष्ठयन्त्राणि कुर्वन्ते ॥ ८६ ॥
 दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ।
 गोधूमाख्यं** यवान्नाख्यं देशं यास्यन्ति दुःखिताः ॥ ८७ ॥
 निधाय हृदि कर्माणि ईरयन्ति†† वचः शुभम् ।
 स्वकार्यसिद्धिपर्यन्तं बन्धुत्वं कुर्वन्ते जनाः ॥ ८८ ॥
 भिक्षवश्चापि मित्रादि स्नेहसम्बन्धयन्त्रिताः‡‡ ॥
 अन्नोपाधिनिमित्तेन§§ शिथ्यान्गणा गृह्णन्ति भिक्षवः ॥ ८९ ॥
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां||| शिरःकण्ठयुगलं स्त्रियः ।

* स्त्रीशूद्रपावणपरा इति (ख) ; स्त्रीशूद्रपोषणपरा इति (ग), (ङ) । † खगृहः तत्परा इति (ग) । ‡ पुरुषानृतभाषिण्य इति बहुषु पाठः । § कलौ प्राप्तेऽपौति (क) ; कलौ प्राप्ते त्विति (ग) । ¶ प्राकारादिषु धे नरा इति (क), (ख) ; प्राकाराद्यादिका नरा इति (ग) ; प्राकारादिषु धे नरा इति (ङ) । || काष्ठयन्त्रादि कुर्वन्ते इति (ङ) । ** गीष्-मात्रेति (ख) । †† ईरयन्तीति (घ) । ‡‡ भिक्षवश्चापि मित्राणि चहं सम्बन्धयन्त्रिता इति (क), (घ), (ङ) । विधवाश्चापि मित्रादीति (ख) । §§ अन्नोपाधिनिमित्तेनेति (ख) । ¶¶ शिथिमिति (घ) । ||| उभाभ्यामपि पाणिभ्यामिति (क) ; उभाभ्याः पाणिभ्यामिति (ख), (ग), (ङ) ।

कुर्वन्व्यो गुणभर्तृषामात्रां भर्त्सन्वनादृताः* ॥ ८० ॥
 पापजालेन निरताः पापखलजनसङ्गिनः† ।
 यदा द्विजा भविष्यन्ति तदा वृद्धिं मतः कलिः ॥ ८१ ॥
 यदा यदा न यष्यन्ति‡ न ह्यंशन्ति द्विजातयः ।
 तदा तदा कलेर्ष्वद्विरनुमेया विचक्षणेः ॥ ८२ ॥
 अर्धर्ष्यवृद्धिर्भविता कालमृत्युरपि द्विजाः ।
 सर्वधर्मेषु नष्टेषु याति निःश्रीकृतां जगत्§ ॥ ८३ ॥
 एवं कलेः स्वरूपञ्च कथितं द्विजसत्तमाः¶ ।
 हरिभक्तिपराशाश्च॥ न कलिर्बाधते क्वचित् ॥ ८४ ॥
 तपः परब्रह्मतयुगे चैतायां ध्यानमेव हि** ।
 हापरे ज्ञानमेवाद्भुदानमेकं कलौ युगे ॥ ८५ ॥
 यत्कृते दशभिर्वर्षेस्त्रैतायां हायनेऽपि तत्†† ।
 हापरे तच्च मासेन चाहोरात्रेण तत्कलौ ॥ ८६ ॥
 ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रैतायां हापरेऽर्चयन्‡‡ ॥
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्गीर्ष्यं केशवम् ॥ ८७ ॥
 अहोरात्रं हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति च ये नराः ।

* भर्त्सन्वनादृता इति (क), (ख) ; मार्त्तं भर्त्सन्वनादृता इति (ख) ; आत्रां भर्त्सन्ति तादृता इति (ग) । † पापखलापनिरताः पापखलजनसङ्गिन इति (ग) ; पापजालेन निरताः पापखलजनसङ्गिन इति (क) । ‡ न यजन्तीति (क), (ग), (ख) ; न जनन्तीति (ख) । § निःश्रीकृतमिति (घ) । ¶ विप्रसत्तमा इति (क), (ख), (ग), (घ) । ॥ हरिभक्ति-
 रवानाश्चेति (क) ; हरिभक्तिपरामेष इति (ग) । ** (ख) पुस्तकेऽतः परं चरञ्चतुष्टयं
 भाषि । †† चैतायामयनेऽपि तदिति (क) । ‡‡ हापरेऽर्चनादिति (ख) ।

कुर्वन्ति हरिपूजाञ्च न कलिर्बाधते हि तान्* ॥ ९८ ।
 नमोनारायणायेति कीर्त्तयन्ति च ये नराः ।
 निष्कामा वा सकामा वा न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ९९ ।
 हरिनामपरा ये तु घोरे कलियुगे हिजाः ।
 त एव कृतकृत्याश्च न कलिर्बाधते हि तान् ॥ १०० ।
 शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः ।
 त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे हिजाः ॥ १०१ ।
 समस्तजगदाधारं परमात्मस्वरूपिणम् ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते विष्णुं ध्यायन्न† सीदति ॥ १०३ ।
 परमार्थमशेषस्य‡ जगतामादिकारणम् ।
 शरण्यं शरणं यातो गोविन्दं नाऽवसीदति ॥ १०४ ।
 हरत्यघमशेषञ्च हरिः अद्वावतां हिजाः ।
 तमादिदेवमजरं नरो ध्यायन्न सीदति ॥ १०५ ।
 अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्वा केशवार्चकाः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते ॥ १०६ ।
 म्यूनातिरिक्तता सिद्धा कलौ वेदीक्तकर्मणाम् ।
 हरिस्मरणमेवाऽत्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ १०७ ।
 हरे केशव गोविन्द वासुदेव जगन्मय ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः§ ॥ १०८ ।

* बाधते च तानिति (ङ) । † विष्णुध्यायान्न सीदतीति (ख) । ‡ परमाद्यशेषस्येति (ख) । § ते कृतार्था न संशय इति (ङ) ।

शिव शङ्कर रुद्रेभः नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः† ॥ १०९ ।
 महादेव विरूपाक्ष गङ्गाधर सृष्टाऽव्यय ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः‡ ॥ ११० ।
 जनार्दन जगन्नाथ पीताम्बरधराभ्युत§ ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः¶ ॥ १११ ।
 संसारे भ्रमतां जभ्या पुन्रदारधनादयः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते॥ हरिभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ११२ ।
 सनत्कुमार उवाच## ।
 सत्यमुक्तं महाभाग त्वया कारुण्यवारिधे†† ।
 पुनः शृणोमि विप्रेन्द्र ‡‡ तथापि वदतां वर ॥ ११३ ।
 त एव मुनिशार्दूल§§ पाषण्डा वेदनिन्दकाः ।
 सम्यक् अद्याविष्ठीनाशना इति पूर्वं त्वयोदितम्॥ ॥ ११४ ।
 अधर्मनिरतानाश्च यातनाः परिकीर्त्तिताः### ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गवह्निष्कृते ॥ ११५ ।

* इरेति (ख), अत्र च हन्दीदीपः । † (क) पुस्तके एव श्लोकः परशोक्तस्य च पूर्वार्धं
 न सः । ‡ कृतार्था नात्र संशयः इति (ख) । § पीताम्बरधराव्यय इति (क) । ¶ कृतार्था-
 नाऽत्र संशय इति (ख) ; एव श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति । ॥ पापे इति (क) । ** श्रीसन्-
 त्कुमार उवाच इति (ख) । †† मुने कारुण्यवारिधे इति (क), (ख), (क) । ‡‡ भूयः श्रुत-
 विप्रेन्द्रा इति (क), (ग) । §§ तमेव मुनिशार्दूल इति (क), (ख) ; त्वयैव मुनिशार्दूल
 इति (ग), (क) । ¶¶ अर्थाश्रयविष्ठीनाशेति (ग) । ॥॥ पूर्वं त्वयोदितमिति (ख) ।
 *** यातनाश्च प्रकीर्त्तिता इति (क), (ख), (क) ॥

पापण्डत्वं प्रसिद्धं वै सर्वेषां परिकीर्तितम्* ।
 घोरे कलियुगे ब्रह्मञ्जनानां पापकर्माणाम्† ।
 मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथम्भवेत् ॥ ११६ ।
 मनःशुद्धिविहीनत्वाः‡ हिप्रादीनाञ्च सत्तम§ ।
 स्वकर्माणि न सिध्यन्ति तेषां का गतिरुत्तमा ॥ ११७ ।

नारद उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ लोकानुग्रहतत्पर ।
 उपायं तव वक्ष्यामि शृणुष्वण सुसमाहितः ॥ ११८ ।
 ब्रह्मक्ष्यामि समासेन सर्वशास्त्रसुनिश्चितम्॥ ।
 गुह्याद्गुह्यतरञ्चैव सर्वलोकोपकारकम् ॥ ११९ ।
 दैवाधीनमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 यथैव प्रेरितं तेन** तथैव घटते जगत् ॥ १२० ।
 शक्तिः सर्वकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।
 तान्यर्पयेन्महाविष्णोः†† नारायणपरायणः ॥ १२१ ।
 समर्पितानि कर्माणि महाविष्णोः परात्मनः ।
 सम्पूर्णतां प्रयान्त्येव हरिस्मरणमात्रतः ॥ १२२ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते हरिरेव परा गतिः ।

* सर्वेषाञ्च प्रकीर्तितमिति (ख) । † पापकर्माणामिति (क), (ख), (ङ) ।
 ‡ मनःशुद्धिविहीनानामिति (घ) । § उत्तम इति (ख) । ¶ ब्रह्मक्षमिति (घ) ; ब्रह्म त्वं
 सुसमाहित इति साधु । ॥ सर्वशास्त्रेषु निश्चितमिति (ङ) ; एतदर्थं (ग) पुस्तके नास्ति ।
 ** यथैव प्रेरितं येनेति (ख) । †† महाविष्णोरिति (ख), (ग) ।

महारिष्टोपशान्ताय* हरिभक्तिः कलौ युगे ॥ १२३ ।
 हरिभक्तिरतानाश्च पापबन्धो न जायते† ।
 हरिस्मरणनिष्ठानां‡ शिवनामरतात्मनाम्§ ।
 सत्यं समस्तकर्माणि॥ यान्ति सम्पूर्णतां द्विजाः ॥ १२४ ।
 अहो भाग्यमहो भाग्यं हरिभक्तिरतात्मनाम्॥ ।
 भिदशैरपि पूज्यन्ते किमन्यैर्बहुभाषितैः* ॥ १२५ ।
 तस्मात्समस्तलोकानां†† हितमेव मयोच्यते ।
 हरिनामपरान्मर्त्यान्‡‡ न कलिर्बाधते क्वचित् ॥ १२६ ।
 हरिर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्§§ ।
 कलौ नास्येव नास्येव नास्येव गतिरन्यथा॥ ॥ १२७ ।
 एवं सनत्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ।
 सम्यक्प्रबोधितः सत्यं॥ परां निर्वृतिमाप ह* ॥ १२८ ।
 तस्माच्छृणुत††† विप्रेन्द्रा हरिनिष्ठितमानसाः‡‡‡ ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२९ ।

* महारिष्टोपशान्तिर्धर्ममिति (क) । † हरिभक्तिपराश्चाश्च देहि पापी न जायते इति (ग) । ‡ हरिस्मरणनिव्यानामिति (क) । § शिवनामपरात्मनामिति (ख) । ¶ सिध्वन्नि सर्वकर्मांशौति (ख) ; कृतानि सर्वकर्मांशौति (ग) । ॥ हरिपूजारतात्मनामिति (क), (ख) । ** (क) पुस्तके (१२४, १२५) श्लोकौ न सः । †† हरिभक्तिरतानाश्चेति (क) । ††† नारायणपरामिति (क) । §§ हरिर्नामैव केवलमिति (क) । ¶¶ अतः परं (ख) पुस्तके श्रौत उवाचैत्यधिकः पाठो वर्तते । ॥ सत्यं प्रबोधितः सत्य इति (ख) ; सम्यक् प्रबोधितः सम्यक् इति (क) । *** परां निर्वृतिमाययौ इति (ख) । †††† अक्षयमिति (ख), (ग), (घ), (ङ) । ††††† हरिनिष्ठितमानसा इति (ख), (ङ) ।

घोरे कलियुगे प्राप्ते हरिनामपरायणाः ।
 समस्तपापनिर्मुक्ताः* यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥
 हरिपूजापरायाश्च† शिवपूजारतात्मनाम्‡ ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात् सर्वकर्म्मसु§ पण्डिताः ॥ १३१ ॥
 सक्रदुस्वारयन्त्येव हरेर्नाम कक्षी युगेण ।
 ते कृतार्था॥ महात्मानस्तेषां नित्यं नमो नमः ॥ १३२ ॥
 इत्येतद्दः समाख्यातं नारदेन प्रभाषितम् ।
 समत्कुमारमुनये वृहन्नारदसंज्ञितम् ॥ १३३ ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिवारणम्## ।
 समस्तपुण्यफलदं†† सर्वयज्ञफलप्रदम्‡‡ ॥ १३४ ॥
 ये पठन्त्यत्र विबुधाः श्लोकं श्लोकार्धमिव वा ।
 न तेषां पापबन्धस्तु कदाचिदपि जायते ॥ १३५ ॥
 ये चात्राध्यायपठनं कुर्वन्ति सक्रदप्युत§§ ।
 ते यान्ति विबुधश्रेष्ठा ज्योतिष्टोमफलं हिजाः ॥ १३६ ॥
 विष्णुर्पितमिदं पुण्यं पुराणं सर्वकामदम् ।

* समस्तबन्धनिर्मुक्ता इति (क) । † हरिपूजारतानाचेति (ग) । ‡ शिवपूजा-
 परात्मनामिति (ख) । § भवकर्म्मसु इति (ख), (ग), (ङ) । ¶ हरेर्नामैव केवल-
 मिति (क) । ॥ कृतार्था इति (क), कृतत्मान इति साधु, तथा कृते तु हृन्दीदीपः स्यात् ।
 ## सर्वारिष्टनिवारणमिति (ख) । सर्वानिष्टनिवारणमिति क्वचित् पाठः । †† समस्त-
 कर्म्मफलदमिति (ग) । ‡‡ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । §§ विबुधर्षमा इति (क) ।
 तत्र द्वितीयाईमसङ्गतमस्ति । यथा—ते यान्ति विबुधश्रेष्ठा ज्योतिष्टोमफलं हिजा इति ।

भक्त्या* वदन्ति गृह्णन्ति तेषां पुण्यफलं गृह्य ॥ १३० ।
 अतजन्मार्त्विजैः पापैः सद्यः एव विमोचिताः ।
 सहस्रकुलसंयुक्ताः प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ १३८ ।
 किं तीर्थैर्ष्यां प्रदानैर्ष्याः किं तपोभिः किमध्वरैः § ।
 अहन्यहनि गोविन्दं तन्मयत्वेन गृह्यताम् ॥ १३९ ।
 किं पुत्रदारैः किं भृत्यैः ॥ किं मित्रक्षेत्रवाग्वैः ॥ ।
 अहन्यहनि गोविन्दं कीर्त्तयन्तश्च** गृह्यताम् ॥ १४० ।
 एतत्प्रविचम्रारोग्यं धन्यं दुःखप्रणाशनम् ।
 येषां गृहेषु स्थित्वैतं वर्त्तते†† तत्फलं गृह्यः ॥ १४१ ।
 न बाधन्ते § § यथास्तत्र भूतवेतासक्तादयः ।
 तत्रैव सर्वश्रेयांसि वर्त्तन्ते च दिने दिने ।
 न चान्निर्बाधते तत्र न चीरादिभयस्तथा ॥ १४२ ।
 गवां कीटिसहस्रान्नु यो ददाति कुटुम्बिने ।
 तत्फलं समवाप्नोति यथाध्यायपरायणः ॥ १४३ ॥

* तत्रापदनीति (ख) । † सर्वपदेति (क) । ‡ किं तीर्थैर्ष्यां प्रदानैर्ष्यैति (ङ) ।
 § किं यज्ञैर्वहुदक्षिणैरिति (क) । ¶ श्रीक्रीडयं (ख) प्रकृतेर्नास्ति । किं पुत्रदारैः किं
 क्लेशैरिति (ङ) । ॥ किमत्र सुतवाग्वैरिति (क) । ** तन्मयत्वेनेति (ग) ।
 †† पूज्यते इति (ख), (ग) । ‡‡ ये पठन्ति अहन्यहनि च ते तरन्ति महद्दयादिति (ङ) ।
 § § न बाधन्ते इति बहुषु पाठः । ¶¶ चीरादिभयं तथेति (ङ) । ॥ यथाध्यायस्य
 पाठनादिति (ख) ; यथाध्यायपरायणादिति (ग), (ङ) ; एतदर्थं (क) प्रकृतेर्नास्ति ।

गङ्गास्नानशतकृत्वा ज्योतिष्टोमशतं तथा* ।

यत्फलं समवाप्नोति दशाध्यायस्य पाठनात्† ॥ १४४ ।

यत्र तत्पठते‡ शस्त्रं शृणुयाद्विष्णुतत्परः ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः§ ॥ १४५ ।

शतजन्मार्जितैः¶ पापैः सद्य एव विमुच्यते ।

शतवंशसमेतस्तु देहान्ते मोक्षमाप्नुयात् ॥ १४६ ।

यः पठेत्प्रातरुत्थाय यद्दत्तं श्लोकविंशतिम् ।

ज्योतिष्टोमफलं सत्त्वं॥ गङ्गास्नानं दिने दिने** ॥ १४७ ।

एतत्पवित्रमारोग्यमवाच्यं दुष्कृतात्मनाम्†† ॥ ‡‡

नीचासनगतः सर्वैः§§ शृणुयाद्दिदमुत्तमम् ॥ १४८ ।

एतत्पुराणत्रयणमिहासुत्रं सुखप्रदम् ।

वदतां शृण्वतां सद्यः¶¶ सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४९ ।

* ज्योतिष्टोमफलं क्षमेदिति (क) । † दशाध्यायपरायणा इति (क), (ख), (ङ) ।
दशाध्यायपरायणादिति (ग) । ‡ पठते इत्यर्थे पठतीति साधु । § तत्समाहिता
इति (ङ) । एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । ¶ शतजन्मार्जितैरिति (ग) । ॥ ज्योति-
ष्टोमफलं तेषामिति (ग) । ** ज्योतिष्टोमफलं प्राप्य चान्ते मोक्षमाप्नुयादिति (क) ।
†† दुष्कृतात्मने इति (क) । ‡‡ न वाच्यं दुष्कृतात्मनामिति (ख) । ‡‡ (ख) पुस्तके
अतःपरं पुस्तकं न लिखितम् । §§ नीचासनगतैः सर्वैरिति (ङ) । ¶¶ शृण्वताश्चै-
वेति (ङ) ।

द्रीडाया यदि वा मोहात् ये* नृखन्तीदसुत्तमम् ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति च परां गतिम्† ॥ १५० ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिमन्त्रिमाहात्म्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायङ्गव्यः ।

* द्रीडाया यदि वा मोहादिति (क) । † एष श्लोकः (क) पुस्तके एवमस्ति—यः
प्रचीति नरो भक्तः पुराचं देवनिर्धितम् । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिमिति ॥

५३०१-६०

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
□
1996**

द्विधा यदि वा मोहात् ये* नृखन्तीदमुत्तमम् ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति च परां गतिम् ॥ १५० ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये
षष्ठाचिंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायङ्गव्यः ।

* द्विधा यदि वा मोहादिति (क) । † एष श्लोकः (क) पुस्तके एवमस्ति
अस्तीति नरो भक्तः पुराचं दीवनिर्मितम् । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ।